ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI No: 551
Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 94
Ders Kitapları Serisi No: 7

KARL HEINRICH MENGES
ANNEMARIE VON GABAIN
MECDUT MANSUROĞLU
JOHANNES BENZING
OMELJAN PRITSAK
JANOS ECKMANN
LOUIS BAZIN

TÂRÎHÎ TÜRK ŞÎVELERİ

Mehmet AKALIN

Sevinç Matbaası - Ankara, 1979

İÇİNDEKİLER

	Sahife
Önsöz : (Mehmet AKALIN)	VII
Türk Dillerinin Sınıflandırılması : I, Johannes BENZING, II, Karl Heinrich MENGES; (R. KÜÇÜKBOYACI)	1-14
Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temâyülleri : Louis BAZIN; (E. GEMALMAZ)	15-30
Eski Türkçe : Annemarie von GABAIN; (M. AKALIN)	31-72
Codex Cumanicus'un Dili : Annemarie von GABAIN; (M. AKALIN)	73-118
Kıpçakça : Omeljan PRITSAK; (M. AKALIN)	119-130
Ermeni Kıpçakçası : Omeljan PRITSAK; (M. AKALIN)	131-140
Karahanlıca : Mecdut MANSUROĞLU; (M. AKALIN)	141-182
Harezm Türkçesi : Janos ECKMANN; (M. AKALIN)	183-223
Çağatayca : Janos ECKMANN; (M. AKALIN)	225-262

Ö N S Ö Z

Elinizdeki kitap, PHILOLOGIAE TURCICAE FUNDAMENTA, WIESBADEN 1959, kısaca FUNDAMENTA diye anılan Türk dili ve kültürü el kitabının birinci cildinden alınmış, Türk dillerinin yapısını, Türk şivelerinin tasnifini ve, Eski Anadolu Türkçesi hariç, tarihî Türk şivelerini konu edinen makalelerin tercümesinden teşekkül etmiştir. Kitaba «Târîhî Türk Şiveleri» adı verilmesinin sebebi budur.

Fundamenta'nın «Türk filologya ve medeniyet tarihinin temel kitabı» olarak «kaleme alınıp yayınlanması» 1951'de İstanbul'da toplanan XXII. Milletlerarası Şarkiyatçılar Kongresi'nde karara bağlanmıştır. «Birinci cilt Türk dillerinin esaslarını, ikinci cilt Türk edebiyatlarını, üçüncü cilt Türk zümrelerinin tarihini ele alacak» şekilde düşünülmüş; birinci ve ikinci ciltlerin yayımları gerçekleştirilmiştir.

Yazı heyetini teşkil eden JEAN DENY, KAARE GRØNBECH, HELMUTH SCHEEL ve ZEKİ VELİDİ TOGAN her cildin «konusu ile ilgili incelemelerin eriştiği safhayı göstermesini» kendilerine umde olarak seçmişlerdir. Tabiatiyle, tercüme ettiğimiz konular da bu görüş açısıyla kaleme alınmışlardır.

Fundamenta'nın yayımlanmasından bu yana, Türkiye'de ve Türkiye dışında, kitapta ele alınan tarihî Türk şiveleri ve kaynaklarıyla ilgili çalışmalar sürüp gitmektedir. Fakat, bu makalelerde ortaya konulan neticeleri, temelinden değiştirecek yeni gelişmeler de yoktur. Bu bakımdan, Türk okuyucusu, bilhassa, Türk dili ile uğraşan öğrenciler ve Türk dilinin geçmişine ilgi duyanlar, kitapta yer alan konular hakkında, temel ve başlangıç bilgileri elde etmek yönünden son derece istifade edeceklerdir.

Yeni yayımları da gözönüne alarak, Türk şivelerinin geniş çapta bir tanıtımını yeniden ele almak Türk dil bilginlerine düşen kaçınılmaz bir görevdir. Desteklenirlerse, Türk dil bilginlerinin, böyle bir görevi, severek ve ehliyetle yerine getireceklerinden şüphemiz yoktur.

Kitaptaki Türk dillerinin tasnifiyle ilgili makaleyi fakültemiz İngiliz dili ve edebiyatı bölümü asistanı Dr. Reşit Küçükboyacı, Türk dilinin yapısıyla ilgili makaleyi Türk dili ve edebiyatı bölümü asistanı Dr. Efrasiyap Gemalmaz, diğerlerini ben tercüme ettim.

Konular değişik kimseler tarafından ele alındığı için yaklaşımda ufak tefek farklılıklar görülür. Biz metinleri mümkün olduğu kadar, oldukları gibi tercüme etmeye çalıştık. Kullanılan tabirleri değiştirmedik. Bu cümleden olarak, Türkiye'de yaygın olan Türk şiveleri ve Türk lehçeleri yerine, makalelerin yazarlarının kullandıkları Türk dilleri tabirini olduğu gibi vermeyi işin gereği saydık.

Transkripsiyon işaretlerini, matbaanın imkânlarına göre ayarladık. Hatta bazı bulunmayan işaretlerden feragat etmek zorunda kaldık. Bunlar umumî akışa tesir etmeyecekleri için fazla bir zarar tevlid etmeyeceklerdir. Kaldı, ki meraklı okuyucular Türkçe örneklerin transkripsiyonlarını asıl kitapla karşılaştırabilirler.

Tercümede gözden kaçan hususlar için yapılacak uyarılar, memnuniyetle karşılanacak, ikinci baskı imkânı elde edilirse, tabiatiyle, hatalar düzeltileceklerdir.

Bu kitabın, Türkiye'de, bu sâhadaki boşluğu dolduracağına, yabancı dil bilmeyen öğrenci ve araştırıcılara faydalı olacağına inanıyorum.

Kitabın bir an önce yayımlanması için beni durmadan teşvik eden, Fakültemiz dekanı, sayın Prof. Dr. Kaya Bilgegil'e, tercümelerin daktilosuna ve tashihine heyecanlı ve şevkli yardımlarını unutamayacağım asistanlarım Dr. Kemal Yavuz ve Recep Toparlı'ya, düzgün bir metin elde etmek için çok üstün sabır ve titizlik gösteren Sevinç Matbaası sahibi Bahri Bakan'a, dizgi operatörü Erol Kerimoğlu'ya ve emeği geçen bütün personele sonsuz teşekkürü bir borç bilirim.

MEHMET AKALIN

TÜRK DİLLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

JOHANNES BENZING (I)
KARL HEINRICH MENGES (II)

Türk dillerinin ve lehçelerinin sınıflandırılmasında Türkologlar bir fikir birliğine varmada henüz başarı gösterememişlerdir. Türk milletinin birçok göç yapması ve devamlı olarak diğer kavimlerle kaynaşmış bulunması bu başarısızlığı mazur göstermektedir.

Bu çalışmanın plânı en azından geniş anahatlara sahip olmasından dolayı, gerçekte, ileri sürülen değişik sistemler arasından çare olarak kabul edilen coğrafî sınıflandırma esasına dayanmaktadır.

Durum böyle olunca, yazı kurulu, kendi fikirlerini bağımsız bir şekilde ortaya koymak üzere iki Türkoloğa, J. BENZING ve K.H. MENGES'e vazife vermeyi uygun görmüştür. Burada ortaya konan görüşler hiçbir durumda yazı kurulunun sorumluluğunda değildir.

I.

1. Öncelikle neyin müstakil bir «dil» neyin sadece bir «lehçe» olduğu sorusu cevaplandırılmadıkça Türk dillerinin incelenmesi kolay değildir. Bu sorunun temelinde mevcut bulunan meseleler STEFAN WURM tarafından tartışılmıştır (**The Turkic Languages of Central Asia : Problems of Planned Culture Contact**, Londra, 1954, s. 37 ve sonrası). Sovyetler Birliği'ndeki yazılı Türk dillerinin durumunda sâf dilbilimi açısından birbirinden çok az farklılık gösteren lehçeler olarak kabul edilmesi gereken, genellikle sunî ola-

rak yaratılmış olan yapılarla uğraşmamız gerekmektedir; bu sebepten dolayı da Türk dillerinin tedkiki, bir dereceye kadar, Türkologların tek tek ve şahsî tefsirlerine dayanmak durumundadır.

2. Daha kusursuz bir analiz için herkes tarafından kabul edilmiş olan bir sistem bulunmadığından, şimdiki durumda, Türk dillerinin sınıflandırılması sadece kaba anahatları ile yapılabilir. Bugün, genellikle takibedilen sınıflandırma bazı seslerin fonetik uygunluğu esasına dayanan A. N. SAMOILOVICH'in sistemidir. Dolayısıyla, bu sistem bir dereceye kadar Hint-Avrupa dillerinin **centum** ve **satem** guruplarına ayrılmasına benzemektedir[1].

Türk dillerinin fonetik verileri, sâdece bunlara dayanılarak bir sınıflandırma yapılabilecek kadar sâbit değildir; ancak, genellikle, yapılan sınıflandırma teşebbüslerinde bu fonetik verilere dayanılmıştır. Bunun için RADLOFF döneminin Kırgızcasında günümüzdeki **c**— karşılığında kelime başı **y**— bulunmaktadır; Modern Kazakçanın bir çok lehçesinde (ve yazı dilinde) RADLOFF'un **cürök**'üne karşılık **jürek** gibi şekiller vardır. Diğer taraftan, temas bölgelerinde lehçeleri konuşanlar bazı ses kaymalarının farklı seslendirme yollarından tamamiyle haberdârdır ve diğer lehçe bölgelerinden kelime aldıklarında bu yolu takibederler. Bu duruma misal olarak «lüzûmundan fazla doğru» kelime, şekilleri gösterilebilir: Meselâ, Farsça-Özbekçe **sā'atnāma** «saat» fonetik kanunlara uygun olarak Kazakça **sağattama**, ve bu **tt** nin yanlış analizi neticesinde de (Bkz. **sağattar**, Tatarca **sağatlar** «saatler») daha sonra Tatarca **sağatlama** olmaktadır. Belki de ilk başlardan beri bu tür «lüzûmundan fazla doğru» şekilleri hesaba katmamız gerekmektedir (eğer Rusça **óstrov** «ada» = ilk Kıpçakça ***otrow**>? Kaşgarlı'da **otruğ**). Öyle ise, kabul edilebilir bir sınıflandırmaya ulaşılmak isteniyorsa fonetik kıstaslar kadar gramer şekillerinin de göz önüne alınması gereklidir.

3. Aşağıda verilen Türk Dillerine genel bir bakışta tek tek diller ve lehçeler, bana göründükleri kadarıyla dilbilim tarihi (fonetik, ve bilhassa gramer özelliklerinden dolayı) bakımından birbiriyle yakından ilgili olmaları sebebiyle bir araya getirilmiştir.

1. Bu konuda bkz. A. N. SOMOILOVICH, **Nekotorye dopolnenlia k klassifikatsii turetskikh jarzykov**, Leningrad 1922; **K voprosu o klassifikatsii jazykov**, Bakû 1926.

(a) Bulgar gurubu:

Volga bölgesinde 1,3 milyon kadar bir nüfus tarafından konuşulan **Çuvaşça** 1875 ten bu yana yazılı bir dil olmuştur. 13. ve 14. yüzyıllardaki Volga Bulgar yazıtları bu dilin en eski şekli olarak kabul edilir: Kaşgarlı'da (1073) tek tek Bulgar ve Suvar kelime karşılıkları verilmiştir. Tuna Bulgarlarının durumu ise açık değildir (isimler ve kelime karşılıkları genellikle 8. ve 9. yüzyıllardan).

Oğuz gurubunda olduğu gibi, burada birkaç heceli kelimelerde kelime sonu **g/ğ** nin düşmesini görebiliriz (tu—tav «dağ», şura-n «yaya»): Eski Türkçe Bulgar gurubunda **z** olarak Kaşgarlı'da gösterilmektedir, daha sonra (13. ve 14. yüzyıl Volga Bolgar kümbet yazıtlarında) eski Türkçe **z** ve **d** yerine **r** ile karşılaşırız. Ünsüzlerden sonra gelen genitif ve datif ekleri sırasıyla +**an** (<*+ın) ve +**a** dır.

(b) Güney Türkçesi (Oğuz gurubu). Bu guruba şu diller girer:

1. **Osmanlıca,** (Türkiye Türkçesi, Türkçe, yazılı bir dil) pek çok Anadolu ve Rumeli ve lehçeleri ile (Trakya, Makedonya Türkçesi ve Gagauzca burada sayılabilir) son zamanlara kadar Kırım'ın güney bölgelerinde konuşulan Kırım Osmanlıcası yaklaşık olarak 20 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır.

2. **Azerice,** Rus Azerbeycanında ve kuzey-batı İran'da (Kuzey Azerice Sovyet Azerbeycanının resmî yazılı dilidir) konuşulur. Güney İran'da Kaşkay dili de bu guruba girer; bu dilleri yaklaşık 4-5 milyon kişi konuşmaktadır.

3. **Türkmence,** Rus Türkmenistanında ve kuzey-doğu İran'da, ve daha küçük bir gurup olarak («Trükmen») Hazar Denizinin kuzey-batı kıyılarında konuşulur. Yomut lehçesi Sovyet Türkistanının resmî yazı dilidir, konuşanlar 1 milyon civarındadır.

Oğuz gurubu hakkında 11. yüzyıldan bu yana oldukça fazla dilbilimsel malzeme vardır: Kaşgarlı'nın bahsettiği Oğuz kelimeleri (1073); 13. Yüzyılın Selçuklu metinleri; 14. yüzyılın başlangıcından bu yana gelen eski Osmanlıca metinler ve 14. yüzyılın Kıpçak sözlüklerindeki «Türkmen» kelimeleri gibi.

Bu gurubun göze çarpan özellikleri arasında: bir kaç hecelik kelimelerde kelime sonu eski **g/ğ** düşmesi (Osmanlıca **yaya** =

Eski Türkçe **yadağ**); ünsüzlerden sonra genitif ve datif eklerinin **+ın** ve **+a** olması; acaip dolambaçlı yolla şimdiki zamanın oluşturulması: Osmanlıca: **—iyor** — Azerice **—ir** (<*iyir) = Türkmence: **—yär** gösterilebilir.

(c) Batı Türkçesi (Kıpçak-Kuman Dilleri) :

Burada geçici olarak üç ana gurup görülür: 1. Pontus-Hazar gurubu, 2. Ural gurubu, 3. Aral-Hazar gurubu. Bu guruplara şu diller girer :

1. a) **Karayimce** Kırımda, (2,000 kişi civarında) Polonya ve Litvanya'da (800 kişi civarında) konuşulur; II. Dünya Savaşı sonunda dağılmış ve etnik bütünlükleri bozulmuştur: Eski yazı dili olarak İbrani yazısını, daha sonra da Polonya veya Litvanya yazı sistemini kullanmışlardır.

b) **Karaçayca** ve **Balkarca,** kuzey-batı Kafkasya'da sırasıyla 80,000 ve 50,000 kadar bir nüfus tarafından konuşulur. 30 yıl kadar önce çıkarılan müşterek bir yazı dilleri vardır.

c) **Kumuk**, kuzey-doğu Kafkasya'da (Sovyetler Birliği Dağıstanında 120,000 kişi civarında bir topluluk tarafından konuşulur) yayılmıştır, 1925 ten bu yana yazılı bir dildir.

2. a) **Tatarca** Volga bölgesinde ve batı Sibirya'da 4-5 milyon civarında kişi tarafından konuşulur, 19. yüzyılın ikinci yarısından bu yana yazılı bir dildir (daha öncelerinin Çağataycası ve) Kırım Tatarcası da bu guruba girer (Rus ihtilâlinden bu yana yazılı bir dili vardır; ancak, bu yazı dili II. Dünya Savaşından sonra yok olmuştur).

b) **Başkırtça,** güney-Ural bölgesinde 800,000 civarında bir topluluk tarafından konuşulur. 1925'ten bu yana yazılı bir dili vardır. Başkırtça, özellikle doğu lehçelerinde Kazakça'nın ses düzeninin kuvvetli tesiri altında kalmıştır.

3. a) **Kazakça** Kırgız steplerinde (3 milyon civarında) **Karakalpak** (Aral gölü yakınlarında 200,000 civarında) ve **Nogayca** Tatarlar ile temas bölgelerinde (Kırım ve Kuzey Kafkasya ile sınırı olan topraklarda) konuşulur. Kazakça'nın 19. yüzyılın ikinci yarısından beri yazılı dili vardır; Karakalpak ve Nogayca ise Bolşevik ihtilâlinden sonra ilk defa yazılı dil haline gelmiştir.

b) **Kırgızca** Batı Türkistan'ın dağlık bölgelerinde 1 milyon kadar bir nüfus tarafından konuşulur. Bugün Kırgızca çok yakın bir şekilde Kazakça ile bağlantılıdır. Halkının tarihi ve konuşmalarının bazı özellikleri yönünden Altay dilleri ile eskiden bağlantıları olduğu bellidir. (Aşağıya bkz.) 1925 ten bu yana yazılı dili vardır.

Bu guruptaki diller için çok fazla târihî malzeme bulunmaktadır : **Komanca** için (Kırım'da) 1301 tarihli **Codex Cumanicus, Kıpçakça** için (Pontus-Hazar step topraklarında) 13./15. Yüzyılların değişik Kıpçak sözlükleri ve Kazan Hanlarının fermanları ve 1073 tarihli Kaşgar'lıda tek tek kelimeler bulunmaktadır. Bu gurubun bütün dilleri Eski Türkçe kelime sonu **—g** için **—w** (veya bunun türevleri) gösterir. (Kom., Karaim, Karaçay, Balkar, Kumuk, Kırım Tatarcası, Tatarca, Başkırtça, Karakalpakça, Nogayca, **taw** «dağ» = Kırgızca **tō**, Altay Türkçesi **tū**; Karaimce, Kumuk: **yayaw** «yaya» Tatarca **cäyäw**, Başkırtça **yäyäw**, Kazakça **jayaw**, Nogayca **yayaw**, Kırgızca **cō**, Altay Türkçesinde **d'ayū**). Ünlü sistemi dolayısıyla Kırım Tatarcası Pontus-Hazar gurubuna aittir (**küçlär** «güç», «kuvvet», Tatarca **köçlär**, Başkırtça **köstär:** Aral-Hazar gurubunda ise, meselâ, Kazakça'da **küşter**). Diğer taraftan, Başkırtça ünsüz değişmeleri dolayısıyla Aral-Hazar gurubuna dahildir; bu guruptaki diller bu bakımdan Kuzey Türkçesi ile uyum halindedir. Türk dillerinin Batı ve Doğu grupları üzerindeki farklı etkilerini belirleyecek derecede gramer özellikleri de yeterince açıklıkla ortaya çıkarılamamıştır. Bu sebepten batı gurubuna giren dillerin sınıflandırılması oldukça geçici kabul edilmelidir.

(d) Doğu Türkçesi (Uygurca Gurubu) :

1. Özbekçe, Batı Türkistan ve Kuzey Afganistan'da 5 milyon civarında bir topluluk tarafından konuşulur; Türkmence ve Kazakça ile temas sebebiyle dilbilim açısından karışık olan bir kaç şekil ortaya çıkar. 20. yüzyılın başından bu yana yazılı dil tedricî olarak gelişmiştir. Bu gelişmede Çağatay edebî dilinin modernleştirme ve yaklaştırma çalışmalarının etkisi çok olmuştur.

2. Yeni Uygurca (Doğu Türkçesi, Tarançi ve Kaşgar ile Kotan Dillerinin lehçeleri ve vb.) Doğu Türkistan'da (Sin-Kiang) 3 milyon kişi civarında. Yazı dili son senelerde Çağatay edebî dilinin

etkisiyle giderek gelişmiştir. Bu guruba Uygurca kökünden gelme Batı Çin'deki Sarı Uygurca gibi bir kaç münferit gurup da girer.

Bu gurup için de elmizde 8. ve 9. yüzyıllardan (Eski Uygurca) kesiksiz olarak gelen ve 13. yüzyıl Çağataycası ile modern devirde (Özbekçe ve Yeni Uygurca) oldukça zengin tarihî malzeme vardır: Buraya **Karahanlı** ve **Harezm Türkçesi** de girer.

Bu gurupta kelime sonu **g/ğ** bir kaç heceli kelimelerde 15. yüzyıldan bu yana **k/ķ** ile gösterilmektedir (Yeni Uygurca **yayaķ** «yaya»). Bu gurup Aral-Hazar ve Kuzey Türkçesi gurubundan ünsüz değişmelerinin olmaması sebebiyle kesin bir şekilde ayrılır.

(e) Kuzey Türkçesi :

1. Aral-Sayan Gurubu :

a) Altayca (Oyrotça, Teleütçe) Altay dağlarında yaşayan 50,000 civarında kişi tarafından konuşulur, 1930'lardan bu yana yazı dili vardır. Altay ve Kırgızca'nın tarihî olarak aynı guruba girmeleri gerekir; ancak, Altay dilinin Batı Türkçesi lehçelerinin etkisi altında kalan bir Kuzey Türkçesi dili mi olduğu, yoksa, Kuzey Türkçesinin çok fazla tesirinde kalan bir Batı Türkçesi dili mi olduğu kesinlikle belirlenememiştir.

b) Şorca (Abakanca veya Abakan Türkçesi, 1930 dan bu yana yazılı bir dil) ve Hakasca (Sagayca ve Beltir halkının yazı dili için kullanılan yazı dili için 1930 dan bu yana kullanılan aynı zamanda, Sayan dağlarında yaşayan Kaçin, Koybal ve Kızıl halklarını belirten bir isim), toplam olarak bu dilleri konuşanların sayısı 60,000 kişi civarındadır.

c) Tuva Dili (Bundan öncesinin Soyonca, Uryankayca ve Karagas dili) 1943 de Sovyetler Birliğine dahil edilen[1] Tannu-Tuva Cumhuriyetinde bulunur, konuşanların sayısı 70,000 kişi civarındadır.

2. Kuzey Sibirya Gurubu : Kuzey Sibirya'da Yakutca ve Dolganca bu gurubu teşkil eder[2]. Konuşanların sayısı 250,000 civarın-

1. Bkz. K.H. **Philologiae Turcicae Fundamenta,** Wiesbaden, 1959, s. 640.
2. Bkz. Aynı eser, N. Poppe'nin 671. s. deki makalesi.

dadır. Diğer Türk dillerinden ayrılmış, tek başına yabancı tesir altında uzun bir gelişme dönemi geçirmiştir. Bolşevik ihtilâlinden bu yana yazılı bir dildir.

3. Eski Türkçe (8. yüzyılın birinci yarısından Orhun Yazıtları ve 7. (?)/8. yüzyıllardan Yenisey yazıtları) Kuzey Türkçesi gurubuna tarihî malzeme olmaktadır. Burada, ayrıca, **T'o-pa** dilinin kalıntıları da söz konusu edilebilir; bilhassa **T'o-pa**'nın RADLOFF'un Tuba'lar'ı ve modern Tıva (Tuvinler) ile Tuvin'in aynı olduğu kabul edilirse **'T'o-pa**'nın kalıntıları göz önüne alınabilir.

Bu gurup içinde kelime sonu **—g/ğ** de değişebilir.: Altay dili (aynı zamanda Kırgızca) Batı gurubuyla uyum içindedir (Altay Türkçesi **d'ayū** «yaya»): 'yaya' için Şorca ve Hakasça **çazağ,** Tuva **çadağ** vardır; halbuki Yakutda'da son ünsüz kaybolmuştur (Yakutça : **tïa** 'Taiga' = Tuv. **dağ** «dağ», Yakutca **satï** «yaya»). Yakutca Türk dilleri arasında kelime başı eski **s—** nin genellikle düştüğü tek dildir (aynı özellik bir kaç Evenki ve Lamut lehçesinde de bulunmaktadır). Bir araya gelen ünsüzler Kuzey Türkçe gurubunda bazı özel benzeşmelerin ortaya çıkmasına sebep olur (meselâ: **n + l> nd,** ve benzerleri). Gramere gelince, **—ġalaķ** ortacı «henüz yapılmamış» (<* **—ġan ele yoķ**). Altay-Sayan gurubunun karakteristik özelliğidir (ve Kırkızca'nın) : Altay Türkçesi (ve Kırgızca) **barġalaķ** «henüz gitmemiş» = Hakasca **parġalah,** Tuva dilinde **barġalaķ** olmaktadır

4. Yukarıda sıralanan grupların daha yakından karşılaştırılması bir taraftan Oğuz, Kıpçak-Koman ve Bolgar dillerinin birbiriyle daha yakından ve diğer taraftan da Uygur ve Kuzey Gurubu dilleriyle ilgili olduğunu gösterir. Türk dillerinin birbirleri arasındaki ilgiyi derinlemesine ortaya çıkarmak için ise dillerin tek tek gramer değerlendirilmesinin yapılması gerekir.

Türk dillerinin kendileri üstüne modern karşılaştırmalı çalışmaların azlığı göz önüne alınırsa[1] Türk dilleri ile diğer diller arasındaki bütün karşılaştırmaların oldukça dikkatli ve ihtiyatlı bir

1. N. K. DIMITRIEV tarafından yazılan **Issledovanila po sravnitel'noi grammatike tiurksikh jazykov** (I, **Fonetika,** Moskova, 1955) ve M. RÄSÄNEN'in **Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen** (Helsinki, 1949) isimli kitaplar sadece sesbilgisi ile ilgilidir; morfoloji ile ilgili mukayeseli çalışmalar henüz çok azdır.

şekilde yapılması gerektiği açıkca ortaya çıkar. Bu «ihtiyatla ele alma» Moğolca ve Tunguzca arasında var olduğu düşünülen ilgiyi de içine alır; böyle bir yaklaşım Türkçe'nin Ural-Altay dilleri arasındaki yeri düşünülmeden Altay dilleri denilen guruba dahil olduğu teorisi için de geçerlidir. Son eklerin mukayese edilebilmesine ve kelimelerin bütün karşılıklarının bulunmasına rağmen bunların bir çoğunun başka dillerden alındığı şüphesi vârit olduğundan Türkçe ile Moğolca'nın birbirine olan yakınlığı ispat edilmemiş olmasına rağmen mümkündür.

II.

Türk dilleri farklı sınıflandırma temellerine dayanılarak bir başka şekilde sınıflandırılabilir. İlk olarak, coğrafî veya bölgesel esasa göre sınıflandırılabilirler. Böyle bir sınıflandırma her mücâvir alan içinde bulunan dillerin, meselâ: Kafkaslardaki Türk dilleri, Güney Sibirya'daki Türk dilleri gibi sayılmasından ortaya çıkar. Bu tür bir sınıflandırma dilbilimi yönünden geçerli olabilmektedir; zira her zaman olmamakla birlikte genellikle birbirine yakın alanlarda konuşulan bir ana dil gurubuna giren diller birbirinden uzak yerlerde konuşulan bir dil gurubunun dillerinden daha çok yakınlık göstermektedir. İkinci olarak, Türk dilleri târihî temellere dayandırılarak sınıflandırılabilir: Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe gibi. Son olarak da, sınıflandırma, dilbilimsel değişme temellerine dayandırılabilir. Bu değişiklikler, Türk dilleri arasında gelişen farklılıkları ortaya çıkarır. Bu son tür sınıflandırma usûlü, Türk dillerinin birkaç gurubu arasında izafî yerleri tesbit etmede kullanılabilecek en açık yol olarak görünmektedir. Bu genetik sınıflandırma, farklı Türk kabilelerinin ve milletlerinin tarihinden, onların göçlerinden ve Avrasya'da bölgesel dağılımları ile coğrafî konumlarından elde edilen bilgilerle desteklenir.

İlk türdeki sınıflandırma teşebbüsleri arasında sadece A. N. Samoilovich'inki prensip yönünden sağlıklı olarak kabul edilebilir. Samoilovich'in sınıflandırmasında II. ve (Harezm) VI. gurup (bu guruba Orhun, Uygur, Abakan, Tuna ve Yakut girer) haricindeki diğer sınıflandırmalarda Radloff'un hatâsı tekrar edilmektedir. Daha sonraki N.A. Baskakov'un sınıflandırma teşebbüsü (İzvestiia AN SSSR, XI, 1952) teorik yaklaşım açısından bazı olumlu özellikler getirmektedir, ancak gerçekte hatâlı bir yoldadır.

Altay gurubuna giren bütün dillerde ve Ural gurubuna giren dillerin büyük bir kısmında olduğu gibi, Türk dillerinde morfoloji, tarihî değişikliklere en çok karşı koyan kategori olduğundan dolayı, Türk dilleri gurubunun farklı alt bölümlerinin sınıflandırılmasında kullanılan özellikler genellikle fonetik sınıfa girmektedir; değer bakımından, bundan hemen sonra kelimeler gelmektedir. Bütün tarihî dönemlerde fonolojiden daha fazla ve oldukça önemli değişikliğe uğramışlardır. Türk dillerinin morfolojik sistemi ile yakından ilgili olan sentaks kuralları değişmeye ve bozulmaya aynı derecede karşı koyduklarından bu kuralların sınıflandırma için çok az bir değeri vardır.

Türk dillerinin birbirinden usûliyle ayrılmış bölümlerini tesbit etmek üzere yapılan müteakip teşebbüs Samoilovich tarafından yapılmış olduğu gibi bu dillerin coğrafî konumunu kısmen göz önüne almakta ve toplam olarak 12 gruptan oluşan 6 bölüme varmaktayım.

A. Merkezî ve Güneydoğu Asya dilleri veya Türküt dilleri şu guruplardan oluşmaktadır :

I. Merkezî Asya gurubu : Çin tarihlerinde sözü edilen Türküt dillerinden gelme olduğu sanılmaktadır. Eski Türkçe döneminin eski dilleri : 1. Orhun (ve Yenisey) yazıtları ve Eski (Klasik) Uygurca; 2. «Orta-Türkçe» döneminin dilleri : Kaşgarlı Mahmud'un lügati ve Karahanlı İmparatorluğu metinleri tarafından temsil edilen Uygurca'dan Çağatayca'ya geçiş dönemindeki bir doğu lehçesi ve Harezm (XI. ve XII. yüzyıllar)daki bir kuzeydoğu lehçesi; 3. Sonraki dönem ve Modern Çağatayca; 4. Özbekçe (Farsça etkisinde kalan lehçeler) meselâ Özbekçe tesirinde Çağatayca'nın devâmı; 5. Tarançi ve diğer lehçeleri ile Uygurca; Moğolca ve Çince ile sarılmış olan tek başına bırakılmış Sarı Uygurca ve Salar dilinin kalıntıları yeni Uygur lehçelerine çok yakın olarak kabul edilebilir; 6. Modern edebî dilde bulunduğu gibi Kuzey-Batı gurubu (B)ndan bazı kuvvetli tesirler altında kalan Kırgızca. Bazı isogloslar Kırgızca ile Oyrotçayı birbirine bağlarlar. (c. VII) Meselâ ġ/-ķ>* —w> - ū/-ū, ve dudaksılaşmağa temâyül.

II. Çin tarihlerindeki «Batı-Türküt Dili»nin atası olduğu farz olunan Oğuz gurubu veya Güneybatı gurubu. Eski diller : 1. Eski Anadoluca, Selçuklular ve Eski Osmanlıca). Modern: 2. Batı: Osmanlıca (çok çeşitli lehçeleriyle : Rumeli, Anadolu, Güney Kırım);

Gagauzca, Azerice (İran ve Kaşgai lehçeleri ile); 3. Doğu: Türkmence.

B. Kuzeybatı veya Kıpçak bölümü aşağıdaki dillerden oluşmaktadır :

III. «Orta Türkçe» döneminin eski Kuzeybatı dilleri : 1. **Codex Cumanicus** ve Komanların (Polovcy) dili ve Kıpçakça. Diğer guruplar modern dillerden oluşmaktadır.

IV. Komanca ile çok yakından ilgili olan Pontus Hazar dilleri : 2. Karaimce, 3. Karaçayca ve Balkarca, 4. Kırım Tatarcası («asıl Kırımca»), 5. Kumukça.

V. Volga-Batı Sibirya dilleri : 6. Kazan Tatarcası (veya «asıl Tatarca»), Tepter, Mişer ve Kasımof Tatarcası ile birlikte), 7. Batı Sibirya lehçeleri : Tunalı, Tümenli, Tobollı, Işımlı, Kurdak, Irtışlı; 8. Baraba; 9. Küerikçe. Bu dil, merkezî güney Sibirya dillerine geçiş bağlantısını sağlar (D. VIII). 10. Başkırtça.

VI. Aral-Hazar dilleri : 11. Kazakça ve Karakalpakça; 12. (Farsça etkisinde kalmamış veya Kıpçakça) Özbekçe; 13. Nogayca, 14. Sadece edebî dil göz önüne alındığında bazı özellikleri ile Kırgızca (yukarıdaki A. I, 6 ya bkz.). Kırgızca en azından A. 1 den B. VI ya bir geçiş teşkil eder.

C. VII. Oyrotça (Altay dağlarında) ve lehçeleri : Altay-Kiji, Telenget, Lebed (Ku-Kiji) ve Yiş-Kiji (veya Tuba). Daha sonraki Şor ve gurup D. VIII deki diğer dillere bir geçiş temin eder.

D. VIII. Merkezî Güney Sibirya, Abakan veya «Hakas» gurubu : 1. Şor, 2. Sagay, Koybal, Kaça, Kızıl ve Beltir lehçelerinden oluşan Abakan.

IX. Doğu veya Tuva gurubu (Tangnu-Tuva veya Uranhay) : 1. Karagas 2. Soyong, (Tuba, Tuva, Tyba veya Uranhay dili). D. VIII den E. X a geçiş özellikleri.

E. X. Kuzeydoğu, Doğu Sibirya veya Yakut gurubu. Yakut (saha) dili ve Dolgan, Yakut tesirindeki Nanasan (Tavgy—) Samoyed lehçeleri.

F. Volga - Bulgar veya Hun - Bulgar bölümü : Bu bölüm eski Kuzey-Batı bölümü olarak da isimlendirilebilir. Bu gurupta XI. Volga-Bulgar (sâdece münferit kalıntılar) ve XII. Çuvaş ve Tavaş modern dilleri. Aslında bu bölüm esaslı bir ana-Türkçe ünitesine dahil edilmemektedir. Fakat ana-Türkçe ile ana-Moğolca arasında bir geçiş sağlar. Bu durum Tavaş ve Moğolcayı birbirine bağlayan isoglos'dan anlaşılabilir. Dilbilimsel ve tarihî sebeplerden dolayı Hun dillerinin önemli kalıntılarının gerçekten Volga-Bulgarcası ve Modern Tavaş dilinde bulunması mümkündür. Ancak Türkleştirme etkisi bu dili önemli bir Türk diline dönüştürecek kadar yoğun idi. Türk dilleri gurubu içindeki akrabalık bağlarının daha yakından incelenmesi A ve C nin kendi aralarında daha büyük bir ünite teşkil ettiğini gösterir. Bu ünite gurup D — E veya F den B ye daha yakından bağlıdır. Bundan başka, D ve E birbirleriyle daha yakından ilgilidir. VIII ve X arasında yakınlaştırıcı bağ olarak da IX gurup görülür. Birçok bakımdan D ve E Türk dillerinin büyük çoğunluğundan oldukça uzaktır. Bu gurup, Güney ve Doğu Sibirya'da (D de olduğu gibi) aslen Türkçe olmayan dillerin Türkçeleştirilmesi ve daha yakından incelenmesi gereken esas ve ikinci derecedeki dayanaklar E ile mukayese edilirse coğrafî durumuna rağmen F açıkça daha marjinal guruptan ve F Türkçeleştirme yoluyla, bilhassa en yakın Türkçe devresinde B. V. 6 ile B ye bağlanması sonucu ortaya çıkan çok sayıda değişikliklerden dolayı F den uzaktır.

Altay dillerinin diğer branşlarında olduğu kadar Türk dillerinde de etimolojik araştırmalar henüz başlangıç safhasında olduğundan (bu güne kadar ne diğer branşlarla ne de Türk dillerinin kendisiyle ilgili yararlı etimolojik bir lügat bulunmamaktadır) akrabalık kavramları kelimeler dışında meselâ, uygun veya temelde benzer fonolojik, morfolojik ve sentaks özellikleri gibi münasebetler üzerine dayandırılmaktadır. Böylelikle, kelimelerin uyumunun yanısıra belirtilen nüfûz sâhalarındaki isoglos'lar Türk dillerinin Moğolca ve Mançu-Tunguz dilleri arasında daha yakın bir akrabalık bulunduğunu belirtir; bu dillerin hepsi Altay dilleri gurubunu meydana getirir. Türk dilleri Altay dil ailesinin batı kısmını oluşturur. Türkçe ile Moğolca arasındaki temas bölgesi Türkçe ile Tunguz arasındakinden daha da geniştir. Bununla birlikte, en azından son dört yüz yıldan beri iki kuzey-Tunguz dili, Evenki ve

Even (Lamut) tarafından sarılmış olan bir Türk dili (Yakutça E.X) bulunmaktadır.

Türk dilleri ile Moğolca arasında daha yakın bir münasebeti belirleyen önemli isogloslar olmasının yanında Türk dillerini Mançu-Tunguz dillerine bağlayan birkaç önemli isoglos da vardır. Tek başına gelişmesinin yanısıra kaybolmuş birçok eski özelliği bünyesinde birleştirmesinden dolayı Mançu-Tunguz, dünyasında hususî bir yer tutar.

İki dizi gırtlak sesini göz önüne alırsak, bir damak, bir damak arkası fonemi, sürtünmeli veya sürtüşmeli fonemlerin yokluğu, kayıcı ve diş sesleri ile bütünleşme özellikleri, kelime başı veya kelime sonu durumlarda iki veya daha fazla ünsüzün bulunmayışı gibi fonoloji temelde benzer ses ve hece yapısı gösterirken esas olarak damak arkası-damak sesleri zıtlığının etkisi altındadır. Bu zıtlık ses uyumunun çıkışına sebep olur. Damak seslerine gelince Tunguz dillerinin birçoğu, ya gelişememenin ya da ses uyumunun bozulmasının belirtisi olan özel bir gelişim gösterir. Ön ekler (veya iç ekler) olmaksızın oldukça katı bir biçimde yanaşık kelime düzeni gösteren morfoloji en çok sayıda isoglos ile belirlenmektedir. Özellikle isim veya isim yerine geçen kategorilerde bu durum açıktır. İsimlerin hâl ekleri teklik ve çokluk şekillerde aynıdır. «tesniye yoktur»; ismin halleri Türk dillerinde 9 dan Tunguz'da 20 ye kadar çıkabilir ve bu farklılığın sebebi de Ural dillerinde olduğu gibi yer bildiren isim hallerinin çokluğudur. Aslında bütün isimlere iyelik eki gelebilir. Moğolca'da mevcut olmayan isimlerin iyelik eki alması hâli son zamanlarda ortaya çıkmıştır. Altay dil gurubundaki dillerin her birinde aynı görevi yapan son eklerin benzerliği açık olarak görülebilir. Sıra sayıları, birkaçı hâriç, üç gurup içerisinde de birbiriyle ilgili değildir. Bu durum, en azından ilk altısı müşterek olan, Ural dilleriyle, Hint-Avrupaca veya Hâmi-Sâmi dilleriyle zıtlık gösterir. Bunların hepsi şimdiki durumda Altay gurubu içindeki diller arasında yakın zamanlarda ortaya çıkan müstakil menşeli sayılardır. Şahıs zamirlerinden birinci çoğul şahıs Tunguz ve Moğolcada dâhilî ve hâricî yapıyı ayırdeder; bu ayırım bazı Moğol dillerinde ve göründüğü kadarıyla bütün Türk dillerinde kaybolmuştur. Altay dillerinde yüklem aşağıdaki sıraya göre ek alır : 1. Durum bildiren ek, Kuzey Tunguzca'da çok farklı durum ekleri vardır, morfolojik olarak fiil türetim ekleri durum eki olarak alınmıştır. 2. İsim -fiil- zaman ekleri, 3. İyelik ekleri

کتابخانه

veya kelime içine dahil olan şahıs zamirlerini içine alan şahıs ekleri. Ural dillerinde olduğu gibi olumsuzluk her üç gurupta da bugün sâdece Tunguz gurubunda yaşamakta olan bir olumsuz fiil ile yapılmakta idi. Bugün bu olumsuz fiil Moğolcada zarfa, Türk dillerinde ise durum ekine dönüşmek sûretiyle kalıntı hâline gelmiştir. Her birisi, iki sentaks kullanılışından birini ifâde eden iki çeşit isim fiil vardır. Bunlardan birisi «Gerund» vazife yapan zarf olarak kullanılır, diğeri isim fiil olarak veya ortaç olarak isme benzer görev yapar. Daha sonraki prehistorik devirde Altay dilleri bugünün Kuzey Tunguzcasında yeni kaybolmakta olan ve eski Moğolcada ve eski Türk dillerinde muhtemelen mevcûd olan gramer bakımından uyum **(Grammatical agreement)** isim-fiil uyuşmasına rastlanır.

Sentaks : Altay dillerinin ilk gelişme döneminde morfolojinin daha zengin olduğuna dâir târihî deliller varsa da o dönemde sentaks yapısı târihi dönem içerisinde giderek katılaşan, daha az kararlı ve kesin bir durum gösteriyordu. Bu orijinal özelliklerin birçoğu Tunguzcada halâ görülür. Özne-nesne-yüklem sırasındaki Altay dillerinin kesin cümle düzeni içerisinde niteleyen her zaman nitelenenden önce gelmektedir **(rectum-regens construction)**. Heinrich Winkler bunun Altay cümle yapısı olduğunu belirlemiş ve daha sonra Hint-Avrupa dillerinde görülen «subordination» dan ziyade katı bir sentaktik koordinasyon olarak belirlemiştir. Birçok Mançu-Tunguz dillerinde bulunmayan bu husus ancak hem Türk dillerinin hem de Moğolcanın tipik târihî gelişmesinin neticesidir. Sahip olmak (to have) karşılığında bir fiilin bulunmaması yüzünden bazı dolaşık veya uzun ifadelere ihtiyâç duyulmuştur.

Ramstedt ve Poppe gibi Altayistlerin Altay dilleri içine aldıkları Korece ile olan münâsebet; Kore dilinin Hint-Avrupa dili ile olan münasebeti yeniden gözden geçirilmeden ve Kore dilinin grameri ve fonolojisinin tarihî bir araştırması yapılmadan önce bu münâsebet yeterince ele alınamayacağından burada tartışılmayacaktır.

Bundan başka Kore dilinde Altay menşeli olmayan yapılar da hâlâ çözümden uzaktır. Aynı husus Japonca için de geçerlidir; ancak Japonca etimoloji, anlam alanı gibi birçok kelime problemlerine sahip olmasının yanısıra Kore dilinden yapı bakımından daha homojen görünmektedir.

Altay dillerinin özellikleri farklı derecede dış münasebetleri belirtir. En karakteristik olan morfolojik özellikler en fazla seviyede, yeniliğe ve değişmeye ılımlı bir karşı koyma gösteren sentaks ve fonolojik özellikler daha az bir seviyede ancak farkedilebilir ve bir derecede de kelime hazinesi özellikleri Altay dillerinin Ural dillerine ve dolayısiyle Batıdaki Hint-Avrupa dillerine olan genetik ilgisini belirler. Öte yandan Altay dillerini Hint-Avrupa dilleriyle doğrudan doğruya görünüşte bağlayan birkaç isoglos vardır. Altay dilleri, Ural dilleri vasıtasıyla, aynı zamanda kuzeydoğudaki Yukagir ve Çukçi (Çukçi, Korak, Kamçadal) gurubuyla da bağlantılıdır. Ural ve Altay dillerini Dravid dilleriyle bağlayan kelime dizisinde olduğu kadar yapı ile ilgili (morfolojik ve sentaktik) görünüşteki akrabalık bağları ayrıca inceleme konusu olmaya değer.

TÜRK DİLLERİNİN MÜŞTEREK TARAFLARI VE TEMÂYÜLLERİ

(SPRACHBAU = DİLİN YAPISI)

LOUIS BAZIN

Mütercimin notu : Tercümede mümkün olduğu kadar yazarın üslûbuna ve dilbilimi anlayışına sâdık kalınmış, ve bu sebeple kullandığı terminolojinin de, Türkiye Türkçesinde kullanılan terminolojiyle değiştirilmesi yoluna gidilmeksizin elden geldiğince tercümesine çalışılmıştır.

Türk dilleri on iki yüzyıldan fazla bir zamandan beri bol ve çeşitli metinlerle mevcûdiyetlerini ortaya koymuşlardır. Bunlar Avrasya'da geniş bir sahaya yayılmaktadırlar. Bugün, bu diller, bu eserde (PhTF) teferruatlı tavsiflerini bulacağımız, çok sayıda ve biribirlerinden çok farklı lehçelere ayrılmış bir vaziyet arzederler.

Fakat, zamanda ve mekândaki bu dağınıklığa, ve hatta bu derece lehçe farklılığına rağmen, bunlar, birlikte katıldıkları, büyük bir seçiklikle, kendilerine has lengüistik bir sistemle tayin edilebilme imkânı veren bir yapı anahatları bütünlüğünü müştereken ortaya koymaktan geri kalmamışlardır.

Statik bir şekilde tarif edilebilen bu yapı müşterekliği, bu dillerin zaman içindeki gelişmesi sırasında, daha az aşikâr olmayan bir temayüller müşterekliğiyle birleşir.

Aşağıda, tabir caizse, çeşitli türk dillerinin özünü teşkil, ve onların derin birliğini temin eden oldukça dikkat çekici bu müşterek hatları bir bir göz önüne yaymaya çalışacağız. Bu münasebetle, sırası üzerine : sesler, şekilbilgisi, kelime hazinesi, sözdizimi konularını ele alacağız.

A. Fonetik ve fonoloji (Sesbilgisi)

Çok sayıdaki türk ağızlarında görülen son derece çeşitli seslerin tamamiyle fonetik bir anlatımı, ortak bir görünüm vermek şöyle dursun, ancak bir karışıklık ve tutarsızlık intibaı uyandırmaktan öteye gidemez. Buna mukabil, fonolojik tahlil, yani çeşitli türk dillerinde fonemler sisteminin fonksiyonel incelenmesi, hemen hemen ilk bakışta, basit ve berrak, anahatlariyle tutarlı bir yapının görülmesini sağlar.

Mamafih, (arapça, farsça, fransızca, rusça vs. gibi) türkçe olmayan dillerden, az-çok yakın bir geçmişte **alınmış**, ve ekseriyetle kelime hazinesinin mühim bir kısmını teşkil eden **kelimelerin umumiyetle türkçenin fonolojik kuruluşlarının dışında kalması** hadisesini burada belirtmeden geçmeyelim.

1°. Vokalizm (Ünlüler düzeni)

Fonoloji bakımından, türkçenin vokalizmi, kelimenin **ilk hecesiyle, diğer heceleri** arasında temel bir yapı farklılığiyle tavsif edilmiştir.

(Bizzarure **kökü** teşkil eden) **ilk hecenin vokalizmi** çoklukla en zengin olanıdır. Bu vokalizm, bütün tarihî türk dillerinde ve hemen hemen günümüzdekilerin hepsinde (başlıca istisnası, büyük şehirlerin özbekçesi gibi kuvvetli bir şekilde farsçanın etkisinde kalmış lehçelerdir), **damaklılık (palatalité), açıklık (aperture)** ve **dudaklılık (labialité)**'tan müteşekkil **3 ilişkinin (corrélations)** tayin ettiği mükemmel bir simetri ile tarif edilen **başlıca 8 fonem**'den teşkil edilmiştir. Gerçekten de, 4 öndamaklı (pré-palatales) veya **önlü (antérieures)** (= **İNCE**) ve 4 artdamaklı (post-palatales) veya **artlı (postérieures)** (= **KALIN**)'nın; 4 **açık (ouvertes)** (= **GENİŞ**) ve 4 **kapalı (fermées)** (= **DAR**)'nın; 4 yuvarlak olmayan (non-arrondies) veya **dudaklı olmayan (non-labiales)** (= **DÜZ**) ve 4 yuvarlak (arrondies) veya **dudaklı (labiales)** (= **YUVARLAK**)'nın çift çift biribirlerinin karşıtı oldukları müşahede edilir. (İlerideki bölümlerde tasvirlerinin bulunacağı) lehçelere göre bu fonemlerin **çok çeşitli hususî gerçekleştirilmeleri** hadisesi istisna edilirse, bunlar şu şekilde sınıflandırılabilir.

	Dudaklı olmayanlar		Dudaklılar	
	Açıklar	Kapalılar	Açıklar	Kapalılar
Önlüler	A	İ	Ö	Ü
Artlılar	Â	I	O	U

Fonetikçiler, pek haklı olarak, türk ağızlarının çoğunda, akustik nitelikleri **Ä** ile **İ**'ninkiler arasında olan, bu 8 fonemden neşet etmiş (çeşitli gerçekleştirilmeleri bulunan) 8 ünlüye ilâveten bir 9. **«kapalı e»** ünlüsünün mevcudiyetini belirtmişlerdir. Ancak, fonksiyon bakımından, hiçbir zaman bu **«kapalı e»** ne **Ä**'nin ne de **İ**'nin karşıtıdır. O halde, fonoloji bakımından, (türkçenin bütün ünlü düzeninin mütekâmil dengesini bozacak olan) bir 9. fonemden bahsetmek doğru olmaz. Ancak (**«kapalı e»** nin **İ**'nin karşıtı olduğu durumda) **Ä**'nin olsun, (**«kapalı e»** nin **Ä**'nin karşıtı olduğu durumda) **İ**'nin olsun, (umumiyetle birleşme ile ilgili) tesadüfî gerçekleştirilmelerinden bahsetmek yerinde olur. Hatta, bazan **«kapalı e»**, kelime içerisinde hiçbir semantik rol almadığı **Ä/İ** karşıtlığının bulunduğu nadir hallerde **Ä** ve **İ** arasında kararsızlık geçiren bir çeşit tarafsız gerçekleştirme olarak görünür. Her ne kadar, münhasıran **Ä/İ** münasebetiyle belirtildilerse de, ayrıca benzer kararsızlıklar, türkçe kelimelerin ilk hecelerinde, diğer **A/I, Ö/Ü, O/U «açık/kapalı»** çiftleri arasında da tesadüfî olarak meydana gelir.

O halde, türk fonoloji sistemi, yukarıda zikredilmiş olduğu üzere, **3 ilişkiyle** sonuçlanan, 9 değil, **8 ünlü fonemi** havidir.

Mamafih, sadece türkmencede tam olarak korunmuş olan (ve yakutçada, yalnız tek hecelilerde hayatiyetini sürdüren) dilin eski bir durumunda, **kısa (brèves)** ve **uzun (longues)** karşıtlığına dayanan, süre ile ilgili bir **4. ilişkinin**, ve netice olarak **ilk hecede, Ä, İ, Ö, Ü; A, I, O, U; Ā, Ī, Ō, Ū; Ā, Ī, Ō, Ū**'nun görülmesiyle, $2^4 = 16$ **ünlü fonemin** bulunduğuna işaret etmeliyiz. İstatistik olarak kullanılma frekansı diğer 3'üne göre daha düşük olan bu 4. ilişki, ünsüz fonemler bakımından türk dillerinin tarih boyunca zenginleşmesiyle, uzunlukların gittikçe kaybolmasını denkleştiren (kısa) ünlülerin ve ünsüzlerin mümkün olan birleşmelerinin çoğalmasiy-

le kaybolmaya yüztuttu. Uzun ünlüler (ve bilhassa **Ā, Ī, Ū**), artık türkçe asıllı kelimelerde süre ilişkisini diriltmeksizin, yabancı dillerden alınma kelimelerle (meselâ : osmanlıcada, arapça ve farsçadan alınma kelimelerle) çeşitli türk dillerinde yeniden ortaya çıkabildiler. Böyle alınma kelimelerde bile, uzunluklar, yaygın kullanılışta kısalma temayülü gösterirler.

İlk hece dışındaki hecelerin ve münhasıran **eklerin vokalizmi** fonoloji bakımından daha az çeşitlilik arzeder. Eski ve Orta türkçede, **bir önceki hecenin ünlüsünün önlü veya artlı olmasına göre (ünlü ahengi = harmonie vocalique) herbiri öndamaklı veya artdamaklı 2 gerçekleştirilmeye sahip 3 fonemle (A, İ, U)** tayin edilmiştir : Aynı kelimenin bütün ünlüleri önlü veya artlı olacak şekilde; **A, «ä»** veya **«a»** olarak; **İ, «i»** veya **«ı»** olarak; **U, «ü» veya «u»** olarak gerçekleştirilir. Bu şartlarda kelime, yekpare olarak, ya **önlü ünlülü sınıfa**, ya **artlı ünlülü sınıfa** dahil olur. (İlk hecenin baskın olduğu) türk dillerinin fonolòjik yapısının fonetik neticesi olarak bu **damaklı ünlü ahengi** (harmonie vocalique palatale = BÜYÜK ÜNLÜ UYUMU = KALINLIK - İNCELİK UYUMU); mamafih, özbek ağızlarının en çok farsçanın etkisinde kalmış olanları, ve **İ**'nin daima (ı sesinin olmaması sebebiyle) önlü **«i»** ünlüsü olarak gerçekleştirildiği bazı lehçeler müstesna, umumiyetle çağdaş türk ağızlarında muhafaza edilir.

Her ne kadar, eski ve orta türkçede, ve çağdaş türkmencede, ilk hece dışındaki hecelerde **uzun ünlülerin** izleri varsa da (ä/a i/ı, ü/u; ā/ā, ī/ī ū/ū gibi 12 gerçekleştirilmesiyle başta olmayan (non-initiaux) **6** ünlü **fonemle** belirtilecek olan) süre ilişkisinin belirleyici ve umumî ehemmiyeti haiz fonksiyonel bir rolü olmadığı görülür. 6 fonemli başta olmayan (non-initial) bir ünlü sistemi türk dillerinin tarih öncesi devresinde büyük bir ihtimalle mevcut olmuştur. Ancak, tarihî devre içerisinde, umumiyetle **ä/a, ı/ı, ü/u** şeklindeki 6 gerçekleştirme ile bu **3 foneme** inmiştir.

Bununla beraber, eski bir devreden bu yana, bu 3 fonem için («ı» sesinin yokluğu sebebiyle **İ**'nin daima **«i»** olarak gerçekleştirildiği) yalnız 5 gerçekleştirmeyi bulundurma, yahut aksine (kapalı ünlülü hecelerden sonra **ü/u**, ve açık ünlülü hecelerden sonra **ö/o** olarak **U**'nun gerçekleştirildiği) 8 gerçekleştirmeyi bulundurma, yahut da bunların arasındaki mümkün olan sistemleri bulundurma

(7 gerçekleştirme : **A** için **ä/a; İ** için **i**; ve yukarıda olduğu gibi **U** için **ü/u/ö/o**) temayülünde olan lehçeler görülmektedir. Bu gerçekleştirme çeşitliliği, fonksiyonel bakımdan, **A, İ, U**'dan ibaret **temel 3 fonem**'in varlığını gizleyemez.

Modern türk dillerinin ekseriyetinde, ilk hece dışındaki bu 3 fonemli sistem, eski devrelerden beri, bizzat kendileri de karıştırılmış olarak bulunan **İ** ve **U** fonemlerinin **i/ı, ü/u** şekillerinde gerçekleştirilmelerinin izi olarak görülen **ilerleyici dudak benzeştirmesi (assimilation labiale progressive** = KÜÇÜK ÜNLÜ UYUMU = DÜZLÜK - YUVARLAKLIK UYUMU) hadisesi neticesinde ortaya çıkan karışıklık yüzünden daha da basitleşmiştir. Ohalde, **ilk hece dışında, 2 foneme indirilmiş bir ünlü sistemi** sözkonusudur : Hemen hemen günümüz ağızlarının hepsinde bu 2 fonem **A, İ**'dir.

Bu iki fonem, lehçelere göre, oldukça değişik sayıda gerçekleştirilmeye sahiptir : Bazı türkmen ağızlarında (**A: ä/a; İ : i/ı** olmak üzere) 4 (herbiri için 2); modern Türkiye türkçesinde (**A** için **ä/a** olmak üzere 2; **İ** için bir önceki hecenin dudaklı olmayan ünlüsünden sonra **—dudaklı ünlü ahengi (düzlük-yuvarlaklık uyumu) kapalı (dar) ünlüleri tayin eder— i/ı**, bu hecenin dudaklı ünlüsünden sonra **ü/u** olmak üzere) 6; kırgızcada **(dudaklı ünlü ahenginin umumileşmesi** ile, bir önceki hecenin dudaklı olmayan ünlüsünden sonra **A** için **ä/a** ve **İ** için **i/ı**; bu hecenin dudaklı ünlüsünden sonra **A** için **ö/o** ve **İ** için **ü/u** olmak üzere) 8 tanedir. Mümkün gerçekleştirmelerin çeşitliliği ne olursa olsun, **fonksiyonel** bakımdan sadece **2 fonem** sözkonusudur. Vokalizmin bu fakirleşmesi tarih bakımından konsonantizmin zenginleşmesiyle denkleştirilmiştir.

Çeşitli türk lehçelerinde görülen **diftonglar,** fonoloji bakımından, ya bazı ünlü fonemlerin gerçekleştirilmesiyle **(uzunlar,** umumiyetle: krş. yakutça **uo** = ***ō**, vs.), yada **ünlü ve ünsüzlerin birleştirilmesiyle** (yarı ünlüler: çeşitli kaynaklı **y** veya **w**) temsil edilir. Ne olursa olsun, bu diftonglar **müstakil fonemler teşkil etmezler.** Aynı kelime içerisinde müstakil iki ünlünün birbirini takibi, veya **hiatus,** türk fonolojik sistemi için hesapta yoktur. Ara ünsüzlerin düşmesi hadisesi sonunda tesadüfî olarak böyle bir durum meydana gelirse genellikle bir ayırıcı ünsüzün (ekseriyetle bu **y**'dir) araya girmesiyle bu düşen ünsüzün yeri doldurulur.

2°. **Konsonantizm (Ünsüzler düzeni)**

Türk dillerinde, **konsonantizmin zenginliğinin vokalizminkine ters olarak değiştiği** ve, diakronik olarak, **konsonantizm bakımından bir zenginleşmeyle** birlikte tamamiyle **bir vokalizm fakirleşmesi** yönünde tekâmül geçirdiği çok dikkat çekici bir husustur.

En arkaik düzeyde, ilk hecenin vokalizminin büyük zenginliğine açıklayıcı sebep olarak **kelimenin tam başında bulunması gereken ünsüzler (consonnes initiales absolues) bakımından büyük bir fakirlik** gösterilebilir; ilk hecede 16 ünlü fonem yanında, ilkel bir şekilde, sadece kelimeyi başlatabilen 7 ünsüz fonem vardı (VIII. yy. Yenisey ve Moğolistan kitabeleri) : **«sıfır»** fonemi (ünsüz yokluğu: ünlüyle başlama), çok yaygın, ve **sadece 4'ü patlayıcı (B-, T-, K-, Ç-)** ve **2'si sızıcı (S-, Y-) olan 6 hakiki fonem,** tonluluk ilişkisi (corrélation de sonorité) olmaksızın (kelime başında hissedilir tonlu ve tonsuz karşıtlığı yoktur), ve **hiçbir başta ünsüz gurupları teşkil etme imkânı bulunmaksızın** kullanılıyordu. Diğer ünsüz fonemler, sadece alınma yabancı kelimelerin başında (**şād,** irancadan alınma unvan) veya istisnaî hususiyeti olan kelimelerde (soru kelimesi **nä** «ne?») görülebilirlerdi. **K-** fonemi, önlü ünlülerin önünde öndamaklı («k-», az-çok «yumuşamış»), ve artlı ünlülerin önünde artdamaklı («**ķ**-», artdamaklı) olarak gerçekleştirilmiştir. Kelimelerin içinde daha zengin bir konsonantizm vardı: **3 çifti «tonlu/tonsuz» 7 patlayıcı (P, B; T, D; K; G; Ç), 4 genizli (M, N, ŋ, Ñ), 4 sızıcı (Y, S, Z, Ş), 2 akıcı (L, R)** olmak üzere toplam **17 ünsüz fonem** görülür. Damak ünsüzleri ve akıcı **L** kelimenin ünlülerinin önlü veya artlı olmasına bağlı olarak öndamaklı ve artdamaklı olmak üzere **(K/Ķ, G/ Ġ, L/L)** ikişer farklı gerçekleştirilmeye sahiptiler. Etimolojik olarak, sızıcı **Z** ve **Ş,** akıcı R ve L ile sırası üzerine değiştokuş oluyorlardı **(R/Z** ve **L/Ş** değiştokuşu). Her türlü **ünsüz birleşmesi hece başında mümkün görülmüyordu;** hece sonunda mümkün olan birleşmeler ise sınırlı sayıdaydı (akıcı + tonsuz patlayıcı : **NT, NÇ; ST; RS).**

Çeşitli türk dillerinin gelişmeleri sürdükçe, ve bilhassa yabancı kelimelerin alınmalarının tesiriyle, **konsonantizm,** başta fısıltılılar **(H,** Ḫ) ve sızıcılar **(F, V)** bakımından **umumiyetle zenginleşti,** ve patlayıcıların «tonlu/tonsuz» karşıtlığı ekseriyetle (tonluların ortaya çıkmasiyle **Ç/C**'nin de dilde kullanılır olmasını hazırladı;

bununla beraber, yumuşak genizli Ñ umumiyetle kayboldu. Bu hususta daha fazla bilgi için, çeşitli lehçelerle ilgili monografilere bakılmasını tavsiye ederiz. Ekseriyeti için, bunların, kelime başında eski türkçenin kabul ettiğinden daha büyük bir ünsüz çeşitliliğine bugün musamaha ettikleri hususiyetle dikkati çekmektedir.

3°. **Vurgulama (Accent tonique)**

Vurgunun yeri ve (kesafet ve yükseklik bakımından) gerçekleştirilmesi lehçelere göre değişiklikler arzeder, fakat umumî temayüllere de uyar: çok kullanılan kelimelerin ilk ve son heceleri vurgulu olma temayülündedir; bazan asıl vurgu ilk hecenin üzerinde ve son vurgu ikinci derecededir (öyle geliyor ki, eski olan şekil de budur), bazan da tersi olur (meselâ, Türkiye'de). Her halükârda, (ne başta, ne de sonda olan) orta heceler normal olarak vurgusuzdurlar ve bu yüzden çeşitli fonetik hadiselerin zuhuriyle ünlülerini kaybetme temayülündedirler. 3 heceli bir kelimenin bu yüzden orta hecesini kaybettiği çok yaygın olarak görülür: **ogul** «oğul»; **ogul - ı > ogl ı** «oğlu» vs.

Mamafih, türkçenin vurgusu, kendilerinden önce gelen hecenin üzerine vurguyu atan **ardarda konulmuş bitişken ek, edat ve kelimelerin** varlığı sebebiyle daha muhtelit bir durum gösterir: uygunluk bildiren **—çä** eki **(türkçä** «türkçe/türk vari»), sona getirilen şahıs zamiri **(türk bän** «türküm») vs.

B. M o r f o l o j i (Şekilbilgisi)

Türk dillerinin başlıca morfolojik hususiyeti bunların **hemen hemen münhasıran sonekli diller** olmalarıdır. Gerçekten, katıksız ve basit olan sonekleme, hemen hemen türk morfolojisinin kullandığı tek yoldur: asıl türkçede, (yabancı dillerden alınma kelimeler müstesna) ne önek, ne kökün ünlüsünü değiştirmek, istisnai türden «ifade kuvvetlendirici» birkaç teşkil hesaba katılmazsa («yankılı kelimeler» : uygurca **äŋ m-äŋ** «av», ortatürkçe **yaş yuş** «yeşillik», vs.) vardır.

Kelimenin **kök unsuru,** isim veya fiil, değişmez olarak kalır; bazan müşahede edilen **ünsüz değiştokuşları** (hususiyetle tonlu ve tonsuz arasında) **tek bir fonemin** gerçekleştirilmesinin birleştirmeyle ilgili değişmelerine tekabül eder (böylece, osm. gecit «geçit», akk. geçid - i).

Sonekler de, fonoloji bakımından değişmezdirler, ancak, fonetik gerçekleştirilmeleri, kelimeyi meydana getiren unsurlara benzeşme ile değişirler (kelimenin önlü veya artlı ünlülü sınıfa dahil olmasına göre ön damaklı veya artdamaklı olarak damak ünsüzlerinin ve L'nin gerçekleştirilmesi; ünlü ahengi). Söz gelişi, isimden mücerret isim türeten türkçe **-lik** soneki, duruma göre osmanlıcada: **-lik, -lık, -lük, -luk,** ve yine, müteakip ünlünün önünde, **-liy-, -lı'-, -lüy-, -lu'-** olarak gerçekleştirilecek; ama daima «lik»'de olan 3 aynı fonolojik unsur sözkonusu olacaktır.

Soneklerin tasnifi için, Bay Jean DENY'nin uygun ve mükemmel terminolojisini kabul ediyoruz (krş. Bibliyografya) :

Önce **yapım (suffixes de dérivation)** ve **çekim ekleri (suffixes de désinence)** arasında bir ayırım yapmak gerekmektedir. Birinciler kelime hazinesinin zenginleşmesine hizmet eder, ve isimlerden yeni isimler **(isimden isim türeten** ekler = suff. de **noms dénominatifs),** fiillerden yeni isimler **(fiilden isim türeten** ekler = suff. de **noms déverbatifs),** fiillerden yeni fiiller **(fiilden fiil türeten** ekler = suff. de **verbes déverbatifs),** veya isimlerden yeni fiiller **(isimden fiil türeten** ekler = suff. de **verbes dénominatifs)** teşkil ederek sözlüğe taallûk eden semantik bir vazifeye sahiptirler. Herhangi bir çekim eki almamış, basit veya türemiş isim veya fiillere, isim veya fiil **tabanı (bases** nominales ou verbales) dersek (Bay Jean DENY'ye göre) aşağıdaki tabloyu elde ederiz :

Basit tabanlar	fiil kökü : **säv-** «sev-(mek)».
	isim kökü : **iş** «iş».
Türemiş tabanlar	fiilden türemiş fiil tabanı: **säv-dir-** «sevdir-(mek)».
	isimden türemiş fiil tabanı: **iş-le-** «işle-(mek)».
	fiilden türemiş isim tabanı: **säv-gi** «sevgi».
	isimden türemiş isim tabanı: **iş-çi** «işçi».

İkinci, üçüncü vs. dereceden türemiş, veya türemişlerin türemişleri tabanlar olabilir.

Basit veya türemiş **isim tabanı** tekil ve şahıssız (=iyeliksiz) yalın hal (cas absolu) vazifesini görür **(äv** «ev»; krş. **äv-lär** «evler»,

äv-im «evim», vs. ..., çekim ekleriyle techiz edilmiş, ohalde, artık isim tabanları olmayan şekillerdir), ve **fiil tabanı** bir, 2. teklik şahıs emir değerindedir **(säv!** «sev!»; krş. **säv-di** «sevdi», **säv-ip** «sevip», çekim ekleri almış, ve artık fiil tabanı olmayan şekillerdir). Normal olarak, **türeme** sadece tabandan hareketle yapılır, ve gramerle ilgili çekim ekleriyle techiz edilmiş şekillerden yapılmaz (bazı istisnaları: osm. **gün-dä** «günde», **gün-dä-lik** «gündelik», vs.).

Çekim eklerine gelince, bunlar bir gramer değerine sahiptirler, ve isimlere getirilen ve fiillere getirilen ekler olarak ayrılırlar. **İsimlere getirilen çekim ekleri** (désinences nominales), (asla gerekli olmamakla birlikte) yığıldıklarında şu sırayı takibederler : 1°.) çokluk eki; 2°.) şahıs eki (ekseriyetle «mülkiyet eki»; ismin gerçek «şahıs çekimi»!); 3°,) hal eki; 4°.) bazı hallerde, **-ki** görelik eki (=particule relative). **Tabana doğrudan doğruya** birleşebilen **fiil çekimi ekleri** (désinences verbales), başlıca: **emir**'in şahıs ekleri; **zarf-fiillerin** (şahıssız) ekleri; (fiilin **tarzını** meydana getiren: **-r**'li geniş-zaman vs.) **fiil kiplerinin** (şahıssız) ekleri. Başka çekim eki olmaksızın (şahıs eki olmaksızın) **fiil kipi** eki bir 3. şahıs veya mechul şekli teşkil eder; bazan aynı zamanda isim tabanı olarak da vazife görebilir (etimolojik olarak, esasen sözkonusu olan **fiilden isim yapma**dır). Fiillere getirilen şahıs eklerini geliştirmiş olan türk dillerininkilerde, bu ekler hemen fiil kiplerininkilerden sonra yer alırlar. Fiilin bu şahıs eklerinin isim menşeli olduğu («mülkiyet» şekilleri veya sona getirilmiş şahıs zamirleri) esasen dikkati çekmektedir. Türk dillerinin ekseriyetinde, fiilin basit şekillerinin yanında, **bitişen bir yardımcı fiilin takibettiği bir birleşik fiil kipi şekilleri** vardır («olmak» fiili yahut çeşitli durum fiilleri; bu fiil kipi şekli ekseriyetle **gerçek bir ekleme unsuru** olma temayülündedir: osm. **gäl-ir-di** «gelirdi», geniş-zaman kipi **gäl-ir,** +idi «idi»> **-di**).

Umumî bir tarzda, türk dillerinin tarihî tekâmülü, basit şekilleri ve birleşik şekilleriyle, oldukça muhtelit, gerçek bir fiil çekimi teşkiline doğru yol almaktadır; ilkel bir şekilde sadece **tarzı** (= aspect) ifade eden **fiil kipleri** (= thèmes verbaux) ayrıca **zaman değerleri** (= valeurs temporelles) yüklenmeye temayül etmektedirler. Bu bakımdan, türk dilleri, ekseriyeti için, hint-avrupa dillerininkilere benzer bir istikamette gelişmeye meyletmektedirler. Fiil şekillerinin bu zenginleşmesi karşısında, büyük bir ekseri-

yetle, isim çekimi şekillerinin bir gerilemeye uğradığına şahit olunur (**-n**'li vasıta hali-zarf gibi bazı «isim halleri»nin kullanılışı gerilemektedir).

Türk dillerinde, (müzekker, müennes ve bitaraf gibi) gramer bakımından cinsiyet yoktur, ve (**-lär** ile yapılan) çokluk kategorisi yakın zamanda ihdas edilmiştir; «teklik» durumundaki kelime ekseriyetle kollektif bir değere sahiptir. Gramer uyumu yoktur: isim, **sıfat** olarak ister epitet, ister atribü durumunda kullanılmış olsun değişikliğe uğramaz (çekim eki almamış isim tabanı); aynı değişmezlik zarf için de sözkonusudur.

Türk dilleri **isim** ve **fiil**den başka çeşitli **değişmez parçacıklar** (= particules invariables), hususiyetle (batı dillerindeki önçekim edatlarının yerini tutan) sonçekim edatları da bulundururlar. Bu edatlar da, esasen, etimolojik olarak isim veya fiilin isimleşmiş şekilleridir. Bu parçacıkların bazıları kendilerinden önce gelen kelimeye birleşmek, ve bir çeşit bitişken ekler durumuna gelmek temayülü gösterirler (+**bir-il-ä** «birleştirerek» > eski türkçe **birlä** «ile» > osm. ilä «ile» > -(y)lä «ile»).

Türk dillerinin **tasrifî olmayan** karekterinin sonuçlarından birisi, **çekim** eklerinin umumî bir değere sahibolmalarıdır (örn., + **-lär** bütün kelimelerin çokluk şeklini yapmakta kullanılır); **herbiri bir çeşit değişmezlik gösteren daima aynı kalan eklerin bu mekanik eklenmesi için** «fiil çekimi» ve «isim çekimi» terimlerini muhafaza etmek yine de uygun görülürse, **sadece tek bir «fiil çekimi»nin ve tek bir «isim çekimi»nin varlığıdır.**

XIX. yy. gramercileri, birbirini ardarda takibeden eklerin yığılmasını esas alan türkçenin bu morfolojik usulüne «iltisak», ve bu usulü başlıca kaide olarak kabul eden dillere de «iltisakî» demişlerdir. Katiyet göstermeyen bu tabirler, günümüzde terkedilmeye yüztutmuşlardır. Türkçe için **«soneklemeli bir dil»** demek daha doğru olur. Bu ekler bazan çok sayıda olabilirler; krş. osm.

Türk-lä-ş-tir-ä-mä-dik-lär-im-iz-dän-mi-sin-iz? «Türkleştiremediklerimizden misiniz?».

Ancak bu gibi örnekler istisna teşkil edecek kadar azdır, ve az sayıda eki olan, hatta eksiz olan türkçe kısa kelimeler çoktur; krş. osm. **äv** «ev», **tuġ** «tuğ», **gäl-di** «geldi», vb. Bir fikir verme kabilinden, Türkiye türkçesiyle yazılmış günümüzün mensur metinlerinde, kelimelerin ortalama uzunluğunun 2.6 heceden fazla olmadığını belirtelim.

C. Vokabüler (Kelime hazinesi)

Çeşitli türk dilleri, müştereken, «yerli» denilebilen ve hemen hemen (aşağı yukarı MS 700 yıllarından beri bilinen) eski türkçeninkine tekabül eden oldukça geniş bir kelime hazinesini ortaya koyarlar; 12 yüzyıl boyunca, şüphesiz, az çok mühim sayılabilecek semantik tekâmüller kaydı ihtiyatla bir yana bırakılacak olursa, bu kelime hazinesi hemen hemen tamamiyle korunagelmiştir. Bu, hususiyetle, Moğolistan'ın ve Altaylar'ın Eski Türkleri olan Orta Asya'nın bu çoban ve avcı göçebelerinin kelime hazinesidir. Hatta, (günümüzde büyük çoğunluğu teşkil eden) yerleşik hayata geçmiş Türklerde, göçebeliğin eski kelime hazinesi, yeni hayat şartlarına uydurulmuş olarak devam etmektedir: şöyleki, «çadır»ın adı olan +**äb** (osm. **äv**) gayrimenkul «ev»i işaret eder, aşiret çağının akrabalık isimlerinin muhtelit düzeni hemen hemen bozulmamıştır, hayvan yetiştirme ve avcılıkla ilgili terimler büyük bir zenginlik arzetmektedir. Umumî bir şekilde, (mühim bir kısmı moğolcada bulunan) bu eski kelime hazinesi tamamiyle müşahhastır: mücerret terimler nadirdir ve zihnî kavramlar en basit ifadeye indirilmiştir.

Türk dillerinin kelime hazinesinin bu yerli kaynağını teşkil etmeye yarayan, türetme ekleri almış veya almamış olsun (krş. Morfoloji), **kök unsurları, umumiyetle tek heceli, ve daha seyrek olarak da iki hecelidir: al-** «almak», **käl-** «gelmek», **yāş** «yaş», **kün** «güneş», vb.; **ḳara** «kara». Bu normal kök unsurlarından başka, hem eski türkçe, hem de yeni türkçe, muhtemelen (ekseriyetle **-l** veya **-r** ile) genişletilmiş, bazan fonetizmin alışılmış kanunlarını hiçe sayarak, fonetik çağrışım değerlerinden dolayı teşkil edilmiş, ve bilhassa türetme ekleri ilâvesiyle, daha sonra normal kelime hazinesine ithal edilmiş olacak olan isim veya fiillerin kaynağını teşkil edebilen tek veya çok heceli (onomatopeler, deskriptif kelimeler, sevgi ifade eden akrabalık isimleri vb. gibi) **manidar kelimeleri** hemen hemen tamamiyle arzuya göre yapabilir. **Bu manidar teşkiller bütün türk dillerinde çok verimlidirler.** Krş.: **toḳ!** darbe sesi (buradan: **toḳ-maḳ** «tokmak»; **h**'nin kuvvetli telâfuzziyle **hop!** sıçrama çağrışımı (buradan: **hop-la-** «hoplamak»); **ata** «ata» (bura-

dan: **ata-lık** «atalık»); **pat!** gürültü, **pat-ır!** aynı manada (burdan: **pat-la-** «patlamak», **pat-ır-da-** «patıdamak»); vb...

Ancak, yerli kök unsurları ve manidar teşkiller, kedilerini kuşatan milletlerden, hemen hemen daima gittikçe çoğalan miktarda alınmış kültür unsurlarını sindirdikleri andan itibaren türk halklarının ihtiyaçlarına artık cevap vermez oldular. Gelişen her dil gibi, türkçe, tarihi bilindiğinden beri, onlardan, sayısız yabancı kelimeyi almaktan geri durmadı. Bu alınma kelimeler, bilhassa **yerleşik hayatın kelime hazinesi**yle (ziraat, şehir ve ticaretle ilgili), ve **entellektüel kelime hazinesi**yle (din, ideoloji, ilim ve teknikle ilgili) ilgilidir.

En eski devrede (MS 700 yıllarına doğru, Moğolistan ve Yenisey kitabelerinde), alınma unsurların mahreci **çince** ve **iranca**'dır. Daha sonra, ve 1000 yıllarına kadar, maniheizmin ve budhizmin tesiri, iranca'dan, çince'den başka **hintçe**'den de (sanskritçe) yeni terimlerin kabulüne yolaçtı. 1000 yılından itibaren, türk halklarının ekseriyetinin gittikçe islâmlaşması, bunların dillerine, mühim miktarda **farsça** ve **arapça** terimleri soktu. XIII. yy. da, Cengizhan'ın muzafferiyeti bir miktar **moğolca** kelime ile türk kelime hazinesini zenginleştirdi, ancak, neticede türkçe (uygurca)'den dil unsurları alan bilhassa moğolca oldu. Orta Çağın sonundan 1800 yıllarına kadar sürüp giden asırlar boyunca, Türklerle Avrupalılar arasında temaslar çoğaldı; ancak, ne (başta **rumca** ve **italyanca** olmak üzere avrupa dillerinden kelimeleri osmanlıcaya sokan) Osmanlı Türkleri tarafından Bizans İmparatorluğunun fethi, ne de Rus İmparatorluğu ile Orta-Asya'nın «Türk-Tatarları»nın devamlı temasları, başlıca müktesebatının arapça-farsça olmaya devam ettiği türkçenin kelime hazinesini derinliğine değiştirebildi. Ancak ve ancak XIX. ve XX. yüzyıllardadır ki, Türkler, geniş bir şekilde avrupa dillerinin kelime hazinesinden faydalandılar: Bilhassa Türkiye'de **fransızca**'dan, ve Orta-Asya'da **rusça**'dan alınma kelimeler revaç buldu. 1920'lerden itibaren, bir yandan Türkiye'de (ekseriyeti fransızca olmak üzere) batı dillerinden yeni terimlerin, ve SSCB'nin ve Çin'in türkçe konuşan halklarında rusça'dan yeni terimlerin alınmasına devam edilirken, türk lenguistik sahasının hemen her tarafında **kelime hazinesinin eski yerli kaynaklarından hareket ederek yeni terimlerin yaratılmasında gösterilen bir gayrete** şahit olunur (krş. hususiyetle, Türkiye'de meydana getirilmiş neolojizm: **«öz türkçe»**).

Çeşitli türk dillerine, yabancı kelimeler, **edebi ve ilmî alınma kelimeler** veya **halk tarafından alınma kelimeler** olmalarına göre farklı fonetik şekiller altında girmişlerdir; ilk durumda, bunlar, ekseriyetle türkçenin fonetizmi ile ters düşen, kendilerine has fonetik hatlarını mümkün mertebe muhafaza ederek, mümkün olduğu kadar sadık bir şekilde türkçeye aktarılmışlar; ikinci durumda ise, bunlar, ünlü ahengi, türkçe için kararlı olmayan başlangıç ünsüz veya ünsüz gurupları önünde ünlü öntüremeleri vb. gibi türkçenin fonetik kanunlarına az çok derin bir şekilde bir uydurma ile değişikliğe uğratılarak alınmışlardır: osmanlıcada **u-rus** «rus», **i-skälä** «iskele» <ital. **scala** vb...; bizzat ilmî alınma kelimeler bile ekseriyetle fonetik değişmeleri icabettirirler: şöyle ki, türkçe için kararlı olmayan ünsüz guruplarının bir türeme ünlü ile ayrılması : **pisişik** (frs.) «psychique», **fikir** veya **pikir** (arap. fikr) «fikir», vb. ...; sıksık (ilmî kelime ve halk kelimesi) olarak ikili (doublet) şekiller de görülür: şöyle ki, fransızcanın «chaussée» kelimesi, Türkiyede, resmî kelime olarak **şose**, köylülerin ağzında **sosa, susa** şeklinde karşımıza çıkar.

Osmanlıca'da olduğu gibi, gelişmeleri boyunca bazı edebî türk dillerinde, (bu durumda arapça-farsça'dan) alınmış sayısız kelimelerle birleştirilmiş olan yerli kaynakların imkânları erişilmez zenginlikteki bir kelime hazinesinin teşekkülüne imkân vermiştir; Altaylardaki bazı aşiret ağızlarında olduğu gibi sözlü olarak kalmış olan diğerlerinde ise sözlük çok fakir durumdadır.

D. S e n t a k s (Sözdizimi)

Tasrifî olmayan, gramer uymu bilmeyen ve cümle içinde kelimenin rolünü kesinlikle bizzat belirtmeye kifayet eden çekim eklerine hemen hemen sahibolmayan türk dilleri, bir uyum sentaksinden çok, hemen hemen münhasıran **bir durum sentaksinin** sahibidirler.

(Şiirde olduğu gibi) üslup gözeterek takdim tehir yapılmaksızın, ve (serbest konuşmada olduğu gibi) ifadenin manasını güçlendiren hususî vurgulama veya davranışın yardımları olmaksızın yapılan, hissî olmaktan uzak bayağı sentaks sözkonusu olduğunda, türk cümlesinde kelimelerin sırası çok umumî bir şekilde tek ve bütüne şamil bir kanun tarafından düzenlenir: **her kelime, gramer**

bakımından bağlı olduğu kelime veya kelime gurubundan önce yer alır.

//Böylece, özne yüklemden (—çok yaygın bir şekilde—, fiil cümlesinde fiil, isim cümlesinde isim) önce, ve belirten belirtilenden önce gelir : sıfat tavsif ettiği ismin önünde, zarf fiilin önünde, tamlayan ismin veya tamlanmış fiilin önünde, bir sonçekim edatına bağlı isim bu son çekim edatının önünde, vb.... yer alır.//

Durumunkileri tamamlayan sentaks usulleri ikinci dereceden ve az sayıdadır; şöyleki, bir başka isim veya bir zamir tarafından tamamlanmış isme ilâve edilmiş (Osm. **Mähmädin äv-i** «Mehmed'in evi» (=de Mehmed, sa maison); senli-benli konuşmada hatırlatıcı ek almaksızın **bizim äv** yanında **bizim äv-imiz** «evimiz» (=de nous, notre maison») durumla ilgili bir yapıyı kuvvetlendirmek ve belirtmek için **hatırlatıcı emareler** (3. şahsın **—(s)i** eki, veya diğer «mülkiyet» denilen ekler)'in ilâvesi; bitişken olarak işlem gören ve bizzat kendisine kifayet edecek olan bir isim cümlesinden sonra ilâve edilmiş olan şahıs zamirleri veya fiil menşeli parçacıklar **(bän Türk bän = bän Türk** «Türküm» = «ben Türk (ben)»; **äv bizim-dir = äv bizim** «ev bizim(dir)» = «ev bizim); vs....

Yine, türk dillerinde çok umumî sentaks usulü olarak, **özne gurubu ile fiil gurubu arasında** (modern noktalamada, bir virgül veya noktalı virgülle belirtilen) **bir duraklamanın** mevcudiyetini belirtmeliyiz. Böylece, alışılmış birbirini takibetme: öznenin tamlayanları, özne, durak, fiilin tamlayanları, fiil düzeni içerisinde olacak, ve **isim cümlesinde** de, **özne gurubuyla yüklem ismi gurubu arasında** aynı durak müşahede edilecektir.

Yabancı ilgi ve bağlama unsurları almış olan edebi diller (Osm.: arapça-farsça bağlaçlar ve ilgi edatı **ki** <farsça **kä)** dışında, **ilgi zamirlerinin ve bağlaçların yokluğu,** türkçede, ilgi ve sıra cümlelerini veya tabî cümleleri imkân dışı kılmaktadır. Geçerli dilde, sıralama veya tabî kılma görülmez, ve metinle açıklığa kavuşturulmuş basit bir **yanyana getirme** bu ihtiyaçları karşılar. İlgi kuruluşları, ilgili fiilin (muhtemelen, masdar ismi, mantıkî öznenin yerini tutan, ilgi veya yalın halinde bir «isim tamlaması» olarak ortaya konur) tamlayanları olacak şekilde kurulmuş tamlayanlarla techiz edilmiş **sıfat-fiiller** veya **masdar** isimleri yardımiyle kurulmuş ifade kalıplarıyla telâfi edilir; böylece, avrupa dillerinin analitik tabî cümlelerinin yerini tutan **sentetik** mahiyette **cümlemsiler** meydana

getirilir. Sadece, **şart ve ihtimal** cümleleri (fransızca: «Si...») türk dillerinin ekseriyetinde olduğu üzere, bir bağlama edatıyla değil de, **farazî fiil şekilleriyle** (eski türkçede **-sär,** osm. **-sä**) ifade edilirler.

Edebi dillerde, ve bilhassa klasik osmanlıcada, yabancı dillerden alınmış sentaks usulleri (osm.: arapça-farsça bağlaçlar, farsça izâfât, vb.) azçok derin bir şekilde türk cümlesinin yapısını değiştirmiştir. Yine, (hıristiyan uygurcası, Polonya karaimcesi gibi) çeşitli türk dillerinde yabancı örneğinin azçok sadık bir taklidinin, sentaksi azçok tamamiyle değişikliğe uğrattığı tercüme edebiyatlar mevcuttur. Benzer hadiseler, günümüzde de, türk dillerinde basın haberlerinin acele tercümeleri yapılırken meydana gelmektedir.

Nihayet, her tarafta, vurgulama ve davranış gibi kesinlik belirten usulleri kullanabilen **sözlü dil'**in, ve ekseriyetle kelimelerin normal sırasını altüst etmekle estetik sonuçlara ulaşmak isteyen **şiir dili'**nin **durum sentaksinin kanunlarını geniş bir şekilde gevşettiğini** belirtelim.

BİBLİYOGRAFYA

Aşağıda sadece, bütünü içerisinde türk dillerinin yapısını inceleyen henüz yetersiz sayıda bulunan eserleri zikredeceğiz. Hususi lehçeler için daha sonraki bölümlerin bibliyografyalarına bakılmalıdır.

KAARE GRØNBECH, **Der türkische Sprachbau;** Copenhague 1936, 182 s. (Müteveffâ danimarkalı türkoloğ, bu eserden sonra da türk dillerinin yapısiyle ilgili meseleler üzerinde çalışmaya devam etmiştir ve sözlü tebliğlerinin bazıları bu konuda verimli ve aydınlatıcı görüşler ortaya koymaktaydı; bu bölümü o yazmalıydı ve bizim yazdığımızdan daha iyi yazılmış olurdu).

JEAN DENY, **Structure de la Langue Turque,** Conférences de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris, IX, yıl 1949; Paris, 1950; 35 s.
— **Langues Turques, Les Langues du Monde'**da, Société de Linguistique de Paris; Paris, 1952; 38 s. (331-368).

Türk dillerinin yapısiyle ilgili fonoloji meselesinin incelenmesi için aşağıdaki eser çok faydalı olacaktır :

N. S. TROUBETZKOY, **Principes de Phonologie,** édités et traduits, avec des addenda utiles, par J. CANTINEAU; Paris, 1949; XXXIV + 396 s.: bkz. Index: «turco-tatares (langues)». Bu eserin almanca ilk neşri **«Grundzüge der Phonologie»;** Praguc, 1939 (TCLP, VII); 272 s. künyesi altında Travaux du Cercle Linguistique de Prague'da yapıldı.

ESKİ TÜRKÇE

ANNEMARIE VON GABAIN

1. Daha 18. yüzyılda, ilim dünyası eskiden beri okunamayan Yenisey'deki yazılı âbideleri biliyordu, yakından elde edilmiş bilgileri ise 1709 Poltava savaşında esir düşen İsveçli subay PH. J. VON STRAHLENBERG'e borçluyuz. Fakat ilk defa 19. yüzyılın sonunda buraya ilmî gâyesi olan bir araştırma heyeti gönderildi: Finliler J.R. Aspelin'i Sibirya'ya yolladılar, 1889 da, buldukları **Inscriptions de l'Iénisséi, recueillies et publiées par la Société finlandaise d'Archéologie**'de yayımlandı. Aynı yıl Rus N. M. JADRINCEV de Orhon kitâbelerinde aynı tarz yazı ile karşılaştı. A.O. HEIKEL'in başkanlığında yeni bir araştırma gezisine dayanarak 1892 de **Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société finno-ougrienne** adlı bir kitap gün ışığına çıktı. W. RADLOFF yönetimindeki Rus gezileri **Atlas der Altertümer der Mongolei,** 1892-96, Petersburg, adlı büyük esere çok geniş malzeme temin etti.— 8. yüzyılda yaşamış iki Türk prensinin şerefine dikilmiş iki Orhon kitâbesi aynı zamanda Çince bir metin de taşıdığından ve bu Çince metinlere göre okunamayan kitabelerin dillerinin eski türkçe olması gerektiğinden, şimdi metinleri çözmek için takibedilecek yol gösterilmiş oluyordu. Orhon kitâbelerinin yayımlanmasından hemen bir yıl sonra Danimarkalı dâhî V. THOMSEN bu alfabeyi çözmeyi başardı: **Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi, notice préliminaire,** Bulletin der dänischen Akademie 1893. Yalnız sonradan bir kaç ilâveye ihtiyaç hissedilmişti : **Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénisséi,** JSFO 30. Bu sansasyonel olay türkologlar arasında fevkalâde bir ilgi uyandırdı. Hemen 1894 de W. RADLOFF Orhon yazısının ilk çevirme denemesini ortaya koydu, 1896 da V. THOMSEN her iki Orhon ki-

tâbesinin itinâlı bir yorumunu gün ışığına çıkardı, arkasından 1922 de bunların ve Tonyukuk kitâbesinin önemli sayılmayacak bir kaç düzeltmeyle Danimarkaca tercümesi geldi, 1924 de bu çalışma H.H. SCHAEDER (ZDMG) tarafından Almanca'ya çevrildi. Bunları takiben iki run kitâbesi Finli J. G. RAMSTEDT tarafından bulundu: **Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei,** JSFOu 30, 1913. KCsA II 1926 da Macar J. NÉMETH, **Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan** getirdi. Ve nihayet Rus S.E. MALOV, **Jenisejskaja pis'mennost' tjurkov. Teksty i perevody**, Moskau-Leningrad 1952 sinin 73-100. sayfalarında, Minusinsk ve Abakan yöresinde kendisi ve S.V. KISELEV tarafından yeni bulunmuş Yenisey kitâbelerini yayımladı. Yüzyıllarca Eski Türkçe malzemenin yorumlanmasına W. BANG-KAUP, M. RÄSÄNEN ve A. VAMBERY de katıldılar. Kitâbelerin üslûbu mu'cez yani şekil bakımından oldukça fakirdir ve hepsi de mezar kitabesi olduğu için, kelime hazinesi mahduttur. Fakat kitâbelerin yanında ayrıca muhtevaları çok yönlü ve dilleri daha canlı olan Eski Türkçe el yazmaları da bulundu. Türkçe'ye yönelen ve yeniden canlanan bu ilgi 1898 den itibaren, Türkistan'ın kumlarla kaplı harâbe hâline gelmiş eski şehirlerine dönük bir sıra araştırma gezilerine yol açtı: 1898 de Finli BARON MUNCK ve O. DONNER, Rus KLEMENC Orta-Asya'ya gittiler, bunu Macar-İngiliz SIR AUREL STEIN, Alman A. GRÜNWEDEL ve A. V. LE COQ, Fransız P. PELLIOT, Japon OTANI, İsveç HEDIN araştırma heyeti mensupları, diğer Ruslar ve de Çinliler takibettiler. Tarım bölgesinde ve Kuzey batı Çin' de bulunan edebî ve arkeolojik kalıntılar, 2.-13. yüzyıl arası Çin, Saka, «Tohar», Soğd, Heftalit, Tibetli, Hintli ve çeşitli Türk boylarının eserleridir.

Türkçe yönünden bilhassa Almanlar başarılıydı. Almanlar tarafından meydana getirilen kolleksiyonlar Berlin Prusya ilimler akademisinin malı oldular. 1943 ve 1944 yılları arası nakli, kaçınılmaz bazı kayıplara sebep oldu. Buna rağmen kolleksiyonun büyük bir kısmı bugün yine Berlin'de Akademi'nin Doğu Komisyonu'nun odalarındandır. Vaktiyle Batı Almanya'ya taşınmış olan küçük bir kısım - aşağı yukarı 1800 parça - geçici olarak Mainz'tadır ve mümkün olduğu kadar kısa zamanda Berlin'deki ana kolleksiyonla birleştirilecektir.

Almanlar'ın dışında Ruslar, İngilizler, Fransızlar, İsveçliler, Çinliler ve Japonlar da çok şey bulup çıkardılar, bundan dolayı da di-

ğer Eski Türkçe yazmalar bugün Leningrad, Stockholm, Londra, Paris ve Pekin'de bulunurlar. Japonların buldukları, muhtemelen Kore harbinde kaybolmuş olmalıdır.

W. RADLOFF bugünkü Altay türkçesini bilhassa arkaik bulduğu için, daha açık olan Köktürk ve mani yazmalarının imlâlarının teorisine aykırı düşmesine rağmen, Uygur el yazmalarının çok yöne çekilebilecek olan yazı işaretlerini bu şîvenin ses kanunlarına göre okudu. Buna karşılık F.W.K. MÜLLER, A.v. LE COQ ve W. BANG bugünkü Doğu Türkistan'da Eski Türkçe'nin bir devâmının olması gerektiğini tahmin ediyorlardı, fakat önceleri kesin hükümlerden kaçındılar. W. BANG, W. RADLOFF gibi şiveleri çok iyi biliyordu, fakat ona nazaran daha dikkatli davranarak, sadece sonradan gerçekten kesinlikle isbat edebileceği bazı ses kanunlarını formüle etti. Bu arada eldeki Brâhmî metinleri, meselâ Eski Türkçe bazı ağızların -RADLOFF teorisine göre- bir sadasız **p—**, diğerlerinin ise sadalı **b—** ye sahip olduğu neticesini ortaya çıkardı, buna karşılık RADLOFF tarafından tahmin edilen son ses ünsüzlerinin kaide olarak sadasızlığı mevcut değildi. F.W.K. MÜLLER'in gücü Budizm'e ve Çince'ye hâkimiyetinde ve böylece Eski Türkçe metinleri başka dillerdeki paralelleriyle karşılaştırma imkânına sahip oluşundadır. Kültür tarihçisi A. von LE COQ öncelikle mani metin parçalarına ve resim yorumlarına yönelir. Önceleri âbidelerin verileri karşısında o kadar yabancılık çekilir ki, bundan dolayı V. THOMSEN 1923 te 8. yüzyılın Köktürklerinin şamanist ve hem de 19. yüzyılın Altaylılarıyla aynı dünya gürüşüne sahip olduklarını kabul eder. Fakat gerçekte, Köktürklerde şamanizmin var olduğu şimdiye kadar hiç bir şekilde isbat edilememiştir. — Kara Balgasun'daki Çince âbidede (Türkçesi tamamıyla harâb olmuş. Soğdcası çok bozuktur) bildirildiği gibi Uygur Türkleri, 762 yılında resmen yeni bir din kabul ettiler. F. W. K. MÜLLER bu fikri destekliyor ve Nesturi dininin değil Mani dininin söz konusu olduğunu ifâde ediyordu.

Eski Türkçe yazmaların yorumları : W. RADLOFF, **Altuigurische Sprachproben aus Turfan von Dr. Klementz,** Petersburg 1899; **Uigurische Schriftstücke** in A. GRÜNWEDEL, **Bericht über archäologische, Arbeiten,** Abh. Bayr, Akademie 1905, s. 181-195; **Die vorislamitischen Schriftarten der Türken und ihr Verhältnis zu der Sprache derselben,** Bull, Ac. Imp. Petersburg, 1909, s. 834-856; **Alttürkische Studien** I-VI, Bull. Ac. İmp. Petersburg, 1909, s. 1213-20, 1910, s.

217-28, 1025-36, 1911, s. 305-26, 427-52, 1912, s. 747-78; **Uigurische Sprachdenkmäler,** Leningrad 1928 vs.), F.W.K. MÜLLER (**Handschriftenreste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkestan,** II: ABAW 1904, K. FOY'un ilâvesi s. 104-106'da; **Uigurica** I-IV, ABAW 1908, 1910, 1922, SBAW 1931 vs.), A.v. LE COQ (**Ein manischäisch - uigurisches Fragment aus Idikut-Schahri,** SBAW 1908; **Türkische Manichaica aus Chotscho,** I: ABAW 1911, ek Berlin 1912, II: ABAW 1919, III: ABAW 1922 vs.), W. BANG (**Zu den köktürkischen Inschriften und den Türkischen Turfanfragmenten,** WZKM 1909; **Manischäische Laien-Beichtspiegel,** Muséon 1923; **Manischäische Hymnen,** a.y., 1925; A. von GABAİN ile birlikte: **Türkische Turfantexte,** I-V, A.v. GABAİN ve G.R. RAHMETI-ARAT ile birlikte: **Türkische Turfantexte VI,** SBAW 1929, 1930, 1931, 1934 vs.), P. PELLIOT (**La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyānamkara et Pāpamkara,** TP 1914), G.R. RAHMETI-ARAT: (**Zur Heilkunde der Uiguren** I, II, SBAW 1930, 1932; **Türkische Turfantexte VII,** ABAW 1937 vs.), A.v. GABAİN (**Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs, V. Kapital,** SBAW 1935; **Türkische Turfantexte VIII,** ABAW 1954 vs.), S. MALOV, (**Obrazcy drevne-tureckoj pis'mennosti,** Taschkent 1926: **Pamjatniki drevne-tjurkskoj pis'mennosti teksty i issledovanija,** Moskau-Leningrad 1951, s. 1-218 vs.), T. HANEDA (**A propos d'un texte fragmentaire de prière manichéenne en ouigour, provenant de Turfan,** Toyo Bunko 1931) ve diğerleri. Bundan başka bilhassa K. GRØNBECH'in **Der Turkische Sprachbau'**ı Kopenhagen 1936, zikr edilmelidir.— Pek çok yönleriyle teferruatlı bir gramer araştırması 1941'de A. von Gabain tarafından yapıldı: **Alttürkische Grammatik.** Orada 225-246. ve ikinci baskısının, Leipzig 1950, 368-372. (**Nachträge zur Bibliographie**) sayfalarında diğer bibliyografik verileri bulmak mümkündür.

21. Yazı çeşidinin seçimini çok kere inanılan din belirler. Türk run yazısı bozkırdaki atalar ruhuna inanma devrinde ve ayrıca bazı şehirli maniheistler tarafından kullanıldı. Bir süryânî alfabesi olan Estrangelo yazısı, çok nâdir ve sâdece hristiyânlarca kullanıldı. Bununla çok yakın akraba olan mani yazısı sadece maniheist çevrelere inhisar ediyordu. Soğd yazısı çok seyrek, o da nisbeten daha erken zamanlarda, budist türklerce kullanıldı. Bunlar, sitilinde yapılan ufak tefek değişikliklerle bunu soğdlardan almışlardı. — Uygur yazısı onunla çok yakındır. —

Şehirlerde din çevrelerinde olduğu kadar, din dışı gâyelerle de kullanılan bir yaygınlığa sahipti: Hem de kalıp-baskı (Blockdruck) halinde kesilmişlerdi. —Bir hint alfabesine dayanan Brāhmī yazısı Türk yazı sanatının eskilerinden olmasa gerek. Saka veya «toharlar»'dan alınmış ve türkçenin ihtiyaçlarına göre bir şekil verilmişti ve sâdece budistlere has bir yazı idi.— Tek tük, bir hint alfabesinden alınma tibet yazısının da kullanıldığı haller vardır. Türkçe'nin ünlü sistemi Brāhmī yazısından olduğu gibi adapte edilmiştir, yalnız ı ile i ayırt edilebilir, şimdiye kadar bilinen çok az metin parçalarından yazının sâdece bir din ile mi sınırlı olduğunu--Budizm-yahut din dışı gâyelere de mi hizmet ettiğini kestirmek güçtür.

Atü. Grammatik'te run, soğd, uygur, mani ve Brāhmī yazısı hakkında bilgi vardır. Burada yalnız bazı özellikler üzerinde durulmuştur.

Run yazısında **o** ve **u, ö** ve **ü, ı** ve **i** için birer işâret vardır. Bazı kitâbelerde **e** için özel bir işâret kullanılır. Pek çok ünsüzlerde her bir işâret için, bizim **¹t** ve **²t** ile çevirdiğimiz artlı ve önlü ünlülere sâhip kelimelerde, bir ayrı harf olduğu halde **¹s, ²s** ve **ş**'nin ses değerlerinin çeşitli şekilleri henüz bilinmemektedir. Ünsüz diftonglar için **ld** ve **nd** vs. gibi harfler vardır.

Uygur yazısında **o** ve **u, ö** ve **ü, ı** ve **i, b** ve **p, k** ve **g, s** ve **ş** arasında hiç bir ayırım yoktur. **ķ, ġ** ve nâdiren **ḫ** arasında ayırım sadece itinalı yazmalarda noktalama sureti ile ifade edilmiştir.

Soğd yazısı ayrı belirsizlikler gösterir, yalnız burada **n, a** ve **ä**'den ayırt edilir.

Mani yazısında da ünlüleri gösteren harflerde aynı ikilikler mevcuttur.

Brāhmī yazısı zenginlik bakımından **ı/i** bir tarafa bırakılırsa hiç bir ikiliğe sahip değildir, yalnız **n** ve **t** birbirine çok benzer ve aynı şekilde **c** ve **v**'de. **e** için belirli bir harf vardır. **a** ve **u** yı temsil eden harflerin yanında, Sanskritçe'deki bir kullanılışa göre bir uzunluk, **Sakaca** ve Toharca'da **a** ve **u**'nun başka bir değerini ifade eden varyantlar vardır. Eski Türkçe'de, bunlar kemmiyet değil keyfiyet farkı olmalıdır. **i, ä, ö** ve **ü** sesleri nadiren uzun olarak gösterilmişlerdir: Yani keyfiyet farklarına az tesâdüf edilir - Brāhmī yazısının transkripsiyonu hindologların sistemini takip eder ve diğer yazı çeşitlerinin sistemiyle karşılaştırılamaz, çünkü bu yazıyı Türklerin kullanışı henüz değerlendirilmemiştir.

Yazı ve yazılış özellikleri bibliyoğrafyası : O. DONNER, **Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie,** JSFOu 1906; R. GAUTHIOT, **De l'alphabet sogdien,** JA, sér 10, t. 17, 1911; M. LIBZBARSKI **Die Herkunft der manichäischen Schrift,** SBAW 1916; A. v. LE COQ, **Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde,** MSOS, Westatiatische Studien, 1919; G. R. RAHMETİ ARAT, **Uigur alfabesi,** Cevdet armağanı 1937.

22. Hatırlatma : Aşağıdaki terimler bilindiği üzere şu anlamlarda kullanılmışlardır: «ses uyumu»: ünlü ve ünsüz uyumundan ibarettir. Ünlü uyumu içinde «dil», «dudak uyumu» ile «dudak benzeşmesi» ayırt edilmelidir. «Bağlantı ünlüleri» ünsüzle biten bir kök veya gövdenin sonuna, ünsüzle başlayan bir ek geldiği zaman araya giren ünlülerdir; bunlar genellikle dardırlar, yani **ı** ve **i,** yuvarlak ünlülerden sonra **u** ve **ü.**

Kitabelerde şu ünlüler **görülür : a, ä, e, ı, i, o, ö, u,** ve **ü.** Uzun ve zayıf ünlüler vardır. Bu hususun teferruatı henüz tartışılmamıştır.

Dil uyumu kaidesi yürürlüktedir, yalnız iyelik eki **+i** ve **+si** daima ön ünlülüdür ve **inça, inçip** vs. gibi teşkillerden ve moğolca müştaklarından anlaşılacağı üzere *i «o» manasına gelen kaynağını haber verir.

Dudak uyumu yer yer yerleşmişe benzer. Yuvarlak ünlülerden sonra **u/ü** ye geçmesi dudak uyumunu göstermesi gereken bağlantı ünlüleri ekseriyetle hiç yazılmamıştır. Yer yer tam yazılmış olan ḳ(a)rluḳ + uġ(N 2), ḳunç(u)y+uġ (E 20), tutuḳ + uġ (E 38) kelimelerinden, en azından, yer yer, dudak uyumunun uygulama alanına girdiği görülür. Eski Türkçe kelimelerin Çince transkripsiyonunda **ḳut+lıġ**'ın yanında **ḳut+luġ** da görülür.

Dudak benzeşmesi mevcut olmasa gerek,

Yazmalar **a, ä, ı, i, o, ö, u** ve **ü** ünlülerine sahip. **Brāhmī** metinlerinin gösterdiğine göre **a**'nın iki nevi (a ve ā olarak yazılı), **e** ve **i**'nin iki nevi(i ve ī olarak yazılı, sonuncu seyrek) var, yazmalarda **ı** ve **i**'nin yazılışı çok az ayırt edilir. (Tibet yazısıyla yazılmış dört küçük metin parçasında kaideli olarak ve bir kaç defa da Brāhmī yazısıyla yazılmış bir metinde, TT VIII s. 61). Bundan başka **o** ve **ö, u**'nun iki nev'i (u ve ū olarak yazılı) ve **ü**'nün iki nev'i (ü ve ǖ olarak yazılı) vardır.

Brāhmī metinlerine göre ilk hecede **e**'ye belgeler : **ber-, beş, el** «yurt» (elig «el» bir defa geçer, bir yazılış hatası olmalı) **elt-, eñcä, es, eset-, eteg, ezel-, ken, keliñ kertü, ketä, sezik, te-, telä- ~ tilä, ye-, yeg, yerme, yel** «rüzgâr», **yemiş, yeñiştür-, yetir-.**

Bazı Brāhmī yazılarında, ilk hecenin dışında, diğerlerindeki **ı/i** yerine bir **e** vardır, meselâ, **alte, sāweglā-, sogeḳ, ezel-tem, eyem ~ eyim, öñe, ygirme, yteñç** vs.

Dil uyumu yürürlüktedir.

Dudak uyumu vardır, yani, yuvarlak ünlülerden sonra bağlantı ünlüsü **ı/i, u/-ü** olur. Dudak benzeşmesi yoktur, fakat ilk hecenin dışında da **e** bulunduran Brāhmī metinleri aynı zamanda, ilk hecenin dışında **u/ü** yerine, çoğunlukla **o/ö** ye sahiptirler: **poyomtroḳ, otog, ohol, olor-, orto, orom, osoh, othorrāḳ, otoz, hkāşoḳ, hkāyo—ḳayo, ḳodor ḳoşşol-, hkorog, tolo, tsor, togot** (Fakat aynı zamanda **tug-**), **yālnoḳ, yaroḳ, yāsoḳ** «günah», **yoḳsoz, pölök, eñcgö, egsö-, ilgäsök, kertgöñc, kölö-p, kölök, köñöl, kr-öp, köröl-, kötr-öl-, köwtöñ, közön-, öclög, ögröñc, ökön-, ölömlög, ölör-, öñtöm, örtlög, ötrö, ös+ög** (yükleme hali), **sökö, söñok (!), süzök, töhö, töñörke, törlög, törö, tötöşlüg, töslög, tözöm,** «asil», **örö, yörög.** Bu alışılmamış dudak benzeşmesi **tötöşlüg** örneğinde olduğu gibi kelime sonuna kadar tesir etmez. —İlk hece dışındaki bu **o/ö** ve **e** durumu sadece bir kaç Brāhmī metniyle sınırlıdır, diğerlerinde ilk hecenin dışında sadece **u/ü** ve **ı/i** vardır. Diğer yazılarla kaleme alınmış metinler üzerine ünlüleri gösteren harflerin kesin ve belirli olmayışından dolayı bir şey söyleyemiyoruz.

Kök ve eki hecelerinde kaybolmak üzere olan ünlüler var; Uygur ve Mani yazısında bazıları kaideleşmiş durumdadır: **ḳ(a)ra, t(ä)ŋri, m(ä)n, s(ä)n, b(ä)lgür-, b(i)rt-** «kır-», **y(i)ti,** «keskin», yitti; Brāhmī yazısında: **t(a)vişḳam, t(a)war, t(a)ḳigu, y(a)ragal, y(a)ni, y(e)te, y(e)girme, p(ı)şig, k(i)şi, y(i)wik, b(i)lik, t(o)sor, t(u)rup, p(u)lup** vs.

Bazı el yazmalarında ilk hecenin dışında diğerlerindeki **ı/i** vs. yerine **a/e** var, hattâ bağlantı ünlülerinde de: **amıl/amal, balıḳ/balaḳ, aḳıġ/aḳaġ, ḳaŋ+ımız/ḳaŋ+amaz.**

23. Eski türkçe kitabelerde aşağıdaki ünsüzler vardır: **ḳ/ġ, k/g, t/d** (sonuncusu muhtemelen ekseriya sadasız), **p/b, s/z** karşılıklı sesleri, ayrıca: **ş, ç, y, ñ, ŋ, n, m, £** ve **l, r** ve bilhassa **ld** (d

burada patlayıcı), **nd** ve **nç** ses birlikleri, **ḳ, ġ** ve **£** artlı (kalın) ünlüler, **k, g** ve **l** önlü (ince) ünlülerle birlikte görünürler. Ayrıca bunlardan başka **t, d, b, s, y, n** ve **r** sesleri ile bir kaç kitâbede çevresindeki ünlülerin ince ve kalın oluşuna göre özel bir işârete sahip **ŋ** sesi vardır.— Ön ve son sesteki **s** lerin okunuşu açık değil, çünkü **s** beklenen yerlerde bütün kitabelerde 12 şekil vardır. En çok yaygın olan üçü [1]s, duruma göre [2]s ses değerindedir.

Eklerdeki **d; +da, -daçı, -duḳ, -dı, -dur- kelime** sonlarındaki **£, l** den ve çok kere **n** ve **r**'den sonra da t'ye dönüşür, o halde **+ ta** vs. meydana gelir. Kelime sonundaki **d** den sonra da **+ta** vs. ortaya çıkar, fakat kelime sonundaki **d** kaybolur.

Umûmî Altayca'daki ***d—** kitâbelerde çoktan **y-** ye dönüşmüştür: burada çok kere Çuvaşça'daki **-r-, -r** ye bir **z** tekabül eder; **-d-** (-δ-?) ve **-d** (-δ?) = yeni ağızlarda **y, z, d** veya t'ye dönüşmüş olan Çuvaşça **r** muhafaza edilmiştir. Geniz seslerinden önce gelen **b** çok kere muhafaza edilmiştir. Yalnız Yenisey kitabeleri'nde **m**'ye dönüşmüştür; **bän—män, bänü ~ mänü. ñ**, aynı şekilde, **—ġ—, —ġ, —g—, —g** muhafaza edilmiştir.

Kitabelerdeki mevcut ünsüzlere yazmalardaki şunlar eklenebilir: **—b—** ve **—b>v. ñ** az görülür. Bir yerde **ny** olarak, fakat çok kere ağız şartlarına göre **n** veya **y**'ye dönüşmüştür; kitabelerdeki **añıġ** yazmalarda çok kere **ayıġ** nadiren de **anıġ** olarak görülür. **s** ve **ş** Mani ve Brâhmî yazısında açık olarak birbirlerinden ayırt edilebilir; Mani yazılı iki metinde (Man. I s. 1 ve Man. III s. 14) türkçe kelimelerde bulunan **s** hep **ş** ile yazılır. —Yabancı kelimelerde **c, j, h** ve **ḫ** de vardır, sonuncusu bundan başka Türkçe **ḫağan, ḫan,** ve **ḫatun** kelimelerinde de görülür, Brâhmî yazısında Türkçe kelimelerde **ç** ve **ġ** variyantları olarak **c** ve **h** da vardır.

Önses : Mani yazısında kitâbelerde olduğu gibidir. **ḳ, ġ** dan ayrılamadığı, **k = g, p = b** olduğu uygur yazısında önseste sâdece **t— vardır. —d** yoktur. Geriye kalan patlayıcı sesler için bir şey söylemek mümkün değildir. Brâhmî yazısı: bazı yazmalar **b—**, diğerleri **bh—, p— veya ph—** seslerine sahip. Bundan başka istisnâsız **ḳ—/k—** ve **t—** sesleri var.

İç ve sonses: Brâhmî yazısı: **—n** ekseriya **—m** olarak yazılmıştır. **ġ** çok kere **h** olur: **ahır, āgrah, ahtlñ =asih** vs. **ş**, ayrı fonetik değerlere sahip olup olamayacağı bilinmeyen **s** veya **ş** ile de yazılmıştır; Sanskritçe her iki işarete de sahiptir. **—z** bazen **s** olur: **üzä—üsä, + sıs, āsu, kösig, mäñis** vs.; **ç> c** Türkçe kelimelerde; seyrek olarak: **ıgacjı, köj āltumcı** ve nihayet **jäjäk.**

Mani ve Brahmi yazısında bazı kelimeler nâdiren aynı zamanda **—g> —k, —d—~ —t—, —v—** ve **—v—f** değişikliğine sahiptirler.

İkizleşme Brahmî yazısında sık sık geçer ve birinci hecenin sonunda **r, t, s ş** ve **n**, sonraları kelime içinde **r** ve **t** sesleri ikizleşirler, vurgulu heceden sonra gelen ünsüzün genişlediğini bildirmesi muhtemel bir yazı şekli.

Ek başında : Ek başında **d** kaideye bağlı olmasa da **t** ye dönüşür. Mani yazısında yaygın olarak **+ḳa** vardır, yalnız **n** den sonra çoğunlukla **+ga** gelir, normal olan **+ḳı, —ġay, —ġıl, —ġu, + ḳıya, +ġaru, —ġuluḳ, —ġalı**'dır. Yalnız ağız özellikleri gösteren Man. III 29 u.—30 o., Man. III 41 u.,—42 o., ve bunun gibi TT III ve aynı zamanda aynı kitapçıktan neşet eden TTIX ve Man. Erz. S. 25-28 de **(tafran—, ofut—, afrıl—, afyakirt/; tarḳar-dazı; yügün—, sağınç, täkin—, täk—, ämkäk; täk-ink, äşid-ink, önkät, çapunk, tankla—; pağ** kelimeleri var) normal olandan sapmalar görülür : **—käy, +ḫa, + gä, —ḳalı, üstün+gi.** Brahmî metinlerinde : **—ġay—hay ~—ḳay;** sadece **—gil;** ekseriya **—guluḳ**, nadiren **—huluḳ, l, r** vs. den sonra **—ḳuluḳ;** ve daima **+ḳa.**

3. **Kelime tabanı yapımı :** Dudak uyumu sadece müstakil bir kelime bahis konusu olduğu zaman geçerlidir. Gramer ekleri almamış olan bir kelime bir kelime tabanıdır. Bir ismin yalın hali ∅ ekine sahip olduğundan, yalın haldeki gövde aynı zamanda yalın hal olarak iş görür. 2. teklik şahıs emirdeki ∅ olduğundan, fiil kökü aynı zamanda emir ifade eder.

311. İsimden yapılan isim tabanları :

+°ç küçültme ve sevgi, **+çaḳ** küçültme; **+çı** meslek ismi; **(+ḫan>) +kän** unvan; **pärı+kän** «periler kraliçesi gibi»; **+kı** nadiren de **+ḳı** aitlik; **+kün** nadiren de **+ḳun** beraberli ortaklık eki; **+°l**, ekseriya sıfat; **+l°ġ** ekseriya sıfat; **+l°ḳ** müşahhas, mücerret isim, nadiren de sıfat; **+°m** aslında 1. şahıs teklik iyelik, yer yer unvan isimleri yapar **tar+ım** (yahut **tär+im** olarak okumak gerekir?);

+°n yer adları; +an tekit veya arkaik çokluk; +°ŋ sıfat; +°ḳ küçültme vs.; +ġaḳ ~ +ḳaḳ tekit veya küçültme: +ġu ~ +ḳu; +sak; +sıġ, n'den sonra aynı zamanda +çıġ, benzerlik; +sır arkaik yokluk; +s°z yokluk, sıfat; +suḳ (nadir); + suş (nadir); +°ş (nadir); +°t arkaik çokluk, +taġ; +tam; +taş beraberlik (eşlik eden); +täg benzerlik, sıfat; +t°n yer bildiren sıfat; +°z arkaik ikilik; +°z tekit: täŋ+iz «deniz», täŋ (bataklık) den, yaŋ+ız «usul, nizam», yaŋ «usul, nizam»dan yalaŋ+ız «yapa yalnız», yalaŋ «yalın»dan.

312. İsimden yapılan fiil tabanları :

+a— ~ +ı— ~ +u—; +d— ~ +ad—; +ar— bilhassa renk isimlerinden; +ġar—; +°l—; +la—; +°n—; +°ḳ—; +ḳa—; +kır—, ses tasvir eden hecelerden sonra; yaŋ+kır «yaŋ yap—, yani tınla—, çınla—»; +°r—; +ra—; +°rḳa; + sa— «...yi iste—» (sa—; «hatırla—, düşün—, iste—»); +sı— «kabul et—, say— vs.»; +sıra— «bir şey olmadan»; +ta—.

313. Fiilden yapılan isim tabanları :

—a, —ı, —u; —t/—d; —duḳ; —°ġ; —ġa (seyrek); —ġaç hassa âlet ismi, —°ġlı, —°ġma; —ġın (yahut diğer ünlü) seyrek; —ġaḳ yahut diğer ünlü : sık sık yapan; —ġu; bundan : —ġu+luḳ, —ġu+suz, —ġu+çı vs.; —ġul seyrek; —°l; —°m vs. ölçü, birim bildirir; —ma; —maḳ mücerret isim veya âlet ismi vs.; —maz yokluk bildiren sıfât (menfi); —mış; —mır (diğer ünlüler de, seyrek); —°n; —°nç —°nç°; —°nçıġ —nsıġ çoğunlukla sıfat; —p arkaik; —°k; —ar ~ —ır ~ —ur; —sıḳ; —°ş; —°t; —daçı/—taçı, yapan, —yaḳ, seyrek; —yuḳ; —z arkaik.

314. Fiilden yapılan fiil tabanları :

—d— arkaik, kuvvetlendirme —ġur— faktitif, —°l— dönüşlülük veya, pasifik, meçhullük; —ma— menfilik; —°n— 1. meçhullük, 2. l ile biten fiil gövdelerinde dönüşlülük; —°ḳ— tekit; —ur— ~ —ar— ~ —ır— faktitif; —sı— nadiren; —s°ḳ— pasif, nadiren; —°ş— müşareket; yani bilhassa etken edilgen karşılıklı ilişki; —t— nadiren

bağlantı ünlüsü ile, faktitif, pasif; —tur—/—dur— ve —t°z— faktitif; —°z— faktitif, nadiren.

315. Ekseri ekler diğer eklerle birleştirilebilirler. Fakat bir ek yığılması yaygın değildir. Diğer yandan anılanların dışında yaygın ek birleşmeleri de vardır. Bunlar şunlardır :

—la—ġ, —°nç+sız, —ġu+suz, —maḳ+lıġ, —maḳ + sız, —°m+l°ġ, — °m+s°z, *—°nç+sıġ> —°nç°ġ ~ —°ns°ġ, —°nç+sız, —°ġ+sa—, —°m+ s° —n—, *—°z— °ḳ—> —s°ḳ— pasif.

Önceden zikredilen eklerin bazıları daha da parçalanabilir : ma+ḳ gibi.

Bu türlü kelime gövdesi teşkili kategorileri olduğuna göre, türkler isim ve fiil köklerinden bir şeyler anlıyorlardı. —°ş nin yanında —°ş— nin de olması sadece bir homonyme'i gösterir?

sävinç'ten bir sävinç+lik ve ädgü «iyi» den bir ädgü+lük «iyilik» teşkil edildiğine göre isim ile sıfat ayrılığının da bir anlamı var demektir. Kitabelerde bu hususiyetler henüz az inkişaf etmiş olmalıdır.

321. İsim deyince isim (substantiv), sıfat, zamir ve sayı isimleri anlaşılır.

Eski Türkçe'deki isim çekim eklerinin sıralanması diğer Türk dillerindeki (Çuvaşca'nın dışında) gibidir. Çokluk eki, iyelik eki, hal eki. Meselâ : äw+lär+im+ä «evlerime».

Hal ekleri ekseriya iyelik eklerinden sonra teklik ve çokluk isimlere nazaran başka şekiller olduğundan, iyelik ekleri çokluk ve hal eklerinden sonra ele alınacaktır.

3211. Çokluk : +lar ekiyle, kitabelerde henüz seyrek olarak karşılaşılır; çok az +t, pek nadir olarak +an, çokluk vazifesi yüklenmiştir. İkilik bildiren +z arkaik bir unsurdur. Kitabelerde tek tük kün «halk»den çıkma +ḳun, +ġun, + gün şekilleri görülür.

Kitabeler zamanında bir ismin (substantiv) tek bir şey olarak değil kollektif olarak anlaşılması, bozkır düşüncesine uysa gerek.

Bundan dolayı çoğunlukla bir çokluk ekine ihtiyaç yoktur. O halde **yılkı** «mal» hem bir hayvan olduğu kadar bir hayvan sürüsünü de ifade ediyordu. Soğdlar ve Çinlilerle temasın tesiri altında ve onların dinî ve felsefî spekülasyonlarının ilhamıyla, ferdiyetçilik anlayışı yerleştikçe, çokluk işaret eden hususiyetlere de ihtiyaç duyuldu. Başlangıçta çokluk ifade etmek için çeşitli çareler vardı: Yanı vasıtasıyla cümleye bilfiil bağlanan isim veya sıfatlar, çekim edatları, çekim ekleri. Ekler içinde yazmalar sahasında önce **+lar** çokluk eki olarak yerleşti. Gene yazmalar sahasında **tsang** «anbar, ardiye» anlamına gelir. **tsang+lar** bir tekleştirme ifade eden yani bir tanesi tasavvur edilebilen çeşitli türden pek çok ardiye. —Sayı sıfatlarıyla birlikte kullanılan bir isim, eğer «tekten» yüksek bir şey ifade ediyorsa, yazmalarda, Türkiye Türkçe'sinde olduğu gibi, yine de çokluk eki ilâve edilebilir; **üç tigit+ler** (üç prensten her birini) ifade eder.

Bir zamir bir isme göre daha belirli olduğundan çok kere kitâbelerde dahi **män** ile **biz** itina ile ayırt edilebilir.

Predikatta çokluk : Kitabelerde 2. teklik şahsın emri çoğunlukla 2. çokluk şahıs için de kullanılır. Ve özne olarak insanlar bahis konusu ise predikat ismin de sık sık çokluk işaretine sahip olmadığı görülür.

Ekserî Türk şivelerinde olduğu gibi Eski Türkçe yazmalarının dilinde de **+lar** çok kere bir yüceltme ifade eder. **amraḳ ögük+lär +imin tiläyin** «aziz sevgilileri arayayım».

Yardımcı fiillerle yapılan birleşik fiillerde **+lar** 1. veya 2. unsura ilâve edilebilir, bunun da belirli bir anlam farkına işaret etmesi gerekir : **tägdi+lär ärsär,** fakat **bilinmäz boltı+lar.**

3212. İsim Çekimi :

Yalın hal/belirsiz : —

İlgi hali : ..... : **+°ŋ** (kitabelerde) ~ **+n°ŋ**

Yükleme hali : ..... : **+°ġ** (sonra ve yabancı asıllı kelimelerde **+nı** da var.)

Yönelme hali ..... : **+ḳa** ~ (arkalik ve seyrek) **+a, +ya**

Bulunma/Çıkma hali ..... : **+da ~ +ta**

Çıkma hali

(yalnız yazmaların çoğunda) : **+dın ~ +tın (ağız özelliği +dan)**

Vasıta hali ..... : **+°n**

Eşitlik hali ..... : **+ça**

Yön bildirme hali ..... : **+ġaru**

(Son şekil belki de **yoḳaru** (yukarı), **taşḳaru** (dışarı) vs. gibi kelimelerin bir soyutlaması). Genellikle yer bildiren, her zaman yön bildirmeyen **+ra, +ru** ekleri de, **+ġaru** gibi bir menşe'e sahip aşağı yukarı **ötür-ü** ye benzetilerek meydana geldi ve her yere tatbik edilebilen bir çekim eki haline inkişaf etmedi.

32121. Yalın hal münhasıran bir özne halidir.

Belirsiz hal, daha önce söylendiği gibi, kitabelerde çok kullanılıyordu. Yazmalarda, eğer isim zaman veya yer bildiriyorsa, zaman veya yer ẓarfı ifade edebilir : **yaz** «yaz, yazın içinde, yaz boyunca, yazın», **älig yıl** «elli yıl boyunca, elli yıl», **irtäkün** «yarın, ertesi gün».

Ayrıca belirsiz hal geçişli bir fiilin belirsiz nesnesi olabilir : **äv tapmaz** «ev bulmaz».

Bir ismin önünde sıfat olabilir : **bir ḳam täŋriliki** «bir Kam mabedi», bu, hiç bir zaman bir iyelik (mülkiyet) ilişkisi değildir. **saç ḳıdığ** «saç kıyısı». Bir özel isim unvanının önüne gelirse belirsiz haldedir. **Amu mojak** «Mojak Amu».

Predikat (bildirme) ismi daima belirsiz haldedir. **arığ dintar män** «arı (eksiksiz, tam) seçkinim». Yalnız yardımcı fiilden önce predikat (bildirme) ismi «bildirmenin vasıtası halinde» olabilir.

Şahıs zamirlerinden **bo** ve **ol**'da yalın hal ile belirsiz hal birbirinin aynıdır, bundan dolayı da bu kelimeler sıfat olarak da görülebilirler : **ol ödün.**

32122. İlgi hali bir sıfat halidir:

tigin+niŋ ton+ı «prensin elbisesi». Bilhassa mülkiyet gösterir ve ilgi ismi daima 3. şahıs eki alır : **mäniŋ är** (kitabe) «adamlarım», **bu törü+nüŋ iş+i** «bu törenin işi (işleri)». İlgi hali eki, belirsiz halin bir kavram ifade etmesine karşılık, —meselâ **saç ḳıdığ**— her iki ismin de bağımsızlığını korumalarına sebep olur.— İlgi ha-

li eki diğer Türk şivelerinde olduğu gibi + **ki** eki ile genişletilmez. İlgi halinin yeni bir ekle genişletilmesi hukuk vesikalarıyla sınırlıdır: +**niŋ**+**täkilär.** Yeni metinlerde, ilgi hali, bildirme (predikat) ismi alabilir; **mäniŋ ol** «benimdir, bana aittir».

Şahıs zamirleri son çekim edatlarından önce ilgi hali alırlar: **al**+, **ara**+, **asra**+, **iç**+, +**oġr**+, **ortu**+, **öd**+, **öŋ**+, **taştın**+, **tıltaġ**+, **üsk**+, **üst**+, **yüz**+, ve bu gurubun tesiri altında **utru.**

32123. Yükleme, hali başlıca, nesne halidir. Belirsiz halin aksine belirli nesneyi gösterir; **uluġ iş ködüg ḳıl-ayın** «(herhangi bir) kahramanlık yapayım», fakat: **ol linḫua yol**+**uġ yoġuru usar siz** «eğer (zikr edilen) linhua yolunu kat edebilirseniz».

Bazı son çekim edatları, fiil kökenli olduklarından, zamirleri nadiren de isimleri ilgi haline sokarlar: **alḳ-u, aş-a, birl-ä, käç-ä, üzä, üçün** ve bazan da **bärü.**

Dolaylı anlatımda bir «aidiyet gösteren yükleme» vardır. bk. 33.

Şahıs zamirlerinin yükleme halleri yer yer yeni bir «yapma» kök olarak ikinci bir son çekim eki alabilirler: **mini**+**tin** vs. bk. 32181.

32124. Yönelme hali : Eskiden genel bir **yer** bildirme hali idi: **biri**+**yä ḳonayın** «güneye konayım»; **bägim**+**kä adırıltım** «beyimden ayrıldım». Yazmalarda bu hal bir yön ve zaman belirleyicisi anlamını kazanır; o halde «bir yerde» den çok «bir yere», «bir yöne», «bir şeye karşı», «bir sebepten», «bir şeyin lehine, bir şey için» anlamlarını verir. Meselâ: **maŋa bilmiş kärgäk** «benim için bilmek şart» (bilmek meoburiyetindeyim); başkaca: **tätrü törüçi**+**kä bilig aytıp** «yanlış bilginden bilgi söyleyip»; **yazuḳ**+**a tüş—** «günaha düş—(günah olarak hesaplan—)»; **açığı**+**ŋa umadın** «acısına yetişmeden»; âlet ve vasıta ifadesi: **tişimiz**+**kä yoḳı bolġalı** «dişlerimizle mahv olmak için»; **maŋa ḳılmaduḳ ayıġ ḳılınç** «işlemediğim günahlarla». **bol—** la birlikte: «ait ol—»: **siziŋa bol-zun** «sizin olsun». Sıfat olarak; **bıŋ**+**a başı** «binbaşı»,.. **ävirgü**+**kä köŋül** «gönülü (fikri) çevirmek için»,... **ḳılġu**+**ḳa ötüg** «duayı... kılmak için». Süreklilik gösteren zarf belirleyicisi olarak: **ür**+**kä** «uzun zaman» **küniŋä ayıŋa** «günler ve aylarca». Zaman (tarih) olarak: **altı otuz yaşım**+**a** (kitabe) «yirmi altı yaşımda». **kiniŋä** «sonra». Bildirme ismi olarak : **ınanç bolġu**+**ḳa** «İnanç olmak gerek».

Belirli fiiller yönelme hali alırlar, meselâ **kir—** «gir—», **täg—** «değ—», **tägin—** «değin—, ulaş—» vs. Bazı son çekim edatları da bundan dolayı yönelme hali alırlar: **täg-i** «kadar», **utr-u** «karşı karşısında», **iy-ä** «göre» vs. gibi.

32125. Kitabelerin dilinde bulunma hali aynı zamanda ayrılma hali de ifade eder. O halde -yönelme halinde olduğu gibi- aynı zamanda zaman ve yer hali idi, anlamı ilk önce peyderpey yazmalar devrinde yönelme halinden farklılaştı. **tŋri**+**dä bolmış** «gökten (Tanrı tarafından) tayin edilmiş», **ät'öz ḳodtuḳın**+**ta** (yazma) «vücudunu bıraktıktan sonra (öldükten sonra)». Yazmaların dilinde, bulunma hali tesadüfen veya geçerken bir defa uğranılan bir yeri gösteren yönelme halinin aksine uzun zaman kalınacak bir yeri işaret eder: **sukavatï atlġ yirtinçü oġuşınta toġmaḳı bolur** «Yeniden doğması Sukavati denilen dünyada olur (Sukavati denilen dünyada yeniden doğar)»; zaman bakımından çıkış noktası: **yir tŋri törümiş**+**tä** «yer ve gök yaratılalıdan beri»; vasıta: **anıŋ küçin**+**tä** «onun gücüyle»; bir zaman kapsamı: **künin**+**tä** «günde, her gün». Mukayesede sık sık ayrılma halinin yerine: **özüm**+**tä yiglär** «benden iyiler», **yaruḳ**+**ta yaruḳ** «ışıktan parlak (her şeyi aydınlatan)»

Aşağıdaki son çekim edatlarından önce bulunma hali kullanılır: **aşnu, öŋi** (ayrılma halinin yanında), **ötkürü** (ayrılma halinin yanında **ötrü, ulatı** (belirsiz halin yanında), **üzä** (belirsiz halin yanında) **adın, kin, artuḳ, bärü** (ayrılma ve yükleme hallerinin yanında), **öŋrä, kısrä.**

Kendisinden yeni teşkillerin yapılması bulunma halinin karekteristiğidir: +**da**+**ki**, meselâ: **yir**+**däki** «yerdeki», **uluş**+**taki**+**lar** «memlekettekiler, memlekette bulunanlar». Ve ayrıca bulunma haliyle yeniden teşkil edilen bazı zamir şekilleri de vardır, bk. 32181.

32126. Ayrılma hali ilk defa, o da bütün ağızlarda olmamak üzere, yazmalarda, kullanıldı. Her şeyden önce +den ifade eden bir yer halidir: **ḳalığ**+**dan ün kälti** «gökten ün (ses) geldi»; **ämgäkin**+**din öz—** «acılarından (ızdıraplarından) kurtul—»; **yol**+**dın ärt—** «kendi yolunda git—». Son örnek bu yer halinin ne kadar çok anlamda olduğunu gösterir.

Aşağıdaki son çekim edatları ayrılma hali alırlar: **öŋi** (bulunma halinin yanında), **ötkürü** (bir önceki gibi), **ḳodı** (belirsiz halin

yanında), **adın** (bulunma halinin yanında), **kin** (bir önceki gibi), **bilrü** (bulunma halinin ve nadiren yükleme halinin yanında).

Muhtemelen genellikle yer adları yapan ve ses uyumuna tabi sesdeş (homonym) bir **+dın** bahis konusudur: **oŋ+tun+ınta** «yerli yerinde, düzgün» **on+tun yıŋaḳ** «on gök katında», **taş+dın tağda** dışarıdaki dağlarda» **kün+tün tur—** «güneyde dur—», **oŋ+tun är—** «doğru ol—» **ara+dın ajun** «varlık arasında». **iki+din bas—** «iki defa bas—».

32127. Vasıta hali, zarflar ve her şeyden önce yer, zaman, vasıta, âlet, nev'i, çare, sebep vs. zarfları yapar. **ötükän ir+in kışladım** «Ötüken'in kuzeyinde kışladım»; **yaz+ın** «baharın», **öz+in** «kendi, kendi kendine», **tämir+än itil—** «demirden yapıl—»; **tärk+in** «çabuk»; **tälmirä köz+in kör—** «yalvaran gözlerle bak—»; **nätäg+in** «ne kadar».

Ayrıca vasıta hali yokluk ve varlık bildiren eklerle de görülür: **+ lığın+ ~ +luġ+un** (sadece yuvarlak ünlülerden sonra gelmez) **ve +sız+ın: yäklär+lügün söŋüş—** «Şeytanlarla savaş—», **ärksiz+in** «güçsüz».—

Yardımcı fiillerden önce nadiren bir «bildirme görevli vasıta hali» görülür: **yazınçsız+ın är—** «günahsız ol—».

Bazı son çekim edatlarının önünde görülen **+n** bir vasıta hali değil, zamir tabanlarına benzetilerek ilâve edilmiş bir ek olsa gerek: **iki+n ara** bk. 3218.

32128. Eşitlik hali eki, mukayese, benzerlik zarfları teşkil eder : **yaġmur+ça** «yağmur gibi», **yol+ça ärt—** «yol boyunca git—»; **inçä** «böyle, bunun gibi», **ḳılğuluḳ çökä yaŋın, kiŋürüsin+çä nomlayu yarlıḳazun** «hürmetle diz çökmesini, büyüklüğüne uygun bir şekilde yarlıgasın»; **ḳança bar—** «nereye git—»; **iyin käzig+çä ärt—** «bir biri arkasına (günah) işle—»; **näçä yazıntımız ärsär** «ne kadar günahımız varsa»; **yoḳ+ça saḳın—** «yok gibi düşün—; değersiz kabul et—»; nesne olarak: **yüzün utru turur+ça saḳınur** «gözü (yüzü) önünde durur gibi düşünür».

Yer yer **+ça** nın çakim eki fonksiyonundan daha çok yapım eki unsuru olması gerekir görünüyor: **ança** «o kadar, bir kaç» **bu munça nomlar** «bunca din cevherleri (kanunları)», **ilig+ça är** «elli kadar adam» vd

Eşitlik hali bildirme ismi yapabilir: **öz tapıŋ+ça** «arzusuna göredir».

Yer yer, bütün bir kelime gurubuna, **ḳaltı** «gibi» eklenir ve eşitlik hali ile kapatılır: **ḳaltı yaruḳ ay täŋri bälgürä yarlıḳar+ça, illgimiz bälgürä yarlıḳadı** «hükümdarımız parlak ayın balkırması gibi görünerek buyurdu».

32129. Yön gösterme hali nihayet bir yön halidir, ve daha yazıtlarda bile çok kullanılır: **iç+gärü kir-di** «içeri girdi».

Birkaç isim halinin dışında, çok kere zarflar ve zarf belirleyicisi yapan belirli ekler vardır.

+ra, +ru yer ifade eder; **yüräk+rä ur—** «kalbe vur— (silâhla)», **iki ordu içrä oluruġma täŋrilär** «iki saray içinde oturan tanrılar» **ḳulaḳ+ra toḳış—** «kulağa vur—»; **mini töz töpü+rä uru** «beni baştan ayağa döverek»; **içrä aşsız, taşra tonsuz** «içi aç, dışı çıplak»; **öŋ+rä** «önce, önceleri», **kıs+rä** «sonra». **birtük+rü saḳınmatı** «düşünmeden vermek».

+tı, seyrek kullanılır : **ḳatıġ+dı saḳı—** «iyice düşün—»; **ädgü+ti** «fevkalâde, çok iyi»; **am+tı** «şimdi», **ḳal+tı** «gibi (bağlama edatı ve zarf»; **+dır**'dan genişletilmiş şekiller: **taştır+tı** «dışarı, dışarda»; **öŋdür+ti** «doğuda».

+ḳan zaman zarfları yapar: **aşnu+ḳan** «önce, nihayet», **amtı+ḳan** «hemen, şimdi»; **irtä+kän** «erkenden, tam vaktinde»; ayrıca menfî fiil şekillerine getirilir: **aḳtın-maz+ḳan** «dökülmedikçe» vs.; bundan başka **är-kän** «iken», zikre değer, bk. 3223.

—ginça «—ınca» : bk. 3223.

3213. İyelik ekleri :

	Teklik	Çokluk
1. Ş.	**+°m**	**+°m°z**
2. Ş.	**+°ŋ ~ +°ġ**	**+°ŋ°z ~ +°ġ°z**
3. Ş.	**+sı ~ +i**	**+sı ~ +i — +ları**

+°ġ, +°ġ°z sadece bazı kitâbelerde görülür.

İsmin hallerinin özellikleri : Yönelme hali yer yer sadece **+a: yılkı+m+a** «sürüme, davarıma, malıma, yılkıma»; yükleme hali 1. ve 2. şahıs, teklik: **+°n,** çokluk: **+nı,** 3. şahısta **+sı/+i** ile hal eki arasına zamir **n** si girer, meselâ **öd+i, ödi+niŋ, ödi+ŋä, ödi+n** (yükleme hali), **ödläri+ni** (yükleme hali eki) veya **ödlä-**

rï+n (yükleme hali ve belirsiz hal?); **ödï+ntä, ödï+ntïn, ödï+n, ödï+nçä, ödï+ŋärü.**

Teklik 3. şahıs iyelik eki çok kere bir mülkiyet (sahiplik) ifade etmekten ziyade bilinen bir şeyi gösteren belirli bir artikl (harf-i tarif) fonksiyonuna sahiptir.

3214. Bildirme bir isimdir. Sıfat tamamlamasında tamlayan daima yalın haldedir: **aḳ+lar bulıt** «ak bulutlar» çok seyrek bir istisnadır (bir türküde). **uluġ+ı ḳatun** «baş kadın, hanımların en büyüğü» **bütün ḳatunlarnıŋ uluġı** şeklinden bir kısaltma olarak anlaşılması gereken bir tamlamadır.

bir, modern şivelerdekinden daha az bir sıklıkla kullanılır. Eğer yanında bir başka tamlayan varsa, **bir** tamlananın hemen önüne gelir, fakat diğer tamlayandan önce de gelebilir.

Tamlayan durumundaki bir isim, eksiz olabilir, yahut tamlanan 3. şahıs iyelik eki alabilir, yahut ayrıca tamlayan ilgi hali eki alabilir, bu durumda diğer şivelerde de görülen üç imkân vardır.

3215. Asıl sayılar:

bir, iki, üç, tört, beş, altı, yeti, säkiz, toḳuz, on, y(e)girmi, otuz, ḳırḳ, älig, altmış, yetmiş, säkiz + on, yüz, biŋ (kitabeler) ~ **mıŋ tümän.**

Yazmaların ve kitabelerin bir kısmı yukardan sayma usulüne uyarlar: **toḳuz ygrmi** «19», buna karşılık bazı kitabeler (meselâ, RADLOFF, 308 orta, 317 üst) ve yazmalarda **on toḳuz** «19» vardır.

Bir isim birden fazla ifadesi taşıyan bir tamlayandan sonra çokluk eki alabilir: **üç oġrılar** veya **üç oġrı** «üç eşkiya (hırsız) — sıra sayılar: **baştınḳı, aŋ'ilki, ikindi—ikinti, üçünç, törtünç, beşinç,** vs. Üleştirme sayıları: **birär, ikirär, üçär** vs. «birer vs.» —Ortaklık, (beraberlik) sayıları: **birägü** «beraber», **ikigü—ikägü** «ikisi birden», **üçägü** «üçü birden» vs. **ḳamaġu** «hep», **adınaġu** «diğerleri», **tüzügü** «hep». **birgülük** «bütün, tamamen». **äkün** (ağız hususiyeti) «ikisi birden». —Çoğaltma sayıları: **ḳat** «kere, defa, kat»; **ḳata** «—lı»; **ägim~äŋim** «—lı», **türlüg** «türlü», **yol~yolı** «kere, defa». —Diğer şekiller: **birlä** «ile», **birgärü** «birlikte»; **ikileyü** «yeniden, tekrar», **ikirçgü** «şüphe», **üçkil** «üçgen, üç köşe», **törtdin** «dört, dördü birden». —Belirsiz sayılar: **ḳamaġ** «hep, bütün», **üküş** «çok», **barça** «hep, bütün», **az** «az», **munça** «bunca», **näçä** «nice», **ḳaç** «kaç, bir kaç», **ḳaçan** «bir kaç, ne kadar».

Sayıların çekimi, **ikigü+ni** vs. de olduğu gibidir, o halde: zamirsel. Yaş bildirmek için asıl sayılar kullanılır: **ḳırḳ yaşḳa tägi** «kırk yaşına kadar»; tarih bildirilirken yer yer asıl sayıların yanında, sık sık sıra sayıları da görülür: **Kaŋ-sï altı otuz yıl** «K' ang-hi zamanının 26. yılı» (yani 1687), veya **Kan-sï ygirmi altınç yıl** (aynı).

3217. Son çekim edatları, bir isim, bir zamir veya sayı ismini takip eden ve onunla sıkı sıkıya bağlı, cümlebilgisi yönünden bağımsız olmayan kelimelerdir. Anlamlarına göre isme bağlıdırlar ve isim çekim eki alırlar.

İsim menşeli son çekim edatları: İsim menşeli bir son çekim edatının önündeki isim ya yalın halde yahut da ilgi halindedir, son çekim edatları 3. şahıs iyelik eki ve bundan başka, icabına göre bulunma hali, ayrılma hali yahut da yönelme hali eki alırlar: **al** «alt», bundan **ḳum alıŋa** «kum altında, kum altına», bunun gibi **ara+** «ara+», **asra+** «alt+», **iç+** «iç+», **oġur+** «nezdinde, yanında», **ortu+** «orta+», **öd+** «zaman, esna+», **öŋ+** «ön+, yer)», **taştın+** «dış+», **tıltaġ+** «akab+», **üsk+** «karşı+», **üst+** «üst+», **yüz+** «yüz+, karşı+». —Burada verilen anlamlar, kendi yapıları içindeki son çekim edatlarının anlamlarıdır, şekil olarak isim durumunda olanların değil.

Fiil menşeli son çekim edatları: Bu son çekim edatları bir zarf fiil şekline sahiptirler; isim fiilin icab ettirdiği çekim ekini alır, substantiv (isim)ler genellikle belirsiz haldedirler, zamirler ise, daima aşağı yukarı, belirli oldukları ve Eski Türkçe'de hiç bir zaman belirsiz halde bulunmadıkları için, fiilin icab ettirdiği hali alırlar. Bir ismi takip eden her zarf fiil son çekim edatı olarak anlaşılmaz, fiiliyle ilgisi düşünülemeyecek duruma gelmiş olan, isimle çok sıkı ilişkisi bulunan ve artık zarf fiil olarak düşünülemeyenlere son çekim edatı denilebilir.

—u, —a, —ı ile yapılan zarf filler; **alḳ-u** «hep, hepsi» (tali dereceye sıfat olarak da kullanılır), yükleme hali yahut belirsiz halle: **aş-a** «—nın ötesinde (karşısında)», yükleme hali veya belirsiz hal ile: **başla-yu** «...ile başlayarak»; **birlä** (bir+il— «birleş-»ten?) «ile»; **ïy-ä** «...e göre»; **käç-ä** «—nın ötesinde (karşısında)»; **öŋ-i** «—den başka, —den itibaren», ayrılma hali ile; **ötkür-ü** «—den sonra, —ile, —den dolayı», bulunma veya ayrılma hali ile; **ötr-ü** «—den sonra,

(zaman bildirir), —den dolayı», bulunma hali ile; **ḳod-ı** «koyup, aşağıya, koyun», ayrılma hali, nadiren de belirsiz hal ile; **sa-yu** «her biri»; **tap-a** «—e doğru, —e karşı» (yön olarak, düşmanlık değil); **täg-i** «—e kadar» yönelme hali ile; **tägr-ä** «—nın etrafında»; **ulat-ı** «ve, ve diğerleri, vs.», bulunma hali veya belirsiz hal ile; **ula-yu** «kadar, ve»; **utr-u** «karşı», yükleme hali ile sonraları **ara** vs. nin tesiriyle ilgi hali ile de; **üz-ä** «üst, den dolayı vs.» (iştikakı çok belirsiz, okunuşu Brāhmī metinleri vasıtasıyla kesinleştirildi), başlangıçta bulunma hali ile, çok kere yönelme hali ve belirsiz hal, nadiren de vasıta hali ile (bunun yanında muhtemelen bir de **özä**> Çuvaşça **vara** «o halde, bunun üzerine» vardır); **ym-ä** «böyle, kadar ve de/da», yer yer **—mä, —ma** şeklinde kısaltılır; **yoḳar-u** «yukarı».

—ın ile yapılan zarf fiiller: **adın** «—den başka», bir bulunma ve ayrılma hali ile; **bilä-n** (**bir+lä—**, den) «ile», seyrek; **iy-in** «—ın arkasından»; **kin** «sonra (zaman bildirir)», bulunma hali ile; **öŋin** «—den başka», seyrek; **üçün** «— den dolayı, için».

—p ve —pan ile yapılan zarf fiiller arkaik ve seyrek: **ḳo-p** «hep, bütün», **köp** «çok, hep», **tolp** «bütün», **top** «hep», **ḳopan** «hep», muhtemelen hepsi de fiil menşeli ve dolayısıyla bu kategoriye ait. **sayu** gibi tali olarak sıfat olarak da kullanılabilirler ve bu durumlarıyla da artık son çekim edatı sayılmazlar.

Ara sıra, bu kuruluş ve şekle uymadan, bir ismin önüne gelen herhangi bir kelimeye dayalı olmayan ve kendiliğinden var olduğu zannedilen isim menşeli son çekim edatları şunlardır: **ara** «ara», belirsiz hal veya ilgi hali ile, meselâ: **anıŋ ara** «o arada» veya çekimsiz fiil şekilleriyle, meselâ **kiçmätin ara** «o esnada, o arada»; **artuḳ** «—den çok», bulunma hali ile: **bärü** «beri», bulunma veya ayrılma hali ile, nadiren de yükleme hali ile; **ıŋaru** «ora», bulunma veya ayrılma hali ile; **içrä** «iç», belirsiz hal veya yükleme hali ile; **öŋrä** «önce» bulunma hali ile; **kisrä** «sonra (zaman bildirir)», bulunma hali ile; **täg** «gibi», belirsiz hal veya yükleme hali ile; fakat **olarnıŋ täg ḳılınçlarım** «onların (işleri) gibi işlerim» ifadesinde **olarnıŋ** ilgi hali almış bir tamlayandır.

3218. Zamirlerin isimlerden az da olsa değişik bir çekime sahip olması, aralarındaki farkın şuurunda olunduğunu gösterir, bu fark muhtemelen kitabelerde daha az bellidir, çünkü **siz** in yalın haline bir de iyelik eki eklenebiliyordu: **siz+im+ä** «size, benim

olan sizlere». (Osmanlıca **bänim**'deki **+im, bän+iŋ** den inkişaf etmiştir, yukarıdaki ile karıştırılmamalıdır). Zikr edildiği gibi, bir isim cümlede hem yalın hem de belirsiz hal olarak kullanıldığı halde **bän, sän, biz, siz, bo** ve **ol** şahıs zamirleri sadece yalın hal alırlar, aynı zamanda yan hal için bir temel teşkil etmezler. Yalnız ilgi hali, aslında bir isim hali olmayıp bir sıfat durumunda olan yalın halin bir yeniden teşkilidir. Geriye kalan yan hallerin yeniden teşkili için ise zamir köklerinden, araya zamir **n** sinin ilâvesiyle yeni tabanlar yapılır. Böylece **baŋa, bini~mini, mintä, mindin,** vs. şekilleri meydana gelir. Yalın halin, diğer halleri reddetme temayülü gösterdiği hallerde, yer yer yükleme veya bulunma halli şekiller de taban olarak kullanılır ve böylece **mini+tin, sini+dä, sini+tin, bizni+dä, bizni+täg, sizni+dä, sizni+din, munı+täg, munı+layu, anı+täg;** ve **mintä+dä, sintä+dä, munta+da, anta+da** şekilleri ortaya çıkar. Nihayet «Moğolcalaşmış» bir yönelme-bulunma halinden türetilmiş şekiller de vardır: **muntır+tın, muntır+an, muntır+dın, antır+dın, andır+an.**

Bu, muhtemelen aynı zamanda aşağıdaki nadir örneklerin göstereceği gibi bir taban teşkili (yapım eki) eğilimini ortaya koyar: **burḫan ḳutı+n+lıġ** «Buda saadeti», **köŋüli+n içrä** «gönlünde, kalbinde», **ili+n içrä** «ilinde (memleketinde)», **yaruḳı+n täg** «ışığı (parlaklığı) gibi», **yablaḳı+n üçün** «kötülüğünden dolayı», **armaḳçısı+n üçün** «yanlışlığından dolayı», **yiri+n tapa** «yerine (memleketine)». Ve nihayet bu zamir **n** si her hangi bir zamir unsuru olmadan da ortaya çıkar: **iki+n ara** «ikisinin arasında», **sö+n+dä bärü** «öteden beri».

32181. Şahıs zamirleri :

1. Şahıs teklik : **b(ä)n** (kitabeler)) ~ **m(ä)n** (diğer kitabeler ve bütün yazmalar); **bäniŋ ~ däniŋ; bini—mini, mäni** (tek tük ve sonraki devirler); **baŋa ~ maŋa, mintä ~ mintädä—mindidä; minitin.**

2. Şahıs teklik : **s(ä)n; säniŋ ~ siniŋ; sini; saŋa; sintä ~ sintädä ~ sinidä ~ sintidä; sinitin.**

1. Şahıs çokluk : **biz; biziŋ ~ bizniŋ; bizni; bizkä** (bazı kitabeler) ~ **biziŋä; bizintä ~ biznidä, biznidin.**

2. Şahıs çokluk: **siz; sizlär; siziŋ ~ sizniŋ, sizlärniŋ; sizni ~ şizlärni; siziŋä ~ sizä** (kitabeler), **sizlärkä ~ sizläriŋä; sizintä**

~ siznidä—sizdä—sizlärdä; siznidin.

3. Şahıs kalıntıları : **inçä** «böyle», **inçıp** «fakat», **inçäk, ınçaḳ** «?», **ıŋaru** «bura», **sıŋar** (**aŋar** ve **muŋar** gibi bir teşkil mi?) «taraf».

«İyelik zamirleri», zamirlerin ilgi halidir: **m(ä)niŋ s(ä)niŋ anıŋ, monuŋ, kändünüŋ, käntünüŋ; biziŋ ~ biznіŋ; siziŋ, sizlärniŋ; anıŋ, olarnıŋ, monuŋ, bolarnıŋ, kändülärniŋ ~ käntülärniŋ.**

İşaret zamirleri: «bu»: **bo; monuŋ; bunı ~ munı ~ monı; muŋa ~ muŋar; munda ~ munta—muntada ~ muntuda; bunça ~ munça ~ monça** «bunca, bu kadar»; diğer teşkiller: **munçolayu—munçulayu** «böyle, bunun gibi, böylece»; **mondaġ ~ muntaġ—munıtäg** «böyle, bunun gibi»; **munılayu** «böyle»; **mundırtın ~ muntırdın ~ munta yertin** (tibet yazısı) «bundan dolayı, bunun için»; **muntıran** «buradan»; **muna ~ mına** «bak!». Çokluk: **bolar, bolarnıŋ; bolarnı; bolarḳa; bolarda; bolardın.** «burada, orada»: **şunda** «şurda, eskiden». —«o» : **ol; anıŋ; anı; aŋar ~ aŋa; anta ~ anda—andada—antada ~ antaddata.** Diğer şekiller: **antaḳ—andaḳ** «hemen», **antaça** «hemen orda»; **antın; anın; ança** «biraz, birazcık, o kadar»; bundan, ondan : **ançata, ançaġ; ançulayu** «böyle», **ançaġınça** «bu arada», **andaġ—antaġ—anıtäg ~ antäg** «böyle, bunun gibi, gibi»; **antırdın—andırdın** «oradan»; **andıran ~ antran** «oradan beri»; **una** «bak!». Çokluk: **olar, olarnıŋ; olarḳa; olarnı; olarda; olardın.**

32182. Sorular : **ḳanyu** «kitabeler ve eski yazmalar» **~ ḳayu—ḳayo** «hangi?, ne?», **ḳayusı** «hangisi», **ḳayular** «hangi»; **ḳanyuda** «nereden (kitabeler)»; **ḳanyuġaru** «kime karşı?»; **ḳayutın sıŋar... antın sıŋar** «o tarafa.. ki orada»; **ḳanta ~ ḳanda** «ne zaman? nerede»; **ḳandın** «nereden?» **ḳanı** (kitabe E 9) «nerede?» (Doğu Türkçesi'nde de böyle, yalnız açık bir yükleme hali); **ḳança** «ne kadar, nereye kadar?»; **ḳaç** «kaç, ne kadar»; **ḳaçaŋ** «vakta ki»; **ḳaçan** «ne zaman, ki»; **ḳaltı** «gibi».

nä «ne?, niçin?»; **nä üçün** «niçin?»; **näkä** «neye?»; **nädä ötrü** «neden, niçin, neden ötürü»; **näçä** «nice?»; **näçätä kin** «nice sonra»; **näçäkä tägi** «ne zamana kadar?»; **näçük** «nasıl?»; **näçükin** «nasıl, hemen ki»; **näçüklätі** «nasıl?, niçin?» **nätäk** «nasıl?»; **nälük** «neye?»; **nämän** «nasıl?»; **nägü** «niçin, niye», **nägüdä ötkürü** «acaba neden ötürü»; **nägül** «acaba ne?»; **nägülük** «nasıl bir....?; niçin sadece...?, gibi, daima gibi». **näŋ** olumsuzun tekidi.

kim «kim?»; **kimlär; kimniŋ; kimkä; kimni üçün** «kimin için?».

Genelleme: **kim kayu** «her» (ekseriya kendinden sonra şart ile).

32183. Dönüşlülük zamiri olarak şunlar bulunur: **öz,** «kişi, hayat, vücut, kendi». **özüg; özkä; özdä ~ öztä; özin**; iyelik eki ile: **özüm, özüŋ, özі** vs. «ben, sen; o vs.». —3. şahısta genellikle zamir **n** si kullanılır : **öziŋä,** nadiren kullanılan **özikä** «ona» nin yanında. **öz** sıfat olarak bir mülkiyet ilişkisi belirtebilir: **öz tili** «kendi dili», **öz ötäk** «kendi suçu».

k(ä)ntü «kendi»; **käntünüŋ, käntükä, kätüni, käntün** (vasıta hali); **käntülär, käntüm** «kendim». **käntü sürüg** «kendi sürüsü»; **käntü köŋlüŋ** «kendi (gönlün) kalbin»; **kändü yaŋıldıg** «kendin suç işledin». Özne olarak: **käntü budunım** (kitabeler) «kendi milletim».

3219. Eski Türkçe'de bir isim cümlesinin bildirme eki (kopula) alması zaruri değildir, çünkü bunun için, henüz bu dilde şahıs veya işaret zamiriyle (bk. 32181) eş olan zamir menşeli (bk. 32211) bildirme ekleri kâfi gelir: **kim sän** «kimsin?»; **mäniŋ ol** «benimdir». Bu bildirme eklerinin (bilhassa 3. şahısta olduğu gibi) sık sık düştüğü görülür: **käntü budunım** «kendi milletim», **ilim amtı ḳanı** «yurdum şimdi nerede?». Örneklerden anlaşılacağı gibi, şimdiki zamanda bildirme eki sık sık düşer.

Esasen **är—, bol—** ve yerine göre **tur—** fiilleri tamamıyla diğer fiillerde olduğu gibi (bk. 322) ilgili bildirme-zaman- ve diğer ekleri ile birlikte bildirme (kopula) vazifesini görürler: **bilgä ḳaġan ärmiş** «Bilge kağan imiş», **ädlіgsiz bolup** «değersiz olup», **näçükin turur munıtäg** «niçin böyledir». 32244 le de krş.

322. Bir cümlenin yüklemini teşkil eden ve cümleyi kapatabilen fiil şekillerine çekimli fiil adı verilmiştir. **Vokatif** fiil şekillerinin dışındaki çekimli fiil şekillerine, şahıs işaretleri ilâve edilir: **—t/—d** ile yapılan geçmiş zaman, iyelik eki, diğerlerinin hepsi «sona gelen şahıs ekleri» alırlar.

32211. **Predikat** ismine ve dolayısıyla ekseri çekimli fiillere eklenebilen şahıs işaretleri : Teklik : **b(ä)n** (kitabeler), **m(ä)n** (bazı kitabeler ve bütün yazmalar); **s(ä)n;** —yahut **ol,** nadiren de **ho** veya **o;** çokluk: **biz; siz, sizlär,** —yahut **+lar, olar, ol** yahut bazen de **bo.**

3222. **Predikat** isminin isimden ziyade sıfat olması **predikatın** tabiatındandır. O halde bütün fiilden yapılmış isimler **predikat** ola-

bilirler, fakat daha ziyade sıfat karekterine sahip olanlar predikat olarak kullanılırlar. Bilhassa, çok kere şahıs ifadesi taşımayan yani 3. şahısta predikat ismi olarak kullanılan **—duḳ, —ġu** ve **—sıġ**lı şekiller bu çeşidin dışındadırlar. Belki de burada, diğer isim-fiillerle tamamiyle yürürlükte olan başlamış bir gelişmenin durması bahis konusudur: çekilebilen isim fiillere duyulan ihtiyaç artık giderilmiş ve bundan dolayı bu üç ek Eski Türkçe devrinde şahıs ifadesi almıyordu.

—çı, —ça: Bu iki şekil çok seyrek görülür ve muhtemelen gelecek zaman veya istek ifade ediyorlardı. **tägmä-çi män** «dokunmayacağım, dokunmak istemiyorum».

—ġu, ilk defa yazmalarda bol olarak kullanılma sahasına çıkar. Temelde sahip olduğu mücerret ifadeden mecburiyet, iktidar, gaye ifadesine inkişaf etti.

İsim olarak: **altı atḳan-ġu+lar** «altı kelepçeler», **iġ toġa kitgü+sı yoḳ** «salgının gideceği yok»; **sinḫadivipḳa bar-ġu ärsär** «Seylan'a gitmek mecburiyetine gelince»; **—ġu**'nun yönelme hali çok kere bir mecbûriyet, bir görelik ifade eder. **manç bol-ġu+ḳa** «İnanç olmak gerek». —Ekseri yazmalarda **+luḳ** genişletilir : **oḳşat-ġuluḳ+suz ädgülük umuġ** «eşi görülmemiş iyi umut». **—+çı** ile genişletilmiş şekli : **ḳol-ġu+çı** «dilenci».

Sıfat olarak: **ḳılma-ġu ḳılınç** «yapılmayacak iş».

Predikat ismi : **saḳlan-ġu ol** «saklamak lâzım» Bu vazife sık değildir, çünki **—ġu** predikat ismi olarak «lâzım, gerek» manasında çok kere **—ġu+luḳ** şeklinde genişletilir.

Sona gelen bir şahıs zamiriyle birlikte hemen başlamakta olan bir eylemi ifade eden **—ḳalır, käl—** ile bir tasviri fiilden türetilmiştir: **kir-kälir sän.**

—mış isim fiili sondaki şahıs zamiri ile birlikte hem predikat yapar, hem de 3. şahıs olarak kullanılır. Bir tesbit ve oldukça belirsiz bir zaman yahut gelecek veya geçmiş zaman ifade eder: **biz ḳamaġun amtı isig özümüzkä ärtinü ilin-miş biz** «biz hep şimdi tatlı canımıza çok bağlıyız». **ıçġın-mış män känçimin** «gencimi (çocuğumu) kaybettim». **änüklägäli yiti kün bolmış** «doğuralı yedi gün olmuş». **bo yir ämgäklig yir ärmiş** «bu dünya acılı imiş». **süsi üç biŋ är-miş, biz iki biŋ ärtimiz** «ordusu üç bin imiş, biz iki bin

idik». Sıfat olarak etken ve edilgende herhangi bir **fark yoktur**: **sıḳta-mış tamu** «feryad (inleme) cehennemi»; **yazın-mış yazuḳ** «işlenmiş günah»; **atı kötrül-miş burḫan** «ulu (adı götürülmüş) Buda»; **yaŋı änüklä-miş bir tişi bars** «yeni eniklemiş (doğurmuş) bir dişi pars»; **yavrı-mış ät'özläri** «zayıflamış vücutları»: **-mış'lı** fiilin öznesi, onu takip eden isim olabileceği gibi, başka bir özne de düşünülmüş olabilir.

İsim olarak sık değil. Aynı şekilde etken ve edilgen birbirinden farksız: **ög-miş** «övme, medh, sena». **ata-mış+ım** «adlandırdığım, gösterdiğim»; **ḳan aḳ-mış+ın körti** «kan aktığını gördü». **bil-miş kärgäk** «bilmek gerek».

Bundan başka **—mış'lı** şekil sık sık yardımcı fiillerle birleşik filler yapar, bk. 32244.

Geniş zaman; **—ur, —ar, —ır, —r.** Her fiil bu dört ekten belirli birini alır; eğer istisna olarak, bir fiil için iki ayrı ek tesbit edilmişse, bu ya bir ağız farkı, yahut ta bir zaman farkını gösterir. meselâ: **tiril-ür män.**

Sıfat olarak kullanılışı: **är-ür bar-ur ärligli** «hür ve bağımsız olmakta olan»; isim olarak az kullanılır: **bir ymä är-ür+i yoḳ** «birlik (kavram)ı yok.» Yüklem olarak sona getirilen şahıs zamirleri ile:» **kimkä ilig ḳazġan-ur män** «kime memleket kazanırım».

—sıġ ~ —suġ ~ sıḳ. Yazmaların büyük bir kısmının **—ġuluḳ**'u yerine kitabelerde ve mahdut bir kısım yazmalarda sıfat ve isim olarak kullanılan ve aynı zamanda bir mecburiyeti ifade eden **—sıġ** vs. vardır.

İsim olarak: **tüt-sük** «tütsü», **ülä-sıḳ+ınln** «paylaştırmanla, ayırımınla», **kün toġ-suḳ+dunḳı** «doğudan beriki».

Sıfat olarak : **alḳan-sıġ törü** «takdire değer bir yol»; **işlämä—sig iş** «yapılmayacak iş»; **ät'öz ḳodıḳar-suġ öd** «vücut bırakıldığı zaman «ölünce»; **kigür-süg törü** «girilecek töre»; **vusanti olur-suḳ törü** «vüsanti olacak töre»; **il tut-sıḳ yir** «memleket tutulacak yer, hükümet merkezi»; **ançula-sıḳ kärgäk** «değer vermek (tapmak) gerek».

Yüklem olarak kullanılmaz.

—taçı ~ —daçı isim-fiili, sona gelen şahıs zamiri ile birlikte

kitabelerde, gelecek zamanın yaygın şeklidir, yazmalarda bulunmaz: **öl-täçi sän** «öleceksin».

Fail (eylem) ismi, o halde, çoğunlukla isim, yer yer de sıfat olarak: **käl-täçi** «gelecek, gelecek olan».

—duḳ/—tuḳ: isim iyelik ekleriyle de; ekseriyetle görülen geçmiş zaman olarak : **ḫan inçä ayduḳ+ta ötrü** «Han böyle söyledikten sonra». **bilmä-dük+ügin üçün** «bilmediğin için»; **burḫan ḳutıŋa ḳatıġlan-tuḳ+larınta** «buda saadetine (ermeye) çalıştıklarından»; **zruşç är-tük+i yirdä** «Zruşç'un olduğu yerde»; **käl-tük+üm bo** «geldiğim bu (gelişim böyle)».

Sıfat olarak: **öŋtä kisrä işid-mä-dük at kü** «önce sonra (geçmişte gelecekte) işitilmedik (duyulmadık) şan şöhret»; **bar-duḳ yirdä** «vardık (varılan) yerde»; **ḳut bulma-duḳ midik tınlıġlar** «saadete (bahta) ermemiş (kurtulmamış), alışılmış insanlar (avam)».

Yüklem olarak,sadece 3. şahısta : **säkiz oġuz, toḳuz tatar ḳalma-duḳ** «sekiz oğuz, dokuz tatar kalmadı», **ḳarluḳ işiŋä kälmädük** «Karluklar vatandaşlarına gelmediler».

Yazmalarda, **—yuḳ** isim-fiilinin sonuna şahıs zamiri getirmek suretiyle teşkil edilen bir görülen geçmiş zaman vardır : **ba-yuḳ sän** «bağlamışsın, bağladın».

Sıfat olarak, etken ve edilgen arasında bir fark yok: **bul-ḳanyuḳ tınlıġlar** «bulanmış (yolunu şaşırmış) canlılar», **övkä köŋül örit-mä-yük tınlıġ** «öfke beslemeyen canlı», **täg**'den önce gelirse: **işi bütmä-yük täg** «işi bitmeyecek gibi».

İsim olarak, seyrek: **ıdma-yuḳ+ıŋa** «göndermemesinden»; **täginç bulma-yuḳ+ḳa** «ulaşmamasından».

3223. Bir cümleyi bağlayamayan, yani çekimli fiil olarak görev yapmayan ve isim soyundan olmayan, bundan dolayı da yüklem, nesne veya sıfat (bildirme) olarak kullanılmayan fiil şekillerine Moğolcacıların örneğine bakarak «Converbia» (zarf-fiil) denilmiştir. Zarf olarak veya bir cümlenin içinde bir kelime gurubunun fiil kesintisi olarak iş görürler. Zarf fiilin ikinci unsurun bir tasvîrî fiil veya yardımcı fiil olduğu iki fiil şeklinin alt kısmının birinci unsuru olarak görülüşü onun zarf fonksiyonunun hususi bir halidir.

Zarf-fiillerin kendilerine has ne zaman, ne de şahıs anlamları vardır (yani zarf fiiller zaman ve şahıs bildirmezler), bir çekimli

fiile dayanarak onun ifade ettiği şahıs ve zamanı zımnen ifade ederler.

—a ~ —ı ~ —u, bazı hallerde **—yu** vs., menfisi (seyrek): **—ma+y. —u** zarf fiili, zarf, zarf belirleyicisi veya cümle başı bağı yapar. Zarf belirleyicisi'nin sonu olarak fiil menşeli sonçekim edatıdır, zarf olarak birleşik fiilin birinci unsurunda görülür. — zarf : **ḳod-ı in—** «koyu (aşağıya) in—». — Zarf belirleyicisi: **yan-a** «yine»; son çekim edatı: bk. 3217.— Bağ: **ötr-ü** «sonra, nihayet». —Birleşik fiillerde: **bol—** fiilinin önünde muktedir olmak anlamında bir tasviri yardımcı: **ör-ü bol-maz** «kalkamaz, yükselemez». Tasviri yardımcı fiilin önünde: **ıd-u yara** — «gönderilmeye uygun ol—». Tasviri saygı fiillerinin önünde: **bältür-ü yarlıḳa—** «saygıyla göster—», tasvîrî fiillerden önce: **ḳıl-u alḳ** — «tamamiyle yap—»; bk. 32244.

—ġalı: —ġalı zarf fiilinin anlamı **—u** zarf fiillerine benzer, ama tamamiyle de onunla aynı değildir. En yaygın anlamı: «-mek için», nadiren «—den beri».

Birleşik fiillerde kullanılışı. **bol—** fiilinin önünde «muktedir ol—» anlamında, tasvîrî yardımcı fiil fonksiyonunda: **uç-ḳalı batġalı bolurlar** «uçabilir, batabilirler.». Tasvîrî yardımcı fiillerin önünde iki fiilin birbiriyle bağlantısı **—u** zarf fiilinde olduğu kadar sıkı değildir: **yarman-ġalı saḳın—** «tırmanmayı (çıkmayı) düşünmek». tasvîrî fiillerin önünde, bir görünüşün ifadesi olarak: **kirgäli tur—** «hemen girmek iste—». — **kör-gäli yalınlıġ** «parlak alev». — **bo yörügüg bälgülüg ḳıl-ġalı** «bu tarifi belirlemek için», — **yıllar aylar ärt-gäli ür kiç boltı** «yıllar aylar geçeli çok oldu»; **adrıl-ġalı yiril-gäli ärü ärü kiç boltı** «ayrılalı çok oldu.»

—ġınça, —°ġ fiilden isim yapma ekine ilâve edilmiş teklik 3. şahıs iyelik ekinin eşitlik hali, yani **—°ġ+ın+ça;** böyle bir menşee sahip olmasına rağmen anlamı bakımından buraya daha yakın olduğu için, bu ek burada ele alındı.

—ġınça eki zarf belirleyicisini sona erdirir ve «—dığı, müddetçe, —ıncaya kadar, —madan önce» anlamlarına gelir: **közüg yumup aç-ḳınça** «göz yumup açacak müddetce (göz yumup açıncaya kadar)», **män käl-gincе** «ben gelinceye kadar»: **nomluġ orunḳa täg-gінçä** «irfanlı yere (Bodhimanda) varmadan önce».

Genellikle ismin sonuna gelen ve ona bir zarf belirleyici anla-

mını veren —**kän**, yardımcı fiil kökü **är**—; **ärkän** «iken» getirilir.

—°**n**: —°n zarf fiili, Moğolca'da tamamiyle yerleşmiş olduğu halde Eski Türkçe'de nadirdir ve kaybolmak üzeredir.

Kalıplaşmış olan zarflar: **yaḳ-ın käl—** «yakın gel—», **ad-ın** «başka, ayrı». — Zarf belirleyicisinin sonu olarak: **biridin iy-in tägi** «güneyden takip ederek yakala!». — **ti-p gibi ti-yin** de kitabelerde bazen, herhangi bir konuşucu bahis konusu olmadığı halde, bir cümleciğin sonuna getirilir: **arḳış ıdmaz tiyin süläḍim** «Kervan göndermez diye asker yolladım (harp açtım)»; **taşra yorı-yur ti-yin kü** «dışarda (bozkırda) yürüyor (dönüp dolaşıyor) diye bir şayia».

Bazı son çekim edatları bu şekildeki bir zarf fiile indirgenebilirler. bk. 3217.

—°**p**: —°p zarf fiili (menfisi seyrek olarak kullanılan —**matı** yedek şeklidir) zarf belirleyicisi olarak ele alınabilecek olan bir kelime gurubunu düğümler. Daima başka bir fiil şekline bağlıdır ve bu fiilin şahıs işareti çoğunlukla bu zarf fiilin de şahıs işaretidir, eylemi bağlı olduğu fiilden biraz önce vuku bulur: **bo savıg ışıd-ıp inçä tıp tidi** «bu sözü işidip (duyup dinleyip) şöyle dedi (bu sözü duydu ve şöyle dedi). Bir doğrudan ifade şekli olarak, çoğunlukla **inçä** veya **ançulayu ti-p** ile yürütülür ve **ti-p** ile bağlanır.

Bazı belirli tasviri fiillerden önce, mantikî esas fiil —°**p** şeklindedir, bk. 32244.

Zarf belirleyicilerinin sonu çok kere bir son çekim edatıyla ifade edildiğinden, —°**p** ile sona eren bazı son çekim edatlarının da bu —°p zarf fiilinden geldiği tahmin edilebilir, bk. 3217.

—°**pan**: —°**pan** zarf fiilinin fonksiyonu aynen —°**p** ninki gibidir, fakat daha eskidir ve kitabeler ve yazmalardan birinin ağzıyla sınırlıdır. Menfisi (sık): —**matın ~ madın** (yedek şekil).

3224. Cümle bilgisindeki kullanılışına ve bildirme eklerinin türlerine göre, Eski Türkçe'de iki tür fiil çekimi şekli vardır.:

İsim fiil olarak bütün fonksiyonları (yani, isim sıfat ve bildirme) görülebilen ve zamir menşeli bildirme ekleri alan şekiller (3222) ile sadece bildirme kipi olarak kullanılan şekiller ve başlı başına

bildirme eki almayan istek kipi şekilleri (322411), iyelik eki menşeli bildirme eki alan görülen geçmiş zaman (322412), zamir menşeli bildirme eki alan (322413) gelecek zaman ve şart şekilleri.

322411 «Vokativ (istek) fiil şekilleri» olarak, arzu ,istek, emir ve rica vs. olarak da gösterilmeleri mümkün olan, o halde gerçekte bir paradigma teşkil etmeyen bazı şekiller ele alınmıştır.

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs :	—**ayın, —yın**	—**alım, —lım**
2. Şahıs :	sadece taban yahut —**gıl**	—°ŋ (aynı zamanda nezaket bildiren teklik), —ŋ°**lar**, (seyrek) —°ŋ°**z**; (istisna olarak da) —°ŋ°**r** (Man. 19, 11;, 14)
3. Şahıs :	—**zun**	Teklik gibi yahut: —**zunlar**

Vokativ fiil şekilleri şunları ifade ederler :

1. Şahıs teklik ve çokluk : niyet ve irade;

2. Şahıs teklik ve çokluk : istek ve emir;

3. Şahıs teklik ve çokluk : arzu ve ümit.

Sadece 3. şahıs teklik nadiren isim gibi kullanılır: **yarlıḳa-zun+ın** (Man. II, 8, 16) «yarlıkaması yoluyla (vasıtasıyla)». — Bu şekil nezâket (bildiren) bir hitab için de kullanılır. Aslında her zamanın 3. şahıs tekliği nezâket ifadesi olarak hizmet eder: **ḫatun uḳa yarlıḳa-dı mu ärki** «acaba kraliçe hazretleri buyurdu mu?».

Vokativ fiil şekilleri nisbet cümlelerinde de final manada kullanılır: «**kim biti-lim** «ki yaza (bile)lim»; **inçä bolmazun ḳaltı biz yoḳadġuluḳ bolma-lım** «böyle olmasın ki biz yok olmayalım».

Bu vokativ fiil şekilleriyle biten yan cümleler, düşünce veya konuşma bildiren fiillere bağlıdırlar: **amraḳlartın adırılġuluḳ ämgäk**

bolma-zun ärti tip ḳorḳar män «sevgilerden (dört asil budist gerçeğinden) bir ayrılma, ızdırap (hasıl) olmasın diye korkarım»; **sizni öl-zün tip** «sizi ölsün diye». **ti-p**'e rağmen çok kere konuşmacı bahis konusu değildir.

322412. —t ile yapılan fiil şekilleri (bk. 313) iyelik ekiyle birlikte görülen geçmiş zamanı **—d°m ~ —t°m** vs. **bol-t+uŋ, sıḳtaş-t+ılar** verirler.

İsim olarak : **adır-t** «ayırma, ayırım», **urun-t** «çarpışma, arbede, vuruşma». Bildirme (haber) olarak: geçmişte bir tek eylem, yer yer de, hemen takip eden geleceğin kesinlikle beklenen veya vad edilen : **nägü bol-tuŋ?** «ne oluyorsun?», **män una basa yıt-dim** «hemen geliyorum».

322413. **—sar män** vs. şart şekli aslında bir bildirme şeklidir. Bir **ḳal-ı sa-r sän** den «kalmayı düşünüyorsun» veya benzeri., yani tasvîrî yardımcı fiil **sa—** «düşün—, tasarla—, hesapla—» ile bir fiil teşkilinden orta hece düşmesiyle bir **ḳal-sar sän** meydana gelmiştir. Böyle bir kısa tam cümle, yanındaki cümlenin şartı haline gelmiş ve aşağı yukarı aşağıdaki şekilde bir hüküm cümlesinin şartı şeklinde anlaşılmıştır: **ḳal-sar sän män barayın** «sen kalmayı düşünüyorsun, (ve) ben gideyim (gitmek istiyorum)»; Bu da hemen «(eğer) kalmayı düşünüyorsan, ben gideyim (gitmek istiyorum)» şeklinde anlaşılmıştır. **—sar män** vs. li cümleler asılda bağlama edatına ihtiyaç göstermiyorlardı, bu da onların tam (bağımsız) cümle yapabilme karekterlerini isbat eden bir durumdur; önce yabancı dillerin tesiriyle belirli bağlama edatları kullanıldı, ve böylece şart ifade eden bir yan cümle meydana geldi :

—ġa isim fiili, ekseriya bir **+y** eklenmek suretiyle yazmalarda gelecek zaman yapar; sonuna şahıs zamirleri eklenir : **tägin-gäy män** «ulaşacağım», **ḳutġar-ġa män** «kurtaracağım». Bir soru kelimesiyle birlikte, bir belâgat sorusu teşkil eder: **nälük ton-ġay** «nasıl donacak».

—ġa seyrektir: **bil-gä** «bilge», **ḳıs-ġa** «kısa». Bildirme olarak nadiren **—ġa**, ekseriya **—ġay** lı şekiller, sadece yazmalarda bulunur.

32243. Zarf fiil şeklinin çekimli şekilleri Eski Türkçe'de henüz yoktur.

32244. **är—** «er—, ulaş—», **bol—** «ol—, tam ol—» ve **tur—** 'kalk—» fiilleri, sık sık kullanıldıkları için, tam anlamlarını kaybettiler ve muhtemelen tasvîrî yardımcı fiil, sonra tasvîrî fiil ve nihayet gerçek yardımcı fiil durumuna geldiler. Esas anlamını **är—** en önce, **tur—** ise en sonra kaybetti.

Bu üç yardımcı fiil tam ve eksiksizdir, bunlardan bütün şekiller yapılabilir, yalnız, **är-mäz+kän** menfi şeklinin yanında, müsbet karşılığı ***är-ür+kän** bozularak **är-kän** «iken» şekline girmiştir.

Bütün isimler kendilerinden sonra gelen bir yardımcı fiile bağlanabilirler. Eğer bu yardımcı fiil çekimli ise, meselâ **bil-gä är-miş** «bilge imiş» gibi, bir bildirme ismi ile bildirme (kopula) bahis konusu demektir. Fakat eğer çekimli değil yani zarf fiil ise, **saḳınç-lıġ bol-up** «üzülüp» örneğinde olduğu gibi, yardımcı fiil bir zarf belirleyicisini bağlar. Yardımcı fiil her şeyden önce bir isme bir zaman ifadesi vermeye yarar.. Örnekler: **bar bol-ġay** «var (mevcut) olacak»; **yoḳ är-miş** «yok imiş»; **kärgäk är-ti** «gerek idi».

Çok sık ve özellikle yazmalarda çekimli fiil şekilleri, ki bunlar çoğunlukla isim değildirler, aynı şekilde çekimli yardımcı fiillerle birleşirler. Şahıs ve menfilik işaretleri, birinci veya ikinci unsurda bulunabilir, bu da belirli bir anlam farkı verebilir: Örnekler;

Geniş zaman: **ozġur-ur är-tim** «kurtarır idim, kurtarmıştım»; **kör-ür är-miş män** «gördüm, fark ettim», **bol-tum är-di** «oldum idi (elde ettim idi)»; **alḳ-yuḳ är-di.** «vurmuşlar, vuruşmuşturlar» vs.

Bir durum veya alışılmış bir eylem: **türtün-ür är-di** «sürünür idi (devamlı)»; **täbränçsiz bol-tum är-mäz mu** «sarsılmaz değil mi idim?»; **bıçıl-ur bol-ur** «(nihayet) biçilmiştir»; **bol-mış bol-ġay** «olmuş olacak» vd.

Şart : **ḳılma-dım ärsär** «kılmadım ise» (belirsiz **ḳıl-sar män**'e karşılık geçmiş zaman); **ögir-ür män är-sär** «sevinir isem».

Olmamış (gerçekleşmemiş); **täginmä-gäy är-timiz** «katılmayacaktık»; **bul-tı är-ti** «bulmuş olacaktı»; **öl-täçi är-ti** «ölecek idi»; **kim bol-ġay bälgürt-däçi** «kim gösterecekti»; **alḳınmaz mu är-ti** «kaybolmaz mı idi?»; **il-tilär är-gäy** «dokunmuş (yakalamış) olacaklar».

İstek : **yir yarıl-zun är-ti** «yer yarılsaydı da».

u— «muktedir ol—», **bil**— «bil—», **saḳın**— «düşün—» ve bunlara benzer fiillere tasvîrî yardımcı fiiller adı verilir. Onunla ilgili eylem, kendisinden önce gelen zarf fiil çekimindeki bir fiille ifade edilir: **tıd-a ḳatıġlan**— «engellemeye çalış—», **ıd-u yara**— «göndermeye yakış—».

Eğer **—u** yerine, **—ġalı** şekli kullanılmış ise, daha kuvvetli bir hedefleme bahis konusu demektir: **ärt-gäli oġra**— «geçmeye niyet et—», **körkit-gäli oġra**— «göstermeye niyet et—».

ḳıl-ġalı tägin— veya **ḳıl-ġalı ötün**— «yapmayı rica et—» ve **ḳıl-ġalı yrlıḳa**— «yapmayı buyur—» ifadeleri de aynı şeyi ifade eder. Yer yer anlamın bir başka olduğu ifadeden çıkarılabilir, yani: «bendeniz» yani «saygıyla bir şey yap—». Bu durumda birinci ve ikinci şahsın düşünülen öznesi aynıdır. Bu hâlde basit tasvîrî yardımcı fiiller değil, tasvîrî saygı fiilleri bahis konusudur.

Söyleme fiilleri tasvîrî saygı fiillerinin önünde **—p** zarf fiili şeklinde olurlar: **tı-p yrlıḳa**— «deyip buyur—».

Tasvîrî saygı fiilinin vaız dili kullanılışları çok yaygındır: **yrlıḳa**—, tek başına, «saygıyla bir şey yap—, iste—, ol—» vs. manalarına gelir.

Birleşik fiillerin bu türü çok sıktır. Bunun yanında nadiren de **ayıt-ġu yarlıḳa**— «söylemeyi emr et—», **birtükgärü saḳın**— «vermeyi düşün—» gibi bir başka teşkil şekli görülür.

Hareket ve durgunluk bildiren fiiller ile benzerleri bir birleşik fiilin ikinci unsuru iseler, yerine göre, asıl anlamlarını kaybedebilirler. Böyle «tasviri fiiller» birinci unsurda ifade edilen etme ve olmanın türünü tavsif ederler. O halde asıl manayı taşıyan ilk unsur, **—u** zarf fiili şeklinde olur: **küy-ü tut**— «devamlı koru—», **ıçġın-u ıd**— «tamamen yitir—», **ḳıl-u alḳ**— «sonuna kadar yap—». — Bazı belirli tasvir fiillerinin önünde, anlam taşıyıcı, yani ilk unsur, **—p** zarf fiili şeklinde bulunur. **yat-ıp yür**— «yatıp dur—», **ärt-ip ḳal**— «geçip kal—, tamamıyla geç—». **küzät-ip tur**— «gözetip dur—». Her ne kadar, bir defaya mahsus olmak üzere, **tur**— un önündeki ilk unsur **—u** şeklinde görülüyor ise de, burada **tur**— bir tasvir fiili değildir, asıl anlamıyla kullanılmış olan bir fiildir, ve dolayısıyla önünde bulunan zarf fiili onun zarfıdır: **közün-ü tur—»** (U II 22,6) «görünecek şekilde dur—».

Tasvir fiilleriyle yapılmış olan birleşik fiiller daha abidelerde mevcuttur: **tık-ä ber**— «diki ver—»; fakat, ilk defa yazmalarda çok yaygın bir şekilde geçerler.

33. Cümle bilgisi daha önce yeterince ele alındı. O halde, burada yalnız bir kaç (kendi içinde bağlı olmayan) ilâve gerekmektedir.

Eski Türkçe'de kelimelerin yeri «normal» ve «tipik Altayca»daki gibidir. Fiil çoğunlukla cümlenin sonunda bulunur; yalnız hiristiyanlıkla ilgili metinler fiil-yüklemi öne alırlar; atribü (bildirme ismi) daima atribü taşıyıcısının önündedir.

Kitabelerde ve Brāhmī yazılarında kelime grupları çok kere bitişik yazılmıştır, meselâ: **bumın+ḳaġan, tuta+bırmış, ḳapıġḳa + tägi** vd., bu cümle bilgisi bakımından bir birliğe işaret eder. Fakat geri kalan yazmalarda dil uyumu dolayısıyla bir birlik gösteren kelimeler bile ayrı yazılmakla kalmamış, hatta çokluk ve hal ekleri de ait oldukları kelimelerle bitiştirilmemiştirler. Belki de bu suretle cümle içinde kelimenin anlamı açığa vurulmak istenmişti. Yazmalarda sıfat ile isim kitabelere nazaran daha kesin ayrılmıştır. Kitabelerde **yaġı** «düşmanca, hasım» yazmalarda ekseriya **yaġılıġ** olarak ifade edilmiştir. Kopula (bildirme eki) yazmalarda eskisine nazaran daha çok kullanılmıştır. Eski belirsiz hal çok kere belirli bir yan hal ile yer değiştirir. Kitabelerde **är ärdämi atım tabdım** «erkek (lerin) erdemi olan adımı buldum» şeklindeki bir ifade yazmalarda düşünülemez. **ḳadaşım adırıldım** «dostlarımdan ayrıldım» veya **at aşar alp ärtiŋiz** «atdan daha yiğitdiniz» (RADLOFF 332, Z. 2) kitabelerin dili için tipik birer örnektirler.

Olumsuzluk (yokluk) bildiren kelime teşkili elemanları şunlardır **+s°z** (+s°z); **ög+süz** «kimsesiz, öksüz»; **yazuḳ+suz** «günahsız»; **+sır**, kendisinden sonra başka ekler getirmek suretiyle, seyrek: **il+sir+ä—t**— «ilsiz bırak—; kavmini elinden al—», **tatıġ+sır+a**— «tat alama—, tadını kaybet—».

—ma— fiilleri olumsuz yapmakta kullanılır: **käl-mä-di** «gelmedi». Ekseriya fiiller fiil tabanına bu ekin getirilmesi suretiyle olumsuz hale sokulurlar, istisnalar: **käl-ür män** olumsuzu: **käl-mäz män; -maz** şekli de **—ur** şekli gibi, sıfat ve isim olarak kullanılabilir. Olumsuzluk zarfı **—madın**, kitabelerde bunun yanında aynı za-

manda **—matı** ile yapılır. **käl-mädin** «gelmeden»; **—u** nun olumsuzu: **—ma—y** «—meden» çok az kullanılır.

Olumsuzluk bildiren kelimeler; «değil, hayır» **—ma—** lı bir teşkille ifade edilir : **är-mäz** «mevcut değil» için başlı başına bir kelime var: **yoḳ, yo—** «yok ol—» dan yapılmış bir isim; kuvvetlendirme **arıtı, idi, näŋ** ile yapılır.

Öne gelen genel kuvvetlendirme kelimeleri : **ayı, aŋsız, aŋ, ḳop, ärtiŋü, artuḳ, yig, idi, näŋ, arıtı, aŋmıntın** vd.

Soru, ya bir soru kelimesiyle, bk. 32182, yahut da soru edatı **mu** ile ifade edilir : Bu hemen cevap isteyen kelimenin arkasından gelir : **ikinti ajunta oḳ mu täginür azu bo ajunta ymä mu täginmäki bar** «ikinci bir varlık aleminde mi, yoksa doğrudan doğruya bu varlık âleminde mi elde edilir?»

Kitabelerde cevabı belagat sorusu olan ve kendisinden «hayır» cevabı beklenilen bir **ġu, gü** edatı vardır: **bo sabımda igid bar ġu** «bu sözlerimde bir yanlışlık var mı?»

Tahmin (şüphe) bildiren edatları, kitabelerde **ärinç** ve seyrek rastlanan **kük**, yazmalarda **ärki** ve seyrek rastlanan **ärinç** «belki, acaba» kelimeleridir. **käntü bilingäy ärinç** «belki kendi kavrayacak», **ol ämgäklig kim tınlıġ ärki** «o acılı canlı kimdir acaba?; o acılı hangi canlı acaba?».

Ünlemler : **a, ya, ay, äy:** bunlar sona gelirler. **ya,** cümlenin başına da konur.

İşaret sözleri : **muna, una** vs. «İşte, bak!» işaret bildiren köklerin vokatifleri (çağırma (istek) şekli)dir.

Başkaları: **oḳ,** kuvvetlendirme: **anta oḳ, timin ök** «hemen sonra». **+raḳ,** kuvvetlendirme: **yig+räk** «çok iyi»; **bäg+räk+im** «sevgili beyim» **+çaḳ,** kuvvetlendirme: **çaḳ sini** «tam seni».

kııya ~ ḳına +ḳıya ~ +ḳıa ~ +kinye vs. sevgi ve acıma bildiren kelimelerin teşkili ve kuvvetlendirmesi : **bir+kinyä mün** «bir tek günah», **yaġuḳ+ḳıa** «çok yakın», **tiŋür+kiä toġmış özümüz** «sadece döner (istikrarsız) doğmuş kendimiz», **ḳatıġ+ḳıya+n ay—** «kuvvetle söyle—»; **kiçig+kiä+sintä** «çok küçüklüğünde (çok küçükken)». vs.

ymä, yer yer **mä, ma** şeklinde kısaltılarak, sona getirilerek kuvvetlendirme (edatı) olarak kullanılır: **män ymä** «ben yine (ben

de)»; **ḳayu+ma orunta** «daima, her yerde».

—p'li zarf fiili, biten kelime grupları zarf belirleyicisi olarak görülmelidirler. Gerçek yan cümleler Türkçeye orijinden yabancıdırlar. İlk olarak şart cümleleri meydana geldi, bk. 322413.

barsar barġıl «gitsen git; git! (gidersen, git; gitmek istersen, git)». İstek yani hüküm cümlesi (ana cümle): **otın ḳatunsar** «ateşle sertleşse!» Bir nisbet zamirinin girişiyle: **kim ḳayu tınlıġ bu bitigig bitit-sär** «her hangi bir canlı (insan) bu kitabı istinsah ettirse». Buradan «her canlı, ki bu kitabı istinsah ettirse» anlamıyla bir genelleştirme yan cümlesi çıkarılabilir. —Sona getirilen **är-sär** ile cümlenin bir kısmının vurgulanması: **bo ärsär arjılar turġuluḳ orun ol** «bu ise kutsiyet taşıyanların (ermişlerin) durduğu yerdir». İndo-Germen dillerinden yapılan tercümelerin tesiriyle, soru kelimeleri, mantık açısından hüküm cümlesine bağlı olan cümlelerin başına getirilmiş ve bu sebeple de nisbet cümleleri meydana gelmiş olmalı. Bu yan cümleler çok çeşitlidir. Şart ve nisbet cümlelerinde yüklemin zaman ve şahsı bulunmayabilir: **aç-sar, tosıḳ ömäz sän** «açsan (eski) tokluğu düşünmezsin». —Özne cümlesi: **kim ḳorḳ-sar, yoŋlar** «korkan yürüsün!».— Nesne cümlesi: **nä türlüg itig yaratıġ bar är-sär, körümçi yultuzçıḳa ayıtmaz** «ne türlü bir mücevher olduğunu falcıya müneccime söylemez». —yüklem cümlesi: **ol azıŋ ymä ol ḳamaġ yäklär oġlanları, kim köklärdän yirgärü tüşmişlär ärti** «o arzuların, bütün, gökten yere düşmüş olan şeytan oğullarınındır». —Zaman cümlesi : **siz, ḳaçan burḫan ḳutın bul-sar siz, mini titmäŋ ḳutġarıŋ** «Eğer siz, Buda saadetini bulursanız, beni bırakmayın, kurtarın!». Yer cümlesi : **ḳayuda toġġalı tapları är-sär, anta toġum ajun tutarlar** «nerde doğmayı arzu etseler, orda doğar ve hayat tutarlar». —Gaye cümlesi : **män bu ärdini alġalı barayın, kim asıġ tusu ḳılu u-sar män** «faydalı olabilmek için, bu cevheri alıp geleyim». —Sebep cümlesi : kim **näŋ üntämä-sär, açtı** «kimse seslenmeyince açtı». —Karşılaştırma cümlesi : **inçä ḳaltı türk yigit ḳunçuylar näçük titräyür bäzär är-sär ançulayu ymä bu yıtinçsiz yağız yir täbrädi** «genç güzel kadınlar nasıl titrer deprenirse, bu gep geniş yer de öyle deprendi (sallandı)». —Vasıta cümlesi: **ögirmäk, kim ögirdi, artuḳ ärüş ärür** «öyle bir sevindi, ki pek çok». —İmtiyaz (ruhsat) cümlesi: **nirvanḳa kirü yarlıḳadı är-sär, ymä ḳodmış izi takı tükäl bar** «(Buda) Nirvana'ya girmeyi buyurmuşsa da, bıraktığı izi sapa sağlam duruyor (mevcut)».

O halde nisbet cümleleri bir soru ile başlar, yahut da ayrıca bir de şart ihtiva ederler, bunun yanında, temelde nisbet cümlelerinden ayırt edilmeyen, nisbet (kelimesi) ihtiva etmeyen şart cümleleri de vardır.

Zamanla —p zarf fiili bağımsızlık kazandıkça, nisbet cümleleri içinde görülebilir: **nä anı körüp takı artukrak uyırkandı yoğurkandı** «onu görüp (ne zaman onu görse) daha çok feryat ediyordu».

Soru cümleleri şart vd. ile birlikte genelleştirmeye yararlar. Soru cümlesi, yani nisbet, genelleştirici fonksiyonunda yer yer iki kere tekrarlanır, yahut da tekrarlama şartsız ortaya çıkar: **nä ärsär, asığka kirmädi** «kimseye fayda getirmedi (hiç birşey faydaya girmedi)». **kimkä kälsär, sançıtur** «(bu gerçekler) isabet ettiği herkesi yararlar» **näŋ näŋ sabım, ärsär, bäŋü taşka urtum** «her bir sözümü ebedi taşa yazdım». **kim kim kälir** «kim ki gelir (gelen herkes)», **nä nägü iş** «her iş».

Soruların çok sık olmayan tekrarlanmalarından başka, zarflar, sıfatlar ve sayılar da anlamlarını pekiştirmek için yer yer tekrarlanır: **ärü ärü** «yavaş yavaş», **adın adın** «ayrı ayrı»; **mıŋ mıŋ** «bin bin (binlerce)».

İşaret zamirlerinin ve bazı zarfların tekrarı tekleşme, yani yaygınlık, ifade edebilir: **ol ol kılınçlar** «her iş», **öŋün öŋün yarlıkançuçı köŋül turğurup** «her biri acıyıp».

ka+p kara «kap kara», **a+p am** «fakat, şimdi» vs. gibi ifadelerle de anlam pekiştirilir.

Doğrudan ifade ekseriya **inçä tip tidi** veya benzerleri ile başlatılıp **tip tidi** ve benzerleri ile bitirilir.

Dolaylı ifadede yalnız fiil yüklemi doğrudan ifade şeklinde bulunur, özne -alman dil duygusuna göre- yüklem halinde olur: **ol tınlığıg «yoklunmaksız ärür» tip bilgülük ol** «bu canlıyı mahv edilmez diye bil (bu canlının mahvedilmeyeceğini bilmelisin)».

Diğer şivelerde olduğu gibi, aynı şekilde tanzim edilmiş olan cümle kısımlarının hepsi veya çok kere, sadece sonuncusu ek alır, buna karşılık Eski Türkçe'de, üleştirme eki **+ar** bir kere de birleşik sayının ilk unsuruna getirilmiştir: **bış+är yüz ärin** «beş yüzer erle».

4. Metinler:

KÖKTÜRK YAZISI: Wahrsagebuch (fal kitabı). V. THOMSEN, Dr. M. A. STEIN's mss in Türkish «Runic» script; JRAS 1912, s. 181 ff., Nr. XLII ve W. BANG UJb 1925, s. 231 ff.:**«uzuntonluğ idişin ayakın kodupan barmış, yana ädgüti saķınmış idişimtä ayakımta öŋi kança barır män tir. yana kälmiş. idişin ayakın äsän tükäl bulmış. ögirär säbinür.** «Bir kadın kabını ve bardağını koyup gitmiş. (Fakat) sonra iyice düşününce, «kabımı ve bardağımı koyup nereye gidiyorum?» deyip geri gelmiş. Kabını ve bardağını sapa sağlam bulmuş. Çok çok sevinmiş (neşelenir, sevinir)».

UYGUR YAZISI: «Handaka'nın cevabı», mani metni ağız özellikleri taşır; W. BANG, Manishäische Erzähler, Muséon 1931, s. 7-12; Tıpkı-basımı: A.v.LE COQ, Ein christliches und ein manichäisches Manuscriptfragment, SBAW 1909, Tafel XIV (başlık 1).:

1) **çinak kiginç birmäki nom**
2) **ötrü bodi-sv tg'in**
3) **//// i-k atın tinin tartap**
4) **turdı, karap çi-nakkä**
5) **inçä tip ayttı. bo muntağ**
6) **körksüz ağmayu yatağma**
7) **nä türlüg kişi bo tip**
8) **ayttı.. çi-nak inçä**
9) **tip ötti. tŋrim bo kişi**
10) **öŋrä yig'it igsäz**
11) **siz'intäg kiçig körtlä**
12) **urı ärti. amtı krı-dı iglädi(.)**
13) **ig täg'ip muntağ körksüz**
14) **bol-'up yat'ur.. ötrü**
15) **bodi-sv inçä tip ay-mış(.)**
16) **bizmä uz-un yaşap kini-ŋä**
17) **munçulayu hoķ bol-ur ärinç (.)**

Tercümesi: (başlık) Handaka'nın Cevabı'nın kitabı.

Bunun üzerine Bodisatva Prens atı Kantaka'nın gemini çekip durdu. Bakıp Handaka'ya şöyle dedi: Bu çirkin (bir şekilde) dönüp dolaşan nasıl bir adamdır? (8) Handaka şöyle deyip yakardı: «Tanrım bu (adam) kişi önce genç, sıhhatli, sizin gibi güzel bir çocuk idi. Şimdi ihtiyarladı, ve hastalandı, hastalık gelince böy-

le çirkinleşti.» Bunun üzerine (15) Bodisatva şöyle dedi: Bil ki biz de uzun yaşayıp sonra bunun gibi pisliğe bulaşacağız (delik).

Yukardaki metnin arka sahifesi :

1. **bodi-sv tg'in bo.**
2. **bodi-sv tg'in çi-nkdän**
3. **bo savaġ äşi-d'ip. tini-n**
4. **kir'ü ḳay-tı tartap. aġr**
5. **ḳadġun ul-'uġ busuşun**
6. **yanıp bardı. kntü toy-ŋaru**
7. **kiräp kimkäŋ söz birmätin**
8. **amru busanu saḳnu ol-urmış**
9. **.. ḳaŋı han ögi ḳatun**
10. **äşi-dip äkün käl-'ip oġlŋa**
11. **näçä ay-tsar nŋ kiginç**
12. **birmädük... ol ö-dün**
13. **şntudn ḫan ḳmaġ buyruḳ**
14. **ları-ŋa atlġları-ŋa ḳatġ**
15. **ḳı-yan ay-mış. ḳoġlaŋ**
16. **barap ḳıy sayu budun sayu**
17. **burḳu ät'iz-äŋ//////**

(Başlık) Bodisatva prens bu. (2) Handaka'dan **Bodisatva prinz** bu sözü işitince dizginini geri çekip büyük acı ve ızdırap içinde geri döndü. Kendi şehrine girip, hiç söz söylemeden, (8) devamlı ızdırap ve endişe içinde oturdu. Kral babası ve kraliçe annesi duyup ikisi de (yanına) geldi, oğulları, (oğullarına), sorduklarına hiç cevap vermedi. O zaman, (13) Suddhon dana han bütün kumandanlarına ve ileri gelenlerine kesin bir şekilde (şöyle) demiş: «Bütün mahallelere ve herkese koşun, boruları öttürün (tellal çağırın)..»

UYGUR YAZISI : Öldürme aleyhine bir vaazdan, budist metni; F.W.K. Müller, Uigurica I, s. 36 f. :

1. **toŋa yaŋa täg küç-lüg**
2. **ärsär ymä. anta oḳ tolp marım**
3. **—ları ät'öz-läri barça. ḳoġşayur. köküz**
4. **—intä yüräki suçınur. bütün ät'öz**
5. **—intin tär ağıp önär. kün tŋri**
6. **yruḳı ḳap ḳra közünür.**

7. **ol irinç ölüm-çi tınlġ**
8. **ırayn yalvaru isig öz-iŋä**
9. **umuġı üzülüp kim ärsär özüm-kä**
10. **ara turḳay mu tip umuġ ınaġ tiläyü**
11. **tördin sıŋar körür. tili tamḳaḳı**
12. **ḳuriyur. ḳırtısı sarḳarur ḳanı ḳatıp**
13. **barır. ölürdäçi kişi yti ḳılıç ilgintä**
14. **tuta yaḳın tursar. ol ḳılıç köz**
15. **—iŋä örṭ yalın täg közünüp**
16. **inçä saḳınur. yir yarılzun ärti.**
17. **yirkä kiräyin ärti. azu uçuġma**
18. **ḳuş bolup kök-kä uçayın ärti.**

Tercüme : Bir kaplan veya fil gibi güçlü olsa bile, bütün uzuvları ve vücutları (Samsara'da dolaşırken «tenasüh ederken» muhtelif var oluş şekilleri nazar-ı itibara alındığı için çokluk?) gene de zayıf olur. Göğsünde yüreği genişler, bütün vücudundan ter boşanır. (Gün ışığı) kap kara görünür. Bu sefil ölümlü canlı yalvarıp «kaçmak (kurtulmak) istiyorum der», (8) yaşama umudu kesilir ve şöyle düşünür: «bana kim yardıma gelecek?» umut dileyerek (arayarak) dört tarafı görür (bakar), dili damağı kurur, benzi sararır, kanı donar. (Onu) öldürecek kişi keskin kılıç elinde (tutarak) yaklaşınca, o kılıç gözüne bir ateş alevi gibi görünür ve şöyle düşünür: «(Ya) yer yarılsaydı, yere girseydim; yahut uçan kuş olup göğe uçsaydım...».

BRAHMİ YAZISI : Budist metni, **Udānavarga** XIV 15 ff., TT VIII s. 23f.

yorriyü pirökce nän polmäsar ös◡ettā yig ösinä oḳşattı etkü öglig yālinusi yorrimāhih◡pärk yārp◡ḳilḳuluk ol. yoḳ◡pliksistā eŝ◡ādhaŝ◡polmāḳ 15 yālinusnun yuorrimişi yeg◡arür nāñ◡incip pligsiz eşleg◡polmāḳ◡yeg ärmäz, asḳya sikişlikim yālinusi yorrihüluq◡ol. mātamhgi ārŝi arihintāki yāna täg 16.

Tercüme : Dönüp dolaşıp bir dost (arkadaş) bulamayan kendisinden, yahut, tek başına ve yalnız gitmek isteyenden daha iyidir. Akılsızlarla (cahillerle) eş arkadaş olmak yok (doğru değil). 15. (Bu durumda) yalnız gezme daha iyidir. Akılsızlarla (cahillerle) dost olmak daha iyi değildir. Zaruret halinde, Mātanga-rşi 16 or-

manındaki fil gibi, yalnız gezilebilir.

MANİ YAZISI : Mani metni, Yel tanrısı üzerine, W. BANG. A. von GABAIN, UJb 1928 s. 250, tıpkı basım da aynı yerde :

(27) **ymä k(ä)ndünüŋ**
(28) **özindän ḳ(a)m(a)ġ yir suvuġ**
(29) **käçgülüg y(a)raşıl ädgü yıdl(ı)ġ**
(30) **yıparl(ı)ġ ḳılur. inçä ḳ(a)ltı**
(31) **ilig b(ä)glär uyurlarnıŋ**
(32) **ävin barḳın açın(ı)ġlıh**
(33) **küt(ı)glli kişil. kim ävlg**
(34) **barḳ(ı)ġ kräküg sipirür.**
(35) **arıtır itär tültäyür. ymä**
(36) **tat(ı)ġl(ı)ġ ädgü yıd tützük urur**
(37) **köytrilir.. törtinç ärdämi**
(38) **s(ä)vinç yil t(ä)ŋrli küçinŋ**
(39) **muntaġ ärür. tumlıġıġ ärgürär. inçä ḳ(a)ltı isig**
(41) **suvuġ kim tumlıġ suvḳa**
(42) **ḳatsar. ötrü içiglik**
(43) **y(a)raşıl s(ä)viglig bolur.**

Tercüme : (27) yine kendinin özünden, kendi tabiatı itibariyle bütün yer yüzünü dolaşma mecburiyetinde olduğundan, (yer yüzünü) güzel kokulu yapar, böylece beylerin ve hanların evini barkını (sarayını) silip süpüren (temizleyen) kişi gibi, evi barkı ve çadırı siler süpürür, temizler, süsler ferahlatır ve tatlı iyi koku tütsüler (kor) ve yakar. (37) Yel tanrısının dördüncü erdem ve hususiyeti şudur: (39) soğuğu giderir sıcak suyun soğuk suya katılıp içilecek şeyin vasfının hoş yapılması gibi.

UYGUR YAZISI: Budist metni, bölüm I, s. 1, A.v. GABAİN—H. SCHEEL, «Maitrisimit». Tıpkı basım, levha 7 : (önyüz 1)

(1) **namo but namo drm namo sŋ**
(2) **ämtı bo nomluġ savaġ aŋ magt**
(3) **iltä raçagri känt uluşda**
(4) **uḳmış krgäk. anta ötrü**
(5) **vayşarvan maḫaraç-nıŋ üç**

(6) **uluġ küçlüg ınanç buyruḳ**
(7) **—ları ärti, sadagiri ḫimava**
(8) **—ti purnaki bolar üçägü kök**
(9) **ḳalıġ-dakı yolça uça**
(10) **kälip bir ikintişkä///savın söz**
(11) **—läşü purnaki inçä tip tidi (.) körüŋ**
(12) **—lär küçlüg-lär. bo yirtinçüdä**
(13) **aŋsız üküş nomluġ tälim taşım**
(14) **çoġ yalın blgülüg bolmış ärür (.)**
(15) **anta ötrü ḫimavati inçä tip**
(16) **tidi. ämtı-ḳı-a yaġuru yirdä**
(17) **ötdä blgülüg bolmış ärür. kim**
(18) **tŋri tŋrisi burḫan burḫan**
(19) **ḳutın bulu [yırlıḳap bir prnadasunu**
(20) **oluru yrlıḳap yiti yiti kün**
(21) **dianlaġ mäŋi täginü artürü (!)] yrlıḳa**
(22) **—dı (.)**

Tercüme :

(1) Buda'ya saygı, öğretiye (dine) saygı, Cemaata saygı (2) şimdi bu dini olayı olağanüstü Magadha (3) ülkesinde Rajagrha (atlı) baş şehirde düşünmek (tasavvur etmek) gerek. (Ayrıca) hanlar hanı Vais Ravana'nın büyük kudret sahibi üç emir ve kumandanı vardı ve (8) Purnadaki. Bunlar üçü (9) gökte bulunan yol boyunca uçarak (10) gelip, birbirleri ile söyleşirken (11) Pürnaka şöyle dedi: «Bakın (12) kudretliler: bu dünyada, sonsuz büyük dinin gür, (14) parlak ışığı belirmiştir. Bunun üzerine Haimavati şöyle dedi : (16) İşte şimdi yakın yer (17) ve zamanda belirmiş. Çünkü (18) tanrılar tanrısı Burkan, burkanlığa (20) ulaşıp (bir Pranādaśunu'yu haşmetle yapıp yedi kere yedi gün (21) istiğna zevkini tattı. (22)»

CODEX CUMANICUS'UN DİLİ

ANNEMARIE VON GEBAIN

1. 830 yılında Evangelist (İncil yazan) Markus'un iskeleti üzerine inşa edilmiş Venedik Katedrali Kütüphanesinde çok değerli, Codex Cumanicus (kısaltılmış şekli CC) diye anılan bir kitap vardı. Şair ve kitap toplama meraklısı PETRARCA, ANTONİUS VON FİNALE adlı birisinden almış ve 1362 yılında diğer kitaplarla birlikte Venedik cumhuriyetine hediye etmişti. Bahis konusu Codex'in ilk satırları 1303 tarihini ihtiva ettiğine bakılırsa, kitap bu tarihle 1362 yılları arasında meydana gelmiş demektir. İçinde bulunan metinler İtalyanlar ve Almanlar tarafından toplanmıştır. Bunlar muhtemelen, Volga'nın aşağı yatağında eski misyon bölgelerinde faaliyet gösteren Fransiskan mezhebi mensupları idiler. «Daha 1314 yılında» tatar vikariat»'ında 17 fransiskan manastırından bahsedilir, ve Kıpçak hanı Özbek 1338 yılında Fransiskan mezhebi mensuplarına bizzat bir manastır yeri bağışlamıştır.

Dili, elimizdeki çalışmanın konusunu teşkil eden Codex, gramer örnekleri, Lâtince, Farsça ve Türkçe kelime listeleri, Türkçe-Almanca lügât listeleri ve Türkçe metinlerden ibarettir. Metinler latinceden tercüme edilmiş dinî mensur metinler ve ilâhilerle birkaç bilmeceyi içerir. Buna karşılık birkaç İtalyanca metin muahhardır ve orijinal yazmaya ait değildir.

Codex gotik harflerle yazılmıştır, ve çeşitli ellerden çıkmıştır. İlk 55 yaprak veya 110 sayfadaki Türkçenin imlâsı, geriye kalan yapraklar (56-82) yahut sayfalardan (111-164) açıkça ayırt edilir. Biri, her biri kendi telaffuzlarına göre bir çevri yazı sistemi denemiş olan, İtalyanlar, diğeri Almanlar tarafından kaleme alınmıştır. İmlâ. her iki kısımda, başka bir sebepten dolayı, kendi içinde de

ittirarlı değildir: Yabancı dilin bazı sesleri misyonerlerce iyi tanınmıyordu, bu yüzden de çeşitli harflerin yaklaşık-değerlerinde yer yer sapmalar görülür.

Çevri yazının ıttıratsızlığından dolayı, **ä** ile **e** arasındaki farkı değerlendirmek mümkün değildir; K. GRØNBECH'in **«Komanischen Wörterbuch»**'undaki örneğe uyuyor ve **ı** ile **ı**, **á** ile **a** yı da ayırmıyor, tatarca kelimelerle mukayese ederken, mümkün mertebe arkadan telâffuz edilen **ù** yu **ü** olarak yazıyorum.

Genel olarak orijinalin imlâ şekillerini sadece ölçülü bir şekilde, normalleştirdim.

Ayrıca —Almanca kısmında zikr edildiği gibi— başlangıçta, misyonerlerin Türkçe bilgisi çok azdı, buna karşılık, şekilce tamamlanmış ilâhiler sonradan dile hâkimiyetin elde edildiğini gösterirler. Çünkü transkripsiyon da gittikçe düzelmiştir.— İmlâ çeşitliliğinin bir son sebebi de, Codex'in yeknesak bir şiveyi ihtiva etmeyişidir: S. 1, 23 te **eşitüm** kelimesi **eşitim** şeklinde değiştirilmiştir. Bu ilk yazıya geçenin şivesinin bağlantı ünlüsü olarak bir **yuvarlak**, tashih edeninkinin ise **düz** ünlüyü tercih ettiğini gösterir. İtalyanca kısımdaki bu ve başka düzeltmeler, mürekkepten ve diğer düzeltmelerin yazılışında yer yer rastlanan Almanca söz karşılıklarından anlaşıldığına göre, Almanlar tarafından yapılmıştır, meselâ: **N. 16: ich sye, ich velle.** —S. 119-120 deki bilmeceler daha başka bir şiveyi temsil ederler, çünkü burada diğer yerlerdeki, **tört** «dört», **kümüş** «gümüş», ve **sekiz** «sekiz» yerine **dört, kömüş**, ve **segiz** yazılmıştır.

Burada ele alınan Türk şivesi, latince sözlerde (1,5 ve 70,2) «KOMANCA» (comanicum ve chomaniche) olarak işaret edilmiştir; XII. yüzyıldan beri İslâm tarhçilerinde görülen, fakat XIII. yüzyıldan itibaren Türklerin daha kapsamlı bir kavram olan **Kıpçak**'la yer değiştirdikleri bir isim olan **Kıpçak** kelimesi CC (119,16) da sadece memleket ismi olarak geçer, buna karşılık eserin dili, esas, yani Türkçe metinde (122,25 ve 162r. 32) **tatarçe** ve **tatar til** olarak gösterilmiştir. Gerçekten bu dil malzemesi, bugünki, eski kıpçak imparatorluğu toprakları üzerinde konuşulan şivelerle, bilhassa bugünkü Kazan Tatarcasıyla bir çok benzerliklere sahiptir : **ġ/g** nin yanındaki ünlü ile birlikte bozulması : **açıġ** «acı», CC **açuv** Tatarca (Tat.) **açu**; Eski Türkçe (Etü.) **silig** «temiz, saf», CC **sili**, Tat. **sılu**; Etü. **yığ—**, «yığ—, topla—», CC. **yı— ~cı—**, Tat. **yıy— ~cıy—**; **—d— ve —d>y** ve kaybolma eşiğine kadar : Etü. **ḳadġu** «kaygı, üzüntü»,

CC **ḳaygı ~ ḳagı**, Tat. **ḳaygı**; Etü. **käd— «gıy—»**, CC **key— ~ kiy—**, Tat. **kiy— ~ ki—**; normal **t—**'nin yanında istisna olarak **d—** de vardır. Etü. **ti—** «de—», CC **de—**, Tat. **di ~ di—**; **yı—** ve **yi—** CC da Tatarca'da olduğu gibi yer yer **cı—** ve **ci—** olurlar. Etü. **yılan** «yılan», CC **ılan ~ cıllan**, Tat. **yılan ~ cılan**; **ŋ** seyrek olarak **>n:** Etü. **tärïŋ** «derin»,CC **tereŋ** fakat Tat. **tirän**; Kâşġ. **yäŋ—** «yen—» CC. **yeŋ— ~ yen—**, Tat. **yiŋ— ~ ciŋ—**. Etü. ilgi hali **+nıŋ**, CC **nıŋ ~ +nıġ** Tat. **+nıŋ ~ +nın**; bu son örnek bir başka değişikliği yani **ŋ ~ ġ** değişikliğini işaret eder. Etü. ikinci çokluk şahıs iyelik: **+ŋız**, CC **+ŋız ~ +ġız**, Tat. **+ġız**; CC un eski kısmında bağlantı ünlüsü olarak **u/ü** yü tercih edişi, fakat yeni kısmın kısmen dudak uyumuna sahip oluşu, yani yuvarlak bağlantı ünlülerinin sadece kendilerinden önce gelen hecedeki yuvarlak ünlülerden sonra gelişi gibi, Tatarca'da da dudak uyumuna tabi olmayan bir ağız ile dudak uyumuna tabi olan bir diğer ağız ve (aslî) **u/ü** ye kayış vardır. Eski Türkçe'deki **—p** zarf fiili, CC da ve Tatarca'da da (burada **—b** olarak yazılır) bir çekimli fiil teşkil eder, **—ġaç** «—ınca, esnasında» zarf fiili, iki dilde de kullanılır. Tatarca şüphe eki **+kän** CC da **egen** «acaba, muhtemelen» olarak geçer. Son çekim edatları: CC. **artuḳ**, Tat. **artıḳ** «artık, fazla»; CC **köre**, Tat. **kürä** «göre»; CC ve Tat. **arı** «devam?»; CC ve Tat. **ḳatında** «yanında»; Etü. **birlä** «ile», CC **bile**, Tat, **bilä.—İkinci** şahıs emir Tatarcada olduğu gibi te'kit edilir: CC **baḳ-ıp kör-ügiz** «bak gör, bak işte!» Tat. **äyt-ä kür** «söyle işte!». Tekit edatı **eŋ** (CC) Tatarca'da da vardır: **iŋ** —Kelime hazinesinde özellikle aşağıdaki benzerlikler dikkati çeker: CC **ayna** «cuma» ve aynı zamanda «pazar veya tatil (bayram) günü», Tat. **atna kön** (Wb.) «cuma», **atna köni** (BALINT) «pazar», **tatar atnası** (BALINT) «cuma»nın yanında.

Karaimce'de de CC.un diliyle önemli benzerlikler vardır. 1910-1914 yılları arasında W. BANG pek çok yayınıyla CC da normal Türkçe dil uyumundan çarpıcı sapmalar tesbit etti. Aynı şey doğu Türkçesi'nde de yaygın olduğu için, CC un dilinin Türk şivelerinin doğu gurubunda sıralanması gerektiğine inanıyordu. Fakat bu arada, bu gibi bozuklukların pek çok şivede seyrek olarak görüldüğü, bundan dolayı da belirli bir şiveye ait olmanın bir işareti sayılamayacağı anlaşıldı. CC da gerçekte, Doğu Türkçesi unsurları çok azdır: Etü. **täg** «gibi» > **dey ~ dek**, sonuncusu aynı zamanda doğu Türkçesi'nde de var, Etü. **bitig** «kitap»>**bitiw**, bunun Doğu Türkçesi'nde **bitik** (krş. **bilik** «bilgi, şuur», Etü. **bilig**) şekli var; Etü. **arıġ**

«arı»> **arı ~ aruv ~ arov**, ve bunun yanında Doğu Türkçesi'nde **arıḳ + suz** şekli var. Bundan başka bir kere Doğu Türkçesindeki **u—** kök ses değişiminin (**u—** Umlaut) var olduğu anlaşılıyor: Etü. **balıḳ** «et» = CC **baluḳ**> ***boluḳ, bulczi** «balıkçı» yani **bolḳ + çı.** bahis konusu.

Türk şivelerinin bütün kuzey-batı gurubu, dolayısıyla Doğu Avrupa ve Mısır kökenli eski metinler ile CC için de tarihi sebeplerden dolayı «KIPÇAKÇA» ismi kullanılmıştır. Bu gurubun orta çağ başlangıcında geniş kapsamlı oluşundan, ve bu çağdaki arap yazısının, kısmen 14. yüzyıla kadarki metinlerindeki imlânın, belirsizliğinden dolayı, şimdiye kadar açık bir şive görünüşü elde edemiyoruz. CC zamanındaki metinler bile, bu metinle, bazı modern Tatar günlük dilinin bazı ağızlarına nazaran daha az benzerlikler göstermektedirler. (Bundan dolayı CC un kendi başına ele alınmasından yana olabiliriz, ve dilini «Tatarca» yani «Eski Tatarca» olarak gösterebiliriz).

Bu ilişkilere göre, bu çalışmanın gayesi, Türkçe'nin kuzey batı dillerinin tarihi incelenmesine hizmet olacaktır. Elbette kendimi meslektaşlarımın hoş görülerini rica etmeye mecbur hissediyorum, çünkü CC kendine has çevri yazısı ve bize önemli işaretler vermesine rağmen, bunlardan pek çoğunu sadece farazî olarak ortaya koyabildim.

W. BANG'ın itinalı metin yorumları ve K. GRØNBECH'in Lugat'ındaki itimada şayan okuyuşu, burada yapılan işin büyük bir kısmını önceden başarmıştı; sonsuz saygımız onlara lâyıktır.

KISA BİBLİYOGRAFYA

Bütün metnin tıpkı-basımı:

Codex Cumanicus, cod. Marc. Lat. DXLIX, in faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung von K. KRØNBECH, Monumenta Linguarum Asiae Maioris, ed. K. GRØNBECH, I. Kopenhagen 1936, 12s ve 164 S. Faksimile.

Codex Cumanicus'un tarihi:

GRAF G. KUUN, Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruxit, Budapest 1880. S. I — XIV.

W. BANG, Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus, Bulletin de l'Académie royale de Belgique 1911, S. 32-38.

——, **Über die Herkunft des Codex Cumanicus,** SBAW 1913, S. 244-245.

A.N. SAMOJLOVİÇ, K istorii i kritike Codex Cumanicus, Doklady Rossijskoj Akademii Nauk, 1924, S. 86-87.

D. RASOVSKIJ, K voprosu o proischozdenii Codex Cumanicus, Seminarium Kondakovianum III, 1929, S. 193-214.

Codex Cumanicus'un Dili:

W. RADLOFF, Zur sprache der Komanen, Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft I, 1884, S. 377-382 ve II, 1885, S. 13-42.

T. KOWALSKI, Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Karakau 1929, S. LX - LXV.

J. NÉMETH, Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szen-Miklés. Budapest - Leipzig 1932, S. 54-59.

Tam Lügat:

K. GRØNBECH, Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Monumenta Linguarum Asiae Maioris, Subsidia Vol. I, Kopenhagen 1942, 314 S. («Kom WB»).

Elde Edilmesi Güç Eski Yorum (Okuma) Denemeleri:

J. v. KLAPROTH, Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Francesco Petrarcha, Mémoires relatifs à l'Asie, III Paris, 1828, S. 113-256.

GRAF G. KUUN, (bk. yukarı) CXXXIV ve 395 s.

W. RADLOFF, Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, Mémories de l'Académie impériale des Sciences de St. Pètersbourg, VII, série. t. XXXV no. 6 1887, S. 2-5, 79-111.

Codex Cumanicus'un İşaret Edilen Yerleriyle İlgili Metin Yorumları:

S. 71, S. 10-21: A.N. SAMOJLOVİÇ, K istorii... (bk. yukarı) S. 86-88

S.E. MALOV, K istorii i kritike Codex Cumanicus, Izvestija Akademii Nauk SSSR 1930, S. 347-349.

T. KOWALSKİ, Zu den türkischen Monatsnamen, AO II, 1930, S. 17-26.

S. 119-120: W. BANG, Über die Rätsel des Codex Cumanicus, SBAW 1912, S. 334-353.

J. NÉMETH, Die Rätsel des Codex Cumanicus, ZDMG LXVII 1913 S. 577-608.

K.N. SAMOJLOVIÇ, K istorii (bk. yukarı) S. 88-89.

S.E. MALOV, K istorii (bk. yukarı) S. 349-375.

J. NÉMETH, Zu den Rätseln des Codex Cumanicus, Körösi Csoma-Archivum II, Budapest 1930, S. 366-368.

S. 123. S. 1-24: W. BANG, Turkologische Briefe I, UJb V, 1925, S. 44-46.

S. 137-144, S. 10: W. BANG, Der komanische Marienpsalter nebst seiner Quelle herausgegeben; W. BANG, ve J. MARKWART. Osttürkische Dialektstudien, Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissens chaften, Neue Folge 13, Göttingen 1914, Nr. 1, S. 239-276.

S. 137, S. 9-10: T. KOWALSKI, A propos du Codex Cumanicus fols 69 r, 9-10 Rocznik Orientalistyczny VI, 1919, S. 210-215.

S. 144, S. 11-145; 5 ('Jesu, nostra redemptio, ve 'Verbum caro factum est'); W, BANG, Komanische Texte, Bulletin de l'Académie royale de Belgique 1911, S. 459-473.

S. 147: ('Vexilla regis prodcunt') W. BANG, Zur kritik des Codex Cumanicus, Löwen 1910, 165.

S. 149-150 ('Reminiscens beati sanguinis); W. BANG, Über einen komanischen Kommunionshymnus, Bulletin de l'Académie royale de Belgique 1910 Nr. 5, S. 231-239.

C. SALEMANN, Zur Kritik des Codex Cumanicus, Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, VI. serie. t. IV, 1910 S. 943-947.

S. 151: W. BANG, Die komanische Bearbeitung des Hymnus 'A solis ortus cardine', Festchrift V. Thomsen, Leipzig 1912, S. 39-43.

Tarihi Şive Mukayesesi

T. HALASI KUN, Philologica I, Kıpçakçayla ilgili bibliyografya ile, S. 2-7, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, clt. V. Nr. 1.

G. BÂLINT, Kazáni-tatár nyelvtanulmanyok, Budapest 1875-77.

FR. v. KRAELITZ-GREIFENHORST, Studien zur Lautlehre der Kasantatarischen Sprache, AO clt. II ve III. Prag. 1930-31.

T. KOWALSKI, Karaimische Texte (bk. yukarı); LXXIX ve 311 s.

Komanların Tarihi

J. MARKWART, Über das Volkstum der Komanen; Osttürkische Dialektstudien (bk. yukarı), S. 25-238.

P. PELLIOT, A propos des Comans, JA XV, 1920, S. 129-185.

D. RASOVSKIJ Polovcy I: Proischozdenie polovcev, Seminarium Kondakovianum VII, 1935, S. 245-262.

21. CC un yazısı (eskiden çok sevilen pek çok lügatlerin kullanılması ve) bazı ayırım işaretlerinin, yani özel harflerin ilâvesiyle, gotik yazının 14. yüzyılda kullanılan şekillerinden biridir. Daha fazla bilgi için K. GRØNBECH'in yukarıda zikr edilen çalışmalarına bakılmalıdır.

Codex'te çok kere rastgele kullanılmış varyantlar demek olan oldukça çok harf vardır, fakat kısmen çeşitli ölçülerle kullanılmış olan ve ayırt etme değeri olanlar da. Şunlar da zikre değer: **a** alman müstensihlerce iki şekilde görülür. Bunlardan biri, alfaya benzer bir **a** dır ki, bazan **á** yerine kullanılır. (Bunun yanında **ae** işareti vardır) S. 149 d. **ı, i** den uzun bir son çizgiyle ayrılır. Üzeri çizili olan **o** Alman müstensihlerde **ö** ve **ô** yerine kullanılır. Bir kaç müstensih **w** yi **ü** yerine kullanır. Belirli metinlerde **ç, c, h** (**h** den ayırmak için) **ŋ** ve **ş** için özel işaretler vardır.

Normalleştirilmiş çevri yazıda şu harfler kullanılmıştır : **a, (â) e, ı, i, o, ö, u, ü; b, ç, d, f, ġ, g, c, h, h, k, l, m, n, ŋ, p, ķ, r, s, ş, t, v, w, y, z.**

221. İmlânın çeşitliliğine ve ıttıratsızlığına rağmen KOMANCA'nın Türk dillerinin dokuz ana ünlüsüne sahip olduğu görülebilir : **a, ı, o, u; ä, e, i, ö, ü.** Dar **e** nin varlığı, **eşit— ~ işit—** «işit—»; **ber— ~ bir—** «ver—» **bey ~ biy** «bey» gibi, birkaç ikili yazılıştan çıkarılabilir.

Tabiatıyla yukarıda zikredilen dokuz ünlünün arasında bulunan ünlüler de konuşulurdu. Yazıda bulunan, bilhassa **a** ile **ä/e** arasındaki bir **à** göze çarpar; bk. S. 51.

Sadece **sağınsa men** (149-150) ilahisi imlâda **ı** ile **i** yi ayırır, ses olarak bu fark Komanca'da mevcut olmalıdır.

Tali uzunluklar, çift ünlüler ve diftonglar olduğu gibi, aslî uzunluklar ve diftonglar da vardır.

222. Yer yer aslî uzunluklar görülür: **toodac** (i) «dudak», yani **tōdaķ; aai** (a.) «ay» yani **āy; ķın** «acı, ızdırap» aynı şekilde uzun telaffuz edilmiş olmalı, çünkü bu kelimeden yapılmış olan fiil **ķına—, kiyna—** (a.) şeklinde yazılmıştır.

Tâlî uzunluklar şu kelimelerde görülür: **igine** «iğne» ~ **ine,** yani **ine; suwsa—** «susa—» > **souse- ~ susa—** yani **sūsa—**; Etü. **yığıl—** «toplan—» > **yıl—** yani **yīl—**; Etü. ***yığıt—** «beraberce yap— (iş-

le—)»>**yıt—** yani **yit—**; Etü. **müyüz** «boynuz» >**müz** yani **müz; ḳouş** «boş» ve **ḳuuḫ** «süprüntü, çöp, saman»ın yanında, muhtemelen», **ḳuw**<*ḳov-uġ, yani **ḳūw** olarak görülebilecek olan bir **ḳuw** «delik, oyuk» var; **egir—** «eğir—, ör—» ~ **yir—** yani **yir—; yaa** (i.) «yay», yani **yā.**

Bozulup genişleme : Yukarıdakinin aksine bazan bir eski uzun ünlü diftonglaşmış olmalı. Kāşġ. **yut—** «yut—» burada tkm. **yuvıt—a** uygun olarak **yout—** şeklindedir; **tolu** «dolu» ~ **toulu** (i), krş. yak. **tuol—** «dol—».

Aslî diftonglar: Eski Türkçe'de **ay, oy** gibi gerçek olmayan diftonglar vardı. Bunlar Komancada olduğu gibi muhafaza edilmiştir: **ay** «ay» **toy** «toy, şölen» vd.

Tâlî çift ünlüler ve diftonglar: **ġ/g** ve **v** nin kaybolması veya zayıflaması dolayısıyla sık sık çift ünlü ve diftonglar meydana gelmiştir: **aġar** «ona» ~ **aar** (vezin dolayısıyla iki heceli); **sev—** ~ **söw—** «sev—»; **suvsa—** «susa—» > **sowsa—.**

Nadiren Hiatus'u (ünlü karşılaşmasını) önlemek için bir **g** türer: **de-g-elim** 145, 17 «diyelim»; Etü. **yıdı—** «kok—» > ***yıyı—>yı—** ın geniş zamanı **y-g-ir** 124, 22; yani **yıġır,** şeklinde yapılır.

Diftonglar, asıl diftonglar ve nihayet çift ünlüler **y** ve **v/w** nin, sadece, benzer ünlülerin yanında, zayıf telaffuz edilmelerinden, meydana gelirler: **beyi—** «dans et—» ~ **bey—**; Etü. **ıd—** «gönder—» >**ıy—** ın geniş zaman **yar** yani **ıar men** 33,7 şeklinde yapılır; ***ziyān** «ziyan» >**zian;** ***çövre** «çevre» **çöüre** ~ **çüvre;** ***covap** «cevap»> **coap; ḫuv-ar men** «avlarım, kovarım» ın yanında **ḫu-dım** da var 114 1.39; ***ḳuvala—** «kovala—» > **ḫuala—.** Yan yana duran iki ünlüden biri, belki de, gerçekte yarı ünsüz idi.

Ünlü özelliği taşıyan ünsüzler: Yazıdaki bazı ünsüzler, belki de, yarı ünsüz veya ünlü özelliği taşıyan ünsüzler olarak görülmelidir: **yeŋ—** «yen—» in geniş zamanı **yengrmen** yani **yeŋr men** şeklinde yapılır. Etü. **yaruḳ** «ışık, parlaklık» sık sık **yruḳ** şeklinde yazılmıştır. ~ ***yrıḳ;** başkaca **yrıg** ve **yrıġ** olarak ta görülür; Etü. **yrlıḳa—** «yarlıka—» >**yarlıġa—** ~**yarılġa—** ~ **ıarlga—** 124, 29, yani **yarlġa—;** ***bolukçı** «balıkçı» >**bulczı** 43, 16 yani **bolḳçı. y** nin benzer **ı, i** nin yanında sık sık erimesi muhtemelen ünlü özelliği taşıyan bir **y** türetir: **il—** «aşağıya doğru as—» ~**yl—**, yani **yl—; ıġla—** «ağla—» ~**ygla—** yani **yġla—.**

a/ä, v'nin önünde çok kere **o/ö** ye dönüşür. Etü. **çävür—** «çevir—» >**çövür—** ~ **çöür—; sev—** «sev—» ~ **söü—;** Etü. **aḳtar—** (<***aġtar—**) «aktar—» <***avdar-ı** «yere, geri»>***ovdarı** ve hatta **övdarı;** Etü. ***azraġu** «besleme, muhafaza»> **asrov; u—** ses dönüşümü (Umlaut): krm. **awuç** «avuç» = **ouç** (seyrek).

o, bir kaç defaya mahsus olmak üzere **u** olur: **soŋra** ~ **suŋrasında** (yanındaki **ŋ** nin tesiri); **bol—** «ol—» ~ **bul—** (a.) 121, 20; **yoḳ.** «yok» ~ **yuḳ** (a.) 121,15 **(ḳ/k** nin yanında değişme).

u, yer yer İtalyanca'da bir kaç defaya mahsus olmak üzere **o** olarak yazılmıştır. **bulaḳ** «kaynak» ~ **bollaḫ** (i); **suçul—** «**soyul—**» ~ **soçul—** ~ **çuçul—;** ***uruşu** «vuruşma»> **orşu** (a); **yum—** «yum—» aynı kökten: **yomdar—** «topla—» (i.) ve **yom-uḳ—** (i) «toplan—».

İlk hecenin dışında, nadiren, bir kaç kereye mahsus olmak üzere Brāhmī yazılı Eski Türkçe metinlerde olduğu gibi, **u** yerine **o** görülür: **ḫatun** «kraliçe» ~ **ḳaton** (i.); **öldür—** ~ **öldörür** (a.) 125,35 «öldür—».

Dil uyumu bozukluğu: Genellikle Komanca'da, diğer Türk şivelerindeki kaideye uygun olarak, dil uyumunun hüküm sürmüş olması, yani **a, ı, o, u, ḳ, ġ** ile **ä, e, i, ö, ü, k, g**'nin aynı kelimede bulunmaması gerekir. Codex'in bazı metinleri, çeşitli derecelerde bu kaideye uymazlar. Sebebi, müstensihin Türk fonetiğini iyice bilmemesinde, yahut Türkçe sesleri kendi alfabesiyle vermekteki acizinde aranabilir. Her şeye rağmen, bazı sapmalar, nisbeten sık sık ifade edildiğinden, maksatlı olarak kabul edilebilir.

Son hecede **a>à:** bulunma hali **+dà** ve çıkma hali **+dàn da, sık** sık yönelme hali **+ġà** ve menfilik şekli **—màz** da yer yer, **+lày** ekinde daima: **ḳurt+lày** «kurt gibi», 138,15; **buzow+lày** «buzağı gibi» 139,14 ve yine benzer ek **+làyın** da daima: **yav+làyın** «yağ gibi» 140,10; ayrıca **ḳarà** «kara», **ḳışlà-r** «kışlar», **yaylà-r** «yazlar» gibi bir kaç kelimede yer yer; 150, 4-5 **yàtmàgà** «yetmeğe, ulaşmağa» kelimesi **toygà** «toya» ile kafiye yapılır.

Art çıkışlı ünlüler de, **y, ç** ve **s** nin yöresinde yer yer öne itilir: **çaḳ** «çağ, zaman» ~ **çaḫ; uçmaḳ** «cennet» ~ **üçmaḳ; barça** «bütün, hep», ~ **barça; yazuk** «günah» ~ **yàzuḳ; yar—** «istememek» **(yàrsov** «iğrenç» de belgelenir)> **yer—**, buna ilâveten de **yirençi** «*istemeyen»> «korkak»; **yol** «yol» ~ **iöl** 124, 27 vd.

Vurgusuz orta hece yer yer dil uyumu bozukluğuna sebep olur: **kışla-mış** «kışlamış».

k, g ve **ŋ** nin yanında, ön çıkışlı ünlüler, bazan arkaya kaydırılırlar: **meŋulukke** «ebediyette» 147, 16; **söün-gay sen** «sevineceksin» **kun-de** 142,8 «günde»; Etü.. **ögrät— ~ örgät—** «öğret—» **>owret— ~ üret—** (bir tarafda umûmî Türkçe'de görülen nadir **o/ö** kaymasından dolayı ve diğer tarafda **ķ/k, ġ/g** ve **n** yöresinde **u/ü, ö~ü**); Etü. **ögtir—** «öğül—»**>owd(ü)r—** 144, 8.

İmlâ sapmaları, yani imlâ hatâları (?); **ä>a: erksin-daçi** 137,16 vd.: **ö>o: soyüş** «sevgi» 144,11; **ü>u:kuç** «güç» 162,1.16; **o>ö: ķönuş** «ikametgâh» 151,6 vd.

Vurgusuz orta hece: **ķarçıġa** «doğan» ~ **ķarçaġa; beril—** «veril—» ~**berel—** 145,7; **tirilik** «hayat, canlılık» ~ **tirelik** 148,19 gibi ikili şekiller vurgusuz orta hecenin belli belirsiz telaffuzu olarak görülmelidir.

Dudak uyumu : Bağlantı ünlüleri, Komanca'da aşağıdaki eklerde görülürler: (kelime yapımı:) **+ç°k, +1°, +1°ķ, +s°z, +°ş, +°n; +°ķ—, +°rġa—, —°ġ, —°l, —°m, —°n, —°nç, —°ķ, —°ş, —°t, —°z,— °l—, —°n—, —°ķ—, —°ş—, —°t—, —°z.** (Çekim:) İlgi hali: **+n°ŋ~ +n°ġ;** İyelik: **+°m, +°ŋ~ + °ġ°, + °m°z°, +°ŋ°z~ +°ġ°z;** sıra sayı eki **+°çnı, +ķ°l; emir: —°ŋz°~ — °ġ°z;** görülen geçmiş zaman: **—d°m** vs. aynen iyelik ekleri gibi; zarf fiili eki: **—p.**

Eski metinlerde bilhassa İtalyanlarınkinde bağlantı ünlüsü dudak uyumuna tabi değildir: **at+lu, arıķ+suz, açıl-up, bol-dıŋ, öl-im, ulu+luķ.**

Almanların metinlerinde dudak uyumu işlemeye başlar, ve üstelik İtalyanların şekilleri bu esasa göre yer yer düzeltilir: **kör - ügiz** (yalnız ilk hece kök ünlüden müteessir olmuştur), **koy-ul-mış (—mış** hiç bir zaman müteessir olmaz), **kör-ün—, bul-uş—, çök-üp;** İtalyanca kısmında, meselâ: 1,23 te **eşiti** ile **m** arasında bir boşluk var, burada orijinal **eşitümün u** yani **ü** sünün **i** olarak düzeltildiği açıktır **eşitim.**

—ur—, —dur—, ve **—sın** bağlantı ünlüsü ihtiva etmedikleri için, ünlüleri bakımından kaidesiz olarak kalırlar.

Üçüncü şahıs iyelik eki **+ı/+i** veya **+sı/+si** tabiatıyla herhangi bir bağlantı ünlüsü ihtiva etmezler; buna rağmen, yer yer, 1. ve 2. şahsın tesiriyle uyuma maruz kalırlar: **yüz+ü+niŋ** 137,8; **tök—t+ü** 149,1.

Aynı şekilde, Komanca'da, dudak uyumunun, **—ur—, —dur—, —sın, —ġu** gibi hiç bir bağlantı ünlüsü ihtiva etmeyen eklere de tesir ettiği tali bir görünüştür; dudak uyumunun kuvvetli bir tesiri altında, geniş kök ünlüsünden sonra, meselâ: **—ġu** eki düzleşerek **—ġı** olur. Etü. **bıç-ķu> bıç-ķı** «bıçkı»; **ķaraŋġu** «karanlık»nun yanında **ķaraŋġı** 117 r. 21 da var; bundan dolayı, **uyu-ḫu** «uyku»nun **uyu-ḫı** 115 1.23 şekline sebep olan umûmî bir tereddüt hasıl olur ve dudak uyumu ile ilgisi olmayan **—ur—, —ar—, —ır—** dudak uyumundan müteessir olur: **biş-ür—** «pişir—» 12,14 ve 15 **biş-ir—** olarak tashih edilir.

Türeme ünlüler: Yabancı kelimelerde yer yer iç seste türeme ünlüler ortaya çıkar: ar. **ṣabr>sabır** 123.30 ~ **sabor** 123,30 «sabır».

231. Ünsüzler :

Türkçe kelimelerde (alıntı kelimelerde değil) aşağıdaki aslî ve tali ünsüzler görülür : **b, ç, d, ġ, g, c, ḫ, h, k, l, m, n, ŋ, p; ķ, r, s, ş, t, v, w, y, z.**

232. Dudaksılar : **p, b; m; w :**

Ön ses : **b,** nadiren **m; p** sadece yabancı kelimelerde ve ses taklidi kelimelerde: **piş** «çığlık». — İç ses : **p** olduğu gibi kalır yahut —bilhassa iki ünlü arasında— **b** olur: **ipek~yibek** «ipek», **yap-ar** «kapar», **yab-a dir,** aynı şekilde **tab-ub+tur** «buldu». **b** genellikle olduğu gibi kalır: **çıbuķ** «dal, çubuk», **elbek** «bol, zengin» (Moğolca'dan alınma), dikkat çekici yan şekli **elpek; *äbçi>epçi** «kadın». **m** sık görülür. — Son ses : **p** olduğu gibi kalır : **çöp** «çöp, süprüntü». **b** mevcut değildir, çünkü, daha eski Türkçe aşamasında dejenere olmuştur. **m** sıktır. **w** talî (geçici) dir, **ġ/g** den teşekkül etmiştir.

Diş - dudaksılar : **v, f :**

Ön ses : **v** ve **f** yalnız yabancı kelimelerde ve **vurçıķ** «iğ» (**«ur—** at—, vur—»un yanında) da ve **vay** «vay!» ünleminde. — İç ve son seste: **v:** Etü. (kitâbelerdeki) **b** yahut eski **ġ/g** den gelir. Çok kere yanındaki **a, ä** nin yuvarlaklaşmasına tesir eder: Etü. **säb—** (Etü.)> **säv— ~ sev— ~ söv— ~ söy—** «sev—»; Ortatü. **savaş—** «savaş—, tartış—»> **sovaş—;** Etü. **çav** «gürültü, ün, şöhret»> **çov;** Etü. **süŋük** «kemik» > ***sögük**> **söväk,** Etü. **yapıġ** «örtü» ~ ***yapuġ>**

yabov; iç seste: **ğ**: Aşağıya bk. —**v** benzer ünlülerin (**o/ö** ve **u/ü**) yanında çok zayıf telâffuz edilir: **sövünç** «sevinç» **söünç** ve **söwnç** olarak yazılırlar. —**f**. yabancı kelimeler dışında, tali olarak ve çok seyrek görülür : **eksik** «eksik»in **efsik** yan şekli var.

Patlayıcı dişsiler : **t, d :**

Ön ses : t; d sadece yabancı kelimelerde ve tamamiyle **enklitika** (kendisinden önce gelen kelimenin bünyesine dahilmiş gibi görünen kelimeler) olarak görülmesi gereken Komanca kelimelerde: **tağı ~ dağı**, «dahi», **dağın** «ve»; **de—** «de—, söyle—», çünkü sık görülen şekli **de-p**, kendisinden hemen önce gelen ifadeye doğrudan bağlanır; **degri** «kadar» son çekim edatı olarak bir hal ekinden fazla bir şey değildir. yine **dey ~ dek** «gibi», **deyin** «kadar» aynı şekilde; **deül** «değil» ⁄140,7; 71,28; 124,22; **devol** kendisinden önce gelen ismi menfi yapar ve dolayısıyla hemen yanına gelir. — Ek ön sesi : **t** ve **d :** Sonuncu çok sık görülür. ilki bilhassa sadasız taban son sesinden sonra görülür, fakat kaideli değildir. — İç ve son ses : (Etü. **d** Kom. **y** olmuştur.) Etü. genellikle olduğu gibi kalır, nadiren **d** olur: Etü. **öt—** «geç—»> **öt-e** «için, dolayı»; Etü. **käntü>kendi** «kendi»; **ḳada—** «çivile—, çok—» Moğolca'dan alınmadır.

Dişsi-genizsi : **n :**

Ön ses: **ne** soru kelimesi ve müştaklarından yapılan kelimelerde ve yabancı kelimelerde: — Ek ön sesi : sık. — İç ve son ses : sık. yer yer <ŋ:**sünü** «mızrak» ~ **sünü;** bir **n ~ m** değişmesi tamamıyla imlâya ait ve üstelik hatalı olsa gerek. Latince malzemede de bulunur: **—m** yerine **cingulun, —m** yerine **bellun** vd.

Dişeti : **l :**

l nin muhtemelen dil uyumunun ortaya çıkardığı, önden telaffuz edilen varyantı vardır. — Ön ses : sadece yabancı kelimelerde. İç ve son ses: sık..

Akıcı : **r :**

Ön ses : sadece yabancı kelimelerde. — Ek ön sesi : yaygın. Ünsüzlerin yanında çok kere kaybolur : **berk~bek** «pek, sağlam»; Etü. **ḳurtul—>ḳutul—** «kurtul—». **r** ile biten bir fiil tabanına geliyorsa bilhassa Almanca kısmında, **—ur, —ar, —ır, —r** geniş zaman eklerinin **r** si kaybolur: **yandur-u men** 5, 15, **yaşır-u men** 6,12,

ber-ü men 12,5, **küydür-ü men** 6,1, **ber-ür men**'in yanında 13,27; **sağındır-e men** 8,15, **yir-i men** 25,7, **ḳondur-ı men** 29,5. Taban son sesi **r** yer yer kuvvetlenir: **batırr-ı men** 16,20 (Alman eliyle ilâve edilmiş); **bitirr-i men** 43,19 (aynı şekilde).

Hışırtılı **s, z :**

Ön ses : **s;** z sadece yabancı kelimelerde. — Ek ön sesi : **s** ve **z** çeşitli eklerde yaygındır. — İç ve son ses : **s** ve **z** yaygın ve üstelik birbirinden bağımsızdır. **-s-** çok nadir **-z-** ye dönüşür : **ḳıs—** «daralt—»dan 51, 24 de **ḳız-ar men** (i.) yapılır; **asıḫ** «fayda» ~ ***asuğ> asov**'un **azıḳ, azıḫ** şekilleri de var.

Damak dişeti sesi : **ş :**

Ön ses : sadece yabancı kelimelerde. Uzak benzeşme yoluyla, muhtemelen **siş—** ten «şiş—», bir ***şiş—** ve ***şişik** meydana gelir, kaldı ki imlâda da açık değil. — Ek önsesi : Kullanılır. — İç ve son ses : Sık sık.

Patlamalı diş eti sesleri : **ç, c :**

Ön ses : Aslî olan yalnız **ç** dir. Yabancı kelimelerde **c** de var. Tali **ç, c** olarak **c** de muhtemelen **ı/i** önünde bulunan **y** den meydana geldi : Yabancı kelimeler **cift** «çift, eşit» **cigar** «ciğer», **cins** «cins, halk» (i.) **gi—** ile yazılmıştır. O halde İtalyanların **gi—** sinin Türkçe kelimelerin ön sesinde de **cı—/ci—** anlamlarına gelmesi lâzım. ***yıltra—** «şimşek çak—», **yıl** «yıl», **yämiş** «yemiş, meyve», **giltra— gil, giemiş** olarak yazılmışlarsa, bunların **cıltra—, cıl—, cemiş** şeklinde telafuz edildikleri neticesine varılabilir. **-yı-/yi->** **-cı-/-ci-** ses geçişi bugünkü kuzey batı şivelerinde (meselâ Kazakça ve Tatarca'da) çok yaygındır. Daha, tesadüfen, Kāşgarī'de de var bu: **yigi** ve **yinçü** «sağlam dikiş» ve «inci»nin **cigi** ve **cincü** yan şekilleri; ve yine **yoğdu** «deve tüyü» yanında bir **coğdu** da var. **gi c** ses değeri ile (i.) yazılışıyla **ḫolincan, choli(n)gian** (i.) kelimesinde de var — Ek ön sesi : yalnız ç. — İç ve ön seste : **ç** çok yaygın, **c** yalnız yabancı kelimelerde.

Yarı ünlü : **y :**

Ön ses : yaygın ve üstelik aslî. — Ek ön sesi : mümkün. — İç ve son ses : Sık, bir kısmı <Etü. **d,** bir kısmı aslî : **ıy—** «gönder—» <Etü. **ıd—; ıy+la—** «kok—» <Etü. **ıd~yıd** «koku»; **kayğı** «kaygı, acı» <Etü. **ḳadğu; oyun** «oyun» = Etü.

y benzer ı/i seslerinin yanında muhtemelen, bununla yer yer **karışmış**, sesçe fakir ve kaybolmak üzeredir : **bey+imiz** «beyimiz» 122,22 de **beymiş** olarak yazılmıştır. Bu belki **bey,miz** veya **be,imiz** olarak anlaşılabilir.

Ön ve art damaksı ünsüzleri : **ḳ, k, ġ, g, ḫ, ŋ** :

ḳ, k/ġ, g : ḳ ve **ġ** arka ünlü, **k** ve **g** ön ünlü ihtiva eden kelimelerde görülür. — Ön ses :Etü. **ḳ-** aynen kalır veya **ḫ** ya dönüşür; **k-** aynen kalır, **ġ** ve **g** sadece yabancı kelimelerde görülür. **gi** yazılışı bir **c-** ifade etmelidir. bk. yukarı **gichöv** 121, 11; 16; 141, 10 (a.) talî bir şekildir. O halde, Etü. **ıduḳ äv** «mukaddes ev»> ***yıyuḫ öv** yahut Etü. **yig äv** «iyi ev» >**yeğuv (KOWALSKI**, Kar. texte... Troki S. XXXII), >**yiḫ öv** olarak açıklanabilir. —Ek ön sesi **ḳ, k** ya aslîdir, veya **ġ, g** nın sadasız taban sesinden sonra yerine göre sadasızlaşmasıdır. —Aslî **ġ, g** olduğu gibi kalmış veya sadasızlaşmıştır: **amra-ḳ** «sevgi», **unut-ḳan** «unutkan», **kör-gen** «gören», **eşit-gen** «işiten», **örken** «örülmüş olan». —İç ses: iç seste Etü **ḳ, k** olduğu gibi kalmıştır, **ḫ** yahut sadalı **ġ, g** olmuştur. **uḳu—** (a.) «oku—», **sekir—** (i.) «sıçra—», Etü. **aḳ—** «ak—» **aḫ-a, aġ**-ar (a.); Etü. **öküz** «öküz»>**ögüz** (i.). **ḳ, k** ünsüzlerinin yanında olduğu gibi kalmış veya **ḫ olmuştur: yaḳşı** (i.; a.) «iyi, güzel» ~ **yaḫşı** (a.); **öskür—**; **öpke** «öfke» (a.) ~ **öpḫe** (i.); **oḫçı** (i.) «okçu, ok yapan». —Etü. **ġ/g** iç seste, **spirant** (sızmalı) **ġ, g** yahut **ḫ** olmuş, yahut kuvvetle erimiştir. Pek çok imkândan sadece bir kaçı zikr edilmiştir: **-aġa-**> **-aġa-, -aa-; -ağı-**> **ağı-, -aġ-, -ay-**, yahut ta **-au-, -av-, -agu-**>**-au-, -ov-; -agü-**> **-öv-; -oğu-** > **-oğu-, -uu-, -u-; -ıġı-** > **-ġı-, -ıy-**; misaller : **ağar** «ona» ~ **aar**; orta tü. **azrağı** ~ ***azraġu** «evlâtlık»> **asrov**; Etü. **buzaġu** «buzağı»> **buzau** ~ **buzov**; Etü. **küdägü** «güveği»> **küyägü** ~ **küyöv** ~ **kuyov**; Etü., **ögüz** «ırmak»> **öḫüz,,** Etü. **yıġın** «yığın, topluluk» > **yıyn (yın?)**. Ünsüzlerin yanında **ġ/g** çoğunlukla olduğu gibi kalmış, fakat yer yer aynı şekilde **ḫ** olmuş veya erimiştir **(reduziert): oğlan** «çocuk»; **ögünç** ~ **öygünç** «öğünç, övme» **g** sini muhafaza etmiştir, çünkü muhtemelen ***ög—** den gelmektedir; Etü. ***oğuş+a—**> **oğşa—** «benze—»> **oḫşa—** ~ **ovşa—**.

Son ses : Etü. **ḳ/k** çok kere olduğu gibi kalmış, yahut **ḫ** olmuş **tur: ortaḳ** «ortak, arkadaş», **yoḳ** «yok» ~ **yoḫ**; Etü. **yaruḳ** «ışık, parlaklık»> **yaruḫ** ~ **yarıḳ** ~ **yrığ (!)**.

ġ/g son seste de kendisinden önce gelen ünlü ile birlikte çok çeşitli değişikliklere uğrar. **beg** «prens» eş değer **bey** «bey»in yanında

Çağatayca bir şekildir, **dek** «gibi» eş değer **dey'in** yanında, doğu türkçesi tesirinden doğar. Etü. **-aġ**> **-aġ, -ov; -eg**> **-eg, -ey; -oġ**> **-oġ, -ov, -ou, -uv, -u; -ig**> **-i** fakat yahut> **-iv -v: -üg**> **-üv.** — **Misaller : *ataġ** «ada» > **atov**; Etü. +**lıġ** sıfat eki> +**lı**; Etü. **çärig** «ordu, asker»> **çeri**; Etü. **adıġ** «ayı»> **ayu**; Etü. **arıġ** «arı, saf, temiz» > **arı** ve aynı zamanda **arov** ~ **aruv.** Fiilden isim yapma eki —°**ġ** nın uğradığı değişiklik örnekleri (313 e bk.) :

Ünsüzler biten tabandan sonra: > —°**ġ: tat-ıġ** «tat», ***satuġ+çı**> **satuḫçı** «satıcı».

>—°**v: yul-uv** «fidye», **k(i)r-iv** «(giriş) gün batımı, batı», **ḳutḳar-uv+sa—** «kurtarmak iste—», **tab-uv+sa—** «bulmak iste—».

>—**ov: yab-ov** «örtü»,**yul-ov+çı** «kurtarıcı» (fakat **yuluġ+n-a); bul-ov** «silâh» krş. Kazakça **bul—** «yar—, ikiye böl—»;**küt-öw** ~ **küt-öv** «otlak»; **tint-öv+çi** «arayıcı»; **tir-ö** «hayat» (fakat «canlı»: **tirı**); **sat-ov** «ticaret»; **tat-ov** «tat, lezzet» **tatıġ'**ın yanında). Yan şekiller bir ağzın temelinde **tirig**, bir diğerinde **tirüg** bulunmasından ileri gelir.

>—∅: **biş-i** «olgun» **(Çağ. pişig); al-ı+çı** «alıcı» (Kâşġ. **alıg+sa—** «almak iste—»); **öl-ü** «ölü» (Etü. **ölüg**); **ḳoş-ı+çı** «şair» (Etü. **ḳoşuġ** «çift»); **tir-i** «diri» (Etü. **tirig**).

Taban ünlü ile biterse: **—aġ** olduğu gibi kalır: **uya-ġ** «uyanık»

—aġ> **—au: bilä-ü** «bileği taşı», **çulġa-u** «dolak»; **ḳada-u** «çivi».

—aġ>**—ow, —ov: yara—, yarov** «silâhlanma»; ***yavla—**> **yawlow** ~ **yağlau** «kızartma, tava»; **asra—, asrov** «himaye, muhafaza», **boşa—, boşov** «boşama, boşanma (kurtuluş, kurtarma)»; **ḳoŋra—, koŋrov** «çan»; **boya—, boyov** «boya» 16 1. 25 (aynen: **boylov, baylov** okunuşu mümkün değil, çünkü daha Kâşġ. de yuvarlak ünlü var: **boduġ**).

—ıġ> **—uv, —u: biti—, bitiv** ~ **bitw** yani **bitü** «yazı, yazı parçası»; **arı—, aruv+** «arı, saf»; **-ġ/-g** kaybolma aşamasında, kendinden önce gelen ünlüyü yuvarlaklaştırırken **w**>**v** oldu.

—uġ> **—ou: *odu—** Etü. **odu-ġ** «uyanık»> **oyou** «uyanık».

—ġ, yüllü—, *yüllü-g, yülüçi «berber»; **arı-n—, *arıġ, arı** «arı, saf, mukaddes»; **açı** «acı» (Kaşg.) **açı—** «acı ol—»dan; **boya—, *boya-ġ boyaçı** «boyacı»; Etü. **ḳuru-ġ, ḳuru** «kuru», ***sası-ġ, sası** «sası, kaksı» kelimelerinde eriyip kaybolmuştur.

Sadasız sızmalı art damak ünsüzü **ḫ** çok seyrek görülür. — Ön ses: Yabancı kelimelerde ve nadiren **a, o, u**<**ḳ** önünde görülür: **ḫaç** «haç»; **ḳaçan**~**ḫaçan** «ne zaman?», **ḳuyu** «kuyu» ~ **ḫuyu.** — Ek ön sesi ve iç ses : yer yer **ḳ** ve ayrıca bir defa da **k** den, üstelik ünsüzlerin yanında: **ḳoçḳar** «koç» ~ **ġoçḫar** (**i.**; **ġ**— bir hata?); **ḳutḳar**— «kurtar—» ~ **ḳutḫar**—; **tülḫü** (i) «tilki»; **aḫ-a** «akarak». — Son ses : nadiren, **ḳ, k** den **aḳ** «ak» ~ **aḫ; ölümlüḫ** 145, 13 «ölümlü».

Art damak geniz ünsüzü : **ŋ** :

nadiren **n** olur : bk. yukarı — nadiren **ġ/g** olur : **aŋar** «ona» ~ **aġar**; Etü. **yalıŋuz** «yalnız»: **yalġız**~**yalġuz**; emir: **kel-iŋiz**~**kel-igiz** 2. şahıs teklik +**ıŋ**~+**ıġ**; 2. şahıs çokluk +**ıŋız**~+**ıġız**; buna göre görülen geçmiş zaman ve şart eklerinde de vardır. Hiçbir zaman ön seste bulunmaz.

Gırtlak ünsüzü : **h** :

Aslî olarak yabancı kelimelerde, talî olarak <**ġ** ve ~ **ḫ.**

h- türemesinde bir kaç örnek: (ar.) **ʿazîz** «aziz» **aziz**~**haziz** (a.); **ersek** «erkek delisi» ~**hersek** (a.): krş. A.V. GABAIN, **Türkische Turfan texte** VIII, 89; «koca» (**er**>) **härä** olur. **h-** yabancı kelimelerde yer yer kaybolur: (Fars.) **hanuz** «henüz»~ **anus** (a.); (Fars.) **hamaşa** «daima» ~**amaşa** (a.); iç seste erime (kaybolma): Fars. **şahr** «şehir» >***ahar**>**şaar** (i.)—**h**~**ḫ** değişimi: (ar.) **ḫormat** «hürmet» ~ **hormat** (i., d.). — ayının yerini **h** nin alması : **beyʿet** «pey» > ~**behet** (i.). —**h**> **g:** Fars. **hafta** «hafta» >**gafta;** Fars. (<ar.) **kahal** «tenbel» >**kagal** ~ **ḫahal.** Bütün bunlar çok münferit hadiselerdir. **p** yerine **h: anda oh** 65,4 «eskiden».

Diğer Türk şivelerinde olduğu gibi, ünsüz yığılması dolayısıyla bazı sapmalar görülür, meselâ: ünsüzle biten kelime tabanlarına bir ek gelince sadalı ve sadasız ünsüzler arasında. Benzeşme seyrektir: Etü. **ḳurtul**— «kurtul—» > **ḳuttul**— 117,5. Bozulma (dönüşme) : **yalbar**— «yalvar—» ~ **yarbar**— 121,8. Ünsüz yığılması tek sesleşir: ***at**+**taş** «adaş» > **ataş;** ***saġ ḳol** «sağ kol, sağ taraf» > **saḳol** 122,17; ***çaḳ-ġuçı** «müfteri» > ~ **çaḳuçı; yarat-tı** «yarattı» >**yaratı** 147,2; ***törtkül** «dörtgen»> ***törkül** 74,3; Etü. **süvri** «sivri» >**sürü; tüpkür**— «tükür—» ~ **tükür**— 126,22; **ḳazġan**— «kazan—» ~ **ḳazan**—.

Göçüşme: **bağla** —«bağla—» ~ **balġa**—; Etü. **yağmur** «yağmur» ~**yamġur; yarlıġa**— «yarlıga—» ~ **yarılġa; oḫşa**— «benze—»~**oşḳa**—; **teŋrinin** «Tanrı'nın» ~ **teŋirniŋ** 123, 23 vd.

İç seste, yer yer, fakat sadece iki ünlü arasında, sadasız ünsüzler **t** ve **ş**, daha sık **s** ve **k** ve bir kaç defaya mahsus olmak üzere, **z, r, p** ve hatta **l** ikizleşir: **ḳattında** 123,26; 31 «yanında» **ayttalım** 137,18 söyleyelim»; **ḳattı** 122,18 «katı, sert»; **yetti** 137,22 «yedi» vd. **—amaşşa** 142, 17 «daima»; **ḫoşş** (son ses) 59,15 «hoş»; **yemişşiŋ** 137,2 «yemişin, meyven»; **körgüzzür** 123,13 «gösterir»; **yaşşırrı sen** 124,39 «gizlersin»; **yaşşınmaz sen** 124,39 «gizlenmezsin»; **—assov** 117,4 «fayda»; **essirge**— «esirge—»; **suŋırassında** 122,15 «sonrasında»; **sassır** 124,5 «sasır, kokar»; **sassıdı** 124,12 «sasıdı, koktu», **sassı** 124,17 «sası, kokar». **—ekki 74,1** «iki»; **sövmekkinden** 123,25 «sevmesinden». **—kleppen** 124,1 «cüzzamlı», **—bollaḫ** 26,18 (**bulaḳ** yerine) «pınar»: **illindirdi** 138,5 «iliştirdi, dikti, ördü»; **ḳıllı** 140,4 «kılıklı»; **allây** «böyle» 123,15; **allında** 124,3 «önünde». (**ḫannı** 122,40 «hanı» ve **cannı** 140,6 «canı» hata olmalıdır.). **allây** «böyle» ve **allında** «önünde» kelimelerindeki **ll** benzeşmenin nadir hallerinden biri olarak görülmelidir.

tur-ur çok sık **tur**~**tır** vs. olur; ***kälmäz män, z** nin kaybolmasının dışında, **kelmem** olur.

31. Bütün Türk dillerinde olduğu gibi, Komanca'da da kelime yapımının dört gurubu vardır: İsimden isim, isimden fiil, fiilden isim, fiilden fiil tabanları yapan ekler bulunur. Aşağıda Komanca için karekteristik veya Türk şivelerinde genellikle problematik olan kelime yapımı unsurları ele alınmıştır.

311. İsimden isim :

***+aġu**<+**a**— ve—**ġu** bk. 312, 313; >+**ov** vd.: **üçöv** «üçlük, her üçü», **üç** «üç»ten.

+**aḳ:** küçültme vb.: **yaŋaḳ** «yanak» (Kaşġ) **yaŋa** «yan» dan; **oġul**+**aḳ** «oğlak» **oġul** «oğul» dan; **tigen**+**ek** «dikenli çalılık?» (Kāşġ) **tikän** «diken» den; ayrıca +**ç**+**aḳ,** bk. aşağı.

+**ça** temel anlamı biraz farklılaştırır: **ala**+**ça** «alaca» **ala** dan; **aḫ**+**ça** «akça» **aḳ** dan; **burġu**+**ça** «küçük boru (borazan)» **burġu** «boru» dan.

+**çaŋ:** «bir hususiyete sahiplik»: **unut**+**çaŋ** «unutkan»; ***unu-t** «unutma»dan; **yuvanç**+(**ç**)**aŋ** «üşengeç». Tat. ya **yuvanış** «yavaşlık» olarak geçmiştir.

+**çaḳ** <+ç+**aḳ**: O halde çift küçültme eki : **baltı** +**çak** «çekiç» **balta**dan; vurgusuz orta hece ile; **iç**+(ç)**eḫ** «iç organlar» iç «iç»ten; **sovun**+**çaḳ** «(soğancık) topuk ökçe» Etü. **soğan** «soğan» **dan**.

+**çıḳ** <+ç+**ıḳ**: Muhtemelen çift bir küçültme şekli : **çapça**+**çık** «fıçıcık» **Taṭ.** ya **çapçaḳ** «tekne» olarak geçmiştir. Taban kök sesinin kaybolması ile ilgili olarak krş. Osm. **küçük** ve **küçücük**; **sığır**+**çıḳ** «sığırcık erkek güvercin?)» **sığır** «sığır, boğa»dan. Buna karşı **örümçik** «örümcek» **örüm**+**çi**+**k** yani +**k** küçültme eki +**çı** ile yapılan bir meslek ismine getirilmiş olarak açıklanabilir.

+**duḳ**: **ḳol-tuk** «koltuk (koltuk altı)» kol dan; **ovul**+**duk** «balık yumurtası; **oğul** «oğul»dan.

+**ġa** (?): Çok nadir: **tiz**+**ge** «çorap bağı» **tiz** «diz» den.

+**ġı**: Bir yerde geçer: **tiz**+**gi** «diz» den.

+**ġur?**: Çok nadir. **boğuz**+**ġur** «obur, pis boğaz» muhtemelen Etü. **boğuz** «boğaz»dan.

+**ı**: 3. şahıs teklik iyelik eki ile taban genişlemesi?: **yal**+**ı** «yele» (Kāşġ) **yal** «yele»den; **oḳşaş**+**ı** 164 1.6; 75, 10r. «benzerlik» **oḳşaş** «benzerlik»ten.

+**ma**<Etü. **ymä**: sona gelen genelleştirme eki: **nä**+**mä** «şey» **nä** «ne?» den; **ḳay**+**ma** «herkes, her kim» soru tabanı **ḳay**+ dan.

+**rıḳ**<+**r**— ve —**ıḳ** (bk, 312, 313) : **iç**+**rih** «iç, içeri» **iç** «iç» ten.

+**sıy**<+**sı**— ve —**ġ** (bk. 312, 313) : **ağır**+**sıy**~**avur**+**sı** «tazim?»

+**sıl**<+**sı**— ve —**l** (bk. 312,313) : **yaş**+(**s**)**ıl** «yeşil» **yaş** «hayat»dan; **yoḳ**+**sul**~**yoḳ**+**sıl** «yoksul» **yok** «yok» tan.

+**z** : ikilik bildiren arkaik ek: **egi**+**z** «ikiz» **eki** «iki» den; **biz, siz** «biz, siz».

312. İsimden fiil :

+**a**—, +**ı**—, +**u**—: **ayaġ**+**ı**—**ş**— «ayaklarını birbirine dayamak» **ayaḳ** «ayak» dan; **yaş**+**a**-**t**— «yaşat—» **yaş** «yaş (kuru olmayan)» tan; **köb**+**ö**— «art—, çoğalmak» **köp** «çok» tan; **ayn**+**ı**— «başkalaş—» Etü. **adın** «başka» dan; **yapş**+**a**— «birleştir—, yapıştır—». Etü. ***yap**—, tan **yapş**-**ur**— (geçişli) la ilgili olabilir; **taŋ**+**u**-**ş** «mucize» **taŋ** «hayret» ten; **keŋ**+**e**-**ş** «öğüt» **keŋ** «geniş»den; ***köz**+**ä**-**gü** >**küzgü** (**k** ya yakın oluşundan dolayı **ö**~**ü**) «ayna» **köz** «göz» den; **oḫş**+**a**— «benze—» **oğuş** (Etü. brāhmī **ühüş**) «kabile, boy»dan; **ḳobs**+**a**— «ilahi söyle—» krş. **ḳobuz**+**çı** (kopuz çalan) müzisyen»; **sol**+**a**—**ġay** «solak» **sol** «sol» dan; ***ot**+**a**—**daçı**~**otaçı** «doktor», **ot** «ilaç»dan.

+**ay**— «bir şey ol—»; **ul**+**ay**— «uza—, büyü—».

+**da**— : **al**+**da**— «aldat—» **al** «hile» den, **iz**+**dä**— «ara—» Etü. **iz** «iz»den.

+**ġa**—: **yarlıġ**+ (**ġ**)**a**— «yarlığa—, buyur—» Etü. **yarlıġ** «karar, emir»dan; **yır**+**ġa**— «ziyafet ver—», krş. **ır** «şarkı».

+**n**— (?) Seyrek : **yuluġ**+**n**-**a** «fidye» **yuluv** «fidye» den; **kavurḳı**+**n**-**a** «bir nevi tava» krş. **Kāşġ. ḳavrul**—, kavruş— «kavril—, kavur— (kızar—) maya yardım et—».

+**ḳ**—: **çın**+**ıḳ**— «dene—» **çın** «doğru» dan; **yol**+**uḳ**— «karşılaş—» **yol** «yol»dan.

+**r**—: **kayġı**+**r**— «kaygılan—, üzül—» **ḳayġı** dan.

+**ra**—: ***koŋra**-**ġu**>**ḳoŋ**+**rov** «çan, çıngırak» ve **koŋ**+**ra**-**n**— «mırılda—» ses bildiren bir ***ḳoŋ**dan, **maŋ**+**ra**— «mele—, böğür—» ve **muŋ**+**ra** «aynı manada» ses bildiren bir heceden gelir: **maŋ** ve **muŋ**; **ḳatı**+**ra**-**p** «kuvvetli katı (sert)»den, **mülk**+**re** «tevarüs et—, mülk edin—» ar. **mulk** «mülk» tan; **baluḳ**+**ra**— «balık avla—» **baluḳ** «balık»tan.

+°**rġa**—: **açı**+**rġa**-**n**— «pişman ol—» **açı** «acı dan; **es**+**irge** «esirge—» **es** «hafıza, hatıra»dan.

+**sa**— «bir şey düşün—, bir şey iste—» **bavur**+**sa**—**ḳ** «sevgili» krş. Etü. **bağır** «ciğer, gönlün yeri olarak»; **er**+**se**-**k** «erkek delisi, fahişe» **er** «er»den; **yara**-**m**+**sa**-**ḳ** «sadık» **yara**— «yara—, yakış—»dan; (**yöpsen**— bk. aşağıya **yöpsin**—); ***ot**+**sa**-**ḳ**>**otçaḳ** «ocak» **ot** «ateş» dan; **tabuv**+**sa**— «ara—» **tap**— «bul—»tan; **ḳutḳaruv**+**sa**— «kurtarmak iste—» **kutḳar**— «kurtar—»tan.

+**sı**—, +**su**—: Aşağı yukarı anlamına gelir: «bir şey ol—» **erk**+**sı**—**n**— «hakim ol—» +**bıy**+**sı**—**n**— «küçümse—, horla—», muhtemelen **bıy** «bey»den, o halde: «yüksekten bak—»; **yoḳ**+**su**-**l** «yok-

sul», **yoḳ** «yok»tan; **su+su-n** «içecek, içki» **su** «su»dan; **yöp+si—n— ~yöp+sen—** «tasdik et—, tasvip et—» krş. Mog. **jöb** «iyi»; ***—ög+si-n—>*üksün— ~ üpsün—** «hatırla—, an—» Etü. **ög** «düşünce, akıl»den.

+sıra—: «bir şey ol—»: **~*sı—** «kır—» tamamı **—r+a—** (bk. 313, 312): **uyuḫı + sıra—** «uykusuz ol—, uyuyama—» **uyuḫı** «uyku» dan.

313. Fiilden isim :

—a, —ı, —u: ber-n-e+li «suçlu», **kes-e** «ekmek dilimi», **yar-a** «yara» krş. Etü. **yar—l—ıġ** «sefalet», **yuluġ-a** «fidye» **ḳarġaş-a** «kargaşa», **teyr-e** «çevre»; **ayr-ı** «çatal»; **egr-i** krş. Kāşġ. **äg—** «eğ—»; **ḳonş-ı** «komşu»; **bükr-ü** «büğrü», ***ög-t-ü> övdü** «övgü», ***süvlr-ü> sürü** «sivri» krş, Kāşġ **süvr-ḫt.** Ünlünün seçimi eklendiği fiil tabanıyla ilgili değildir.

—ar, —ır, —ur; —r. Taban son sesinden sonra : **—a, —ı, —u** kısmen **r** taban son sesinin yer yer ikizleşmesi halinde eski **—ar** vs. den düzeltilmiştir. Bazı fiiller muhtemelen şive farklılığı sebebiyle iki ayrı şekli birden alırlar. Böyle durumlarda herhangi bir anlam ayrılığı da yoktur. Ünlülerin, seçimlerinde her hangi bir kaide olmadığı için, K. GRØNBECH lûgatinde, tesbit edilmiş şekli olduğu gibi vermiştir. **—ur,** —**ar** a göre daha sık; **—ır** çok az. Alışılmamış şekiller: Etü. **ıd—>ıy—** «gönder—»ın geniş zamanı **ıd-ı men;** «dans etmek»in **beyr** geniş zaman şekli var. Burada o halde **y** ünsüz değildir, fiil iki heceli yani **(be(y)i—** veya **bei** olmalıdır. **yeŋ—** «yen—» 56, 19 da **yeŋ-r men** geniş zaman şekline sahip.

Fonksiyonları : Sıfat olarak: **sana-r taḳta** 80,8 sayı «(hesap) tahtası»; **söw-er kişi** 98,10 «dost adam»; **sewün-ür kişi** 98,14 «mesut insan»; **tanu-r kişi** 98,9 «bilir (tecrübeli) kişi»; **tuvur-ur ata** 151,17 «doğuran (yaratan)ata»; **käl-ir aynada** 125,22 «gelecek cuma». Yüklem olarak özellikle sık, bk. 32242.

—d°ḳ: seyrek: **bolma-dıḳ+da** 139,21 «olmadıkda»

***—°ġ** çok çeşitli ve Komanca için ayırt edici unsur olacak şekilde bozulur, bk. 232, aşağı.

—ġa—: ḳıs-ġä «kısa»; **küy-ge** «bekleme (sabır?)» **—ġa+y** şeklinde genişletilmiş olan bu ek, aynı zamanda gelecek zaman yapımına yarar: bk. 32242.

ġaç, —ġıç, ġuç, —ḳaç vs. : alet, ve bahis konusu işi, yapmayı adet haline getirmiş kişi: **aġın—ġuç** (a). **~ aġn—gıç (i.)** merdiven; **oltur—ġuç** «oturmaya yarayabilen, bank», **aç-ġuç** (i.) «anahtar».

—ġan, yer yer **ḳan** da; sık:

Fonksiyonları: Sıfat olarak: **birik-gen** «biricik, tek»; **unut-ḳan** «unutkan»; **aş bişür-gen ev** «mutfak». İsim olarak: Çok sık değil: **art-ḳan** «artık, kazanç»; **yarat-ḳan** «yaratan Tanrı»; **ör-ken** «ip»; **ınanma-ġan-lar ınan-gan-lar** 159,5 «inanmayanlar ve inananlar»; **yazuḳlu tur men kör-gen+imden, eşit-gen+imden, tur-ġan+ımdan, artuḳ ye-gen+imden, artuḳ iç-gen+imden** 121,3 «gördüğümden, işittiğimden, tuttuğumdan, çok yememden, çok içmemden dolayı günahlıyım».

Dikkat çekici kuruluş: **yür—gen yollar+ıŋ** 139,6 «yürüdüğün yollar»; **tu-ġan ovl+una** 151,17 «doğurduğu (yarattığı) oğluna». **—ġan** ın yüklem olma fonksiyonu ihtimali yoktur. bk. 3222.

—ġaḳ bas-ḳaḳ «vali», **kur(u)—ġak** «kurak».

—ġay (?): **sola-ġay** «solak»; bk. **—ġa** 32242.

—ġın, —ġun vd.: Çok sık değil: **tut-ġun ~ tut-ḳun** «mahpus, tutuklu» **yu-ḳun** 125,11 **(yu—** «yu—, yıka—» dan) «tevbe»; **uç-ḳun (uç—** «uç—» tan) «kıvılcım»; **yar(u)—ḳın** (Etü. **yaru—** «parla—» «parlaklık, ışık».

—ġu, yer yer de **ġı;** yahut sadasız ön ses ile: **ḳaur-ḳı+n-a** (krş. Kāşġ. **ḳavrul—** «kavrul—» «kavurma (kızartma tavası)»; **sibür-t-ki** (Etü. **sipir—)** süpürge»; **üt-ür-gü** (Etü. **üt** «delik») «bıçkı»; **uyuḫı ~ uyu-ḫu** «uyku»; **ḳorḳ-(ġ)u** «korku»; **tirgiz-gi+çi** «diriltici» **söündir-gi+çi** «sevindirici, teselli edici»; **yar-ġu** «karar, hüküm» **çaḳ —(ġ)u+çı** «müfteri»; **kör-kü+süz** «çirkin».

—(a)ġu> —aw> —au, Seyrek: **bur-aw** «burgu». **oz-aw** «geçmiş» **(*oz-a+ki *ozaġu** dan?); **ḳaşr-au** «kaşağı»; Farsça kısmında **ḳaşraġu** olarak verilmiştir.

—°l: ḳız-ıl «kızıl. kırmızı»; **soyurġa-l** «lutuf. tımar», (bk. SPULER Die Goldene Horde, s. 294), **uşa-l+d-ı** «ufalmış»; **tüke-l** «bütün» (Etü. **tükä—** «bütün ol—).

—m: töz-üm+lü «sabırlı»; **ör-üm+çik** «örümcek»; **yel-em+çi** (krş. Etü. **yäl-äk** «tırıs») «koşu at»; **yara-m+saḳ** «sadık».

—**ma:** Çok yaygın: **yar-ma** «yarma (odun)»; **çövür-me** «çevirme; **kır(ı) h-ma** «kırkılmış koyun derisi» vs.

—**man:** **talaş-man** «kavgada»: **tegir-men** (krş. **Baraba tägär-lik** «çevre») «değirmen»; **yas-man** (krş. Osm. **yas—** «düzleştir—, yas—») «yassı şişe».

—**mak:** Çok sık fonksiyonları: Ekseriya bir eylemin neticesi: **alıştur-mak** «değiştirme?»; **yarat-mak** «yaratma»; **öp-mek** «görme, bakma»; **teş-mek** «delik» krş. **teş-ik»**; **tik-mek** «dikiş yeri»; **kör-mek** «bakış» vs.

—**ma-z:** **ar** ın menfisi: **bat-maz yulduz** 139, 10 «batmaz yıldız»; **al-maz+lık** «almazlık»; **körün-ür körün-mez+ni yaratdı** 148,2 «görünür ve görünmezi yarattı»; **kün tuv-maz+dan burun** 114. 1, 19 «gün doğmadan önce». Ayrıca, predikat (bildirme) olarak. bk. 32242.

—**mıç:** Seyrek: **koy-mıç** «kuyruk sokumu kemiği».

—**mış:** Sık sıfat olarak, etken ve edilgen: **bış-mış** «pişmiş»; **yazukla-mış** «günahkâr» vs.

İsim olarak seyrek: **ye-miş** «yemiş, meyve»; **kızın bollaş-mış+ı** 151,10 «kızın gebeliği»; **itlen-miş+ler 151,4** «kaybolanlar, yitenler». Predikat (bildirme ismi) görevi ihtimali yok, bk. 3222.

—°**n:** **susu-n** (krş. Kāşğ. **suvsı—** «susa—») «içki, içecek»; **tüt-ün** (Etü. **tüt—**, «tüt—») «duman»; **yı-ın** (Etü. **yığ—** «topla—» «yığın, topluluk».

—°**nç:** İsim yapar: **beye-nç** «Çağ. **bägä-n-)** «neşe»; **ötü-nç** «üdünç»; **tı-nç** (krş. **tı-n** «rahat») «rahat, huzur».

—°**nçı, —°nç** ın aynısı: **kızğa-nçı** «kızıcı, kızgın»; **yır-ınçı** 114 1.30 (***yır—** ~ ***yar—** «istememek», **—yarsov** «iğrenç», krş. Etü. **yarsınçığ** «tiksindirici») (istemeyen>) korkacak?».

°**k:** Sık, edilgen: **yaru-k** (i.), **yarık ~ yarık** (a.) «parlaklık, pırıltı, ışık»; **sın-uk** «kırık».

—°**ş:** Sık: **bat-ış** «(gün) batımı, batı»; **oyna-ş** «oynaş, kız arkadaş».

—°**t:** seyrek: **kıs-t+a—** «kıstır—, sıkıştır—».

—°**z:** arkaik: **u-z** «müsait, kabiliyetli»; menfî fiil tabanlarında: **körünme-z** «görünmez, görünmeyen»; bu, predikat (bildirme ismi) olarak, bk. 32242.

314. Fiilden isim :

—**ar—, —ır—, —ur—:** Faktitif vs.: **kız—ar—** «kızar—»; **biş-ir—** (a.) «pişir—» vs.

—**tur—, —dır—:** Faktitif vd.: **alış-tur-mak** «değiştirme»; **biriktir—** «biriktir—»; **en-dür—** (i) ~ **en-dir—** (a.) «indir—»; **yaraş-tur—** (i.) (Alman düzeltmesi) «yaraş-tır—, yerleştir—».

—**ğır—, —ğur—, —kır—** vs.: Faktitif: **yet-kir—** «yetir—, ulaştır—».

—**ğız—, ğuz—:** Faktitif : **oltur-ğuz—** «oturt—»; **kör-güz—** «göster—».

—°**l—:** Ekseriya dönüşlü, yer yer pasif veya meçhul (medioum): **çırma-l—** «inkişaf et—»; **yar-ıl—** «yarıl—» **tıy-ıl—** «son ver—» (medium).

—°**n—:** meçhullük, dönüşlülük yahut ta **l** pasiflik ekinin **l** veya la ile biten fiillerden sonra disimilasyonuve yer yer kendi kendinelik: **açıg-a-n** «acı ol—»; **ağ-ın—** «çık—, yüksel—» (medium); **koŋra-n** «mırıldan—» (medium?); **kıl-un—** «kılın—» (Etü. kendi kendinelik:) «kılın—, gayret et—»).

—°**k—:** Te'kit: **yul-k—** «topla—, kopar—»; **käç-ik-tir—** «geçiştir—, gizle—» **(keç—,** «geç—»); **kir-ik—** «gir—, bağlan—» (yani tamamıyla bir başkasının takipçiliğine gir—).

—**oş—:** müşareket, yani yer yer de etken-edilgen değişik ilişki, te'kit: **tey-iş—** «değiş— sun—»; **teg—** «değ—» o «halde, bir hediye vermek ve bir hediye almak»; **az-aş—** (—iş yerine), (azış—) az— (te'kit); **bol-uş** «yardım et—» **faktitif?)**

—°**z—: Faktitiv : et-iz—** «yet—, ulaş—» den «ulaştır—».

321. Bir sıfat kendi asıl fonksiyonu dışında, isim **yarlı** «fakir», **yarlılar** «fakirler» zarf— **yakşı bilir sen** «iyi bilirsin»— olarak da kullanılabildiği için, bir ismin görevlerini alabilir, özne, nesne ve —çok sık olmamakla beraber— bir bildirme (predikat) ismi ve bir tamlayıcı görevini yerine getirebilir, fakat hal eki almadan, sadece, zarf veya, bizzat yer ve zaman bildiriyorsa zarf belirleyicisi olurlar.

3211. Çokluk :

1. Şekil (ek) : **+lar/+lär**

Kullanılış : Ekseri Türk dillerinde olduğu gibi **+lar** belirli sayı

bildiren kelimelerden sonra kullanılmaz: **üç han** «üç han», **altı yıl** «altı yıl». Fakat **barça arı+lar** «bütün azizler». ——**kütövçi** «çobanlar», fakat **köy+ler** 122,2 «(tek tek) koyunlar»; **bu ḳutlu ḳın çaḳ+lar+ında** 147,14 «bu kutlu ızdırap günlerinde (zamanlarında)»; **aġaç+lar** 88,22 «(odun) ağaçlar», ——**a+lar** «onlar», **biz** ve bir kere **biz+ler** 150,3 «bizler»; **kim+ler** 143,6 «kimler». Fiil şekillerinde: **eşit-iŋ+ler** «işitin», **kel-sin+ler** «gelsinler», **ırla-r+lar** «şarkı söylerler», **bil-mez+ler** «bilmezler»; **sor-du+lar** «sordular», **eşit-keyler** «işidecekler»; **kel-se+ler** «gelseler, gelirlerse»; iyelik eklerinde: +**lar+ı** «+ları».

2. Şekil (ek) : +°**z**, arkaik, **biz, siz; tiz** «diz» ve ikili vücut unsurlarının isimlerinde bulunur. —— Fiil şekillerinde: **kör-üŋ+iz** «bakınız, görünüz», **kel-d+iŋ+iz** «geldiniz»; **kel-se+ŋ+iz** «gelseniz». İyelik eklerinde: +°**m**+°**z**, +°**ŋ**+°**z**—+°**ġ**+°**z.**

3212. İsmin halleri :

Yalın hal = Belirsiz hal : eksiz. — İlgi hali: +**n**°**ŋ**,+**n**°**ġ**/+**n**°**g,** istisna olarak: +**nik** 126,31; yükleme hali: +**nı**/+**ni;** yönelme hali +**ġa**/+**ge;** yer yer de **ḳa**/+**ke;** bulunma hali: +**da**/+**de** yer yer +**ta**/+**te;** ayrılma hali: +**dan**/+**den,** yer yer de +**tan**/+**ten,** meselâ **arı tirö+ten** yani ***tiröw-ten** (?) 121,21; **yarıḫ** +**tan** 148,4; istisna: **teŋri+din** 143, 15; vasıta hali çok seyrek görülür: +**ın**/+**in;** eşitlik hali, seyrek kullanılmıştır: +**ça**/+**çe,** son şekil, çok kere art ünlü ihtiva eden kelime tabanlarında da: **ter+çe** «çabuk».

İsim hallerinin fonksiyonları aşağı yukarı ekseri Türk dillerindekine benzer. Burada birkaç tipik örnek ele alınacaktır.

32121. Yalın hal özne halidir.

Belirsiz hal : belirsiz nesne ve bildirme (predikat) ismi : **tuurduŋ anı, kim teŋri tuurur** 137,3d. «doğurduğunu Tanrı doğurur». —— Yer ve zaman bildiren isimler, belirsiz halde, zarf belirleyecisi olarak yer alabilirler: **ulu kün agırlap** 121,11, «pazar gün saygısı (nı) sunar»; **kün toġusı** 122,33 «doğuda (doğu, gün doğusu). ——«—e/—a mecbur, muktedir, muhtaç ol—» belirsiz hal veya yönelme hali bk. 32124 ile yapılır: **barça kişi borçlu tur oruçta yazuḫın aytma** 125,23 «herkes oruç zamanı (oruçta) günahını söylemeye mecburdur». **tözme kerek** 123,32 «dayanmak gerek, dayanmaya mecburdur (insan)» **ḳayırmaḳ kerek** 125,8 «acımak (pişman olmak) gerek»; **teŋäri küçlü dür. bizim yazuḳumuz boşatma** 124,32

d. «Tanrı günahlarımızı afvetmeye muktedirdir»; **keldim körgüzme saa** 124,23 «sana göstermeye geldim».

32122. İlgi hali : Tamlama hali.

32123. Yükleme hali : **saġınġan bey teŋri+ni** 144,3 «Tanrıyı düşünen» (yönelme hali ile de).

32124. Yönelme hali : **yol+ġa yürür men** 14,23 «yol boyunca, yolunca yürürüm» (**yol+ça** nın yanında); **ötünç+ke berü men** 35,27 «ödünç veririm»; **yalbarur men mariam ḫatun+ġa** 121,7 «Meryem Hatun'a yalvarırım»; **meŋilük+e ḳonalım direriŋe** 145,2 «Ebediyette yüzüne güvenelim»; **keldik ol ḫanġa teizme+ge** 123,1 «O hanı ululamaya geldik»; **bizni tirgizmek+ge öldi** 142,4 «bizi diriltmek için öldü»; faktitifde: **ave kim+ge altarını teŋri tuttırıp fur söüp** 139,7 d. «Ave, Tanrı **Altarını** (kilisede masa) sevdiğine tutturur»; **bol—** ve kalıp (modal) yardımcı fiillerle birlikte yönelme hali: bk. 32244.

32125. Bulunma hali: **syon+de biz kim turalım** 137,18 «Zion'da biz kim duralım (biz kim Zion'da yaşıyoruz»; **üçünçi kün+de** 148,10 «Üçüncü günde» (Üçüncü gün)» (kesin vade, onun için de belirsiz hal değil).

32126. Ayrılma hali vasıta: **menim... yaman sözüm+den... yazıḳ ettim** 121,5d. «benim kötü sözümden dolayı, günah işledim»; **söümek+din esirdiŋ** 149,8 «sevmekten sarhoş oldum» ——Edilgende: **burun alay aytıldı peygambar+dan** 123,2 «önce peygamberlerden şöyle denildi bahs edildi)».

Zaman bildirir: **köp+ten öldi** 124,20 «çoktan öldü (öleli çok oldu)»; **ol boşaḳ bolġay sizge arı tirö+ten** 121,20 «bu af size mukaddes (yani ebedi) hayatta kısmet olacak».

Sebep: **an+dan elizabet aytmış** 151,9 «Onun için Elisabeth demiş».

Cihet (+den dolayı) : **menim yazuḳım+dan yarlıġasın** 121,9 «benim günahımdan dolayı yarlıgasın».

Karşılaştırmada: bk. 33.

32127. Vasıta ve belirsiz hal; Bilhassa şahıs eklerinde ve zamirlerde: **uçmaḳ yol+ın bizge açtıŋ** 139,5 «Cennet yolunu bize açtın»; **talaşman söz+in inanırlar** 117,3 «münafıklar sözüne inanır-

lar; Şahısla ilgisiz: **yayın** 130r 38 «yazın»; **ansız+ın** 121,16 «ansızın»; **dağı yerde basılıḫ** (yahut **bazlıḳ?**) **egi köŋül-in kişige** 122,9 «ve iyi kalpli kişiye yer yüzünde huzur».

32128. Eşitlik hali: Seyrek: **artın+ça yürür men** «ardınca yürürüm»; **keliŋiz terçe menim artun+ça** «benim ardımca (ardımdan) çabuk (hemen) geliniz»; **özge+çe** 162 I.30 «başkaca»; **bitüler ıytġan+ça** 148,10 «secundum scriptuars»; **azam yolun+ça** 159,4 «insanına göre»; **bitik tilin+çe** 122,24 d. «kitap dilince»; **tatar+ça** 122,25 «Tatarca»; **tilegen+çe** 131 r. 22 «senin dileğince»; **—ġınça, —maınça** vb; bk. 3223.

3213. İyelik ekleri :

1. Tkl.: +°m: hal ekleri: +n°ŋ ~ +n°ġ, +nı, +a +da, +dan ve ön ünlülü karşılıkları.

2. Tk.: +°ŋ ~ +°ġ: Hal ekleri: aynı. **söz+ini** 36,11 yükleme hali olarak hatalı olmalı. **senig yazuḳ+ın** 125,17 muhtemelen belirsizdir.

3. Tkl.: +sı, +ı Codex'in yeni metinlerinde ı, yuvarlak taban ünlüsünden sonra yer yer u olur. İyelik ekleri hal ekleriyle birlikte: +u+nuŋ ~ +u+nıŋ, 151,4; +ını ~ +unı; +ine+—sına—+sıŋa; +ında; +ından; +ınça; yan hal; +ın; meselâ **söz+ün** 121, 13; **yazuḳ+ın** 125, 10; **yüz+ün** 151, 7; **söz+in** 137,6; **yol+ın** 139, 5; **yulduz+un**; 12240; **öpke+sin** 138,12; **yazuḫ+ın** 145,15; **ten+in** 147,1; **köüs+in** 147,3; **ḳay+sın** 123,21 (buna karşılık yükleme hali: **ḳay+sını** 126,23); **yarḳın+ın** 151,15; bundan başka hatta **ölüm+in+ün** 126,2.

1. Çkl.: +°m°z; Hal ekleri teklikte olduğu gibi.
2. Çkl.: +°ŋ°z ~ +°ġ°z; Hal ekleri teklikte olduğu gibi.
3. Çkl.: +**ları**; Hal ekleri teklikte olduğu gibi.

Bu ekler isimlerde ve **—d** ve **—sa** ile yapılan çekimli fiillerle görülürler: **kel-d+im, kel-d+iŋ** ~ **—d+ig, kel-d+i:** (Sapma:) **kel-d+ik, kel-d+iŋiz** ~ **—δ+igiz** (Sapma:) **kel-d+iler. kel-se+m, kel-se+ŋ** ~ **—se+g** (Sapma:) **kel-se;** (Sapma:) **kel-se+k, kel-se+ŋiz** ~ **—se+giz,** (Sapma): **kel-se+ler.**

Ayrıca: **yemiş+iŋ** 137,2 «(senin) yemişin»; **menüm ḳın+ım** «benim ızdırabım»; **seniŋ yazuḫ +ın** (yan hal, iyelik eki yok) «senin günahın».

3214. Sıfat için bk. 321 ve 33.

3215. **Asıl sayılar: bir** «1», eki «2», **üç** «3», **tört** «4», (istisna olarak bilmecelerde **dört**), **beş** «5», **altı** «6», **yeti~yetti** «7» (hafta anlamında 71.30); **segiz** «8», **toġuz** «9», **otuz** «30», **altmış** «60», **yüz** «100» 121, 19; **miŋ** «1000»; **tümen** «10000».

Müştakları ve benzerleri: **bir+er** «birer», **birerde** «ara sıra»; **ekinçi~ekinçe** «ikinci»; **üçünçi, törtünci** (~**törtüçi** 75,16 muhtemelen hatalı); **sekizinçi.** «İlkin buna karşılık **burundur** 125,8); **ekindü~kinde** (ikinci, yani) ikindi»; **üçöw** 145,4 d. (üçü birden, üçlü yani) teslis»; **törtkül** «dörtken»; **bir ança** 61,14 «hemen»; **bir yolı** 163 r, 17 «bir kere»; **bir ḳat** 73,30 «bir kere»; **bir kez** 128,6 «bir kere»; **eksi bir dir** 163 1.15 «ikisi birdir»; **bir... bir...** «bir... bir...»; **birisi~birsi** «birisi»; **miŋ ḳurla** «bin kere»; **yarım** «yarım», **törtünçi ülüş** «dörtte bir».

Çokluk ifadeleri: **barça, barçası** «bütün, hepsi», **barça+mız+çı** 138 I «biz hep»; **tegme** «değme, her», **tegmenler** 69,9 «hep, her» (Moğolca **tegü—** «topla—» la ilgili?).

3216. Zarflar için bk. 321 ve 33. aynı şekilde 3217 **(ḳılı)**

3217. Son çekim edatları sadece isim ve zamirlerle birlikte kullanıldıkları için, bunlar isim bahsinde ele alınacak, burada sadece özellikle karekteristik veya biraz aykırı şekle sahip olanlar üzerinde durulacaktır.

İsim asıllı son çekim edatları: **alında** «karşısında», **al** «cephe, yü»den ve **allında, alın** «alın»dan, belirsiz hal veya ilgi hali ile; **arasında** «arasında», **ara** «ara»dan, belirsiz hal veya ilgi hali ile; **artunça** «ardınca» **art** «art, arka» dan, belirsiz hal veya ilgi hali ile: **menim artunça** 122,36 «benim ardımca»; **başḳa** «başka» muhtemelen **baş** «baş»tan, ayrılma hal ile; **bigeü** «gibi» **bir+e-gü** «birlik»den; **bir oġlan birgeü** 122,33 «bir çocuk gibi»; **içinde** «içinde» **iç** «iç»ten, belirsiz hal veya ilgi hali ile, **kibi** «gibi» Etü. **kip** «örnek»ten, belirsiz hal veya ilgi hali ile; **ḳatında** «yanında» **ḳat** «yan, taraf» tan, belirsiz hal veya ilgi hali ile; **soŋra** «sonra» **soŋ** «son» dan, ayrılma hali ile veya (124,28:) bulunma hali ile: **suŋıra+sında** 122,15 «sonrasında; bundan sonra» örneğinde **soŋra** istisnaen isim olarak kullanılmıştır. **Üstün** «üzeri»; Etü. üst «üst»ün bir belirsiz hal veya ——Karşılaştırma ifadesi olarak —— ayrılma hali ile, genişletilmiş şekli: **üstün+de** «üstünde, yukarı».

Fiil asıllı son çekim edatları: **bile** «ile» muhtemelen ***bir+il—** «bir ol—»den, ilgi hali, belirsiz hal ile: **erki bile** 121,10 «gücüyle, gücü vasıtasıyla»; **egi köŋül bile** 121,11 «iyi kalble», **su ḳan bile** 147,3 «su ve kan», **erki+n bile** 125,10 «(bütün) gücüyle»; **bilen** «ile» **bir+le-n** den, diğer zarf fiiller için bk. 322 dd., ilgi hali yahut belirsiz hal ile: **anıġ bilen** 124,7 «onunla»; **birle** «ile», **bile** (61,9 ve 61,19 da muhtemelen **birle, bile** olarak düzeltilmiştir), ilgi hali veya belirsiz hal ile; **burun** «ön, önce»» muhtemelen **bur—** «bur—, döndür—, çevir—» un zarf fiili, ayrılma hali ile; **dein** «kadar», **teg—** «değ—»in zarf fiili, yönelme hali le; **deyri, degri** «kadar», **teyir—** «değir—, «ulaştır— yönelme hal ile: **köp+ge deyri** 60,10 «uzun zaman» **tebesine tegri** 126, 21 «tepesine kadar», **köre** «göre, **gör—** «gör—» ün zarf fiili, yönelme hali ile, **öte** «öte, geçenki», Etü. **öt—**«geç—»in zarf fiili, belirsiz hal ile; **öze** «dolayı, +den, üzerine?» muhtemelen ***ös—** «yetiş—» ün zarf fiili, belirsiz hal ile: **küsenç öze** 137,5 «hasretten»; **yulunġanlarnı ḫaç öze başlap** 147,16 «Haç vasıtasıyla kurtulanları sevk edip» (krş. R. ARAT, **Atebetü'l-Hakaikte öze** 1. +den dolayı, ile 2. üst taraf); **ḳılı** «şekilde», **ḳıl—** «kıl—» ın zarf fiili, sıfatla birlikte kullanılır, o halde aslında zarf-fiil eki olarak ele almak lâzım: **yaḳşı ḳılı** 59,14 «iyi şekilde»; **tiley** «için», **tile—** «dile—»nin zarf fiili, yükleme hali ile: **bizni tiley 137,15** «bizim için»; **utru** «karşı, mukabil, dolayısıyla» Etü. ***utur—** «karşı ol—»un zarf fiili; yönelme hali ile: **düşmanlar(ı)na utru** 126,14 «düşmanlarına karşı»; **üçün** «için» muhtemelen **uç** «uç» tan türetilmiş ***üçü—** zarf fiili, ilgi hali, belirsiz hal yahut yan hal ile: **ne üçün 123,28** «niçin?»; **bizin üçün** 139,14 «bizim için».

Aslı belli olmayan son çekim edatları: **arı** «buradan itibaren», ayrılma hali yahut belirsiz hal ile: **emdiden arı** 59,12 «şimdiden itibaren, —ye doğru», **kök arı bakıl** 145; aşağı, «göğe bak»; **beri** «beri», bilhassa ayrılma hali ile: **ol kelgenden beri~ol kelgeli** 132r.2d «o geleliden beri, o geleli»; **dey~dek** «gibi» ilgi hali veya belirsiz hal ile: **terezü dek** 147,11 «terazi gibi», **munıŋ dey taŋış** 151,13 «bunun gibi mucize» (böyle bir mucize) son örnek **dey** in sadece son çekim edatı olarak kullanılmadığını, sıfat şeklindeki ifadelerde de bulunabileceğini gösterir, **andı** «böyle» dan bozulmuş; **ulam** «dolayı, ile, vasıtasıyla»; ayrılma halile: **bügülerden ulam ol sözlep turur** 148, 15d. «qui locutus est per prophetas», **andan ulam** 148,6 «bundan dolayı, onun vasıtasıyla»; **erkinden ulam** 159,2 «kuvveti vasıtasıyla, kuvvetiyle».

32181. Şahıs zamirleri:

1. Tkl.: **men; meniŋ~menim~menüm** (bundan yükleme hali: **menim+ni** 67,2), **meni; maŋa~maġa~maa; mende; menden.**

2. Tkl.: **sen; seniŋ~senig** (bundan yükleme hali: **seniŋ+ni** 67,27) seni, **saŋa~saġa~saha** 111,15 **—saa—sa, sende, senden,** yan hal (?): **senin bile** 65,9. (Buna karşılık senin 67,26 «senin» muhtemelen ilgi halinin **ŋ~n** değişmesiyle meydana gelmiş bir yan şekildir).

1. Çkl.: **biz; biziŋ~bizim; bizni** (istisna: **bizin** 66,11; 67,24 **«nostrum»** (muhtemlen İtalyanların bir yanlış anlaması aslında bir yan hal); **bizge** (istisna: **buzga** yani **büzge** (?)126,14); **bizde, bizden** (istisna: **bizdin** 67,25 «bizim, bize ait, bizden» anlamında); yan hal (?): **bizin bile** 62,17; **bizin üçün** 139,14.

2. Çkl.: **siz; siziŋ; sizni; sizge;** (?) **sizden.**

İşaret zamirleri: **bu** «bu» (sadece sıfat tamlaması olarak) **munıŋ** (isim olarak: **munıŋġı); munı; muŋar; munda** (istisna: **monda** 61,5); **mundan; munça** «bunca» **(monçağına** «bu kadarcık. biraz» 59,11); yan hal(?): **monın kibi** 65,11, işaret kelimesi (ünlem): **muna** «bak». ——Çokluk: **bular; bularnıŋ: bularnı; bularġa; bulardan** 67,19-23.

ol «o», **anıŋ~anıġ:** (**anı** 122,40; 123,15; 126,7 yanlış olmalı); bundan yükleme hali: **anıŋnı; anı; aŋar~aġar~aar—aŋa** . (istisna: **aŋay** 125,7 (hata?); **anda; anda oḫ** 65,4, **andan; ança** «onca»; **ançaḳ** «ancak», **ançağına** 59,11, «oncasına, o kadarcık, biraz»; yan hal (?): **anın üçün** 63,22 **anın kibi** 64,14 **anın bile** 64,17, **andı** «böyle, böyle bir». ——Aynı kökten (?): **anıŋça** 60,6 «uzun müddet, o kadar ki». —— Çokluk: **anlar** (hata: **aŋlar** 128,29; 30) **~ alar, anlarnıŋ; alarnıġ; anlarnı; anlarġa~alarga~alarġı** (122,19 d, hata); **anlardan, alay** 147,12 «öyle», **alay oḳ** 159,8 «tam aynı». ——Aynı kökten: **oş** işaret kelimesi (ünlem) «pekala» 144,17.

32182. Soru kelimeleri cümlede zamirlerin yanında yer alırlar. Onun için burada ele alınmışlardır, isimlerden açık açık ayırt edilmedikleri için bunlara soru zamirleri adı da verilebilir.

kim «kim»: **kimniŋ~kimnig,** istisna: **kiminink** 59,20, **kimni; kimge; kimden;** çokluk: **kimler.**

ne «ne?»: **nege; neden; neçe** «nice); ayrıca: **neçik** «nasıl?, gibi»; **nek** «niçin, neye»; **neme** «şey». Yalın hal belirsiz hal olarak da kullanılır: **ne üçün** «niçin?».

***ḳa**+dan yapılma şu şekiller görülür: **ḳayın** «kim»; **ḳaysı** «hangi» vd.; **ḳaysı**+**nı** 126,23 yükleme hali; **ḳaysı**+**n** 123,21 yan hal; **ḳayda** «nerde?, nerede», **ḳaydan** «nerden?, nereden?», **kayma** «her»: **ḳaçan** «ne zaman?, —dığı zaman».

Soru kelimelerinin fonksiyonları için tek tek kelimeler hakkında K. GRØNBECH'in geniş ve zengin örnek izahlarını karşılaştırınız.

Soru kelimeleri her şeyden önce ifade ederler, fakat yabancı dillerin tesiri sezilen bir nisbet zamiri olma görevleri de vardır. Bu bakımdan CODEX'in halk dilini aksettirdiğini söylemek mümkün değildir. Onun için burada kısaca bu meselenin üzerine eğilmek gerekecek.

ne kim ata aytır 125,10 «ne kim baba söyler (babanın söylediği şey)»:

Soru kelimelerinin yığılması, **kim** belirsiz halde, —— şart ile **kim** veya iki **kim** bir arada veya iki **kim** şart ile, genelleştirme ifade eder: **kim ese** «kimse»; **kim kim kirer** 141,15 «giren kimse».

— İstek cümlesinde **kim**: «yine, ile, çünkü» vd.

ne, neçe, ve **neçik** aynı vazifeyi görürler. **neme** bir menfi şekli kuvvetlendirir: **ana heç neme (iwc**, yani:) **yoḳ boşaḳ** 121,14 «ona hiç bir şekilde af yok».

ḳaçan, ḳayın, ḳaysı, ḳayda, kaydan, kim ve **ne** nin müştakları gibi vazife görürler. **ḳay**+**ma** genelleştirir: «Hep, bütün».

32183. Dönüşlülük zamirleri :

kendi «kendi», sadece İtalyanca kısmında. **kendime** «kendime». **kensi** «kendi, bizzat» sadece Almanca kısmında. **kensi**+**miz** «kendimiz»; **kensine** 159,3 «kendine, kendi». **Öz**, sadece sıfat olarak: bizzat». **öz kensi** 141,7 «bizzat kendi»; **öz öz 140,16** «tam kendisi, kendi kendisi». İyelik eki ile birlikte vurgulanmış bir şahıs zamiri anlamını alır: **öz**+**üm** «ben», **öz öz**+**inden** 145,9 «kendi kendinden», Müştaklar: **özden** «hür, serbest, asil»; **özge özgeler,** «başka, başkaları».

3219. Yüklemde (predikat) şahıs işaretleri :

Bildirme isminde: sona gelen **men, sen** yahut muhtelif bozuk şekilleri ile birlikte **tur.** sadece istisna olarak bir kere **ol** 5,3; **biz, siz, +lar, +ler.**

Fiil yükleminde, yani, **—d,** ve **—sa** çekimli fiillerinde 3213 te görüldüğü gibi geriye kalan çekimli fiillerde, bildirme isminde olduğu gibidir. Yalnız 3. tkl. şahısta şahıs işareti bulunmaz, Kopula (cevheri fiil) için krş. 32244.

322. Bütün isimler (nomina), bilhassa sıfatlar bildirme ismi (predikat) olabildiklerine göre, isim filler de bu işi fevkalâde görebilirler. Bunlar arasında **—ar** vs. menfisi **—maz,** bir **y** ilâvesiyle **—ġay** olarak genişletilmiş **—ġa** ve **—d** li şekiller, icab eden şahıs alâmetleri ile birlikte, belirli zamanlar teşkil ederler. Bundan başka istek fiil şekilleri ve daha sonraki bir inkişafın bir neticesi olarak da —°p zarf fiili şekli ile şart da bu çekimli fiiller sırasına aittir. Buna karşılık **—mış** ve **—ġan** isim fiilleri Komanca'da, hiç bir şekilde zaman bildiren bir güce sahip olmamış görünüyorlar.

3221. Bildirme ekleri yukarıda zikredildi; bunlar bir kısmı zamir menşeli (3219, geniş zaman ve gerçek dışı gelecek zaman **«futur irrealis»** ile bk. aşağı 32242, belirli geçmiş zamanda bk. 32243), diğer bir kısmı da iyelik eki menşelidir (3213, geçmiş zaman ve şarta). Belirli geçmiş zaman ile şartta görülen Eski Türkçeden sapmalar ilgi çekicidir.

3222. **mış**-ın (kelime teşkili unsuru olarak: 313) bildirme görevi ihtimal dahilinde değildir: **kökge ağınmış, atanıŋ oŋında olturup** 148,10 **«et asdencit in caelum, sedet ad dexteram patris,** burası, «muhtemelen göğe çıkmış atanın (babanın) haklarına oturan»; **pontius pilatus yarġulay, ḫaçka kerīl-miş ḳın körüp kömülüp turur** 148,8d. **«sub pontio pilato passus et sepultus est.»,** Komanca aşağı yukarı: «Pontius Pilatus emri verdi, haça gerilmiş bir vaziyette ızdırap çekti ve gömüldü»; **yarlılarġa andan baḫ-mış yarılġamaḳḫa yöpsin-miş** 137,20 «oradan fakirlere bakan ve zahmet etmeye kendini adamış»; **us övret-miş teŋri** 143,13 «akıl (hikmet) öğretmiş (öğreten) tanrı»; **utru beynip tabun-mış, andan elizabet ayt-mış: köp egilik maa tey-miş, ovlum beyni tanı-mış** 151,9 «önüne (karşı) sıçrayıp tapınmış (ululamış), bundan dolayı Elisabeth (şöyle) demiş; pek çok iyilikler geldi bana, oğlum beyi tanıdı»; muhtemelen burada **—mış** çekimli fiil olarak düşünülmüş olacak; fakat sa-

dece 1. veya 2. şahıs, ekinden dolayı bildirme karekteri açıklanabilirdi. **bol-mış sen aar ana** 142,15 «ona ana olmuşsun» Latince lûgat karşılığının tam tercümesi **«facta es»**; bu **bol-mış** o halde sıfat olarak kavranmaya müsait.

—ġan ın da (kelime yapımı unsuru olarak bk. 313) bir bildirme fonksiyonu gösterilemez: **yetti otda çınığıp tur-ġan, matellarını barça aç-ġan** 137,22 «yedi kat ateşte denenmiş ve bütün bilmeceleri çözen»; çözdü (veya çözer) anlamında değil; çünkü Latince karşılığı **«declarans»** dır; **ave ḳız ḫan-nı tur-ġan, şaytannı ärksiz ät-kän** 141,2 «Meryem kız, ey hanı (İsa Peygamberi) doğuran ve şeytanı güçsüz eden (bırakan)» Latince kelime karşılıkları: «genuisti» ve «fecisti» Komanca tercümesinde açıklama olarak düşünülmüş olmalı: **ave bizni çığarıp tur-ġan ölümniŋ ḳabaḳından** 137,17 «ave ey bizi ölümün önünden çıkarmış olan» Latince kelime karşılığı: «extraxisti»; **turġan** isim olarak, düşünülmüş olmalı **ḫaçda öl-gen+de oġulıŋ** 139,15 «oğlun haçta öldüğünde», bildirme değil; **alay oḳ teŋrige inan-ġan(ı)mız, kim kensi çın teŋri bizni üretti** 159,8 «Tanrıya inancımız tam böyledir, çünkü gerçek tanrı bizi kendisi aydınlattı (öğretti)»: Fiil olarak değil isim olarak düşünülebilir.

3223. Komanca'da aşağıdaki zarf-fiiller görülür: **—a, —u, —ı, —y:** menfisi, **—may:** ünlü kendisinden önce gelen fiilin ünlüsüne bağlı değildir; bu zarf fiilin teşekkülünde, her fiil tabanı belirli bir ünlü alır, bu hususta her hangi bir kaide olmadığı için, burada pek çok örnek verilecektir:

a: aç-a «açarak», **ert-e** «*geçerek>erken, sabah», **bas-a** «basarak >sonra»; **çöwr-e** (krş. Osm. **çevir—** «çevir—» «çevre, etrafına, etrafında, etrafta»; **kör-e** «görerek>göre, **öt-e** «öte» —den dolayı, vasıtasıyla»; **ḳayr-a** «krş. Tat. **ḳayır—** «bük—, kıvır—», «geri», **teyir-e** 144,19 «ulaştırarak», **toyd(u)r-a** 144,6 «doyurarak; ***toġur-a >tuvra** «doğru, hemen»; **yan-a~yene** «*dönerek yine»; **yavdur-a** «yağdırarak»; **yeŋl-e** 151,14 «yenile, yeniden».

—ı: ayr-ı «ayrı», **degr-i teyir** den «değirerek> kadar», ***aġdar-ı** (Etü. **aktar—** «dön— aktar—») **>ovdarı** «geri»; **ḳarş-ı** «karşı»; **ḳayr-ı~ḳayr-a** (i) «geri»; **ḳıl-ı** «kılarak, —lı, çeşitten»; **taşḳar-ı** (krş. Etü. **taş-ḳar** «çıkar— uzaklaştır—»); **yaḳş-ı** (krş. Osm. **yaḳış—** «yakış—») «güzel, iyi», **yaşır-ı** «gizleyerek> gizli»; **yoḳar-ı** (krş. Kaşg. **yoḳ yir** «yüksek yer, yayla, yukarı».

—u: utr-u (krş. Etü. **utru-n—** «diren—, karşı gel—» «karşı».

—y: buzovle-y 139,14 «dana gibi olarak, danalaşarak»; **kügürçinle-y** 142,5 «bir güvervin gibi olarak, güvercinleşerek»; **kümüşle-y** 143,4 «gümüş gibi olarak, gümüşleşerek»; **ötmekle-y** 144,6 «ekmek gibi olarak, ekmekleşerek»; **ḳurtle-y** 138,15 «kurt gibi olarak, kurtlaşarak»; **sözle-y** 142,16 «söz gibi olarak»; **tile-y** 140,1 «dileyerek».

menfisi -ma-y: aç-may 151,6; **yuḳtur-mey** 151,14; «yapıştırmadan» **töz-mey yertinçi titredi** 142,12 «yer yüzü, dayanamayarak sallandı».

Yukarıda verilen örneklerden anlaşılacağı gibi bu zarf fiilin fonksiyonu, çok kere bir zarf veya bir zarf belirleyicisinin bağlayıcısınınki gibidir. **öt-e kör** 151,8 «ileri gör—, ileri bak—»; **«tur-a tüş—** 120,11 «ayağı üstüne düş—»); **ḳarş-ı bardı** 124,13 «karşı var— (git—); **bizni tile-y yarlı boldı** 157,15 «bizim için (bizi dileyip,) sefil oldu»; **yüzün kör-e olturup turdıŋ** 140,17 «yüzünü görerek (yüzüne bakarak) oturdum»; **muradımızge teyir-e yüziŋ körgüzüp toydırġıl** 144,18d. «muradımıza eriştirip, yüzünü gösterip, doyur».

Tasvir fiillerinden önce, meselâ **aḫ-a tur-ur** bk. 32244.

—çı: —çı lı şekil sadece iki yerde tesbit edildi, muhtemelen eskisi tesbit edilmemiş olan Moğolca **—ji** zarf fiili ile akrabadır: **canıŋnı almayıp sen bol-ma-çı** «in vanum» 139,3 «canını boşuna almadığından»; **eç bol-ma-çı nemege nek berdiŋ munça ulu baḫa** 149,6 «niçin hiç bir şey ifade etmeyen bir şey için böyle yüksek bir bedel verdin?» İkinci misalde, muhtemelen zarf fiili değil, tamlıyıcı yani isim görevi var.

—ġaç zarf fiili seyrektir, çok kere **e—** «i—» den yapılır ve menfi karşılığı yoktur, «—ınca, iken, halde, rağmen, her ne kadar» anlamlarına gelir: **kötürdi ḳız, ḳız e-geç emanuelni** 151,12 «kız kız olmasına rağmen Emanuel'i götürdü»; **kügürçinley munduz e-geç sen uçmışley yürüp** 142,5d. «güvercin gibi temiz olunca, uçar gibi gittin», **Jesus tattlı, eç yamansız e-geç, ne ḳıynar sen, eç, yazıḳsız e-geç, öz nazik boyuŋnı? men ḳaraḳçı, sen kök ḫanı e-geç, men yamanlı, sen ayıpsız e-geç, eltir sen ḫaçımnı** 149,3d. «Ey İsa, sen tatlı ve kusursuz iken, niçin acı çekersin, sen günâhsız iken nazik vücudunu?, ben bir dilenciyim, sen göklerin hanı iken ben kusurluyum sen ayıpsız iken, haçımı götürür müsün?»; **aŋlar e-geç** 130 I, 14 «anlayınca»; **könü e-geç oġluŋ oldi** 142,7 «doğru olduğun halde, oğlun öldü», **ınanmaġanlar örtli tamuḫ (ḳa) tüşürger (e—) geç, ınanġanlar al-ġaç meŋü uçmaḳnıŋ tinçiŋe yana ḳaytġay** 159,5d. «inan-

mayanları alev alev yanan cehenneme atarken, inananları alıp (alınca) ebedi cennet huzuruna geri dönecektir».

—ġalı zarf fiili iki kere görülür ve muhtemelen bir başka şiveye aittir: **kel-geli** 57,20 «gelerek»; **ol kel-geli = ol kel-genden** 132r. 2d. «geleliden beri». Bu zarf fiil eğer aslen Komanca olsa idi, 1. şahıs istek şeklinin eş anlamında başka bir şekli inkişaf etmiş olmayacaktı.

—ġ isim fiilinden iyelik ve eşitlik eki ile birlikte bir **—ġınça** eki teşekkül etmiştir, aslı bilinçli bir şekilde bilinmediği için, **—ġan** isim fiilinin eşitlik hali **—ġança** onunla karıştırılmıştır, ve her iki şekil de Komanca'da bir zarf gibi vazife görürler. Anlamları «yerine, gibi, göre, müddetçe»dir. **yaḫşıraḳ tur bu dünyada erki blen yazuḫın aytmaġa, tamuḫta dağın kerti yarġuda küç blen aytḳınça** 125,11d. «günahlarını cehennem'de (öbür dünyada) ve gerçek mahkemede tazyik altında söyleyecek yerde (söyleyinceye kadar) bu dünyada kendi iradesiyle söylemek daha iyidir; **ayt-ġança** 147 «söylendiği gibi»; **bitüler ayt-ġança** 148,10 «kitapların söylediği gibi»; **sen söv-gençe, tile-gençe, sen büsre-gençe yöpsen-gençe** 131r. 21d. «sevdiğince (sevdiğine göre, sevdiğin kadar... ve bg.»; **neçik yara yaḳşı bolmaz içinden temeri çıḳ-maınça, alay yazuḳlı can saw bolmaz arınmaz, yazuḳı çıḳ-maınça,** 124,35d. «nasıl yara içinden irin çıkmayınca iyi olmazsa, bir günahkâr da günahı çıkmadan sıhhatli ve temiz olamaz».

Moğolca'da yaygın olan, bir **—n** zarf fiili Eski Türkçe'de çok seyrek kullanılmıştır, ve —birçok Türk şivesinde olduğu gibi— Komanca'da da az da olsa izleri görülebilir: **sat-un al—** 21,16-19 «satarak al—>satın al—»; **yamġurle-yin** 143,15 «yağmur gibi olarak, yağmurlaşarak, yağmur gibi»; **anda sen sizdiŋ yavle-yin aar oḳ alŋdiŋ** 140,10 «oradan yağ gibi (olarak) sızdın, ve doğru (hemen) ona sindin»; **aḳr-ın ~ arḳ-un** 62,24 «yavaş»; **krivge de-in** (<*te-gin) 151,1 «batıya kadar»; **töben** (<*töb+e— «dipte ol—») **tüşti** 113,16 «dibe (yere) düştü. —Menfisi: **er-meyin saa bardım** 161r. 29 «istemeyerek sana vardım»; **frişteler saa yet-meyin taŋlarlar** 138,6 d. «melekler, sana ulaşmayarak (ulaşmadan) hayrette kalırlar (şaşarlar); **yürüp yügrüp ar-maın yetmege... meŋgü toyġa boluş kim baralı** 150,4 d. «yorulmadan, yürüyüp koşup ebedi ziyafete gitmemize yardım et»; **er yazuḫın bilmein börlendi ḳuru çıbuḫ** 145,11d. «er (insanların (ebedi günah) günahını bilmeden, kuru çubuk yeniden canlandı».

—°p zarf fiilinin bağlantı ünlüsü için bk. 222, meselâ **açıl-up çırmal-up çürüş-ip, ayagış-ıp, yügr-üp, bol-up, arzula-p, bli-p** 27,6, **köbö-p** vs. **—°p** zarf fiilinin menfisi yoktur, onun yerine **—a** ve **—n** nin zarf fiillerinin menfileri **—may** ve **—mayın** kullanılır.

Eski Türkçe'nin aksine bu zarf fiil çok kere zarf olarak kullanılır ve böylece **—a** zarf fiilinin yaygın fonksiyonunu alır; **berkle-p** «(sağlamlaştırıp) sağlam, sıkı», **inçkele-p** «kesin, tıpı tıpına doğru» **yoba-p** «güçlükle», **kertile-p** «doğru», **ḳatıra-p** «güçlü» bilhassa **+la-p** şekli çok kullanılır: **terk+le-p** «çabuk».

Ayrıca **—p** şekli, kendisinden sonra gelen çekimli fiilinkinden biraz önce meydana gelmiş eylemi ifade eder: **başla-p yätkir** 147,16 «yönetip (bizi yönet ve bizi) ulaştır»; **kim egi köŋül bile bizim gich** (yani **cıḫ?—**) **övge kel-se, ulu kün ağırla-p aŋa bolġay altı cıl boşaḳ** 121,11d. «kim iyi kalble bizim kiliseye gelse, ve büyük günlerde (bayramlarda) dua etse, ona altı yıl af olur»; **neçe kel-ip teŋrige yalbarsa** 121,17, **«nasıl gelip** (gelse) tanrıya yalvarsa».

Çekimli fiil olarak: **bil-ip sen** bk. 32243.

oltur-up tur-dıŋ gibi tasviri ve **yawlı kör-üp yarlıġ-adı** gibi modal saygı fiillerinden önce bk. 322411.

kör— den önce bir emri tekit eder. bk. 32243.

de-p «çünkü, deyip»: **erkli Christusnı öveli, ḳız anadan dep töredi** 151,1d. «kız anadan doğdu diye, kuvvetli (yüce) Kristus'u övmek istiyoruz»; **teŋri seni soyurġadı, ovluma bol dep anası** 151,3 «Tanrı sana oğluma ana ol diye, merhamet etti».

322411. Dilek—emir kipleri :

1. Tkl.: **ayın,** tali olarak da **—ain;** menfisi: **malin** vs.: **ber-eyin** 21,13.

2. Tkl.: Eksiz veya **—ġıl, —ḳıl;** menfisi **—maġıl: söw-gil** 5,9 **yetkil** 6,23; **ḳorḳ-(ḳ)ıl** 43,6; **(yoluḳ—:) yoluġ— ḳıl 38,18;** istisna: **sökkül** 10,3 —— 3. Tkl.: **—sın,** yer yer de **—sun: kel-sin, tabun-sın, bolsun** 29,3; **eşit-sün** 2,19; **körgüz-me-sin.**

1. Çkl.: **—alım, —alum, —lım; —alı; —lıḳ, —luḳ: ḳıl —alım** 145,17, aynısı: 145,16; 145,2; **öw-eli** 151,1; **sö-eli** 150,2; **söün-eli** 151,16: **agırla-lıḳ** 122,22. —— 2. Çkl.: **—°ŋ°z ~ —°ġ°z; —°ŋlar: eşit-ıŋler** 2,18; **bar-uġız körügiz** 124,1; **uyal-ma-ŋız** 125,17. —— 3. Çkl.: **—sınlar, —sonlar** «doğru olan **—u—** nun yerine **o** ile).

Özel fonksiyon: **kim**... **tur-alım** 137,18 «yaşayalım diye».

kör— ile emrin tekidi: **baḳ-ıp kör-üġiz** «bak, gör».

322412. Görülen geçmiş zaman: **—d:**

Fiil sadasız bir ünlü ile bitiyorsa **—t** de görülür; iyelik eki alır (3213). Bağlantı ünlüsü üzerine bk. 222.

Örnekler: **teyiş-diler 123,7; toḫ-dı** 123,3; **keç-tim** 19,18; **art-(t) ım** 50, 14; **sor-dular** 122,39; **tuy-dım** 113,17; **tök-tüŋ** 150,2; **öp-tüg** 124,18: **süz-düm** 16,2; **tüzet-tüm** 24,2; **berkit-tüm** 24,14; **et-(t)üm** 44,12; **elt-(t)üm** 40,24; **tan-dum** 36,19, **tan-dım** şeklinde düzeltilmiş.

Özel fonksiyonlar: Geçmiş zaman dışında bir kere de gerçekleşmemişi ifade eder (mutad olan, bir birleşik zaman): **barçamızçı andan başḳa teyişli e-dik tas bolmaġa** 138,1d. «bundan başka hepimiz yitip gitmeye mahkûm idik (?)».

Şart: **—sa:** iyelik ekleriyle (3213): **aġırla-saḳ** 122,28; **aytma-saġ** 125,15; istisna: **saġın-sa men** 149,1 «düşünsem» (bu eski bir şekil olmalı: krş. Etü. **saḳın-sar män).**

eger ile kuvvetlendirilir: **eger**...**ayt-sa** 123,18 «eğer... söylese».

32242. Gelecek zaman ve gerçekleşmemiş zaman : **—ġa/—ġay.**

Sadasız bir ünsüzle biten tabanlardan sonra **—ġa** yerine yer yer **—ḳay, —ḳa** da görülür. **eşit —ḳa men** vs. şekli (2,9 - 10,12) hep **—ġay** şeklinde düzeltilmiştir; şahıs ekleriyle bk. 3219.

Örnekler: **betlemda toḳ-ḳay** 123,2 «Bethlehem'de doğacak (doğmuş olacak)»; **bol-ġa** 3,5 «olacak»; **anla-ġay men** 1291,25 «anlayacağım»; **ol aŋa neme de boluş-maġay** 125,14 «o ona hiç bir şekilde yardım etmeyecek»; **kerek kim biz... bağla-ġay biz** 126,4 d. «bağlamamız gerek»; **kim unut-ġay munça yigilikni** 149,2 «bunca iyiliği kim unutabilir»; **kimmen... üren-gey men 121,24f.** «kim ben... öğreneceğim (öğrenmem için)».

Geniş zaman: **—ar, —ur, —ır, —r :** menfisi **—maz:** Şekil için bk. 313. **r** ile biten fiil tabanları, Codex'teki düzeltmelerden anlaşılacağı gibi yakın zamana ait metinlerde ekin **r** son sesini yitirirler; şahıs ekleriyle, bk. 3219.

Fonksiyonları: Zaman bakımından pek bir ayırım göstermez, şimdiki zaman, meselâ devamlılık: **tile-men (sic)** 125,23 «istemem», **söw-mez sen** 123,17 «sevmezsin»; **ne ḳıyna-r sen**... **öz nezik boyuŋnı** 149,4 «niye kendi nazik vücudunu incitirsin?»; **biz oḳur arı stefan-**

dan 122,13 «arı (mukaddes) Stefan(dan) okuruz». Gelecek zaman: **ol ḳuttul-ur... saŋa kertlep kim sıynır yek tuşmandan** 137,9 «samimiyetle şeytan düşmandan sana kaçan, kurtulacak»; **ḳurul-ta ḳur-ar** 1621,36 «kurultay kuracak».

32243. **—°p** li geçmiş zaman: Bu zarf fiil şahıs ekleriyle birlikte belirli birleşik fiillerin bozulması neticesinde yer yer de kâfi derecede örneği olmadığı için **—d** ile yapılandan farkı belirli olmayan bir geçmiş zaman teşkil eder. Bu yeni bir yapılıştır; çekimli fiil olarak **—°p** nin menfisi de var (bk. 33).

ayt-a bil-ip sen 143,14 «söyleyebilirdin»; **alma-yıp sen** 139,3 «almadın»; **ḳıçḳır-ıp sen** 137,5 «yalvardın»; **uruḫ tuvr-up sen** 138,1 «bir (fidan) evlât doğurdun»; **körüvse-p sen susadıŋ** (kesin değil, **sen, körüvse-p e** ait te, bir çekimli fiil mi bahis konusu) 140,17 «kuvvetle arzu ettin ve susadın».

32244. Yardımcı fiiller, tasvîrî fiiller ve modal (kalıp) fiiller Codex'te sık sık geçer. **er—** «i—». Tesbit edilen şekiller : **er-ür; er-di ~ e-di ~ idi— + dı; er-se— e-se ~ + se; er-ip; e-geç. (ḳayda egen** 161r. 15 «nerdeki?» ifadesindeki **egen,** Etü. **ärki** den bozulma şüphe edatıdır. burada **e—** nin **—gen** li şekli bahis konusu değildir.).

Fonksiyonları: Bildirme eki olarak sık değil: **iç közimizniŋ yarığı er-ip** 137,23d. «iç gözümüzün ışığıdır»; **kerek e-di** 39,10 «gerek idi».

e-se yer yer genellemeye yarar: **kim e-se** 124,34 «kimse, herkes».

er— birleşik zaman teşkiline yarar, yardımcı fiilin önüne gelen esas fiil, çekimli bir fiildir. Şahıs işareti bazen birinci kısma, bazan ikinci fiile gelir.

—r er-dim 129,7 nin ortasında görülen geçmiş zamanın hikâyesi olarak gösterilir: **eşit-ürler e-di** 1.21 «işitirlerdi, işittilerdi»; **bar-ırlar i-di** 124,8 «varırlardı, vardılardı); **yomda-r-dım** 6,24 «toplardım, topladıydım»; **uyu-r-dum** 17,17 «uyurdum, uyuduydum»; **aç-a(r) + tım** 12,2 «açardım (açtım)» ve **çaġ-a(r)-tım** 8,12 «itham ederdim (itham ettim)» alışılmamış bir şekilde geniş zaman **r** sini de yitirmişlerdir, sonuncu **çaḳtım** şeklinde de düzeltilmiştir. Yer yer bu birleşik fiil gerçekleşmemişi de ifade eder: **aŋlar- e-dim** 129,7 nin ortası «anlardım (henüz anlamamış)»; **ayt-ır e-dim** 121,22 «söylerdim (henüz söylememiş)». **—dım er-di** 2, yukarda bahsedilen geçmiş zamanın hikâyesi olarak gösterilmiştir: **ölümlüḫ bol-duḫ e-di**

145,13 «ölümlü oldu (olmuş) idi». **—mış er-dim** 129119 da aynı şekilde anlatılan geçmiş zamanın hikâyesi olarak gösterlmiştir, ama aşağıdaki örneğin dışında belgelenmemiştir: **aŋla-mış e-dim** «anlamış Idim. **—ġay e-dim:** istek şekli: **keşke eşitmiş bolġay e-dim** 3,1 «keşke işitmiş ola (olsa) idim»; **ber-gey i-dik** 123,8 «vere (verse) Idik»; **aŋla-ġay e-dim** 129r.16 «anlayaydım»; **keşke eşit-key e-dim** 2,22 «keşke eşite (işitse) idim»; **keşke eşit-ke e-diŋ** 3,2 «keşke işite (işitse) idin»; **aŋlamış bol-ġay e-dim** 129r.22 «keşke anlamış ola (olsa) Idim». **—sam er-di: anla-sam e-di** 129r.34 «anlasaydım». **bol-s(a)e-di** 117r.20. «olsaydı». **-r er-se: ber-mez+(s)e** 21,13 «vermezse». **-dım er-se: oğluŋ ḳurban boldı e-se** 140,13 «oğlun kurban oldu ise (oğlun kurban olduğu zaman)»; **yüsüp ḳızınıŋ bollaşmışı sez-di e-se naarġa tüşti** 151,10 «Yusuf kızın gebeliğini sezince utandı»; **eşit—tim-se** 3,25 «işittiğim zaman (işitince)»; **aŋla-dım e-se** 130 1.8 «anlasaydım (işitseydim)», —— **-r e-geç: aŋla-r e -geç** 130 I, 13 «anlayarak».

bol— «ol—»: bütün şekilleri yapılır. Yer yer **bol—** yerine **bul—** yazılır (126,27; 28; 121,20).

Fonksiyonları: **bol—** da yer yer bildirme eki (kopula) yerine kullanılır: **kişi bol-dıŋ** 144,12d. «insan oldun», **yat bol— 130r.6** «yabancı (yad) ol—»; **azam bol-up** 124,7 «insan şeklinde».

bol, bol-ġıl, bol-sun; bol-gay, bol-man şekilleri, **er—** ile yapılanların kullanılmamaları gerektiğinde, **er—** in yerine kullanılırlar.

—daçı bol— toptanlık ve nihailik, kesinlik ifade eder: **tuşmanını yen-deçi bol-up** 144,16 «düşmana kesinlikle (bir daha toparlanamayacak şekilde) yendin». ——**+ġa bol—** «elde et, kazan—»: **aŋa bol-ġay kökdegi tügenmez tirilik** «gökteki ebedi hayatı kazandı (onun olacak gökteki ebedî hayat)». —— **-mış bol-ġay** sadece örneklerde tesbit edilmiştir, o halde muhtemelen başka bir şiveden alınmıştır: **keşke eşit-miş bol-ġay e-dim** «keşke işitmiş olsa Idim»; **aŋla-mış bol-ġay e-dim** 129r.22 «anlamış olsa idim». **bol—** yardımcı fiil olarak birleşik zaman teşkil etmek için birleşik fiillerde çok nâdir görülür. **—r bol-: aŋla-r bol-sam** 130, 1-6 «anlar olsam (anlayabilsem)».

tur— «kalk—, dur—, ayağa kalk—»: Bu fiilin anlamı, sık sık, yalnız bir yardımcı fiil mi, yoksa sâdece bir tasviri fiil mi, olduğunun anlaşılmasına imkân vermeyecek şekilde zayıflar. Onun için burada çeşitli durumları sıralanmıştır.

Şekilleri: **tur-ur** (ekseriya böyle) ~**tur-ar** 52,18 ~ **turru** 115r. 31. **tur-a; tur-du.** Yardımcı fiil, yani bildirme eki olarak **tur-ur** sık sık önceki kelimeye sıkıca bağlanır. Yani **tur, tir, (/tır?), dur-ur, dur,dir (/dır?)** olur; bu şekillerin içinde en sık olanı muhtemelen ünlüsü erimeye yüz tutmuş **dir(dır?)** dır.

Fonksiyonları : Bildirme: **maġat tur** 141,11 «muhakkaktır (kesindir»; **bilmezler ne dirler** 122,20 «bilmezler nedirler (ne olduklarını bilmezler)»; **kerek tir biz** 125,39 «mecburuz».

—maḳ tur-ur gelecek zaman anlamını verir: **yine haybatlı kelmek turur** 148,12 **«et iterum venturuş est cum gloria»** «yine heybetli (bir şekilde) gelecektir».

tur— ile çok nâdir birleşik zaman teşkil edilir: **ol evge ḳayda Christus yat-ır tur-du** 123,4 «Kristus'un yattığı eve»; **yoġoy-ar dır men** 162 r.30 «küçüldüm».

Tasviri fiiller: Komancada tasviri fiiller oldukça seyrektir. **—a ber—** «birisinin yararına yap—»: **it-e ber—** 1151.8 «iti **ver—» aç-a ber—** 164 r.10 **«açı ver—».**

—p ber— şekil olarak birbirine kuvvetle bağlı değildir, buna rağmen aynı anlamı verir: **ayt-ıp ye ber-iŋiz** 163r.22 «söyleyin şunu, söyleyi verin».

—a tur—: sık, devam etmekte olan bir eylemi bildirir: **el üçün aḫ-a tur-ur** 145,9 «(kaynak) halk için akıp durur (akmaktadır)»; **kim ata ouldan ön-e dur-ur** 148,14 **«qui ex patre filioque jrocedit»,** şu kuruluş şeklinde de **tu-ur kısaltılabilir: uyu-y mı dir** 115 125 «uyumaktamıdır?»; **sağışa-y dir men 163 I 32** «niyetindeyim (niyetindeydim)».

—p tur— ulaşılmış bir durumu ifade eder: **söz etiz bol-up turur** 145,6 **«verbum caro factum est»; olturup tur-dıŋ** 140,18 «oturup durdun (oturdun)»; **susa-p tur-up, iç-ip tursen** 142,18 «susadın ve içtin (susamıştın içtin)»; **çınıġ-ıp tur-ġan** 137,22 «denenmiş», ve çift **tur—** ile: **kü-üp tur-up tir men ölülerniŋ kopmaḳlıḳın** 148,18 «ölülerin dirilmesini beklemekteyim».

—a yor— sadece bir yerde tesbit edilmiştir, devam etmekte olan eylem: **ḳıstalışıp kel-i yor(ır)lar** 160 1.18 «sıkışıp geliyorlar».

—a yür—: Devam etmekte olan eylem: **bar-a yür-(ür)ler** 128,23 «gitmektedirler»; **kel i y(ü)r-ir** 119,11 «geliyor (gelmektedir»; aynısı: 119,12; 26.

Modal (kalıp) yardımcı fiiller: Komanca'da kalıp yardımcı fiiller üç ayrı kuruluş meydana getirirler.

***tıd-a al-man > tıyalman** 149,2 «engelleyemem (mani olamam)»; **baralmaz biz** 123,26 «varamayız biz (gidemeyiz biz)»; **et-e al-maz** 125,34 «edemez»; **köralmadım** 164 r.8 «bakamadım (tiksindim». ——**ayt-a bil—** 142,20 «söyleye bil—»; **bar-a bil-mez** 123,24 «varamaz»; **—ur-a başka—** 122,18 «vurmaya (atmaya) başla—»; **yarılġa—** «buyur—» da bir kalıp yardımcı fiildir, **yarlıḳa—** anlamıyla da bir kalıp saygı fiilidir: **bizge baḫıp yarılġa-dı** 131,22 «bakıp yarlıkadı (bakmayı emretti)», **yawlı körüp yarılġa-dı** 138,11 «yağlı görüp yarlıgadı (?)».

sağın-ma tile-se 126,3 «düşünmek istese»; **tile-men eşit-me** 125,23 «işitmek istemem».

bil-ip tir sen ḳoanma+ġa 140,3 «övünmeyi bilirsin»; **yetme+ge boluş** 150,4 «yetişmeye yardım et»; **almazlıḳ+ġa sağ-ış etti** 151, 10d «almamaya (evlenmemeye) niyet etti (evlenmemeyi düşündü)»; **teyişli e-dik tas bolmaḳ+ġa** 138,2 «mahv olmaya temaslı idik (mahv olmak üzereydik)»;**tile-r men sizge bir az teŋri söz altma+ġa** 121,26f. «size biraz tanrı sözü söylemek isterim»; **haçḳa minme+ge uyalmadıŋ** 149,8 «haça binmeğe utanmadın»; kalıp saygı fiili: **yarılġamaḳ+ġa yöpsinmiş** 137,20 «acınmaya tenezzül etmiş».

Birleşik yardımcı fiiller: **et—, ḳıl—: medet et-ti** 145,14 «medet etti»; **sağış et-ti** 151,11 «düşündü»; **yaraḳ et** 7,11 «serbest bırak», **saburluḳ et-er** 123,30 «sabr eder (dayanır)». — **sıy tabuḫnı ḳıl-alım** 145, 16d. «şeref ve haysiyet gösterelim».

33. Söz diziminden daha önce geniş çapta bahs edildi. O halde burada sadece (birbirine bağlı olmayan) bir kaç ilâve sunulmuştur.

Aşağıdaki ekler veya kelimeler olumsuzluk ifade ederler:

+sız: (+sız); ünlüsü Komanca'da bağlantı ünlülerinin özelliklerine sahiptir, eski metinlerde çoğunlukla **u/ü** sonrakilerde ise dudak uyumuna tabidir: **arıḳ+suz** 125,28 d. Fonksiyonları: sıfat, isim ve zarf olur. Olağan dışı örnek: **ten işi siz** 139,20 «ten işisiz».

yoḳ ~ yoḫ «yok», yer yer **heç** ile kuvvetlendirilir veya **neme** ile umumileştirilir: **aŋa heç neme yoḳ boşaḳ** 121,14 d «ona hiç bir şekilde (asla) af yok».

devül «değil» son derece seyrek geçer: **tın uruḫlarnıŋ muḫtaç deül bu dünyanıŋ ötmekiŋe** 140,7 d. «ruhunun çocukları (sondan

gelenler) bu dünyanın ekmeğine muhtaç değil». **taŋda deül, birisi kün** 71 I 28'in kenar «yarın değil, öbür gün». **men azam devl men** 124,22 «ben insan değilim».

—ma—: fiil tabanlarının olumsuzu: **ber-me-n** 21,14 «vermem»; **tile-me-n** 125,23 «istemem», **al-maz biz; al-ma-yıp sen, eşit-me-se, çıkma-ınça, kör-me-gen, yet-me-yin 138,7, aç-ma-y,** 151, 16, **bol-ma-çı** vs.

ne artuḳ, ne eksik 123,16 «ne artık, ne eksik».

Kuvvetlendirme: **ne tügen-mez 144,4** «hiç tükenmez», **heç körme-gen** 144,1 «hiç görmeyen».

Eliptik ifade tarzı, yani, alışılmış olumsuzluk ifadesi olmaksızın, tekit edatı: **heç neme tağı** 62,14 «hiç» (şüpheli çünkü sadece lugatta mevcut).

Soru kelimeleri için bk. 32182.

Soru edatı: **mi (/mı?), mü, me: bar mü (/mu?)** 131 r. 9. «var mı?» **bilir me sen** 121,33 «bilir misin?»; **ança mı köp söwmekden esirdiŋ** 149,7d «bu kadar mı çok sevmekten sarhoş oldun?»; çift soru: **uyuy mi dir oyov mi dir** 115, I. 25 «uyur mu uyanık mı?».

Şüphe edatı : **egen: ḳayda egen** 161r. 15 «nerede ki?».

Bazı bağlama edatları inkişaf etti: **basa** «ve, de, ayrıca, onun için, fakat» (krş. K. GRØNBECH, Kom. Wb. S. 52). **dağı** ve **dağın** ın aksine birbirine bağlı iki unsur arasında belirli bir mesafeyi ifade eder: **basa üçünçi künde ölümden ḳoptı** 148,10 **«et-resurrexist tertla die»** «ve üçüncü günde ölümden koptu (dizildi)».

da, de «da, de»: aynı şekildeki fiil yüklemleri arasında: **tanığız da körüŋiz** 125,36 d. «tanıyınız da görünüz»; **ol sözni ayttı da canın teŋeri eline berdi** 122,21 «o sözi söyledi de (ve) canını tanrı eline verdi». —Son çekim edatı, bk. aşağı, ve üstünlük gösterir.

dağı, tağı «ve» sıfatlar ve zarflar arasında: **terçe dağı yaḳşı** 121, 24, «çabuk ve iyi»; **arı dağı alğışlı** 124, 26 «aziz ve mukaddes», —— İsimler arasında: **arı petrus paulusġa dağı barça ar(ı)larġa** 121,2 f. «Aziz Petrus ve Pavlus'a ve bütün azizlere». —— aynı şekle sahip ve çok kelime ihtiva eden cümle kısımları arasında: **çüpreke çulğanmış dağı bıçanlıḳḳa ḳoyulmış** 122,5 d. «kundağa sarılmış ve bıçanlığa (yemliğe) konmuş»,.. **bizim yazuḳumuz boşatma dağı barça yamandan arıtma** 124,32 d. «..günahımızı affetmek ve bütün kötülüklerden arıtmak için». —— Aynı şekilde fiil yüklemleri ara-

sında: **cuhutlar anı tuttular, dağı bağıladılar,dağı yanaḳ(ı)ŋa boyuna urdılar** 126,17 d. «Yahudiler onun tuttular ve bağladılar ve yanağına vücuduna vurdular». —— İki ana cümle arasında: **kensimizni aldar biz dağı kertilik bizde yoḳ tur** 124,30 «kendimizi aldatırız biz ve doğruluk bizde yoktur», —— Nisbet cümleleri arasında: **kim teŋriden ḳorḫsa, dağı kim köŋül bile burun sağışlasa neçik uyat bolgay** 12,519 d «kim tanrıdan korksa ve kim önceden gönülden düşünse (nedamet getirse) onun için nasıl bir ayıp olacak (Tanrıdan korkan ve önceden pişmanlık duyan için utanılacak bir şey yoktur.)».

dağın fonksiyonları: **dağı** nınki gibi: isimler arasında: **ḳollarıŋ avzıŋ dağın sağınçıŋ** 141,8 «kolların ağzın ve düşüncen». —— Aynı şekilde tanzim edilmiş cümle kısımları arasında: **biz azamlar üçün dağın bizim oŋımız üçün** 146,6 f. «biz insanlar için ve bizim mutluluğumuz için». Aynı şekilde düzenlenmiş fiil yüklemleri arasında: **açtıŋ kökni, dağın enderdiŋ ḳutḳardaçımız yesusni** 138, 7 d. «göğü (gök yüzünü) açtın ve kurtarıcımız İsa'yı indirdin (yukarı çıkardın)»; **basıpyançtı dağın öltürdi** 138,16 «ezip parçaladı ve öldürdü».

eger, egir fars, «eğer», takdirde. Emr ile: **egir dağı barısı yazubuŋuz aytıŋız yaşırmaŋız** 125,31 d. «bütün günahlarınızı söylediğiniz ve söylemediğiniz taktirde (bütün günahlarınızı söylerseniz ve gizlemezseniz)». —— Şart ile (sık) : **egir seniŋ köŋlüg aytsa sever men, ınanmagıl** 123,18 «eğer senin gönlün (tanrıyı) seveyim dese (de) inanma».

ham <fars. Sıfatlar arasında: **kertegi kündey yarıḫ tur ham ol** 131,9 «odası (hücresi) güneş gibi aydınlık ve sıcaktır». —— İsimler arasında: **sözleğeni hem köŋüldegi sağınçı** 141,12 «söyledikleri (sözleri) ve (içindeki) düşünceleri». —— Fiil yüklemleri arasında: **baḫtlı canıŋ andan tındı tolu ḳılı ham söwündi** 140,4 «mukaddes ruhun ondan dolayı tamamiyle sükûnete erdi ve sevindi. —— Aynı şekilde düzenlenmiş ve çok kelimeli cümle kısımları arasında çok görülür.

ya, ye <fars «yahut». Fiil yüklemleri arasında sadece bir yerde tesbit edilmiştir: **söver sen teŋirni ya sövmez sen** 123,17 (...Tanrıyı seveceğini sevmeyeceğini».

Zarflar ve zarf belirleyicileri. Temelde pek çok Türk şivesinde olduğu gibi. Bilhassa **—a, —n** ve burada aynı zamanda **—p** zarf fiilleri yaygındır: **ut-ru** «ötürü, karşı, dolayısıyla», **ḳurtle-y** 138,15

«kurt gibi, kurtlayın», **bur-un** «önce», **men söyn-üp aytır edim** 121,22 «ben sevinerek (neşeyle) söylerdim (vaz ederdim)»; **baş-ıp yanç-tı** «(yılanı) ezip (ezerek) parçaladı».

İsmin halleri: Belirsiz hallerinde yer ve zaman bildiren isimler: **bu kün** «bu gün», **tüne kün** «dün», ayrıca bulunma, çıkma, yer yer de yaklaşma hali, eşitlik hali: **özge+çe** 162 I, 20 «başka, başkaca», **bir an+ça** (an'dan) «hemen». **tatar+ça** 122,25 «tatarca». —— Yan hal veya vasıta hali: **owr+un** «gizlice», **küz+ün** «güzün».

Bazı eklerle: **+tı: ırak:tı** 124,9 «uzaktan», **türle—n+di** 132r.25 «türlü türlü»; **uşa+l+dı** 131r.19 «ufaltarak», **em+di** (çok eski bir kuruluş) 125,29 «şimdi».

+la: ḳur+la «kere», **owur+la** «gizlice», **yaŋ(ı)+la** «yeniden».

Kuvvetlendirme, üstünlük ve benz: Kelimenin başlangıcının aliterasyonlayarak öne alınması: **kös könü** 138,12 «dos doğru», **çöp çövre** 60,4 «çep çevre».

Ekler ve sona getirilen edatlar : **+ça: ter+çe (ter+'te** gizli olan ***ter** den) «çok çabuk», **barçamız+çı** (<**+ça**(?) 138,1) «hep birlikte». —— **+da: biz+de** 150,1 «bizde», **neme+de** 125,5 «ne de ne olursa olsun, herhangi bir».——**oḳ: aar oḳ** 140,10 «ona da»; **ne+k** (yahut<**ne+gü**. böylece bir şüphe edatı mı teşkil edilmiştir?). 149,6 «yalnız, niçin», ——**+ḳına: ança-gına** «sadece birazcık, oncacık». **bey+gine+m** 150,1 «beyciğim; **kan+ğına+m** 149,7 «hancığım, kıymetli hanım»; **çandır-ına** 159r.26 «biraz zayıf»; —**+raḳ: az+raḳ** «daha az»,**yaḫşı+raḳ** «daha iyi, daha güzel», 125,11: pek doğru»; **ḳattı+raḳ** «pek katı, daha katı».

Çeşitli kuruluşlar: **bal+dan tatlı** 139,17 «baldan tatlı», ——**tav-lar+nıŋ tav+ı** 143,7 «dağların dağı (muazzam dağ)». ——**türlü türlü keyitler** 141,5 «türlü türlü elbiseler», **bu yoluŋa kim kim kirer** 141,15 «bu yoluna giden herkes», **kimler kim ınanğay** «inanan herkes (inanan kimseler)», **künde** künde 60,3 «her gün».

Ünlemler ve pekiştirme sözleri : **e tatlı beyginem** 150,1 «ey tatlı beyciğim»; **vay sen yazuḳlı kişi** 124,37 d. «vay sen günahkâr kişi», **aytıp ye beriŋiz** 163r. 22 «söyleyiveriniz artık». **astru, asru, astı** «son derece, pek çok», sıfatların ve fiillerin önünde: **astı yarıḳ** 122,34 «pek parlak», **asru tile-r män** 127,10 «çok isterim» —— **aŋ**

ve bozulmuş şekilleri, isimlerin ve zarfların önünde: **eŋ, töbengisi** 114 1.32 «en diptekisi», **eŋ+burun, em+ burun** 59, 3; 62, 25 «en önce»,—**iŋen** «çok, pek», **körki iŋen tur haybatlı** 147,7 «güzelliği pek heybetlidir», muhtemelen, **eynek umunçımız** 147,13 «tek ümidimiz», cümlesindeki **eynek** de bununla ilgilidir. ——**heç, eç** <fars. olumsuzları pekiştirir, sıfatlardan önce: **eç yamansız** 149,3 «hiç hatasız (fenalık etmeyen)», fiillerden önce: **heç körmegen** 141,1 «hiç görmeyen (görmemiş olan)»; **yoḳ** tan önce: **tabanından tebesine tegri heç bütün yoḫ** «tabanından tepesine kadar hiç sağlam yeri (bütün) yok». Elliptik yani sadece düşünülen olumsuzun ihmaliyle: **heç neme** 62,14 «asla» (bu sadece bir lûgatta mevcut).

—**p kör**— emrin pekiştirilmesi için bk. 322411.

4. METİN.

Reminiscens beati sanguinis
(149,1 - 150,5)

I. Sağınsamen bahasız kanını
kim hrıstoz töktw söwp kulını
tıyalman yaşımnı.

Kim unutgay munça yigilikni.
kim içip tattlı çokrak suunı.
toydırdı canını.

II. Yezuz tattlı äç yamansız ägäç.
nä kıynarsen äç yazıḳsız ägäç
öz näzik boyuŋnı.

Män karakçı sän kök ḫanı ägäç
män yamanlı sän ayıpsız, ägäç
ältirsen ḫaçımnı

III. Äç bolmaçı nämägä näk berdiŋ.
munça ulu baḫa näk töladiŋ.
ä comärt Hangınam.

Ançamı köp. söwmäkdän äsirdiŋ.
kim ḫaçka minmägä uyalmadıŋ,
ä tattlı beyginäm.

IV. Mindiŋ ḫaçka kim bizdä minäli.
sövdiŋ bizni kim säni söäli.
dwnyäni unutup.

Kanıŋ töktüŋ kim biz yuunalı.
ämgäk tartıŋ kim bizlär arınalı.
yazıklarnı koyup.

V. Jwrwp iwgrw armaın yätmägä.
uçmaktagı älbäk mängw toygä
boluş kim baralı Amen.

NORMALLEŞTİRİLMİŞ ŞEKLİ

I. Sağınsa men bahasız ḳanını (,)
kim ḫristoz töktü söüp ḳulını (,)
tıyalman yaşımnı.
kim unutġay munça yigilikni
kim içip tattlı çoḳraḳ suunı,
toydırddı canını.

II. Yezus (,) tattlı eç yamansız egeç.
ne ḳıynar sen eç yazıḳsız egeç
öz nezik boyuŋnı.

Men ḳaraḳçı (,) sen kök ḫanı egeç.
men yamanlı (,) sen ayıpsız egeç
eltir sen ḫaçımnı (.)

III. Eç bolmaçı nemege nek berdiŋ
munça ulu baha (,) nek töleḍiŋ.
e comart ḫanġınanı!

Ança mı köp söümekden esirdin
kim haçḳa minmege uyalmadıŋ
e tatlı beyginem

IV. Mindiŋ ḫaçḳa kim bizde mineli.
söüdiŋ bizni kim seni söeli,
dünyeni unutup.

Ḳanıŋ töktüŋ kim biz yuunalı.
emgek tart(t)ıŋ kim biz(ler) arınalı.
yazıḳlarnı ḳoyup.

V. Yürüp yügrüp armam yetmege
uçmaḳtaġı elbek meŋü toyge
boluş kim baralı (.) Amen.

TERCÜMESİ :

I. Kristos (İsa)un kulunu sevdiği için kanını döktüğünü düşününce, göz yaşlarını tutamam. Tatlı kaynak suyunu içip, ruhunu doyuran kim bunca iyiliği unutabilir.

I. İsa, sen tatlı ve hiç hatasız ve hiç günahsız olduğun halde, kendi nazik vücûduna niçin acı çektirirsin? Ben dilenci, sen göklerin sahibi, ben günahkâr sen günahsız iken, benim haçimı (sırtında) taşıyorsun.

III. Hiç bir değeri olmayan şeye ne verdin, bunca yüksek fiyat neye ödedin, ey cömert hancağazım, o kadar çok sevmekten sarhoş mu oldun da haça çıkmaktan çekinmedin, ey tatlı beyceğezim.

IV. Dünyayı unutup haça bindin, ki biz de binelim, bizi sevdin, ki biz de seni sevelim, kanını döktün, ki biz yıkanalım, ızdırap çektin, ki bizler günahımızı bırakıp arınalım.

V. Kaçarak fakat yorulmadan ulaşmamıza yardım et, ki cennetteki zengin ebedî şölene gidelim. Amin.

KIPÇAKÇA

OMELJAN PRITSAK

1. Kıpçakça (Komanca) araştırmaları için **Codex Cumanicus'** (cc) un yanında iki çeşit kaynağımız daha var :

A. Memlûk-Kıpçakçası yadigârları : Arapça-Kıpçakça sözlükler, 13. - 17. yüzyılların gramer ve edebiyat eserleri (tercümeler).

B. Ermeni kıpçakçası yadigârları: Bugünkü Ukrayna bölgesinin Ermeni'lerinin dili (başlıca 16. - 17. yüzyıl).

Rusça kaynaklarda bulunan Kıpçakça kelimeler için bk. K.H. MENGES, **The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos The Igor Tale**, New York 1951; — A. ZAJACZKOWSKI. **Zwiazki jezykowe polowiecko-slowianskie**, Breslau 1949, W. BANG, **Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste**, Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des lettres, 1911, 91 - 103.

A. MEMLUK KIPÇAKÇASI

Kıpçakların (Ḳıpçaḳ) dili hakkında haberler, meşhur Karahanlı prensi Maḥmūd al-Ḳāşġarī'nin **Dīwān luġat at-turk**'ünde bulunur. Ne yazık ki, burada verilen bilgiler, —TADEUSZ KOWALSKİ'nin gösterdiği gibi— «az ve sıhhatsızdır» **(Karaimische texte im Dialekt von Troki**, Krakau 1929; kısaltılması: **(Kar. Texte, S. LII)**; ve fakat şimdiye kadar Kāşgarī'nin verdiği Kıpçakça malzeme bir araya getirilerek işlenmemiştir. Her şeyden önce, Arapça-Kıpçakça sözlükler ve Memlukler devrinin gramerleri bu hususta güvenilir ip uçları verirler.

Eskiden Abbasiler'de olduğu gibi, 13. yüzyılın ilk yarısında Suriye ve Mısır'da hüküm süren Eyyûbîler de, hâkimiyetlerini kuv-

vetli ve cevval esirler (Memluklular ar. **mamlū**=esîr) üzerine dayandırıyorlardı. Burada söz konusu olan doğu Avrupalı (bugünkü Ukrayna ve Kuzey Kafkasya) kıpçak ve çerkes esirleridir. Moğal istilâsı söz konusu olan Kıpçakların hemen hemen hepsini, hizmete almaya hazır bulunan Mısır ve Suriye'ye getiriyordu. ᶜAyn Calut savaşında (1259) memluk liderlerinden BAYBARS moğol baskını dalgalarını kırmayı başardı, ve hemen Mısır ve Suriye'de memluk hakimiyetinin kurucusu oldu. Böylece meydana gelmiş olan bu yeni durum, arapça konuşan yerlileri ciddi olarak, yeni hâkimlerin ana diliyle uğraşmaya sevk ediyordu. Bütün bu çalışmalar, tamamıyla arap dil bilimi prensipleri üzerine kurulmuştur; bundan dolayı dilbilgisi kısımları beklediklerimize uygun değildir. Fakat kelime hazinesi (11000 kelimenin üstünde) geniş ve itimada şayandır. Varşova'da, bir çalışma grubunun, ANANIASZ ZAJACKOWSKİ'nin yönetimi altında, bütün bir **Thesaurus Linguae Kipçakorum** «Kıpçak dili hazinesi» üzerine çalışmakta oluşu alkışlanmaya değer bir olaydır. (krş. Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejetnosci, cilt. 50: 10, 1949, 591-94 ve Przeglad Orientalistyczny, No: 2 (14), 1955, 248).

Memlûk-kıpçakçası metinlerinin dili bir bütünlük teşkil etmezler. T. HALASI KUN burada üç Türk şivesi (ağzı) tesbit etti: 1. Asıl Kıpçakça, 2. Asıl Oğuzca, 3. Oğuz - Kıpçak karışımı bir dil (KCsA, cilt. 3: 1, 1940, 80-83). Burada 1. ve 2. maddede anılan şiveleri ele alacağız.

Bu nev'in ilk tanınan eseri Eyyûbîler'in hakimiyetinin son yıllarında yazılmıştır (Mısır'da 1245 yılında); bu, anonim, **Tarcumān turkî wa-ᶜarabî** (=T.) adlı Kıpçakça üzerine bir ders kitabıdır: **Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift herausgegeben und erläutert von** M. TH. HOUTSMA, Leiden, 1894, 114, 57 s. Yaklaşık olarak 2000 kelime ihtiva eden bu eser, aşağıdaki bölümlerden ibarettir :

1. Kısa bir fonetik giriş ve isimlerin 26 bölümde verilmiş Arapça-Kıpçakça alfabetik lugati (s. 5-53),

2. Fiillerin Arapça-Kıpçakça alfabetik bir lugati (emrin 2. teklik şahsı şeklinde s. 33-44).

3. Kıpçakça fiil çekiminin oldukça kifayetsiz bir izahı (44-50).

4. Zamirler, isim çekimi, edatlar ve ekler (50-57).

Maalesef onu takip eden eserlerden ikisi de bulunamamıştır. Elimize geçmiş olan hemen aşağıda anacağımız daha sonra yazılmış eserlerin önde gelen kayıtaklarından biri olan Kıpçak ᶜAlā addin Beylik'in **al-anwār al-mudiᶜa**'sı bilhassa çok önemli olmalıdır: Abū Ḥayyān (kendisi sadece **al-kitāb** der), **Tuḥfat az-zakiya** ve **Bulġat al-muštāk.** Müellif, yaklaşık olarak 1250 den 1282'ye kadar Kahire'de faaliyette bulunan, C. BROCKELMANN'da (Geschichte der Arabischen Litteratur, I², 652) Beilaḳ b. ᶜAbdallāh al-Ḳıpçāḳ diye anılan şahısla aynıdır.

Beylik'in genç (?) çağdaşı ᶜImād al-Dīn Dā'ūd b. ᶜAlī b. Muḥammad al-Warrāḳ al-Mışrī muhtemelen Mısırlı Arap şairi Abū Ḥafṣ ᶜUmar b. Muḥammad b. al-Ḥasan al-Warrāḳ al Mışrī (*1218, 1296; krş. BROCKELMANN, GAL I², 314)nin yeğeni olmalıdır. Eseri **as-Ṣaḥīḥ min durrat al-mudi'a**'dan **Bulġat al-muštāḳ**'ın müellifi ve Molla Salih (son anılan maalesef eksiklerle dolu) istifade ettiler.

1298'den itibaren Kahire'de, yüksek okullarda bir İspanyol (berberî asıllı), bir dil bilimci ve Kur'an âlimi Abū Ḥayyān Muḥammad b. Yūsuf al-Garnāṭī (*1256, 1345) tesir icra ediyordu. Kıpçak dili üzerine en az dört eser yazdı. Bunlardan bize kadar bir tanesi gelebildi: **Kitāb al-idrāk li-lisān al-atrāk** (=AH. Eseri (1312 de telif edilmiştir) 1891 de Mustafa Beg (İstanbul, 313 s.) ve 1931 de AHMET CAFEROĞLU (İstanbul, XV, 186, 156) neşretti ve işlediler; bunlara ilâveten krş. L. BOUVAT, **Une grammaire turque** vs., Actes du XIVe Congrès international des Orientalistes, Paris 1907, 44-78.

Kitāb al-idrāk müellifin daha önceki eserlerinin bir hülâsası olsa gerek. İki bölümden oluşur: 1. Kıpçakça - Arapça bir lügat (isim ve fiil, sonuncu görülen geçmiş zamanın 3. teklik şahsı şeklinde: CAFEROĞLU nşr. 7-100), 2.78 bahisten ibaret Kıpçakça'nın ses ve şekil bilgisinin izahı (101-55). Eserin lügat malzemesi çok, önemli bilhassa büyüktür; yaklaşık 3500 kelimeyi kapsar.

Abū Ḥayyān'ın diğer eserleri (kaybolmuş olanlar) Kıpçak filolojisinin özel sahalarına hasr edilmişlerdi : **Kitāb al afᶜāl** fiile (bazı durumlarda şekil bilgisine), **Zahr al-mulk fi naḥw at-turk** cümle bilgisine ve **ad-Durra al-mudiᶜa fi'l-luġāt at-turkiyā** - lügata (bu çalışma al-Warrāq [belki Beilik'in]). in tamamıyla aynı addaki eserine nisbeten yazılmış olmalıdır.

1402 yılında yazılmış olan **idrāk** (Ḥāliş-Efendi Nr. 6574; şimdi Üniversite ktb. de) in İstanbul yazması, Velet İZBUDAK tarafından neşredilen (**El-idrāk** haşiyesi, İstanbul 1936, 55 S; ne yazık ki, sadece latin yazısıyla) pek çok kenar haşiyesi (yaklaşık olarak 1000 kelime) ihtiva eder.

14. yüzyılda Suriye'de faaliyet gösteren Carnal ad-Dīn Abū Muḥammad ᶜAbdallah at-Turkī'nın **Kitāb bulġat al-muştāḳ fi luġat at-turk wa'l-ḳifçaḳ** (—BM)ını ANANIASZ ZAJACZKOWSKI neşr etti ve işledi: 1. kısım (isim, konularına göre) : **Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks**, Warschau 1938, XXI, 56, 16 s., 4 levha; 2. kısım: (fiil, alfabetik; şunlar verilmiştir: geçmiş zaman, geniş zaman ve emir) : **Slownik arabsko-kipczacki...**, 1954, 86 s. 138 levha (çok kötü bir tıpkı basım). Eser yaklaşık olarak 1500 kelime ihtiva eder. (bk. PRITSAK, Der Islam, cilt 32:3, 1957, 362-65'te).

Anonim **kitāb at-tuḥfa az-zakıyā fi luġat at-Turkıyā** (+TZ, 14. yüzyılda Suriye'de meydana getirilmiştir) ilk geniş bilgiyi ANANIASZ ZAJACKOWSKI (Pubblicazioni dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli, Annali, N.S. cilt 1, Roma 1940, 149-69'da) verir, sonra T. HALASI KUN, 1942 de Budapeşte'de fotokopi olarak neşreder. Üç yıl sonra BESİM ATALAY'ın HALASI KUN ile kendi arasında bir polemiğe yol açan (bk. DTCD, Ankara, cilt 5: 1, 1947, 1-37; cilt 6: 1-2, 1948, 87-121; cilt 7: 1, 1949, 415-65) çalışması (300 s., pek iyi olmayan 91 levhalı bir tıpkıbasım) gün ışığına çıkar.

At-tuḥfa az-zakīya iki kısımdan ibarettir: 1. Arapça-Kıpçakça alfabetik sözlük; her Arapça harf içinde iki bölüm var: 1. a. **İsim** (yer yer ilgili harfin ihtiva ettiği konulara göre). b. fiil (görülen geçmiş zamanda, tıpkı-basım s. 3b-39a); 2. Şekil bilgisi (gramer şekillerine göre bir lügat tanzim edilmiştir: tıpkı-basım 39a-91a).

Mısır'dan (15. yüzyılın başlangıcı) anonim bir dilbilgisi çıkar: **al-Ḳawānin al-kulliya li - dabṭ al-luġa at-turkiya** (=Q). Eseri 1928'de KİLİSLİ MUᶜALLİM RİFᶜAT (BİLGE) yayınladı (İstanbul; 94 s., MEHMED FUAD KÖPRÜLÜ'nün bir önsözü ile, s. 5-7). Bir kaç yıl sonra, aynı eser, üzerine S. TELEGDİ'nin almanca çalışması çıktı **Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhdt.**, KCsA, I. Erganzungsband H. 3, Budapest 1937, 282-326'da. Eser geniş bir dilbilgisi ve küçük bir kelime listesinden ibarettir (yaklaşık 500 kelime).

Yine şimdiye kadar tanınan Mısır kökenli Memluklular devrinin bir eseri de Mollā İbn Muḥammad Sālih'in **aş-şudūr adhalıya wa'l-ḳıṭaᶜal-aḥmadiya fi'l-luġat at-Turkıyā** (+MS; yaklaşık 1619 da telif edilmiş) adlı, BESİM ATALAY tarafından, kendisinde bulunan bir yazmaya dayanarak neşredilmiş bir eserdir. (İstanbul 1949, VLII, 4 tıpkı-basım., 70 s.; maalesef BESİM ATALAY eserin Paris yazmasını tanımıyor: E. BLOCHET, Catalogue des manuscrits turcs, I, Paris Bibliothèkue Nationale S. 294, Suppl. 276).

Eser beş kısımdan teşekkül etmiştir: 1. Fiil (dilbilgisi şekillerine göre sekiz bölüme ayrılır, 2-31), 2. İsim (konularına göre, 32-44), 3. Şekil bilgisi (zamir ,sayılar, 44-50), 4. «Arapça ve Türkçe'deki ortak kelimeler» (Arapça ve Farsça'dan alınma kelimeler 51-58), 5. Osmanlıca cümleler (59-70).

Bu dil incelemelerinin dışında, Memluk-kıpçakçası diliyle telif edilmiş, dînî ve din dışı muhtevalı en az sekiz eser daha vardır: (krş. T. HALASI KUN, KCsA, cilt 3:I, 1940, 79-80); fakat şimdiye kadar bu metinlerden bir tanesi tamamıyla neşr edilmiştir (bk.4. Metinler, 1). İbn-i Mühenna'nın eseri aslında Kıpçakça'yla ilgili değildir, krş S.E.MALOV, **Ibn Muchanna o Tureckom Jazyke**, Zapiski Kollegii Vostokovedov, cilt 3:2, 1928, 221-48.

2. Kıpçakça üzerine Arapça yazılmış eserler, Kıpçakça'nın bütün seslerini vermek imkânına sahip olmayan Arap alfabesini Bundan dolayı bazı seslerin transkiyopsiyonlarına, meselâ: bazı farklı işaretler kullanılmaya ihtiyaç hissedilmiştir. Burada herşeyden evvel **p, ç, g, ŋ** sesleri bahis konusudur.

Arapça-Kıpçakça seslerin teorik kısmında, Kıpçakça p ve ç, f, meselâ ş ile karışık «(al-maşūba)» olan b ve c olarak açıklanmıştır. Bunlar çeşitli şekillerde yazılmışlardır : 1. **p:** Arap, **b** (T, Bu) ile; Arap f (Q ile; üste al-maşuba'nın kısaltılmışı (ş ـشـ) koymak suretiyle **(AH)**; ve Farsça'da olduğu gibi ـپـ p (T. MS) ile. 2. **ç** Arapça **c** (T, BM, TZ) ile; Arapça **ş** (T, Q) ile; üts **ş** (=al-maşūba) koymak suretiyle (AH+BM) **ç** ile **c**'nin üzerine üç nokta koymak suretiyle (BM) ve Farsça'da olduğu gibi ـچـ ne (MS).

Kıpçakça **g** sesi teorik kısımda **ġ** ile **k** arasında bir ses (T), yahut «bedevî tarzı **k**» **(al-kāf al-badawlya**, K, AH), veyahut ta «baglı k» **(al-kāf al-mafḳūda**, TZ) olarak gösterilir. **g** genellikle **k;** nadiren Farsça'daki gibi ـڭـ (BM yer yer, AH nin Ḥālış Efendi yazması) veya ـگـ (MS; krş. Ibn Muhannā) ile gösterilir.

«Nazal **n**» **(an-nūn al maġmūna)**, yani ŋ (krş. Kāşgarī: «bu sesin (ŋ) Türk olmayanlar için telâffuzu çok zordur»)nin verilişi çok çeşitlidir. T de dört şekilde yazılmıştır : ن **n**, ayrıca نك **nk**, veya ڭ ġ (art damaklılarda) ve ڽ (ön damaklılarda). AH bunun için ـٔـ işaretini kullanır yahut «nazal n» (an-nūn al-haişūmīya) diye yazarak gösterir. BM ن **n** yahut üzerine **kāf** (ön damaklılarda) konmuş **nūn** ve üzerine **kāf** (artdamaklılarda) konmuş **nūn**+**ġayın**'la yazar. TZ ve MS tamamıyla نك **nk** ile yazar. Q da hece sonunda غ **ġ**, kelime sonunda نك **nk** ve kelime içinde نك **nk** (ince ünlülerden sonra) ve نغ **nġ** (kalın ünlülerden sonra) ile yazılır: bazı kelimelerde ŋ yerine **n** kullanılır (krş. s. 78).

Bunlardan başka, Arapça-Kıpçakça eserler, gerçek değerlerinin daha yakın değerlendirilmesi gereken bazı Kıpçakça sesleri not ederler, bu cümleden olarak meselâ :

1. bir **z**— sesi; T de «ağdalı **z**» (al-mufaḫḫam; kısaca **z** üzerine **m** konarak yazılır) olarak adlandırılır; **Q** bu sesi (?) «ş nin hışırtılısı» (bi-işmān az-zāy şādan) olarak gösterir:

2. ş nin üzerine **s** konularak yazılan bir **s**— sesi (BM);

3. Üzerine ekseriya bir **d** konulan ve ط ile yazılan veya sık sık altı noktalı bir **d** nin üzerine ط koyarak yazılan bir **d** sesi;

3a. üzerine t (veya d) konularak d (veya t) ile yazılan bir başka (?) **d** sesi;

4. T de «ağdalı» br **l** sesi görülür (üzerine **m** konulan bir **l** sesi; krş MS de لٔ yazılışı»;

6. Üzerine **ḳ** konularak **ġ** ile yazılan bir **ḳ** sesi (BM, Q);

7. BM'de 2. teklik şahıs emir ekinin yazılışını henüz kesinlikle söylemek daima mümkün değildir: üzerine غل konulan (art damaklı kök ve gövdelerde) كل ve üzerine كل konulan (ön damaklı kök ve gövdelerde) ڭل , O halde aşağı yukarı **—ġıl** ve **—ĝil** (veya **—yil**?).

Arapça ağdalı harfler ص s, ض d, ط ṭ Kıpçakça s, d, t

seslerinin art damaklılıları için, aynı şekilde ق **ḳ** ve غ **ġ** sesleri Kıpçakça ḳ ve ġ sesleri yerine kullanılmışlardır.

Q ve bilhassa AH de görülen «hafif» **(al-muraḳḳaḳ, bi't-tarḳīḳ.** kısaca ق ḳ) ve «agdalı» (al-mufaḫḫam, bi't-tafḫīm; kısaca ح **ḫ**) ünsüzlerinin ayırımı özel bir önem taşır. Fakat burada bahis konusu şimdiye kadar işaret edildiği gibi (meselâ Z. TELEGDİ) dil uyumuna değil, **a** yı **ä** den, **o** yu **u**, **ö** yü **ü** den ve **ı** yı **i** den ayırmaya işaret etmektir. Yani «ağdalı» (ح) sadece **a**, **o**, **ö** ve **ı** ünlüleri ile hafif (ق ünsüzü ise **ä**, **u**, **ü** ve **ı** ilgili görülürler, şu örnekler (örnekler AH ye göre) bu cümledendir :

اَتْ (ح) **at** «at—» ve (ق) اَتْ **ät** «et»,

اَوْلُو (ح) **avlu** «av yeri» ve ((ق) اَوْلُو) **ävlü** «evli»

يَلْ (ح) **yal** «yal» ve (ق) يَلْ **yel** «rüzgâr»,

طيدى (ح) **toydı** «doydu» ve (ق) طيدى **tuydı** «duydu»,

سُزْ (ح) **söz** «söz» ve (ق) سُزْدى **süzdi** «süzdü, temizledi»,

إِلْ (ح) **il** «el, memleket» ve ((ق) إِرْ **ır** «türkü, şarkı»,

Ünlüler harf veya sadece hareke ile gösterilir.

TZ, AH'de çok kere ünlü uzunluğu ayırt edilir, bu cümleden olarak meselâ AH اَاغْ «ağ», TZ اَاوْ **ot** (trkm. ōt) «ateş», اَاَرْ **ör** (tkm.**är**) «adam, er» şeklinde gösterilmiştir; **—a**/**—ö** genellikle elifle yazılır.

ä bazan imale (yani **a** nın söylenişi gibi) ile gösterilir krş. T deki meselâ: دى ـه ـدا «**de**—» yazılışı.

—u, nadiren vav elifle yazılır (meselâ B. Bu قبوا **ḳapu** «kapı).

Dudaksı **ä** ünlüsü (**ġ**, w, l, r, ḳ'den önce a) üstün (meselâ T قَلْ **ḳäl**— <**ḳal**— «kal—») ve elif ile (**ä**> **o**) meselâ ياغرت **yäġurt** «yoğurt», yazılır.

Ön ses. **b**—, fakat **p**— hiç yok; **t**—, nadiren **d**—, **k**—, nadiren **g**—; **ç**—; **y**—; **c**— hiç yok.

—d—>**—y—** tamamıyla alışılmış vaziyette, hatta yabancı ke-

limelerde bile, meselâ Fars. بادام >(T) **bayam** «payam, badem, çağla».

—ġ, —°ġ°— nin durumu bakımından elimizdeki eserler bir birlik göstermezler. **—ġ> —w, —°ġ°—>—°w°—** değişmesi yanında (meselâ, **bızawu ~buzaw <buzağu** «buzağı», TZ de ekseriya, AH ve BM de sık sık) T çoğunlukla **—ġ—** ve—° ġ °— 'yı muhafaza eder: **yaġ—** «yağ—, **buzağu** «buzağı».

Ekseriye **i—, yi—** ye dönüşür : **yipek** (T, AH) «ipek».

b—, p— (yabancı kelimelerde)>**m—: män** «ben» **(<bän), mamuḳ ~ mamıḳ** <Fars. پنبوق «pamuk, basma», **bunuŋ> munuŋg** «bunun».

ḳ—, k— yer yer düşer: **ḳurtḳa> urutḳa** «ihtiyar kadın», **ḳaya ~ aya** «kaya», **kügürçin ~ ügerçin** «güvercin» (krş. T. HALASI KUN, Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar, cilt I, Ankara 1950, 45-61).

—ŋ> —n değişikliği olup olmadığı henüz açıklığa kavuşmaya muhtaçtır; burada ك~ن —ŋ olarak yorumlanmıştır.

ä ve **e** ünlüleri ayırt edilmişlerdir, meselâ: كرتما **kärtmä** «armut», ve دى **de—** «de—».

Metatez: (Göçüşme) : **yamġur** «yağmur» (**<yaġmur**), **yurmaḳ** «yumruk», (**<yumruḳ**), vs.

Ünsüz düşmesi: **—d,** yabancı kelimelerde düşer, meselâ: (T) **särbän** <Fars سرپند «baş örtüsü»; yer yer t'nin önünde de **—r—** düşer, meselâ: **atḳarı** «arka» **(<artḳarı).**

31. Küçültme ekleri : **—ġına ~ —gine** (krş. CC); **—çıḳ; —cıḳaz.**

Fiilden isim yapma ekleri: Şekil ve tarz: **—uş, —iş,** Alet isimleri : **—ḳu, —ḳı.** Fiilden fiil yapma ekleri: Sebep: (Nadir): **—ḳır (yat— —ḳır—**, krş. kar. T.), **—ġuz (tur-ġuz—, kör-güz—**, krş. kar. T.) **—zır (tam-zır—** «damlat—», **äm-zir—** «emzir—»).

321. İlgi hali: **—niŋ**; yükleme hali: **—ni;** yönelme hali: **—ġa ~ —gä** vs. (fakat BM'de ve nadiren, meselâ Q de: **—a ~ ä)** vs. Üstünlük: (Q) **bu andan yaḫsıraḳ** (veya **bir az yaḫşı)dur.**

İyelik ekleri: Tkl. 1. **—um (~ —im),** 2. **—ıŋg (~ uŋ),** 3. **—i— —ı: —sı ~ —si;** Çkl. 1. **—muz/(~ miz),** 2. **ŋız,** 3. **—ları ~ —läri.**

Sayılar: bk. «Ek». Sıralama sayıları: (Q) birinci (برانجى) veya **biriŋgi, üçinci** (أوچونجى) vs.

Son çekim edatları: **alt** (Q: **artında** «ardında»), **yanıŋda** «yanında», **üstümä** «üstüme», (Q) **seniŋ** katında **kim bar** «senin yanında kim var», **kibi(k)** «gibi»: **bäri** (ayrılma hali) «beri»; **degin (cä)** (yönelme hali) «kadar», **bilä** (yalın veya yükleme hali) «ile».

Zarflar: Yer bildirenler (eski yön bildirme hali): **yoġarı** «yukarı», **aşaġa** «aşağı», **ilgäri** «ileri», **atḳarı (<artḳarı)** «arka» **ḳaru** «nere», **anġaru** «ora»; (BM) **ḳanda** «nerede».

Zaman bildirenler : **burun** «önce», **soŋra** «sonra», **tünlä** «geceleyin», **taŋla** «sabahleyin».

Şahıs zamirleri : 1. **män, mänim ~ mänüm, mäni, maŋa;** 2. **sän, seniŋ säni, saŋa,** 3. Şahıs ya dönüşlülük zamirleri, meselâ, Q: **özi,** Q, **TZ känsi,** BM: **kändözi (<kändi özi),** veya işaret zamiri **ol** (meselâ B, T. Q) ve (BM) **tigi** ile ifade edilirler. **bänim ~ bäni, anuŋ ~ anı** şekilleri (BM) Karaçayca - Balkarca'yı hatırlatır. **miz** «biz» (AH; krş. sar. —uyg. **mis** «biz») şekli dikkati çekicidir.

İşaret zamirleri : **bu, munuŋ, munı muŋa; munlar, munlaruŋ** (fakat Q: **bular, bularġa); ol, anıŋ, anı; anlar, anlaruŋ; tiymä** «değme, her».

Soru kelimeleri : **kim** (yükleme h. **kimni**) «kim», **kimsä** «kimse,», **nä** «ne», **näçä** «nice», **näçük** «nasıl», **näniçün** «nasıl».

322. Şahıs ekleri :

Tkl. 1. **—män,** 2. **—sän,** 3.——; çkl. **—biz,** 2. — **siz,** 3. **—lar ~ —lär.**

Tkl. 1. **—m,** 2. —ŋ, 3. ——; Çkl. 1. **—ḳ, —k,** 2. **—ŋız,** 3. **—lar ~ —lär.**

Bildirme: müsbet **dir ~ dur,** menfi **dägül** (nadiren, Q ya göre) **tügül.**

Partisip 1: **—ġan ~ —gän, —ḳan ~ —kän** (nadiren de **—än— —an,** meselâ T ve BM de böyle) ve **—içi** (meselâ **okıçı** «okuyucu»).

Partisip 2: **—mış.** krş. BM **kälmiştä** «geldiği zaman» ve **ayladı çaḳ** «söylediği zaman».

Gelecek zaman partisipi (tamamlanıp bitmemiş eylem) : **—daçı** (T, AH) ve **—acak ~ —äcäk** (bu şekil Q'da arapça mekan isimlerine karşılık olarak gösterilmiştir), meselâ, **bu olturacaḳ yir dur** «bu oturucak (oturmaya mahsus) yerdir» (Q).

Zarf - fiiller: **—ip, —üp, —la—** lı fiillerde: **—yip, —yüp; —a ~ —ä** (ünlüden sonra: **—ya ~ —yä**); **—käç ~ —gäç**, meselâ: **biy yätişkäç män yätiştüm** «bey gelince, ben geldim» (Q); **—ḳalı ~ —ġalı: kälgäli beri körmädüm** «geleliden (o) beri görmedim»; **—gincä: kälgincä** «gelinceye kadar».

Masdar: **—maḳ ~ —mäk:** (Q) **mäni körmäkä az ḳaldı** «beni görmeye az kaldı».

Fiilden isim: **—ş: biniŋ olturuşı mänim kibi** «beyin oturuşu benim (oturuşum) gibi» **Paranomasie** (isimleştirme): (Q) **uruş urdum** «vuruş vurdum», **yäyiş yädim** «yeyiş yedim».

Emir: Tkl. 1. **—ayım ~ —äyim;** 2. **—ġıl ~ —gil, —ḳıl ~ —kil** (T, Q; BM de **—ġıl ~ —yil;** AH de dudak ünlülü şekilleri de var). Buna karşılık TZ Ermeni Kıpçakça'sı ve Batı Karayimce'de olduğu gibi **—ġın ~ —gin, —ḳın ~ —kin** şekillerine de sahip, (menfisi: **—mağın** vs.): Çkl. 1. **—alıḳ ~ —älik, —alım ~ älim;** 2. **—iŋ** menfisi: **—maŋ**, T, AH), **—iŋsiz** (AH), **—ıŋız ~ —iŋiz** (menfisi: **maŋız**, T, BM, TZ, Q).

Görülen geçmiş zaman: **—di—**; 1. teklik ve çokluk şahıslar dudak ünlüleriyle: **—dum, —duḳ** (BM, Q).

Geniş zaman: ünlü ile biten fiillerden sonra: **—r—**; tek heceli fiillerden sonra: **—ar— ~ —är—**, meselâ: **aç-ar—, aġ-ar, soy-ar, sök-är şiş-är, tik-är—, tut-ar—, ür-är—**; istisna olarak: **—ur— ~ —ür—** (**l, r. n** den sonra) meselâ: **al-ur—, ber-ür—, bil-ür—, bul-ur—, öl-ür—, ḳal-ur—, sın-ur—, tur-ur—.** Çok heceli fiillerden sonra: **—ur— ~ —ür—** (**—t > —d** olur) : **açıl-ur—, aḳsur-ur—, asıl-ur—, arıd-ur—,** (**< arıt—**), **azdur-ur—, tükän-ür—, utan-ur—, uzad-ur—** (**< uzat—**), vs. Soru: (Q): **kälirmisän.**

Şimdiki zaman: TZ de: **—adır—** (ünlü ile biten fiillerde) ~ **—ydir—** (ünsüzle biten fiillerde), menfisi **—äydir** (**—dir < turur—**); Q de (sadece iki defa zikredilmiştir) **—äyor: käl-äyor** «geliyor», **käl-äyorlar** «geliyorlar».

Gelecek zaman - istek - gereklilik : İki şekil tesbit edilmiştir : **—ġay— ~ —gäy—** ve **—ġa— ~ —gä—** (T ve AH de böyledir); menfisi **—maġay—** (meselâ T de). Soru: (Q) **kälgäymimän.**

Gelecek zaman: TZ de tesbit edilmiştir: **—ası— ~ —äsi—**, meselâ: **käl-äsi-men** «geleceğim».

Birleşik geçmiş zaman: (hikâye): TZ ve Q de tesbit edilmiştir: **—ip tir— (tir— < turur—)**, meselâ **käl-ip tir-män** «geldim, gelmişim». Soru: **käl-ip-mi-dür.**

Anlatılan geçmiş zaman: TZ ve Q de tesbit edilmiştir: **—miş—: kätmişmän** «gitmişim».

33. Yan cümle örnekleri: (Q ye göre) :

Şart cümleleri: **kim tursa turġaymän anın bilä** «kim dursa (ben de) onunla dururum), **biy alġanda sän dağı al** «Bey alınca (alırsa) sen de al», (gerçekleşmemiş) **sän turmasaydıŋ turdum män** «sen kalkmasaydın (ben) kalkardım».

Zaman bildiren cümleler: **sulṭānıŋ kälgäli bäri bir ay bardır** «sultanın geleli bir ay oldu», **biy çaḳ turdı män yätiştüm** «Bey —tam— kalkınca, ben yetiştim». Zarf fiillere de bk.

Gaye bildirenler: **aş yämäkä käldüm** «yemek yemeğe geldim», **säni izdädüm ki(m) tamaşaylägäysän** «gezmeye gitmen için seni istedim, (aradım)».

Nisbet (ilgi) cümleleri: **ol kim kördüm säniŋ ḳatında käldi** «senin yanında gördüğüm geldi». **kätgän mänim dostum dur** «giden benim dostumdur».

Sebep bildiren cümleler: **säni sävmäk üçün** (veya **sävmakindän) käldüm** «seni sevdiğimden geldim».

Ki(m) cümlesi: **bildüm ki(m) biy käldi** «bildim ki(m) bey geldi (beyin geldiğini bildim).

34. Yukarıda söylendiği gibi, Memluk-kıpçakçası metinlerinin Türkoloji için özel anlamı fevkalâde zengin lügat malzemesine sahip olmasından ileri gelir. Bu arada Kıpçakça ve Oğuzca (Türkmence) unsurların yan yana bulunması da ayrı bir önem taşır. Bazı misaller, söyleneni yakından görmeye yardım edebilirler:

İsimler: «güneş»: K (ıpç). **ḳuyaş** + O(guz.) **günäş,** «ip, urgan»: K. örkän + O. **urġan,** «çok»: K **köüş + O. talïm,** «saman»: K. **salam** + O. **saman,** «armut»: K. **kärtmä** + O. **armut,** «kurt»: K. **börü** + O. **ḳurt,** «karaca»: K. **ilik + aywuḳ,** «tavşan»: **ḳoyan** + O. **tauşan,** «omuz» K. in + O **ägin,** keçe: K **kiyiz** + O. käçä.

Fiiller: «yaz—» : K **çız—** + O.**yaz—,** «söyle—» : K. **sözla —** + O. **söylä—,** «yen—» K. **ut** + O. **yän—,** «karış—» K. **bulaş—** + O. **ḳarış—,** «ısır—» K. **tişlä—** + O. **ısır—,** «bul—» K. **tap—** + O. **bul—,**

«dinlen—» : **K. tın— + O dinlän—**, «gönder—» K. **uzat— + O. göndär—**, «kör ol—» K. **karağu ol— + O. ol—**, «hasta ol—» K. **sökäl ol— + O. sayru ol—.**

Ek : Asıl sayılar (en sağda: Ermeni Kıpçakça'sı karşılıkları) :

	T	O	AH	BM	TZ	Kr.
1	بير	بر	بر	بر	بر	bir
2	ايكي	اكي	اكي	اكي	ايكي	ek^{c}i
3	اوچ	اوچ	اوچ	اوچ	اوچ	uç
4	دورت	دورت	تورت	ترت	دورت	ǫrt
5	بيش	بيش	بش	بش	باشى	boş
6	التي	التي	التي	التي	التي	altı
7	يدي	يدي	يتي	يدي	يادى	yedi
8	سكز	سكز	سكز	سكز	ساكز	sek^{c}iz
9	طقوز	طقوز	طقوز	طقوز	طوقوز	t^{c}ǫhuz
10	اون	اون	اون	اون	اون	ǫn
20	يكرمي	يكرمي	يكرمي	يكرمي	ياكرمي	igirmi
30	اوتوز	اوتوز	اوتوز	اوتوز	اوتوز	ötˢuz
40	قرق	قرق	قرق	قرق	قرق	ḫırḫ
50	اللي	اللي	اللي	اللي	اللي	elli
60	التمش	التمش	—	التمش	التمش	alt^{c}mış
70	يتمش	يتمش	يتمش	يتمش	ياتمش	yetmiş
80	سكسان	سكسان	سكسن	سكسن	ساكسان	sek^{c}san
90	طقسن	طوقصان	طقصن	طقسن	توقصان	t^{c}oksan
100	يوز	يوز	يوز	يوز	يوز	yuz
1000	مين	مين	مين	بن	مينك	ming

ERMENİ KIPÇAKÇASI

11. yüzyılın ortalarında Ermeni Bağratlılar İmparatorluğu Selçuklu akınlarına dayanamayıp çöktü. Bunun üzerine Ermenilerin büyük bir bölümü göçtü ve, Kırım'da kuvvetli bir cemaat teşkil etti. 13. ve 14. asırlarda buralarda çok önem taşımış olmalılar; çünkü bu yarımada bu devirde Armenia Magna (Ermeni adası) veya Armenica Maritima (Ermeni denizi) diye adlandırılıyordu (krş. M. HRUŞEVSKYJ, **Istorija Ukrajiny-Rusy**, cilt 4, Kiew-Lemberg 1907, s. 297). Ermenilerin büyük merkezleri Kafa, Solchat ve bilhassa Sudak (Kıpçak imparatorluğunun ticaret merkezi, Rusya - Bizans - ve Memluk imparatorluğunun mallarını arz ettikleri ve mal aldıkları yer) şehirleri idi.

Ermeni göçmenlerinin Kıpçaklarla devamlı teması - her şeyden önce Kıpçak ticaretinin aracısı olarak edindikleri yerleri - onları (dinlerini, yazılarını, aynı zamanda bir çok Ermenice tesleri muhafaza etmelerine rağmen) yavaş yavaş Kıpçak dilini kilise dili ve resmî dil olarak kabul etmeye sevk etti. Kırım Ermenilerinin bir kısmı Leos I'in batı Ukrayna'da (Galiçya ve Ledomer krallığı) yerleştirme teklifine uydular (1280) ve daha sonra «Polonyalı Ermeniler» olarak tanındılar. 1496'dan beri Ukraynalı Ermenilerin merkezi Kamenez - Podolsk (bununla ilgili olarak krş. M. HRUŞEVSKYJ, yuk. eser, cilt 5, s. 247-48, 251-54) şehri oldu.

Ermeni-Kıpçakçası yadigârları olarak şu eserler anılabilir :

1559 - 1664 yıllarına ait Kamenez - Podolsk Ermeni cemaatına ait dosya ve evraklar (Belediye meclisi evrakları). Bu belgeler 1943 e kadar Kiev'de, Ukrayna eski devlet arşivinde (Üniversite binasında) muhafaza edilmişlerdi. 32 cilt idiler ve bunlardan 4386 numaralı olanı da tamamıyla Kıpçakça idi. Bu hazineler 1944 yılında, Almanlar geri çekilirken, yangınların kurbanı oldu. 1930 yılında, Uk-

rayna İlimler Akademisi A. KRYMŞKYJ'nin talebelerinden birini, T. I. HRUNIN'i, Ermeni Kıpçakçası ile yazılmış Kiev evrakını işlemekle görevlendirmişti. Çalışma oldukça hızlı yürüyordu. HRUNIN, eski siyasî durumuyla ilgili olarak tutuklandığı zaman, aşağı yukarı 1933 te, bütün metinleri transkiripe etmiş ve işlemişti. Çalışması müsadere edildi ve basılmadı. Şimdi Gordlovskij Armağanında (Moskova 1953) HRUNIN'in en eski 4 ermeni kıpçakçası evrakını (1559 yılından kalma), transkripsiyonu ve Rusça tercümesi ile ele alan bir makalesi neşr edildiğine göre: **pamjatniki paleveckogo jazyka** KVI veka (s. 90-97; kısaltılmışı: Hr), HRUNIN'ın bütün monoğrafisinin muhafaza edilmiş olabileceği ümit edilebilir; ki orijinalin değerine sahip demektir.

Bilindiği kadarıyla, hali hazırda, aşağıda zikredilecek olan kütüphanelerde, toplam 28 Ermeni kıpçakçası yazması vardır.

Viyana'da Mehitaristlerde (15 yazma bk. J. DASHIAN kataloğu, 1896); Viyana Millî Kütüphanesinde (2 yazma); Paris Millî Kütüphanesinde (5 yazma, F. MACLER kataloğuna (1909) bk.); Venedik Mehitaristlerinde (1 yazma), Breslau Ossolineum'unda (1 yazma), Krakav'da Jagellonen Kütüphanesinde (1 yazma), Krakav'da Czartoryski Müzesinde (1 yazma), Polonya'da husûsi mülkiyette (2 yazma).

Muhteva olarak aşağıdaki sahalara ayrılır:

Dil bilimi: (dil bilgisi denemeleri - Viyana'da Mehit; Erm. Kıpç. lugat - Viyana Millî Ktb. ve Mehit.; şimdiye kadar neşr edilmedi): 1519 yılına ait Ermeni nizamnamesi (1568 yılında tercüme edilmiş - Viyana'da Mehit'de, Paris'te Bibl. Nat.'de, Breslau'da Ossoleneum'de; son yazma neşredildi. (Transkripsiyon ve tıpkı-basım) MARIAN LEWİCKI ve RENATA KOHNOWA: **La version turque-kiptchak du code des lois des Arméniens Polonais,** Rocznik Orientalistyczny, cilt. 21, 1957, 153-300; kısaltılmışı: L.); 1604-13 yıllarına ait Kamenez-Podolsk'taki Ermeni kolonisi yıllıkları (Venedik'te Mehit., ve Paris'te Bibl. Nat.de; son yazma JEAN DENY tarafından yayımlandı: **L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)**. Wiesbaden 1957, 96S.: kısaltılmışı: D); Çeşitli evrak, meselâ, Lemberg Ermeni Kilisesi'nin 1636-80 yılları sicilleri (Viyana'da Mehit'de, henüz yayımlanmadı): **Calenderium armenicum manuscriptum pro annis 500** (17. yüzyıl ortaları-Krakau'da Jagellonen ktb. de, henüz yayımlanmadı); 1654-71 yıllarına ait Paskalya ilâhileri (Paris'te Bibl. Nat.'de; henüz yayımlanmadı), dinî edebiyat: mezmurlar 1590 yılında Diakon Lusik adında biri tarafından tercüme edilmiştir (Viyana'da Zamoŝć Millî Ktb.'de); F. KRAELITZ - GREIFENHORST bunlardan mezmur 51 (50)yi bir tercüme ve bir yorumla birlikte yayınladı: **Sprachprobe eines ermenisch-tatarischen Dialektes in Polen,** WZKM, cilt 26, 1912, 307-24 (kısaltılmışı: Kr.); Paris'te Bibl. Nat.'de ve Czartoryski - Müzesi'nde ilâhî mecmuaları da var; dua kitapları, vaazlar, velîlerin hayatları, dualar ve şarkılar (Viyana'da, Mehit.'de, Paris'te Bibl. Nat. Czartoryski Müzesinde, henüz hiç biri yayımlanmadı).

M. LEWİCKİ, bütün Ermeni Kıpçakçası eserlerin lugatını yapmak istiyordu; onun yönetiminde çalışan Polonya İlimler Akademisi lügatçilik laboratuarı, LEWİCKI'nin beklenmeyen ölümünden sonra da çalışmaya devam ediyor.

2. YAZI.

k ve **k°**, **t** ve **t°**, **r** ve **ṙ**, **ç** ve **ç°**, sağlam bir kaideye bağlı olmadan Kıpçakça k, t, r, ç yerine kullanılırlar; Bundan dolayı Ermeni Osmanlıca'sında, ön damaksılarla art damaksılar ayırt edilmişlerdir. — **b** (e) = y; **j** (y) = —y—, —y.

Ses bilgisi. Aşağıdaki ünsüzler ayırt edilirler: **a, ı** (**ը** ile yazılır), **o** (kaideye bağlı olmayarak **ո** [kr. o] ve **n** [kr. **ն** ile yazılır]) **u, e** (**ե** = Kr. **e**, L, **ē**, D. Hr. **e** ile yazılır) muhtemelen **ä** (e, = D ε). Değişken ünlüler gösterilmez: L. **yamanlh** «yamanlık, kötülük».

Burada **o** nun **ö** den ve **u** nun **ü** den ayrılmaması kadar (Ermeni Osmanlıcası a[=e] + o : **իւ** ve ü **ini** + **hune** : **ին** yi birbirine bağlayarak transkribe eder) krş. KRAELITZ - GREIFENHORST, **Stutdie zum Armenisch-Türkischen,** wien, 1912, 23-24,, **o** nin ilk hecenin dışında **a(=e)** ile verilmesi gerçeği de, Ermeni Kıpçakçası'n - da - Kuzey Batı Karayimcesine benzer (kar. T.) — ünlü uyumunun yerine geçen bir nevi ünsüz uyumuyla karşı karşıyayız demektir: (Kr) **kora** «göre» (krş. kar. T. **kora** aynı anl.), **torasizlik'**imdan ««töresizliğimden, haksızlığımdan» (krş. kar. T. **torasizligimdan** aynı. anl.), **yurak** «yürek» (krş. kar. T. **yurak** aynı anl.), **t'engriga** «Tanrı'ya» (krş. kar. T. **tenriga** aynı anl.); (Yalnız 1575 senesine ait bir yazmada DENY (s. 19) **ü** lü üç kelime buldu: **tügül** «oeğil», **yürek** «kalp» ve **üzum (<yüzüm)** «yüzüm».

Dudak uyumu bütünüyle vardır; (Hr); **sorduḫ, oğuzluḫ, tutunur-esang.**

ḳ, her yerde olur: (Hr) **ḫaşuḫ** «kaşıka». (Kr) **t'oḫuz** «9».

—ġ, —v'ye dönüşür: (Kr) **aruv** «arı, temiz» (<**arıġ** = (Hr) **aruf** ~ **aruv**; —°**ġ**°—'nin durumu bir birlik arz etmez: (Hr) **oğlu** «oğcul), **oğurla**— «çal—», (Kr) **t'ogurdu** «doğurdu», **agzım** «ağzım» gibi şekilleri yanında **kiyovu** (=koyov-u) güveğisi (<**küδägü**) gibi şekilleri de görülür.

—d— (<—δ—)> **—y—** tamamıyla oluşmuştur: **kiyovu,** alıntı kelimelerde de: **kethoya** (Fars.).

Benzeşmeler: **tt>t-ayti** (<**aytti**), **eti** (<**et-ti**), **sat-ım** (satım). Şunları da krş. **ber-di** fakat **ayt-(t)i, artın-dan** fakat **kursestın, bar-ġay** ve **et-kay, bu dur** ve **satıp tr.**

31. Bilhassa fiilden fiil yapma ekleri **—v, —ov** (hareket isimleri; aynı zamanda CC, kar. T. **—v, —uv,** krç., balk. —u) işletir : **yaz-ov** «yazı», **yap-ov** «örtü», **tolov** (<**tola—**) «ücret»; şu şekilleri de krş.: **işit-ov-lu** «işiten», **yen-u —çi** «galip, yenen».

321. İlgi hali : **—ning** ~ **—nıng;** yükleme hali: **—nı, —nu, —ni** (üçüncü şahıs iyelik ekinde **—n**); yönelme hali: **—ġa, —k'a, —ḫa** (bazan sadece **a**, meselâ **eyam-a** «bey'e, Tanrı'ya», bilhassa 3. şahıs iyelik ekinde).

İyelik ekleri: Tkl. 1. **—im, —um,** 2. **—ing, —ung,** 3. **—ı, —i, —u; —si** vs. (yükleme hali: **uv-u-n** «evini», ayrılma hali **ḫol-u-n-dan** «kolundan»).

Sayılara dair: **ek°i** «iki», **igirmi** «20». krş. **avaldan** «evvelden, ilk», **ekinçi** «ikinci, sonra».

Şahıs zamirleri: 1. **men, menim, meni, manga; sen, sening, sanga.** Üçüncü şahıs işaret zamiri **ol** ile ifade edilir.

İşaret zamirleri : **ol, angar** ~ **anar; bu, bungar** (L. **mungar**); **bular.**

Soru ve belirsizlik zamirleri : **ḫaysi** «hangisi», **ḫayda** «nerede», **neçik** «ne kadar».

Dönüşlülük zamirleri : (Kr. L.D.) **k'endi,** (Hr) **kendining.**

322. Şahıs ekleri: Tkl. 1, **—men,** 2. **—sen,** 3. —; Çkl. 3. **—lar.**

Tkl. 1. **—m,** 2. **—ng,** 3 —; Çkl. 1. **—ḫ**

Partisipler : en çok görülen **—gan: oltur-gan** «oturan», **korunma-gan** «görünmeyen»; nadiren (genellikle kalıcı isim)i — **(ġ)uçu:** (L.D.) **yarġuçı (—ı)** «hakim»; **—daçı** (L.) **kutkardaçi** «kurtarıcı, yaratıcı»; **—miş:** (D.) **keçmişler** «geçmişler, atalar».

Ermeni Kıpçakça'sında-Karayimce'de olduğu gibi - iki masdar vardır : 1. **—ma** masdarı (asıl masdar): (kr) **k'orma** «görme, görmek» (Hr) **bernat klamas dopunstit etma da çıḫ-ma** (Bernat beni ne içeriye sokmak ne de dışarıya çıkarmak istiyor». 2. **—maḫ** masdarı (fiilden isim): **buyur-maḫ** «emir»;—**maḫlıḫ** «hareket ismi».

Zarf-fiiller : **—ip** (Hr) **alt-ip zıḫ ḫatununa satır edi** «Zıh'ın hanımına getirip satıyordu», **1 nemiç kort kumuşun erit-ip satır** «Kurt adında bir alman gümüşü eritip satıyordu»; **—y: ala-y** «böyle» **bula-y** «bu, böyle»; **kinça** «kadar»; bundan başka: **—kanda, kan zaman** «—dığı zaman», **—kan(dan) songra** «—dıktan sonra».

Emir Tkl. 1. — **iyim** (Kr **bol-iyim** «olayım», **ovrat-iyim** «öğreteyim»); 2. **—gin, —k°in** (Kr **al-gin** «al», **buz-gin** «sil», **yuv-gin** «yıka», **bah-k°in** «bak»; menfisi **sal-ma-gin** «bırakma»; krş. Batı Karayimcesi ve TZ); Çkl. 2. **—unguz, —ıngız, —ınız.**

Görülen geçmiş zaman: **—di, —ti: et-tim** «ettim», **al-dım** «aldım», **ald-ding** «aldın» **ayt—(t)ı** «dedi, söyledi», **sor-duḫ** «sorduk», D de: **edir** (<**erdi**) : **bar edir** (L. **bar ēdi**), **yoh edir.**

Hikâye : (Hr) **sat-ır edi** «satardı», (Kr), **sun-ar ēdiḫ** «sunardık»; bundan başka: (D.) **—ı yedi** (menfisi **mi yedi**), **ġay erdi.**

Şart: **aç-sang** «açsan», **ḫaçan kelsa** «eğer gelse», **egar bar-ma-sa** «eğer gitmezse»; genişletilmiş şekli: (Hr) **tutun-ur esang** «teminat verirsen» (Kr) **k°la-sang edi** «isteseydi» (**k°la—** <**kila—** <**kilä—** «iste—» +**tile**).

Geniş zaman (şimdiki zaman anlamı var): (Kr) **al-ır-men** «alırım», **ber-ir-sen** «verirsin», (Kr) **bil-ir men** «bilirim»; menfisi: (Hr) **tanı-man** (Krş. CC). «tanımam, bilmem», (Kr) **et-mas-tır** «etmez», soru: (Hr) **tanır-mi-sen** «tanır mısın?, bilir misin?».

Şimdiki zaman: **—yır, —iir, —ıyır** (krş. CC: **keliyir, keluyor** vs. **Q:** käläyor): (Hr), **sat-ır** «satıyor», **ayt-iir** «söylüyor», **bar-ıyır** «gidiyor, varıyor»; menfisi (D.) **ḫorḫman turmen** «korkmuyorum».

Gelecek - istek - gereklilik : **—gay, —k'ay:** (Kr) **bol-gay men** «olacağım», **yyrla-gay** «şarkı söyleyecek», **sat-kay-men** «satacağım»; (L.) **olumlu bolgay** «ölümlü olacak, ölmesi gerek», **ki koçurgaylar** «ki tercüme etsinler».

Gelecek zaman : **—sar—; ayt-sar-lar** «diyecekler, söyleyecekler» nadiren: **—ası:** (D.) **tiyası dır** «iyidir, mümkün, gerekir (diyecektir)».

Birleşik geçmiş zaman : (Hr) **ogurla-p tr** «çaldı, çalmıştı», **ayt-ıp tir** «dedi, demiştir», **sat-ıptr** «sattı, satmıştır», **Vznat et-ip tir** «iltifat etti» (L.), **çihargan-dr** «tercüme edilmişti».

Geçmiş zamanın hikâyesi: (Kr) **bar-ıp edi** «gittiydi, gitmişti».

33. Ermeni Kıpçakça'sının cümle kuruluşu —Karayimce'de olduğu gibi— Türkçe'den sapmıştır. Bu sapmanın en önemli belirtileri aşağıda gösterilmiştir :

İlgi halinin ters dönmesi (Karayimce'de olduğu gibi) : (Kr) **koplu̱hunga kora şagavat'ınıng** «müsamahanın (şefaatinin) çokluğuna göre» (kar. T.: **kopluğuna kora şevagatıynın**), **alnınga sening** «senin önüne»; Hr de Türkçe kelime sırası muhafaza edilmiştir: **toranıng alına** «törenin (kanunun) karşısına (kanuna, töreye) göre)», fakat krş: (Hr) **vasil kethoyalıhı da bulay vznat etip tir ilovnung** «Vasil de Lemberg meclisi önünde itiraf etmiştir».

Eski birleşik **—da ~ —ta** «ve, dahi» son eklerinin ayrılması; şimdi artık başlı başına bir bağ olmuştur: (Hr); **menim atımnı ogurlap da eltti** «benim atımı çaldı ve kaçırdı».

Predikat (yüklem)in yerinin serbest oluşu: (Hr) **bilar ogurlap tr mendan 1 hashuh kumuş** «Beyler benden bir gümüş kaşık çalmıştır, «çaldı)», (Hr) **biz kethoyalar aytıh, ayizbeyga ki atnı keltirgay tora alına da sorduh nurseska ki bu mi dir ol at** «biz ketkudalar Ayaz Bey'e dedik, ki atı mahkemeye getirsin ve Nurses'e sorduk, ki o at bu mudur?).

Son çekim edatlarının yanında bulunma hali gelecek yerde yönelme halinin tercih edilmesi (Karayimce'deki gibi): (Kr) **alnıma menim** «benim önümde» (krş. kar. T. **alnına** «önünde»), (Hr) **voytnung alına** «gözeticinin önünde», D. **ayına** «ayında».

34. Ermeni Kıpçakça'sında pek çok alıntı (yabancı) kelime vardır: Arapça-Farsça, Slavca ve Ermenice. Arapça-Farsça'dan alınanlar muhtemelen en eskileridir : Arapça bir isimden Türkçe bir ek yardımıyla bir fiil teşkil edilebilir : Ar. «harc», **harc-la-n—.** Pek çok Slavca (ekseriya orta Ukraynaca) fiiller masdar halinde alınmışlardır; böyle bir masdar Kıpçakça çekimli **et—** «et»—, **bol—** «ol—» yardımcı fiilleriyle yan yana gelerek bir fiil teşkil eder: (Hr) **skazat** (<Ukr. **skazat** «de—»), **etih** «dedik, söyledik», **spravitca bolgay** (<Ukr. spravit'sja «bitir—») «bitirecek», **manga uvlarnı zdad** (<Ukr. **zdat** «ver—, teslim et—» **etip tir.** «bana evleri vermiştir».

4. METİNLER

A. MEMLUK KIPÇAKÇASI

1. HULÂSA adlı anonim eserden (Eserin dili tamamıyla Oğuzca'dır.) :

(Adam) aşlıḳ akmägä başladısa ḳarġalar käldi, aşlıġı yädi, Adam ʿa(leyhi)s (älām) täiŋgri t (aʿālā) ya şikâyät ḳıldı, ol sāʿat içindä Cebrāʾīl indi yay dahı bir kiriş dahı iki oḳ alıb käldi, Adam, ayıtdı: yā Cebrāʾīl, bu ne durur? dedi, sordı. C. ayıtdı: bu täŋgri taʿālānuŋg ḳuvvätindän dur dädi, Adama andan oḳ atmaġı ögrätti ve dahı adını nuşşāb dädi, ab ol ḳarġanuŋg adı durur, süryän dilincä ve dahı abba oḳ adı dur, maʿnäsı ol bolur kim karġanı sür bu oḳ birle demäk bolur. andan soŋra ʿarab dilincä nişşāb ad verdilär.

Adem, (Cennet'den kovulduktan sonra) tarlasını ekmeye başlayınca, kargalar geldiler (ve) tarlayı (tarlaya ekileni) yediler. Adem (Aleyhis-selam) Tanrı Tealâ'ya şikâyet etti, o saat Cebrail indi: bir yay, bir kiriş ve iki ok alıp geldi. Adem sordu: Ya Cebrail bu nedir? dedi. Cebrail cevap verdi: bu, Tanrı Tealâ'nın kuvvetindendir dedi. Adem'e bu sebepden ok atmayı öğretti ve adını **naşşāb** koydu, **ab** o karganın adıdır; ve Süryanice'de **abba** ok demektir. Manası kargayı bu ok ile sür çıkar demek olur. Ondan sonra Arap dilinde **nişşāb** adını verdiler.

1. Metin A. ZAJACZKOWSKİ'nin tıpkı - basımından alınmıştır: **Une wersion mamelouke du traité arabe sur le tir à l(arc du XIV e siècle,** Rocznik Orientalistyczny, cilt 20, 1956 185-87 (f. $105a_9$ — $106a_4$).

2. MUNYA AL-ĠUZĀT (Münyetü'l-ġuzāt) dan (1446 da Mısır'da yazılmıştır.) :

bu takı vaşlä ḫilälärini bayān ḳılur. bir arşūn mıḳdārı sünü aġaçındın alġıl, kim sününüŋ lavni kibi bolsun, takı anı sünürŋä aşaġasındın vaşlä ḳıldurġıl, kim hiç bilgirmäsin. takı ol vaşläni ittüginggdä yā iyarindä kizlägil. ḳaçan sünülärinizni ölçsälär takı uzun ḳässälär, bäs sän ġarimiŋ din bir azginä yıraḳraḳ turub ḳoluŋ içindä ṣan'at birlä ulaşturġıl, kim ġarimiŋ takı özge kişilär hiç körmäsün. ḳaçan vaşlani muḥkam ḳılsaŋ vaşlä dā'iman iki iliŋ arasında bolsun, kim ġarimiŋ körmagäy, takı kiräk kim vaşläsi yahş bolġay, kim oynar irkän tüşüb rusvāy bolmaġay sän. ta, ı ġarimni sançsan, bu munı ḫilä birle sançdı timägäylär, aşl bu işlärdä çävüklük şatırlıḳ turur. hiç kimäsägä bildirmägäy tā mastūr ḳalġay va's-salām.

Bu (bölüm) bağlama hilelerini beyan eder. Bir arşın mikdarı mızrak ağacı al, mızrağın renginde olsun ve onu mızrağına aşağısından bağla ki, hiç belli olmasın. Ve o bağlantı kısmını eteğinde veya eğerinde gizle. Eğer mızraklarınızı ölçseler ve uzun kesseler, o zaman sen düşmanından uzak durup, kolun içine ustalıkla yerleştir, ki düşmanın ve başkaları görmesin. Her ne kadar bağlantı sağlam yapılırsa yapılsın, bağlantı iki elinin arasında olsun, ki düşmanın onu görmesin. Ayrıca bağlantının iyi olması gerek, ki mücadele esnasında düşüp rüsvay olmayasın. Eğer düşmanını vurusan, bu onu hile ile vurdu demesinler. Bu işlerde asıl olan çeviklik ve becerikliliktir. Hiç kimseye bildirmemeli ve gizli kalmalı vesselâm.

(ABDÜLKADİR İNAN'ın tıkpkı-basımından, Türk dili araştırmaları yıllığı belleten, 1953, 1-2. levha).

B. ERMENİ KIPÇAKÇASI

1. 50 (51). mezmurun başlangıcı Diakon Lusik tercümesinden:

1. **Dun. it Yenmaḫ uçun sagmos tavit'ning:**
2. **Haçan keldi angar natan markare. Haçank'i barıpedi persape ḫat'ına:**
3. **Yarlga manga t'engri ululuḫunga kora yarlgamazḫıngnıng sening. kopluḫunga kora şagavat'ıngnıng sening. buzgin torasizlik'imni menim:**
4. **Ayruḫsu yuvgin meni torasizlik'imdan menim. da yazıḫımdan menim aruv etk'in meni :**

1. Davud'un muhteşem mezmûru
2. Betşeba'a vardığında Natan Peygamber yanına geldi
3. Ey Tanrı bana büyüklüğüne göre merhamet eyle, rahmetin çok, günahlarımızı yok et.
4. Beni haatlarımdan iyice yıkayıp, günahlarımdan temizle.

Metin F. KRAELITZ-GREIFENHORST'dan alınmıştır. Bk. F. KRAELITZ-GREIFENHORST, WZKM, cild. 26, 1912, 315, 316.

2. Keldi Kuzma Ilovlu pan Jurko voytnung alına Melkonung. Carugnung. Guregning, Kirkor-ng alına da aytı, ki bilar (<bäg-lär) satıp edi Vasil manga kendining 2 uvun da tolovun alıptr, tugalda manga uzlarnı zdad etip tir barça aruf.

hali kiyovu Bernat klamas dopustit etma da çiḫma, ki manga Ḫızı artından pay aytıp tir. Vasil kethoyalıḫı da bulay vznat etip tir Ilovnung. Biz kethoyalar işitip 2 stronanı da Vasilga skazat etiḫ, 2 haftada Ilovga barıp da bu kişi bla tora alına kiyovu bila 1 yari etip da bu kişiga yana aruv bergay uzlarnı. da bizga keltirgay toradan ratuşdan bitik mohuru bila Vasil da berdi Vasil yuk Minasni Manugbas ki bargay Vasil Ilovga da spravitca bolgay da kelgay 2 haftada.

A egar Vasil Ilovga barmasa na yana ḫaçan kelsa Kuzma munda ḫarclansa da şkotovat etkay Kuzmaga a Vasil aferovat etkay Minaska barça ziyannı neçik kelsa Minaska.

Ilovlu (Lembergli) Kuzma (Kosmas) bay Jurko Vogt (Vogt) Jurrko» «Georg» un önüne, Melko (Omeljan), Carug, Gureg ve Kirkor'un önüne geldi ve şöyle dedi: Beyler Vasil bana iki evini satmıştı karşılığını tamamiyle aldı ve evleri bana tamamen teslim etti.

Şimdi güveğisi Bernat beni içeri bırakmıyor kendisi de çıkmıyor ve şöyle diyor: Kızının payı benimdir Vasil bunu Ilov (Lemberg) mahkemesine verir. Biz kethudalar iki tarafı da dinledik Vasil'e iki hafta içinde bu adam ile Ilov (Lemberg)'a gidip mahkeme karşısında güveğisi ile mal taksimini yapıp bu adama yeniden evlerini tamamiyle vermesini, bize mahkemeden ve idareden mühürlü yazıyı getirmesini söyledik. Vasil de kefil olarak Minasni Manug-

bas'ı gösterdi, ki Vasil Ilov'a (Lemberg) gidecek işleri halledecek ve iki hafta içinde dönecek.

Eğer Ilov'a (Lemberg'e) gitmeyecek olursa ve Kuzma tekrar buraya gelirse, Kuzma'nın bu iş için yaptığı masrafları ödeyecek ve Vasil Minas'a bütün zarar ziyanını ödeyecek.

Metin T. I. HRUNIN; dan alınmıştır. Bk. T. I. HRUNIN, **Pamjatniki poloveckogo jazyka XVI veka**, V. A. Gordlevskij armağanı (Akademiku Vladimiru Aleksandroviçu Gordlevskomu k ego semidesjatipjatiletiju. Sbornik statej), Moskau 1953, s. 92-93.

Aşağıdaki kısa lügatçede Islav veya Ermeni menşeli az tanınan bir kaç kelime açıklanmıştır. Diğer kelimelerin anlamı umûmiyetle bilinebilir veyahut da metnin gidişinden anlaşılabilir.

aferovat < Orta Ukraynca **aferovat'**, yerine getir—

dopustit < Ukraynca **dopustit'**, bırak—

dun < Ermenice **dun**, mısra, satır

Ilov < Eski ve Orta Ukraynca **L'vov**, bugün **l'viv**, Lemberg

kethoya < Fasça **kadḫudā**, kethüdâ

markare < Ermenice **markare**, peygamber

pan < Ukraynca **pan**, bay, bey

ratuş < Ukraynca **ratuş**, Belediye

sagmos < Ermenice **sagmos**, mezmur

skazat < Ukraynca **skazat'**, söyle—

spravica < Ukraynca **spravit'sja**, meydana getir—

strona < Polonca **strona**, taraf

şkotovat < Ukraynca **skodovat'**, yerine getir—, edâ et—

voyt < Ukraynca **vojt** Vogt

vznat < Ukraynca **vznat'**, tanı—, bil—

zalad < Ukraynca **zdat'**, ver—, teslim et—

KARAHANLICA

MECDUT MANSUROĞLU

1. Kaşgar'dan çıkarak Doğu ve Batı Türkistan'da Eski Türkçe yazı dilinden gelişen ilk İslâmî edebiyat diline «Karahanlıca» denilir. Bu edebî şive «Orta Türkçe» ve «Hakaniye» adlarıyla da anılır. 11 ve 12. yüzyılların İslâmî - Türk edebiyatı ürünlerini kapsar ve sonra yerini «Harezm Türkçesi»ne bırakır.

Karahanlıca'nın henüz kapsamlı bir incelemesi yapılmamıştır. Şimdiye kadar sadece C. BROCKELMANN yakından açıklamaya çalıştı (bk. aşağıya). **Ostürkischen Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens** (Orta Asya islâmî edebî dillerinin doğu Türkçesi grameri) Leiden, 1951 den 1954 e kadar, adlı eserinde Karahanlıca'dan alınmış örnekler bulmak mümkündür.

Ellinizdeki araştırmada aşağıdaki eserler gramer yönünden değerlendirilmiştir :

I. Maḥmūde'l - Kāşgārī'nin Divanü Lügati't - Türk'ü, 1073 yılında tamamlanmış, arap diliyle yazılmış sözlük. Yüzyılımızın başında İstanbul'da bulunmuş olan metin, iki yüzyıl sonra istinsah edilmiş, üstelik hiç Türkçe bilmeyen biri tarafından. —Zararı olduğu kadar faydası olduğu da bir gerçek.— Sadece Karahanlıca kelimeler üzerine bir eser değil, aynı zamanda, bu zamanın Türk Dünyası üzerine tarihi ve folklorik bazı notlarla karışık edebiyat ve atasözlerinden alınmış bir çok örnekleri de ihtiva eder. Bu haliyle o zamanki Türk dili ve folkloru için çok zengin bir kaynaktır. Aslında, burada (eserde), «Türkçe» diye gösterilen Karahanlı edebî şivesiyle meşgul olunmaktadır. Bu şivenin yanında, henüz yazı dili

haline gelmemiş olan diğer Türk diyalektlerinden de bahs edilmiştir. Bazan, buna rağmen, şîve husûsiyetleri istenilen şekilde verilmemiştir.

Eser ilkin üç cilt halinde basıldı: I, İstanbul 1333/1914; II, İstanbul 1333/1914; III, İstanbul 1335/1917. Bunu C. BROCKELMANN'ın bu malzeme üzerine çalışmaları takip etti: **Maḥmūd al-Kaschġaris Darstellung des Türkischen Verbalbaus**, KSz XVIII (1918/19), 29-49; **Altturkestanische Volksweisheit**, Ostasiatische Zeitschrift VIII (1920), 49-73; **Maḥmūd al-Kāšġarī über die Sprachen und Stämme der Türken im XI. Jahrhundert**, KCsA I (1921), 26-40; **Altturkestanische Volkspoesie** I, Asia Major, Probeband (1923), 3-24; **Altturkestanische Volkspoesie II**, Asia Major I (1924), 24-44; **Volkskundliches aus Altturkestan**, Asia Major II (1925), 110-124; **Naturlaute im Mitteltürkischen**, UJb VIII (1928), 257-265; **Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāšġarīs Dīvān Luġāt at-Turk**, Budapest — Leipzig 1928, VI+252 s. (İlerde K olarak kısaltılmıştır). (Kelimelerin bir kısmı ya eksiktir yahut da yanlış okunmuştur; bunun için B. ATALAY'ın diziniyle, aşağıya bk., tamamlanmıştır.)

BROCKELMANN'ın neşr ettiği metinlerin bazı yerlerinin düzeltilmesi ve değişik yorumu için bk.: J. SCHINKEWISCH, **Rabġūzīs Syntax**, MSOS XXIX ve XXX (1926/27), 130-172 ve 1-57.

Bunlardan sonra Türkçe baskı ve incelemeler gelirler: Metnin tıpkı-basımı: Ankara 1941; B. ATALAY tarafından Türkiye Türkçesi'ne çevrilmiştir: I, Ankara 1939; II, Ankara 1940; III Ankara 1941 (İlerde K I-III olarak kısaltılmıştır); B. ATALAY'ın **Dizin**'i: Ankara 1943 (ilerde K olarak kısaltılmıştır; burada da bazı kelimeler eksiktir ve hatalı yorumlar vardır; bunun için, yeniden ele alınmalı ve C. BROCKELMANN'ın indeksi ile, yukarıya bk., tamamlanmalıdır).

I. 1069 yılında Kāšġar'da Karahanlı hükümdârı Tawġaç Buġra Hān için yazılan Balasagunlu Yūsuf Ḥaṣṣ Ḥācib'in Ḳutadġu Bilig'i: mutekarip vezninde, öğretici, geniş çaplı (6645 beyit) bir eserdir.

Eserin başlıca üç yazması vardır:

1. 1439 yılında uygur yazısıyla istinsah edilen Viyana yazması. Bu yazmanın 915 beyti ilkin H. WAMBERY tarafından neşr edildi: **Uigurische Sprachdenkmäler und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transscription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kudatku Bilik**, İnnsbruck 1870, IV+260 s. Daha sonra aynı yazma W. RADLOFF tarafından neşr edildi ve işlendi: **Kudatku Bilik. Fascsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien**, St. Petersburg 1890, XIII+200 s.; **Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Bälasagun. Theil I. Der Text in Transcription**, St. Petersburg 1891, XCIII+252 s. **Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Bälasagun, Theil II. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo**, St. Petersburg 1910, XXIV+560 s.

2. 1914 yılında Z.V. Togan tarafından bulunan Fergana yazması. Arap yazısıyladır ve 6095 beyit ihtivâ eder. İstinsâh tarihi belli değildir.

3. Kahire Hidiv Kütüphânesi'ndeki Mısır yazması. Arap yazısıyladır ve 5800 beyit ihtiva eder. W. RADLOFF **Ḳutaδġu Bilig** üzerine yazdığı üçüncü eserinde bu yazmadan istifâde etmiştir (yukarıya bk. !).

Her üç yazmanın tıpkıbasımı Türk Dil Kurumu tarafından neşr edilmiştir: Viyana nüshası: İstanbul, 1942, 144+200 s: (Önceki çalışmalar zikr edilmiştir); Fergana nüshası: İstanbul, 1943, 24+447 s.; Mısır nüshası: İstanbul 1943, 14+392 s.

Ḳutaδġu Bilig'in edisyon kritiğini R. R. Arat bu yazmalara ve bazı münferit metinlere dayanarak neşr etmiştir: İstanbul 1947, LIX+654 s. (lerde **ḲB** olarak kısaltılmıştır). Her ne kadar bu baskı büyük çapta ve bütünüyle tatmin edici ise de, bazı hallerde Karahanlı edebî şivesine uygunluk göstermez ve bunun için de kullanırken dikkat etmek gerekir. SCHINKEWITSCH'ın **Rabġūzīs Syntax**'ında (yukarıya bk.) **ḲB**'n münferit yerleri için başarılı yorumlar vardır.

III. Edîb Aḥmed Yüknekî'nin kaleme alınış yeri ve tarihi henüz aydınlatılamamış olan **ʿAtabetü'l-Ḥaḳā'iḳ** (Hakîkatlerin Eşiği) ı. ʿAtabetü'l-Ḥaḳā'iḳ, mutekarip vezninde, 121 dörtlükten müteşekkil, islâmî, öğretici bir eserdir.

Eser **Hibetü'l-Ḥaḳā'iḳ** adıyla ilk defa Necib ᶜÂsım tarafından tanıtıldı ve yayımlandı: İstanbul, I. kısım, Arap ve Uygur yazılı metin 55 s., II. kısım Tercüme ve açıklama, 112 s., İstanbul 1334/1915. Daha sonraları, R.R. Arat tarafından, giriş (eski çalışmalar zikr edilmiştir), metnin transkripsiyonu (burada dörtlükler mısralar haline getirilmiştir), Türkiye Türkçesi'ne tercümesi, notlar, tahlîlî indeks ve çeşitli yazmaların tıpkıbasımları (1. 1444 de Uygur yazısıyla istinsah edilen Semerkand yazması; 2. 1480 de Arap ve Uygur yazısıyla istinsâh edilen İstanbul yazması; 3. muhtemelen 15. asrın ikinci yarısında istinsâh edilmiş olan arap harfli İstanbul yazması, ve diğer dört çok eksik parça) ile birlikte işlenip neşredilinceye kadar [İstanbul 1951, 163+LXXXI+CLXXII s, (ilerde AH olarak kısaltılmıştır)]. Pek çok kimse eserle meşgul olmuştur: **ḲB** baskısı için söylenen şeyler AH için de geçerlidir. Bundan başka tercüme yer yer hatâlıdır veya sathîdir. Ayrıca yanlış okunuşlar ile indekste bulunmayan kelime ve ekler de tesbit edilebilir.

IV. Yedi uyurlar **(Aṣḥābu'l-Kahf).** 1914 yılında Karşi (Özbekistan) da bulunan bir Kur'ân tercümesidir.

Eser, A.K. Borovkov tarafından, transkripsiyon şeklinde, açıklamalar ve orijinal metnin bir sahifesinin tıpkıbakımı ile birlikte işlendi ve neşr edildi. **Iz materialov dlja istorii uzbekskogo jazyka,** Tjurkologiçeskij Sbornik I, Moskau-Leningrad 1951, s. 73-79 (ilerde AK olarak kısaltılmıştır). Her ne kadar eser 15. yüzyılda istinsah edilmiş ise de Karahanlı edebî şîvesinin özelliklerini gösterir. Tarafımızdan ele alınan yazı dilinin ilk mensûr eseridir. Ne yazık ki incelemeci tarafından aşağı yukarı bugünkü Özbek telâffuzuna göre okunmuştur. Ve bazı yorumlar da kabul edilebilecek şekilde değildir.

21. Karahanlıca vesikaların yazılmış olduğu alfabeler Uygurca ve Arapçadır. Uygur yazısıyla yazılmış olan bazı Karahanlı Türkçesi metinleri, son devir Uygur yazı sistemi özelliklerini gösterirler: Sadâlı ve sadâsız konsonantlar ıttıratsız yazılırlar; **ḳ, ġ** ve **ḫ** tefrik edilmezler; ayrıca diğer sesler (bunlar arasında ünlüler)in yazılışında da bir kaide yoktur. Bu yazılış şeklinin fonetik bir anlamı yoktur. Çünkü, yeni kabul edilen, fonetik Arap alfabesiyle yazılan metinler, temsil edilen sesleri açıkça ayırt ederler.

Arap yazısının imlâ sistemi, büyük çapta bütünüyle, sadece Uygur yazı sisteminin bir transliterasyonundan ibarettir: Eski Türk-

çe Uygur yazısında yazılmayan ünlü harfler, (burada da) yazılmazlar. Nazal ŋ için ڭ harfleri kullanılır; **s** sesi türkçe ve türkçeleşmiş kelimelerde, kalın sıradakiler de dahi س ile verilir; **ç** sesi چ ve **p** sesi پ ile temsil edilir; ekler çoğunlukla kökten ayrı yazılır: Daha sonraki Orta-Asya Türk şivelerinde olduğu gibi, imlâ, Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye Türkçesine nazaran daha istikrarlı ve daha insicamlıdır. İlk defa Karahanlı Türkçesinde inkişaf etmiş olan iki ünsüz, yani δ ve w, arap yazısında, ذ ve yeni icad edilmiş ۋ ile verilmişlerdir.

221. Karahanlıca vokaller belki de aşağı yukarı Eski Türkçe'de olduğu gibidir: a, ı, o, u, ä, e, i, ö, ü.

Görünüşe göre, Karahanlı Türkçesi'nde, kök hecede bir kapalı e vardır. İki gerçekten, oldukça katiyetle, çıkarılabilir:

1. e nin yazılışında i~ä arasında sık sık kaymalar (fakat hiçbir zaman insicamla yazılan i yahut ä için değil) vardır.

2. ḲB'in bir el yazması (bk. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik... 59) **e** yi çoğunlukla fethalı **ye** ile transkribe eder. (İstinsah şekli mi?) Buna göre bu araştırmada **e** muntazaman **e** ile transkribe edilmiştir. [krş. UAJB XXIX (1957), 215-223 teki makalem].

222. Türkçede uzun ünlü meselesinin K'ye bakarak büyük kısmıyla çözüldüğünü (L. LİGETİ, **Les voyelles longues en turc,** JA CCXXX, 1938 ve **A Török hosszu maganhangzok,** Maygar Nyelv XXXIV, 1938, 65-76) kabul etmek güçtür, çünkü aynı vokal uzunlukları Karahanlıca'nın diğer eserlerinde de vardır. Bu edebi şivenin geri kalan metinleri için bu mesele hakkında kolay ve itirazsız karar verilemez, çünkü diğer bütün yazmalarda hemen hemen bütün ünlü harfleri yazılmamıştır. (krş. 21) Bunun için bu meselenin derinliğine araştırılmasını beklemek icab eder. Bu bakımdan bu araştırmada Karahanlıca'nın uzun ünlüleri gözönüne alınmamıştır.

Bazı orijin ünlüler Eski Türkçe'de olduğu gibi muhafaza edilmiştir: **Tüp,** «dip, kök, esas, temel»; K., ḲB 1322; **yaŋı** 'yeni' K, ḲB 414, AH; **baldur, paldur** 'balta, nacak' K, ḲB 1736; **boδuġ** 'boya, renk'

K, ḲB 3146, **ortu** 'orta' K, ḲB 5564; **ḳopur—** 'kopar—, dik—, çıkar—' K, ḲB 47 ~ çok nadir **ḳopar—** ḲB 47 A; **soġun 'sogan'** K ~ **soġan** K; **törü—** 'yaratıl— K, ḲB 124, AH ~ nadiren **törä—** ḲB 124A vs.

Ünlü Atlaması : **—u—/—ü—>—a—/—ä: tutam** 'tutam' ḲB 5265 <***tutum; tutaşı** 'yakın, sık' K, ḲB 5189 <***tutuşı; tüzäş—** 'düzüş—, düzeltmeye yardım et—' K <**tüzüş—** K.

Ünlü değişmesi: —a ~ —I— nadir: **alımġa** 'prens kâtibi' K: <**ılımġa** K. ḲB 4146; **aşaç** 'çanak, tas' K ~ **aşıç** K.

Büzüşme : 1. İktidar şeklinde: Ünlü zarf fiil eki ve **u—** 'muktedir ol—' yardımcı fiili yan yana geldiğinde: **ayuġay** 'söyleyebilecek' AH 3; ḲB 5656; **tapnuġay män** 'bulabileceğim' krş. 3055); **yeyümädi** 'yiyemedi' AH 274, **bilumäz** 'bilemez) (krş. 3215,4). 2. Ayrıca **ikigü** 'ikisi, her ikisi'

Ses uyumu aşağı yukarı Eski Türkçe'de olduğu gibidir. Aynı şey düzlü ve yuvarlaklı ekler için de geçerlidir, **anun—** 'hazırlan—, silahlan—' K, ḲB 1240, AH; **bulıt** 'bulut' K, ḲB 86, AH; **ulı—** 'ulu—' K, ḲB 2779; **yaġuş—** 'yaklaş—' K, ḲB 136, **eδgü** 'iyi' K, ḲB 2242, AH; **böri** 'kurt' K, ḲB 461; **köşik** 'örtü, perde, gölge, sığınak' K, ḲB 451; **ögdi** 'mükâfat' K, ḲB 4720, AH.

Türkçe eklerinden de anlaşıldığına göre Arapça ve Farsça'dan alınmış kelimelerin çoğu kalın damak sesleriyle telâffuz edilirler. Yine de bu kalın damak sesi taşıyan eklere rağmen, dikkat edilirse, ḲB ve AH de ince damak sesi olarak transkribe edilmişlerdir. Eklerin bağlantı ve bağ ünlüleri kendilerinden sonra gelen heceye göre ayarlanırlar ve neticede, Eski Türkçe'de olduğu gibi düz ünlülerin yanında dar yuvarlak ünlü de ihtiva edebilirler: **sat-ı-ġlı** 'satmak azminde olan' K II 297: 16; **uḳ-u-ş** 'akıl' K, AH; **sil-i-g** 'temiz' K, ḲB 675; **söz-üŋ** 'sözün' ḲB 983 AH; **tanuḳ-luḳ** 'tanıklık' K, ḲB 386; **tirlglik** 'hayat' ḲB 976; **ukuş-luġ** 'akıllı' K; **hunar-lıġ** 'hünerli' AH; **ḳutsuz** 'bahtsız, bedbaht' K, ḲB 49, AH; **bilig-siz** 'şuursuz, bilgisiz' K, AH

Komşu diş eti ve asıl diş seslerinin tesiriyle damaksılaşma ilk defa başlamıştır: **biçgil** 'biç'ḲB 1375 ~ **bıç—** 'biç—' K; **biçäk** 'bıçak' K. ~ **bıçġu, bışġuç** 'makas, bıçak' K; **ısıg** 'sıcak, kızgın' K, ḲB 2408 ~ **ısın—** 'ısın—, sev—' K I 202:3; iş (ön damak sesli eklerle) 'iş' K, ḲB 1297. 5196, AH ~ **ış** (art damak sesli eklerle) 'iş' K; **säçiş—** 'çalışırken dağıtmak' K II 92: 12 ~ **—saç—** 'saç—' K II 4: 27, AH; **til**

(ön damak sesli eklerle) 'dil' AH ~ **tıl** (art damak sesli eklerle) K; **tişi** (ön damak sesli eklerle) 'dişi' K, ḲB 980, 1303 ~ **tışı** (art damak sesli eklerle) K; **yörit** «yürüt—» ḲB 454 AB ~ **yorıt—** [pek çok yerde (pçy)].

Zamirlerde **teg** son çekim edatı esnek bir şekilde kullanılır, orta hece düştüğü (bk. 3218) hallerde de: **andaġ** «onun gibi, böyle» K, ḲB 3156, AK 74: 4; **mintäg** «benim gibi» ḲB 389; **mudaġ** «böyle, bunun gibi» K, ḲB 2925, AK 77:20.

Şu hallerde yuvarlaklaşma olur: 1. Dudak ünsüzlerinde ilerleyici yakın benzeşme olarak: **awuçka** «reis = ihtiyar« ḲB 2984 BC ~ **awıçka, awıçġa** K, ḲB 2984; **ewür—** «çevir—, yoldan döndür—» K, ḲB 4216 ~ **ewir—** AH 424; **böläk** «hediye» K ~ **bäläk** K; mün «çorba» K (<**min**); **mün—** «bin—» K. ḲB 2354 (<**min—**); **ḳapuġ** «kapı» K, ḲB 1768 (<**kapıġ**); **tapuġ** «itaat, hizmet» K, ḲB 1608 (<**tapıġ**); **yapuş—** «yapış—» K, AH ~ **yapış—** K; 2. İlerleyici uzak benzeşme olarak: **amrul—** «rahatla—» ḲB 3084 (<**amrıl—**); **ewlüg** «ev sahibi» K, ḲB 164B ~ **ewlig** K, ḲB 164; **çawluġ** «şöhretli» KB 2298 **çawlıġ** ḲB 2298 A; **erdämlüg** «erdemli» ḲB 567 B ~ **erdämlig** ḲB 567; **tewlüg** «hileci» K (<**tewlig**); 3. Dudak ünsüzlerinde gerileyici yakın benzeşme olarak: **ewlänüp** (nadiren) «evlen—» K I 258:1; **sewdüm** «sevdim»; **tüpi** «tipi» K, ḲB 3796; **cuvāb** «cevap», ḲB 672 A'ya göre ~ **cavā** ḲB 672'ye göre, 4. Dudak ünlülerinde ilerleyici benzeşme olarak: a) Dar ünlülerde : **bulut** «bulut» K, ḲB 86 A, AH ~ **bulıt** K, ḲB 86, AH; **körküt—** «göster—» K, ḲB 666 A ~ **körkit—** K, ḲB 666, **munu** «bunu» K, ḲB 107A ~ **munı** pçy; **oḳu—** «oku—, çağır—» K, AH ~ **oḳı—** K, ḲB 4908, AH; **ögdü** «mükâfat» AH ~ **ögdi** K, ḲB 4396, AH; **sürkülä—** «sürükle—» K ~ **sürkilä—** K; **tumşuḳ** «gaga» K, ḲB 77 (<**tumşıḳ**); **unut—** «unut—» K, ḲB 757A, AH ~ **unıt—** K, ḲB 757, AH; **yoruḳ** «gidiş, karekter» K ~ **yorıḳ** K, ḲB 4862; **soŋunda** «sonunda» K III 357:27 ~ **—ı/—i** şekilleriyle (3. Şahıs iyelik eki) pçy; **özü** «kendisi» K III 12:2 ~ **özi** pçy; **unutmuş** «unutmuş» K I 228 : 18 ~ **—mış/—miş** şekilleriyle (krş. 313) pçy; b) geniş ünlülerde (1. gelişme basamağı olarak : **—a—/—ä—> —o—/—ö—**). Çok nadir : **kösöş** «arzu» ḲB 1725 <**kösä-** «arzu et-» K, AH 373; **ülög** «kısım» K, ḲB 3122 <**ülä—** «üleştir—» K, **ülöş** «kısım» K, AH <**ülä—** «üleştir—» K; 5. Dudak ünlülerinde gerileyici benzeşme olarak (u-umlaut): **orut** «ince bitki» K, ḲB 5639 ~ **arut** K; tolu «isabetli» AH ~ **talu** K, ḲB 2966, AH; **yüŋçü** «inci» K, ḲB 2935 ~ **yinçü** K, ḲB 212.

Düzleşme şuralarda görülür : 1. Yarı ünlü veya diş seslerinde gerileyici yakın benzeşme olarak: **eksiyür** «eksiliyor» AH 199 (<**eksü—**) «eksil—» K, ḲB 973; **süŋiş** «mücadele, kavga» K~**süŋüş** K; **umınç** «umut» ḲB 5514, AH~**umunç** K, ḲB 1364, AH **yumıt—** «birleştir—, topla—» K, ḲB 3008~**yumut—** K; 2. Dudak sesi olmayan ünlülerde ilerleyici benzeşme olarak: **eri—** «eri—» **K~erü—**K; **kändi** «kendi» AK 74:3 ~) **kändü** K, ḲB, AH; **yaşıḳ** «miğfer» ḲB 5359 ~ **yaşuḳ** K; **yïtïk** «yitik, keskin» K ~ **yïtük** K; **terki** «yemek masası» K~**terkü** K; **tınsın** «dinsin» K II 316:10 ~ **—sun/—sün** şekilleriyle pçy. **Täŋrigäri** «Tanrıya doğru» K III 25:11 ~ **—ġaru/—gärü** şekilleriyle pçy. 3. Diş ve diş eti sesleriyle ilerleyici benzeşme olarak, nadiren: **süçig** «tatlı, tatlı içki, şarap» K, ḲB 547 ~ **süçüg** K, ḲB 2812, AH; **yünçi** «inci» ḲB 2952 B ~ **yünçü** K.

Açık vurgusuz orta hece düşmesine örnekler: **aḳru** «yavaş» K, ḲB 1604 ~ **aḳuru** K, **bilgi** «bilgisi» ḲB 3151, AH (<**bilgi**); **ärŋäk** «parmak» K ~ **äräŋäk** aynı anl. K; **—ilnür** «yakalanır, zapt edilir» AH (<**ilinür**); **öδrüm** «en iyi» K, ḲB 2332 (<**öδürüm**); **ötrü** «ötürü» ḲB 1683, Alt <**ötürü**); **urşu** «birbirine çarparak» ḲB 2293 (<**uruşu**); **yandru** «yine, tekrar» K, ḲB 5034 (<**yanduru**).

231. Karahanlı Türkçesi'nde bulunan ünsüzler şunlardır :

b, c,[xx] ç, d, f,[xx] g, ġ, h, ḫ, j,[x] k, ḳ, l, τ,[xx] m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, v,[xx] w, y, z, δ.

x : ikinci derecede ve yabancı kelimelerde

xx : yalnız yabancı kelimelerde

xxx : çevri yazıda dikkate alınmadı.

232. Eski Türkçe'deki ünsüzler büyük bir ekseriyetle kendilerini muhafaza etmişlerdir: **tükäl** «bütün, hep» K, ḲB, AH; **bus** «pus»; K; **bus—** «pus—» AH; **busuġ** «pusu» ḲB 2370, **kïtär—** «uzaklaştır—, gider—» K, AH; **otuŋ, otun** «odun» K, AH; **ötä—** «öde—» K, ḲB 2905, **buḳa** «boğa» K; **öçüktür—** «kızdır—» AH; **awçı** «avcı» K, ḲB 2635, **sanç—** «sapla—, sok—» K, ḲB 139, AH eklerde de (muhafaza edilmiştir) : **ḳaraġuḳa** «karanlığa» ḲB 1861, **keltür—** «getir—» K, AH; **bïrtäm** «uzun zaman» K, **unıtġan** «unutan» K, ḲB 2771, **tatġu** «fiat, değer» AH 440, **öpdi** «öptü» K I 163:23.

Belirli kelimelerde j sesinin ortaya çıkışı dikkate değer:

Jaġıla— «çağla—» K; **ḳoruġjın** «kurşun» K; K; **erejlen—** «sıhhatte ol—» ḲB 3138 **bujın** «(çöpleme) denilen ağılı bir ot» K.

Ünsüz Değişmesi :

ç~ş: çok seyrek: **çöpik** «süprüntü, çöp» K~**şöpik** K;

ŋ~m. seyrek : **aḫsuŋ** «içkili iken kavgacı» K~**ahsum** K; **tırŋaḳ** «tırnak» ~ K **tırmal—** «tırmala—» K.

ḳ ~ ḫ : oldukça sık: **ḳalı** «eğer» ~ **ḫalı** ḲB 27A; **ḳalıḳ** «hava, gök» K, ḲB 80; **ḳulḳak** «kulak» K ~ **ḳulḫaḳ** K; **yaḳşı** «güzel, iyi» ḲB 433~**yaḫşı** ḲB 433 AB, AH;

ġ~ḫ : çok seyrek: **sıġıt** «ağlama» K~**sıḫıt** K.

—z ~ —s : Bazı kelimelerde ve özellikle geniş zamanın **(—mas/—mäs)** menfisinde: **kögüz** «göğüs» K, AH ⌣ **kögüs** K, AH; [x] **yalıŋuz** «yalnız» ~ **yalıŋus** K; **ötnümäz män** «bildiremem, söyleyemem» ḲB 791~**ötnümäs män** ḲB 791 BC; **tägilmäz** «ulaşılamaz» AH 234 **—tägilmäs** AH 234 BC, **bilmäs** «bilmäz»K I 114:4, **bolmas** «olmaz» AK 75:6 v.s.

—z— ~ —r— Rotatizm, seyrek: **bazġan** «mersin ağacının yemişi» K ~ **barġan** K; **iste—** «takip et—, ara—» K, AH (<**izde—**) ~**irtä—** «aramak, intikam almak için aramak» K, ḲB 1730, AH; **ḳız** «kız» K; ~ **ḳırḳın** «esir kız» K; **ḳızġa—** «kulu kızıp uzaklaştırmak» K ~ **ḳırġa—** K.

ŋ~n: seyrek: **ärŋäk** «parmak» K~**ärnäk** K; **otuŋ** «odun». K ~ **otun** ḲB 3780, AH.

Ünsüz atlaması: **b>w** : daha sonra belirli şivelerde yerine v'ye bırakmış olan eski **b—** sesi burada **w** ile temsil edilir : **aw** «av» K, ḲB 2635; **öwkä** «öfke» ḲB 332 ~ **öpkä** «akciğer, öfke» K (<**öbke**); **saw** «söz, kelime, hikâye, ün» K, ḲB 1447; **yawuz** «kötü» K, ḲB 413, AH.

—d—> —δ— : Bazı istisnalarla Eski Türkçe'deki **—d—** Karahanlıca'da **—δ—** olmuştur; **aδaḳ** «ayak» K, ḲB 401, AH; **aδın** «ayrı, başka» K, ḲB 1633, AH, AK 74:10; **öδ** «zaman, çağ» K, ḲB 5689, AH; **yoδ—** «yoy—, bozmak» K, ḲB 2798, AH, İstisnâlar: **bedü—** «büyümek», K; **käd** «iyi» K~**käδ** K; **ködüg** «iş» K; **ḳuduġ** «kuyu» K~**ḳuδuġ** K; **edlä—** «iş edin—» ḲB 1633 C~**eδlä—** ḲB 1633, **edik—** «meydana gel—, meydana getir—» ḲB 347 A~**eδik—** ḲB 347, **ediş** «mal,

mülk; bardak, kadeh» ḲB 2886 c, 2887 BC ~ **eδiş** ḲB 2886, 2887: **ḳod—** «koy—» ḲB 3592 C ~ **ḳoδ—** ḲB 3592; **edgü** «iyi» AH ~ **eδgü** AH; **kedim** «giyim, elbise» AH ~ **keδim** AH. Karıştırma yoluyla : **erδäm** «erdem» K ~ **erdäm** K; **ḳaδaş** «akraba» ḲB 3237 B **ḳadaş** K. ḲB 3237.

—δ—> —y— Bazı **—δ—** ler **—y—** olmuşlardır: **ayru** «ayrı» K; **eygü** «iyi» AH; **ḳoy—** «koy—» AH; **key** «iyi», katı» K, AH; **ḳıy—** «kıy—, sözünden dön—, cay—» AH 5076; **ḳıyıḳ** «cayma» ḲB 1723; **keyim** «giyim, elbise» AH.

ŋ > y ve **n: ayıŋ** «tekit edatı» K; **çıġay** «fakir» K, ḲB 3098, AH; **ḳayda** «nerede» K, AH; **ḳayra** «nereye» ḲB 1320, **kayu** «nerede, nasıl» K, ḲB 94, AH, AK 74: 7; **ḳoy** «koyun» K, ḲB 1412 ~ **ḳon** ḲB 1500 v.s.

—z—> —s— : Sadece **—zun/—zün, —zunı/—züni, —zu/—zü** (S: 322411) üçüncü şahıs emir ekinde; **ts—> s—** : Sadece şu kelimede : **suyurḳa—** «acı—, merhamet et—» ḲB, 1404 (<**tsuyurḳa—**); **—ts—> —ç—** : Sadece şu kelimede : **süçi—** «tatlı ol—» K, ḲB 2836 (<**sutsi—**) **süçiġ, süçüg** «tatlı, tatlı içki, şarap» K, ḲB 1696, AH, **—şt—> —ç—** sadece şurada: **uçmaḳ,** «cennet» K, ḲB (<**soġd. uštmaḫ**); **taş—> ç—** : sadece şurada **çıḳ—** «çık—» K, ḲB 1316, AH, AH (<**taşıḳ—**).

Ünsüz düşmesi :

r > ∅ : İç ve son seste oldukça sık: **bek** «sıkı, sağlam» K, ḲB 3172, AH ~ **berk** K, AH; **bilä** «ile» K, ḲB 4843, AH, AK ~ **birlä** K, ḲB 4985, AH, AK 75 : 3; **e—** «i—» K **er—** pçy; **kigür—** «girdir—, sür—» ḲB 2370; **ḳutul—** K, ḲB 1374, AH ~ **ḳurtul—** K; **—la/—lä** çokluk eki K I 207: 10, II 54/I 3, III 158:8 ~ **—lar/—lär** pçy **—sa/—sä** şart eki. pçy ~ **sar/—sär** (bk. 322-413).

—ġ—/—g— > ∅ : Bazı hallerde: **äşäk** «eşek» K ~ **äşgäk** K; **eδiş** «mal, bardak, kadeh» K, ḲB 2918 ~ **egδiş** ḲB 2884; **keräk** «gerek» K, ḲB 3209, AH, AK 75: 8 ~ **kergä—** «yakışık al—, yerinde ol—» K; **ḳulaḳ** «kulak» K, ḲB 436, AH ~ **ḳulḳak** K (**ḳulġaḳ**); fakat pek çok kelimede, **—ġ—/—g—** muhafaza edilmiştir: **bulġa—** «karıştır—, bulandır—» K, ḲB 1856; **çimgän,çümgän** «çimen, çayır» K, **emgäk** «emek, ızdırap» K, ḲB, 1598, AH; **inçgä, inçkä, yinçkä** «ince» K, ḲB 3104; **ḳazġan—** «kazan—» K, ḲB 1444, AH; **ḳısġa** «kısa» K, ḲB 5680;

yalġa— «yala—» K, ḲB 2888; **yalġan** «yalan» K, ḲB 5074, AH; Eklerin ilk sesinde de : **—ġan/—gen, —ġın/—gin, —ġu/—gü.**

y—> ∅: **aşuḳ** «miğfer» K ~ **yaşuḳ** K; **ıġla—** «ağla—» K ~ **yıġla—** K; **iklä—** «çiğne—, bas—» K **yiklä—** K, **ıpar** «koku» ḲB 71 C, 311 A ~ **yıpar** ḲB 71, 311.

Haplogie (hece düşmesi) Oldukça seyrek: **kütçi** «çoban» ḲB 1412 (<***kütgüçi**); **neräk** «niçin» K, ḲB 5458, AH (<**nä keräk**); **otaçı** «hekim» K, ḲB 4356 (<***otaçı**); **ḳadaş** «akraba» K **ḳaġadaş** K; **ut** «utanma, ar» AH ~ **uwut** AH; **yapsa ma** «örtülürse) K II 172:12 (<**yapsasa ma**); 1. Emir birinci teklik ve çokluk şahıs: **—yın/—yin** <**—ayın/—äyin, —lim/—lım** <**—alım/—älim** (bk. 322411).

İkizleşme: **ikki** «iki» K, **ikkiz** «ikiz» K, **ottuz** «otuz» K. Seyrek.

Göçüşme : Çok sık değil: **bodġay** «buğday» K ~ **boġday** K; **çamġur** «şalgam» K ~ **çaġmur** K; **örgän—** «öğren—» ḲB 465 A ~ **ögrän—** K, ḲB 465; **tezgin—** «dön—» K (<**tezgin**), **yamġur** «yağmur» K, ḲB 118 A ~ **yaġmur** K, ḲB 118, **talas** «gaye» K **tasal** K.

Genizleşme : **n, ñ** ve **ŋ**'nin tesiriyle **b—> m—**: **maŋa** «bana (bk. 3218); **män** «ben» (bk. 3218); **meŋ** «ben, vücuttaki» AH; **meŋgü** «ebedi» K; **meŋiz** «beniz» K, ḲB 97; **min—, mün—** «bin—» K, ḲB; **miŋ** «bin» K, AH; **monçuḳ** «boncuk» K; **muna—** «buna—» ḲB 294, AH; **munı** «bunı» (bk. 3218) **muŋ** «bun» K; **muyan** «sevap, hayır ve hasenet» K, ḲB 5296; **mıyıḳ** «bıyık» K <***bıñıḳ.**

Dudaksılaşma aşağıdaki gibidir : 1. Öndeki yuvarlak ünlü sebebiyle. Sık değil: **süwlin** «sülün» K ~ **süglin** K; 2. Takip eden yuvarlak ünlü sebebiyle : seyrek: **ḳulabuz, ḳulawz** «lider, kılavuz» K, ḲB 129 ~ **ḳulaġuz** AB 129 A; **yawuḳ** «yakın, akraba» ḲB 653 AC ~ **yaġuḳ** K, ḲB 653.

Ünlülerin benzeşmesi : 1. Sebepsiz ilerleyici sadalılaşma: **alda—** «aldat—» (<**alta—**); **andın** «ordan, oradan» (bk. 3218) (<**antın**); baldu «balta» K, ḲB 1736 (<**baltu**); **emdi** «şimdi, imdi» K, ḲB 1354, AH (<**emti**); **kändü** «kendi» K, ḲB 2988, AH (<**käntü**); **kündüz** «gündüz» K, AH (<**küntüz**); **oldur—** «otur—» K. ḲB 1296 ~ **oltur—** K, AK 76:30; **öldür—** «öldür—» K, AK 75:3, (<**öltür—**); **ordu** «saray, hakanın oturduğu şehir» K, ḲB 4834 (<**ortu**); **umdu** «arzu, istek» K, ḲB 2725 (<**umtu**). 2. Doğrudan doğruya (sebepsiz) ilerleyici sadasızlaşma: **çıktı** «çıktı» K III 144: 16, ḲB 511; **utsuḳ—**

«ütül— K (< **utuzuḳ—**); Bazı δ— sesleri aşağıdaki örneklere göre sadasızlaşmış olmalıdırlar: **eräδti** «erkekleşti» K ~ **erät—** K; **ıδtılar** «gönderdiler» AK 77: 3; **ḳoδtı** «koydu» K, ḲB 3242; **suδtur—** «tükürt—» ~ **suttur—** K; **tıδtı** «engelledi» K ~ **tıt—** «engelle—» K, **yaδtur—** «yaydır—» K ~ **yattur—** K; **yoδtur** «yoydur—» K ~ **yottur—** K; dikkat edilmeli: **ata—** «at ol—, tay at ol—» K ~ **ataδ—** K; **körkät—** «güzelleş—» K ~ **körkäδ—** K; **ḳotḳı** «alçak gönüllü» K ve **ḳoskı** (<**ḳoδıḳı**); K'de **—ġ—** un **—l—, —r—,** ve **—ġ—** dan sonra sadasızlaşması dikkat çekici: **ḳulḳak** «kulak» K; **ḳurḳay—** «kur—, ger—» K; **saġḳay** «sağacak» K; **yoġurḳan** «yorgan» K. 3. sebepleyeci sadasızlaşma: **öpke** «akciğer, öfke» K (<**öwke**); **yapçan** «yavşan» K ~ **yawçan** K; **yapçın—** «yapıştırıl—» K ~ **yawçun—** K. 4. Sebepsiz gerileyici sadasızlaşma : **pış—** «piş—» K ~ bış—; **pus—** «pus—» K ~ **bus—** ḲB 2028, AH; **pürçek** «perçem» K. 5. Sebep ilerleyici yakın sadasızlaşma oldukça azdır : **tapçur—** «tapşır—, ulaştır—, teslim et—» K ~ **tapşur—** K; **tutçı** «komşu, yakın, daimâ, sıksık» K, ḲB 1302 ~ **tutşı** K, ḲB; **yapçur—** «yapıştır—» K, ḲB 401 ~ **yapşur—** K, ḲB 401 A. 6. Sebepsiz ilerleyici sadalılaşma: **erinj** «nimet, bolluk» K ~ **erinç** K. 7. Sebepsiz gerileyici sadalaşma : **iştonlan—** «iç donu giy—, çamaşır giy—» K ~ **içtonlan—** K.

Tam benzeşme : **oḫşattı** «benzetti» K (<**oḫşatdı**); **törütti** «yarattı»; **oḫşançsıġ** «okşamaya değer».

2. Sebepsiz ilerleyici : **tuçı** «yakın, komşu, sık sık, daima) ḲB 3194 ~ **tutçı** K. ḲB 5481.

311. İSİMDEN İSİM :

a) **aç/—äç**: seyrek: **bägäç** «beyceğiz» K;

b) **—an/—än:** seyrek : Manâsı yer yer kaybolmuş eski çokluk: **erän** «erkekler, erkek, insan» K, ḲB 1322, **oġlan** «oğullar, çocuklar, oğul, çocuk» K, ḲB 1732;

c) **—ç:** seyrek. **anaç** «annecik, anlayışlı kız» K; **ataç** «büyüklük gösteren çocuk» K;

d) **—çı/—çi:** sık: Bir işi yapan, sahiplik, meslek, uğraş ifade eder. **alçı** «hilekâr, aldatıcı» ḲB 5231, **awçı** «avcı» K;

e) **—çın/—çin:** Sadece şu kelimede: **kökçin** «kır, gri» K, ḲB 374 (krş. x) **—şın/şin.**

f) **—çıḳ/—çik, —çuḳ/—çük:** çok seyrek: **ḳayaçuḳ** «güzel kokulu bir dağ otu» **sığırçıḳ, sığırçuḳ** «sığırcık» K;

g) **—dam/—däm:** seyrek: **erdäm** «erdem» **K,** ḲB 3101, AH; **birtäm** «uzun müddet»

h) **—daş/—däş:** sık: Ortaklık, benzerlik ifade eder: **adaş** «arkadaş» K, ḲB 1697; **ögdäş** «anneleri bir, babaları ayrı çocuklar» K; **ḳadaş** «akraba» K, ḲB 4903; **ḳaŋdaş** «aynı babadan fakat ayrı anneden olma çocuklara denir» K;

i) **—dı/di, —du/—dü:** seyrek: **ekindi** «ikinci, başkası» K; **öŋdi, öŋdü** «ilki» ḲB 3077, 4018;

j) **—dıç/—diç:** Sadece şu kelimede: **saġdıç** «sağdıç, sadık arkadaş» K;

k) **—ġu/—gü:** seyrek: Benzerlik ifade eder: **buyraġu** «Deve yavrusu gibi» ḲB, 6367;

l) **—ḳ/—k:** Çok seyrek. Küçüklük bildirir. **çöpik** «süprüntü» K;

m) **—ḳın/—kin:** Seyrek: Anlamı artık unutulmuş eski çokluk: **ikirçkün** «şüpheli» K; **ḳırḳın** «cariye, kadın esir» K;

n) **—ḳıya/—kiyä:** Seyrek: Küçüklük bildirir: **közkiyä** «gözcük» K; **sözkiyä** «sözcük» K; **tuzḳıya** «tuzcuk»; (Güzel sevgililer için);

o) **—lan/—län:** Seyrek: Hayvan isimlerinde: **arslan** «aslan» K, AH; **burslan** «kaplan» K; **yılan** «yılan» K, ḲB 1297, AH;

p) **—lı...—lı/—li...—li:** Sık değil: Mana: «hem... ve hem de, gerek... gerek, ve vs.» **yıparlı biligli...kizlä—** «kokuyu ve bilgiyi gizle—» ḲB 311; **ätli tırŋaḳlı aδırmas** «et ve tırnak ayrılmaz» K I 177: 17;

q) **—lıġ/lig, —luġ/—lüg:** Sık: Aidiyet ve birşeyle kaplanmış olma ifade eder: **atlıġ** «atlı» AK 74:1;

r) **—lıḳ/—lik, —luḳ/lük:** Sık: Soyut ve bazen somut isim yahut yer ismi yapar, **ağırlıḳ** «şeref» K; **sukluḳ** «aç gözlülük, alçaklık» ḲB 4729, AH, **tokluḳ** «tokluk» K, ḲB 5317, AH; **otuŋluḳ** «odunluk» K;

s) **—m:** seyrek: Ünvanlarda kullanılır: **tarım** «prens ve prenses unvanı» K;

t) **—muḳ/mük: Çok seyrek:** **ḳaramuḳ** «karamuk bitkisi» K;

u) —ŋ: seyrek: **kölüŋ** «durgun su» K; **neŋ** «şey, mal mülk» K, ḲB 2056, AH; **otuŋ** «odun» K;

v) **—ḳan/—kän, —ḫan:** seyrek: ḳan/ḫan'dan gelir: **burḫan** «put, burkan» K, **tarḫan** «kumandan», K; **yetikän** «büyük ayı» K;

w) **—sız/—siz, —suz/—süz:** sık: Privativ (yokluk) : **biligsiz** «cahil» K, ḲB, AH; **körksüz** «çirkin» AH;

h) **—şın/—şin:** Sadece şu kelimede: **kökşin** «gri, kır» K; (krş. e) **—çın/—çin**);

y) **—raḳ/—räḳ. sık:** Mukayese, üstünlük (süperlatif) ve tekit manaları verir: **azraḳ** «daha az, birazcık» ḲB, 4888, AH, **eδgüräk** «daha iyi» AH; **bütünräk** «daha doğru, bütünce» ḲB 4945; **tälimräk** «daha çok» ḲB 441; **vafāsızraḳ** «daha vefasız» AH; **ḳızraḳ** «daha az, kıt» ḲB 1724, AH; **sarıgraḳ** «daha sarı, sarıca» ḲB 5686;

z) **—t:** Seyrek: Manası artık terk edilmiş eski çokluk: **alpaġut** «kahraman, savaşçı» K; **tegit** «prens,» K.

312. İSİMDEN FİİL :

a) **—a—/—ä—:** Oldukça sık: **ata—** «adlandır—» K, AK 74: 4; **bezä—** «beze—, süsle—» K, ḲB 386, AH;

b) **—aδ—/äδ—:** Sık değil: **ataδ—** «tay at ol—» K; **eräδ—** «erkek ol—» **muŋaδ—** «yorul, bunal—» K, ḲB 2816; **ḳutaδ—** «mutlu ol—»K, ḲB 351; **ulġaδ—** «ihtiyar ol—» K; **yoḳaδ—** «yok ol—, kaybol—» K;

c) **—ar—/—är—:** Oldukça seyrek: **eδgär—** «dikkat et—, iyi büyüt—, iyi gör—, iyi bul—» K; **kölär—** «göl ol—» K; **tüzär—** «düzleş—» K; **üstär—** «yarış—, inkâr et—» K;

d) **—ġa—/—gä—:** Seyrek: **bulġa—** «karıştır—, bulandır—» K; **otġar—** «otlat—» K;

e) **—ı—/—i—:** Oldukça seyrek: **öli—** «nemlen—» K, ḲB 1408; **ḳanı—** «kana—» K;

f) **—la—/—lä—:** Sık: **azla—** «az bul—» K, AH; **eδlä—** «değer ver—, ehemmiyet ver—» K;

g) **—r—: eskir—** «eski—» K, AH; **belgür—** «belir—, meydana çık—» K, ḲB 3080; **bürkir—, bürkür—** «bulutlan—, bürün—, püskür—, fışkır—» K, ḲB 4892; **ḳadġur—, ḳayġur—** «kayır—, kaygılan—» K; **ḳarar—** «karar—» K, ḲB 5347;

h) **—ra—/—rä—:** Seyrek: **ıŋra—** «hasretten inle—»; **kökrä—** «kükre—» K;

i) **—rı—/—ri—:** Seyrek: **semri—** «semir—» ḲB 3094;

j) **—sa—/—sä—:** Oldukça sık: Arzu, istek ifade eder: **aşsa—** «iştaha gel—» K; **ersäk** «erkeğe düşkün, erkek delisi» K; **barıġsa—, barsa—** «gitmek iste—» K; **keçürüşsäk** «yardıma hazır, yardım sever» K II 257: 5; **keligsä—, kelsä—** «gelmek iste—» K; **ölügsä—** «ölmek iste—» K; **ḳaġunsa—** «canı kavun işte—»; **tatıġsa—** «canı tatlı iste—» K;

k) **—sı—/—si—:** Oldukça sık: Benzerlik ifade eder: **bilämsin—** «bilir görün—» K; **ersig** «erkekçe» K, ḲB 3167, AH;

l) **—sıra—/—sırä:** Seyrek: Yokluk ifade eder: **başsıra—** «kelleyi kayb et—» ḲB 4329;

m) **—ta—/—tä—, —da—/—dä—:** Seyrek: **alda—** «aldat—» K; **istä—** «iste—, takip et, ara—» K, AH; **soŋda—** «takip et—» K, ḲB 3423.

n) **—u—/—ü—:** Oldukça sık: Olmak ifade eder: **ağru—** «ağrı—, hasta ol—» K, ḲB 5692; **bayu—** «zengin ol—» K, ḲB 1423; **beküt—** «sağlamlaştır—» K, ḲB 5172; **taru—** «dar ol—, darlaş—, kız—» K, ḲB 488, AH; **uzut—** «uzat—» K,

313. FİİLDEN İSİM :

Bir çok Türk dillerinde olduğu gibi, Karahanlıca'da da, söz dizimi fonksiyonlarına göre, fiilden ismin dört çeşidi vardır:

1. İndo-germen dillerinde isim ve sıfatlarına tekabül eden, isme yakın olanlar (nominal); donmuşturlar ve artık üretken değildirler ve diğer isimler gibi **yok, —sız, ermäz** vs. ile menfi şekle sokulurlar; bunlar meselâ şunlardır : **—aç, —dı, —ġ, —ġa** (fiil çekim ekidir de, bk. 4), **—ġaḳ —l, —m, —ma, —maḳ, —man —n, —nç, ŋ,—ḳ, —j, —t** (görülen geçmiş zaman çekim eki bk. 322412), **—z** v.s.

2. Aşağı yukarı İndo-germen dillerinde **masdarlar** (i) ve **partisipler** (P) gibi cümle kuruluşunda önemli bir rol oynayanlar (me-

selâ; indo-germen yan cümlelerine çevrilebilen) işlektirler ve her ne kadar çekim eki olmasalar da, buna rağmen, fiillerde olduğu gibi, **—ma—** ile menfileri yapılır. Bunlar şunlardır: **—ağan** (P),**—ġan** (I+P). **—ġın** (I), **—ġlı** (P). **—ġu** 3. ye bir geçişi temsil eder, 3. şahısta çekimli olarak kullanılır.

3. Hem yarı isim (=2 nin fonksiyonu), hem çekimli fiil (4 ün fonksiyonu) olarak kullanılabilen: —mış, —duḳ, **—yuḳ, —r, —taçı.**

4 — Belki yahut muhakkak fiilden isim kökenli olduğu halde (en azından işlek bir şekilde), çekim eki olarak da kullanılabilenler: **—ġay** ~ **—ġa** (bk. yukarı), **—sa** ~ **—sar** (şart). krş: **—t** için 322412, diğerleri için 32242. Bunların zarf fiillerden (bk. 3223) ayrılan yanı (3 te zikredilen gibi) kendilerinden sonra predikat zamiri almalarıdır: **bular män** «bulurum», buna karşılık **män kelip**... «ben gelip».

1) **—aç/—äç:** Sadece şu kelimede: **kömäç** «külde pişirilmiş ekmek» K;

—dı/—di, —du/—dü: Çok sık değil: Bir eylem veya o eylemi yapan: **ekindi** «ekilmiş» K; **öġdi** «mükâfat» K, ḲB 3100, AH; **öġündi** «öğülmüş olan» K; **süründi** «sürülmüş olan» K, ḲB 5327,

—çı/—ci ile: **umdıçı** «umucu» K, ḲB 4272.

—ġ/—g: Sık: Eylemin sonucu; aktif (işlek) isim (substantiv) **açıġ** «acı» K, AH; **ersig** «kahraman» ḲB 279, AH; **batıġ** «derin» K, ḲB 4771; **boşlaġ** «boş, serbest» K, ḲB 1505; **keçig** «geçit yeri» K, ḲB 1851; **kezig** «nöbet, sıra, ateş» K;

ġa/—ge: Seyrek: Eylemin sonucu; eylemin sahibi: **bilge** «bilge» K. ḲB 5529; **ḳısġa** «kısa» K; **ḳurtġa** «eski, ihtiyar» K; **yorıġa** «aşkın yürüyen at» K, ḲB 1428;

—ġaḳ/—gäk: Sık değil: **äşgäk** «eşek» K; **ḳapġaḳ** «kapak» K, **yaġaḳ** «ceviz» K,

—l: Sık değil: Eylemin sonucu: **büktäl** «orta boylu (insan); geniş sırtlı (at)» K, ḲB 5369, **iläl** «evet (beylere cevap verirken) K, ḲB 5668; **oġul** «oğul, çocuk, genç» K; **ḳızıl** «kızıl» K, AH; **töŋül** «umut» ḲB 5420; **tükäl** «bütün, hep» K, ḲB 1260, AH; **usal** «ihmalkâr» K, ḲB 5163, AH;

—m: Oldukça sık: Soyut ve somut isim: **aġım** «yükselme, çıkma» K, **alım** «suç» K; **basım** «baskı, tazyik» ḲB 2348;

—man/—män. Çok seyrek : **örtmän** «dam, satıh» K;

—n: Çok sık değil: **egin** «sırt, dal» K, ḲB 4774;

—nç, —nçu/—nçü: Çok sık değil: En seyrek olanı: **—nçu/—nçü** Soyut isim : **awınç** «alışma, avunma» K, **ilänç** «beddua, itham» K, ḲB 1610, **awınçu** «gönül eğlendirilen, meselâ cariye) K; **kizlänçü** «gizli» K; **söklünçü** «kebap» K, —ŋ. oldukça seyrek **soŋ** «son» K, ḲB 1302, AH; **usaŋ** «ihmalkâr» K; **üstäŋ** «arttırılabilir, çoğaltılabilir» ḲB 3150; **yalıŋ** «yalın, çıblak» K; **—ḳ/—k** Bağlantı ünlüsü çoğunlukla yuvarlak. Sık. Bir eylemin pasif sonucu : **aġruḳ** «pılı pırtı, ağırlık, yük» K, ḲB 5095; **artaḳ** «bozuk, bozulmuş» K, AH; **ayıḳ** «vaad, sözverme» K; **—ş:** Çok sık değil. Soyut ve somut isim: **aδrış** «ayrılma, yol ayrımı» K; **biliş** «bilgi, tanıdık» K, ḲB 497, AK 77 : 8 **—t:** Bağlantı ünlüsü çoğunlukla yuvarlak. Çok sık değil. Soyut ve somut isim: **artut** «hediye» K, ḲB 1769, AH; **basut** «yardım, yardım eden, yardımcı» K, ḲB 3056; **—z:** Oldukça seyrek: **boġuz** «boğaz» K, ḲB 2980; **uçuz** «ucuz» K, ḲB 3159, AH.

— Bazı modern Türk dillerinin aksine **—ma** ve **—maḳ: kesmä** «kesme, zülüf, perçem» K, ḲB 5824, **başlamaḳ** «başlangıç» K, ḲB 2147, gibi nadir haller de görünürler.

2. **—ağan/—ägän:** Oldukça sık: Bir işi adet haline getirmiş olanı ifâde eder: **baraġan** «daima giden» K I 24:12; **keläġän** «daimâ gelen» K I 24 : 14; **sanaġan** «daimâ sayan» AH 59;

—ġan/—gän: Oldukça sık: Eylemi yapmayı alışkanlık haline getiren: **äδärgän** «hakkında ısrar eden, arayan» K; **barġan** «varan» K; **ısırġan** «ısıran» K; **arḳaġan** «arayan» AH; **keçürgän iδi** «affedici Tanrı»; **ölgän keräk** «ölmek gerek» ḲB 3247;

—ġın/—gin: Seyrek: Eylemin sonucu. Çoklukla eşitlik haliyle genişletilmiş ve o zaman ekseriya zarf-fiil fonksiyonunda: **kökrägin** «kükreme» K; **ḳaçġın** «kaçma» K; **satġın** «satma» ḲB, 4399; **bedüginçä** «büyüdüğünce» ḲB 1650; **bolġınca** «olduğunca» K I 59 : 17; **bolmaġınça** «olmadıkça» ḲB, 3857; **kelmäginçä** «gelmedikçe» K III 33:2;

—ġlı/—gli: Sık: Menfilik ekiyle de. Yapan, dikkat eden: **bakıġlı** «bakan, gören» AH; **keŋaşmägli** «danışmayan», ḲB 5650; **toġuġlı** «doğan, doğumlu» ḲB, 5255; **oġraġlı** «uğrayan, ziyaret eden» K;

—ġu/—gü, —ġı/—gi: Çok yaygın ve çok çeşitli fonksiyonlarda:

a) Soyut isim: İsimden isim yapma eki —**maḳ**/—**mäk**'le çok yakın bir manası ve fonksiyonu var: **anıŋ barġusı** «gitmegi, gitmesi» K II 69:13; **awınġu** «avunma» ḲB 3532; **buδun basġuḳa** «halka, millete hakim olmak için» ḲB 224; **bermägü näŋ** «bir şey vermemek» ḲB 2811; **öggü** «övgü, övme» ḲB 1731; **tabuzġu neŋ** «bilmece» K; **böri ulıġu oġur** «kurtun uluduğu zaman» K I 136:19; **gawuşġum ḳaçan erki** «ne zaman kavuşacağım ki, kavuşmam ne zaman ki» ḲB, 6176; **yetgüsüz bol**— ebedi ol—» ḲB 5943;

b) —çı/—çi ile: Fail ismi: **atġuçı** «atıcı» AH; **baġuçı** «bağlayıcı» ḲB 1477; **bilmägüçi** «cahil» ḲB 2896; **külgüçi** «gülücü, gülen» K; **ögüngüçi** «ögünücü» K; **ḳıyġuçı** «kıyıcı» ḲB 2013;

c) —çı/çi'siz fail ismi: **alpaġut** «kahraman, savaşçı» K; **bulmaġu** «bulmayan» ḲB 3828; **ermägü** «tenbel» K, ḲB 6394; **oġlaġu** «şımarık» K, ḲB 1426; **tusulġu** «faydalı» ḲB; 3141;

d) Soyut isim: **belgü** «belgi, işaret» K; **içgü** «içki» K, ḲB 5441; **tirilgü** «mal, mülk» ḲB 1344; **yegü** «yiyecek» ḲB 1732;

e) Âlet ismi: **bıçġu** «makas, bıçkı, bıçak» K; **bitigü** «mürekkep» K, ḲB 1342; **sorġu** «hacamat, kan aleti» K; **yüligü** «traş bıçağı» K;

f) **keräk** ve —**lık**/—**lik**, —**luḳ**/—**lük** ile: Zorunluluk ve gereklilik: **anuŋġu keräk** «hazırlanmak gerek» ḲB 1473; **bergü keräk** «vermek gerek» AK 75:8; **barġuluḳ** «gitmek zorunda ol—» K, **keδgülük** «giymek zorunda ol—» ḲB 3734, AH;
K»n5Kak

g) **keräk**, —**lık**/—**lik**, —**luḳ**/—**lük** olmaksızın: Gereklilik ve zorunluluk: **barġum kelir** «gitme zorundayım, gideceğim (varacağım) gelir» ḲB 5663; **ölmägüçe ye**— «ölmeyecek kadar ye—» ḲB 4770; **ötgü yol** «geçecek yol» ḲB 5638; **ḳıldıŋ ersä, ḳılmaġu** «yapılmayacağı yaptın ise» K I74 18; **yamaġu ton** «yamanacak elbise» K III 36:11;

h) isim fonksiyonunda: **egin bütgü ton** «sırtı örtecek elbise», ḲB 3665; **ḳarın toδğu aş** «karın doyuracak yemek» ḲB, 3665;

i) Gelecek zaman ismi: **keçgü sewinç** «geçecek sevinç» ḲB 5187; **kelgü iş** «gelecek iş» ḲB 4925; **öçgü turur** «sönecektir» ḲB 5324;

j) Şahıs eki veya işareti almadan zorunluluk ifade eden, sadece üçüncü şahıs teklikle sınırlı, çekimli fiil: **ağırlaġu beglär özin ham sözin** «beglerin hem özü hem de sözü ağırlanmalı» ḲB 5000; **aḳı bolġu** «bonkör olmalı» ḲB 2275;

k) İyelik ekli, gelecek zaman ifade eden çekimli fiil: **soŋı barġusı** «sonunda yarayacak» AH 391; **özüŋ köçgü mundın** «kendin buradan göçeceksin» ḲB 1445; **ät öz ölgü āḫır** «vücut sonunda ölecek» ḲB 5842; **saŋa teggüsi** «sana değecek (ulaşacak)» ḲB 1420; **kelgü ol** «gelecek» ḲB 1502.

3. —**mış**/—**miş**: Sık: İsim olarak: **ağır bolmış er** «saygı değer insan» ḲB 4590; **bütmiş baş** «iyileşmiş yara» K I 245: 13; **eşitmiş söz** «işitilmiş söz» ḲB 4883; Çekimli fiil olarak: Duyulan anlamında: Bizzat tecrübeyle veya başkaları tarafından tesbit edilen olay: **eδi yaḳşı aymış** «güzel söylemiş» ḲB 4707; **aδın kişi ornamış** «başkaları yerleşmiş» AK 78: 16.

—**duḳ**/—**dük**: Çok sık değil: İsim olarak: **barmaduḳı** «varmadığı, varmaması» K II, 42: 8; **bolduḳ** «olduk» AH; **ḳolduḳ** «istenen» ḲB 5093; çekimli fiil olarak sadece Suwarlar, Kıpçaklar ve Oğuzlar'da kullanılır.

—**yuḳ**/—**yük**: Çok seyrek: **usayuḳ** «ihmalkâr» K; **sözüŋ sözläyük** «sözünü söyledi» ḲB 3711. Geniş zaman partisibi: —**r**, —**ar**/—**är**, —**ur**/—**ür**, —**ır**/—**ir**. Menfisi: —**mas**—/**z**/—**mäs**—**z**. Sık: İsim olarak: **emgär** «acı» ḲB 3139, **yaŋşar** «geveze» AH; **aḳar köz** «akar göz» K II 45: 27; çekimli fiil olarak: **açır män** «acırım, üzülürüm» ḲB, 5637; **tatır bu tilim** «dilim tadar» AH 27; **bular män** «bulurum» K III 90: 3; **män barmas män** «varmam, gitmem» K II 65: 21; **ḳarımaz** «ihtiyarlamaz, yaşlanmaz» ḲB 1640, AH 306. Gelecek zaman partisibi: —**taçı**/—**täçi**, —**daçı**/—**däçi**: Oldukça sık: İsim olarak: **alḳtaçı** «mahv edecek» ḲB 5404; **öldäçi** «ölecek (olan)» K I 438: 14; Çekimli fiil olarak: **buduŋ aŋar aydaçı** «halk ona söyleyecek» K I 352: 11; **mini yettäçi** «beni yedecek» ḲB 388.

314. FİİLDEN FİİL:

a) Anlamı kaybolmak üzere olan eski te'kit: Oldukça seyrek: —δ—, —y— (krş, 232): **köδ**— «gözle—, gör—» K; **ḳoδ**—,

ḳoy— «koy—»K, ḲB, AH (krş. **ḳop** «çok fazla») **toδ—, toy**— «doy—» K, ḲB 4769, AH (krş. **toḳ** «tok)»; **—ı—/i—: sanı**— «say—, farzet—» ḲB 1443 ~ **san**— «say—» K; **tatı**— «tatlı ol—, tat ver—» K. ḲB 5627, AH ~ **tat**— «tat—»; **—u—/—ü—: aşu**— «aş—» K, ḲB 1384; **äşü**— «ört—» K, ḲB 5212.

b) Passif: **—l—; eril**— «gedil—, gedik aç—» K, ḲB 1351, AH; **suçul**— «çıkar— (elbise hk.)»; soyul—, çiçek aç—, yüzül— (hayvan hk.) K, ḲB 4958; **—n—: bulun**— «bulun» K; **—ḳ—/—k— basıḳ**— «basıl—» K, ḲB 5233; **çawıḳ**— «meşhur ol—» K, ḲB 3080; **muŋuḳ**— «bunal—» K, ḲB 2381.

c) Dönüşlülük: **—n—: anun**— «hazırlan—» K, AH; **turun**— «diren—» K; **—l—: ökil**— «çoğal—, yığıl—» K; **säşil**— «çözül—, ayrıl—» K; **—ḳ—/—k—: arsıḳ**— «aldan—» K, ḲB 3529; **birlik**— «birleş—» ḲB 5312, AH.

d) Müşareket (**Reziprok**) : Birlikte ve karşılıklı eylem: **—ş— aδrış**— «ayrış—» K; **keliş**— «birbiri yanına gel—, geliş—» K, ḲB 4167.

e) Faktitif : **—ar—/—är—: çökär**— «çöktür—» AH; **—dar—/—där—: yumdar**— «toplat—» K, ḲB 2996; **—dur—/—dür—, —tur—/—tür—: käçtür**— «geçir—» **öldür**— «öldür—» K, AK 75: 3; **—ġar—/—gär—**: Seyrek: **arġar**— «yorl—» K; **—ġur—/—gür—: oδġur**— «uyandır—» K; **toδġur**— «doyur—» K; **—ġuz—/güz—: tirgüz**— «dirilt—» AH, AK 78:20; **turġuz**— «durdur—» AK 79:2 **—r—: yılır**— «soğuk yap.» K; **—t—: artat**— «mah et—, boz—» K, ḲB 5220; **körkiṯ—, körküt**— «göster—» K, ḲB 1399; **—ur—/—ür—: toδur**— «doyur—» ḲB 5513; **yaḳur**— «yaklaştır—» K, ḲB 2247; **yindür**— «arattır—» K.

3211. ÇOKLUK EKİ : Birkaç istisna ile (krş. 311) ekseri Türk dillerinde olduğu gibi, **—lar/—lär**'dir. Buna rağmen, herhangi bir ek almadan da çokluk ifade eden pek çok isim vardır : **ḳaçan körsä anı Türk** «eğer Türkler onu görseler» K I 352: 10.

32121. Yalın hal aşağıdaki durumlarda kullanılır. 1: Sıfat olarak: **uşaḳçı kişi** «dedikoducu kişi» ḲB 1299; **yaδaġ atı** «yaya atı» K I 381: 5; **ata tonı** «baba elbisesi» K III 87:5; **atam atı** «babamın adı» AK 78:2.

2. Eş anlamlı isimlerde: **yaḳın, yaġluḳ** «akrabalar» K III 23:1; **el, kün** «el gün» ḲB 2258; **meŋ, tawar** «mal, mülk» ḲB 5460.

3. İlki iyelik ekli teklik üçüncü şahıs, tamlama halinde: **elgi uzun** «eli uzun» ḲB 5088.

4. Bir fiilin tamamlayıcısı olarak : **yazuḳ keçür**— «günahı affet—» K. II 169:5; **Ḳara Yalġa keç**— «Kara Yalğa dağını geç—» K III 33:2.

5. Aşağıdaki edatlar yalın hal alırlar : **kişi ara** «insanlar arasında» K I 87:19; **ḳan birlä** «kan ile» K III 157:20; **tün kün bilä** «gece gündüz» K I 100:9; **toḳuş içrä** «muhaberede, vuruşma içinde» K II 83:23; **ḳuşlar kibi** «kuşlar gibi» K I 483:22; **yaylaġ tapa** «yaylaya doğru» K I 214:18; **buz teg** «buz gibi» K I 353:16; **boġzı üçün** «boğazı için» K II 290:8; **kök üzä** «vezin ile» K III 131:5.

Zamirlerde çoğunlukla ilgi hali kullanılır.

32122. İlgi hali

Eki **—nıŋ/—niŋ, —nuŋ/—nüŋ**'dür : «erkeğin» AH; **elniŋ** «memleketin» AK 74:2.

32123. Yükleme hali için aşağıdaki ekler kullanılır :

1. **—ġ/—g: —nı/—ni**'ye nazaran daha seyrek (bk. 2) **aşıġ** «aşı, yemeği» K; **dunyāġ** «dünyayı» ḲB 3089; **sözüg** «sözü» AH,

2. **—nı/—ni: eδgüni** «iyiyi» K; **kişini** «kişiyi, insanları» AK 77:26; **könilikni** «doğruluğu, adaleti» ḲB 5173; **ölüglärni** «ölüleri» AH.

3. **—ı/—i:** Seyrek: **işi** «işi» ḲB 2777; **kitābı** «kitabı» AH.

4. **—n:** Üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra : **boynın** «boynunu» K; **ḳamuġın** «hepsini, herkesi» AK 74:10; **ölgüsin** «ölmesini» ḲB 6075: **tilin** «dilini» AH. **—nı—ni:** Üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra, **—n** kadar sık değil : **ärdämini** «erdemini» K; **dinlärini** «dinlerini» AK 74:8; **yolını** «yolunu» AH; **yüzini** «yüzünü» ḲB 4937.

32124. Yönelme hali ekleri şunlardır :

1. **—ḳa/—kä, —ġa/—gä:** Umumî: Üçüncü şahıs üyelik ekinden sonra, nazal ŋ'ye dönüşen **—nḳ—/—nk—**'nin zamirsel **n**'si ile: Aşağıda gösterilen fonksiyonları var: a) Yön ve yaklaşma bildirir: **bir erdin bir erkä** «bir adamdan bir adama» AH 139; **bilgälärkä ay** «bilgelere söyle» K III 158:8; **kökke yoḳla**— «göğe çık—» ḲB 1002; **Rūmllarġa tüş**— «Romalılara düş—» AK 76:29; **uçıŋa teg** «ucuna değ—» K I 319:21.

b) İçin anlamında : **aşlaḳa tergi ur**— «yemek yemek için sofra kur—» K II 54:2; **iglkä ot** «hastalık için ilâç» ḲB 3187.

c) Bazan bulunma hali anlamında: **közi yolḳa bol**— «gözü yolda ol—» K II 176:28; **sözkä ulı bol**— «sözde yaşlı ol—» ḲB 441; **munḳa bol**— «hata içinde ol—» ḲB 1313.

d) Bazı fiiller yönelme hali eki alan isim alırlar : **eräjkä awın**— «kendini iyi hisset—» ḲB 5235; **balduḳa ḳorḳ**— «baltadan kork—» K III 421:25; **Musulmānḳa san**— «müslüman say—» AH 326; **yoḳḳa san**— «yok say—» K I 68:11; **Täŋrikä tapın**— «Tanrıya ibadet et—» AK 74:10.

e) Bazı edatlar yönelme hali ekli isim alırlar: **işkä aşnu** «işten önce» ḲB 5252; **tiläkiŋkä teg** «dileğine göre» ḲB 5402; **bu künkä tegi** «bu güne kadar» AK 77:18.

2. **—a/—ä: Seyrek:** Aynı fonksiyonda : **közüme neŋ elär**— «gözüme bir şey iliş—, (görün—)» K I 179:12; **atama oḫşat**— «atama benzet—» K I 262:19, **közümä saḳı**— «gözüme görün—» K III 268:25; **külinä tegü** «külüne kadar» K III 237:10; **tünä oδun**— «geceleyin uyan—» ḲB 3951.

32125. Bulunma hali eki **—da/—dä, —ta/—tä**'dir. İyelik ekinden sonra ekle kök veya gövde arasına pronominal **—n** girer. «İçinde, üstünde, arasında, nezdinde» manalarını ifade eder : **çoġda** «korda» ḲB 5549; **buşarda Şarā arslanı** «hiddetliğinde Şarā - Aslanı» AH 52; **buδunda talusı** «halk içinde saygı değer» ḲB 2966.

32126. Çıkma hali aşağıdaki eklerle temsil edilir (3. şahıs iyelikekinden sonra kök veya gövde ile ekler arasına pronominal **—n** girer) :

1. **—da/—dä, —ta/—tä.** Çok sık değil. Aşağıdaki fonksiyonlarda : a) Ayrılma, çıkma ve menşe ifade eder : **yerdä ḳop**— «yerden kop—, (çık—)» (K I 234:1; **tılda çıḳ**— «dilden çık—» K III 161:4; **yazuḳta tıδın**— «günahtan sıyrıl—» ḲB 1380. b) Karşılaştırma ifade eder: **ḳamuġda esizräk** «herkesten daha kötü» ḲB 5319; **ḳızda ḳızraḳ** «kıttan daha kıt» AH 444; **şakarda tatıġlıġ** «şekerden tatlı» ḲB 4768; c) Çıkış menşe ve asıl için: **birindä birimiz** «aramızdan biri» AK 77:11; **miŋindä bir** «binde bir» AH 204, d) Bazı edatlardan önce: **közindä aδın** «gözünden başka» K III 151:19; **ḳatılmazda aşnu** «katılmadan, dönüşten önce» ḲB 1304; **ölümdä basa** «ölümden sonra» ḲB 5416; **kelmişiŋdä berü** «geldiğinden beri» ḲB

3364; **Ẓulḳarnaynda kiδin** «Zulkarneyn'den sonra» AK 74:3; **bu kündä naru** «bu günden itibaren» ḲB 4849.

2. **—dın/—din, —tın/—tin, —dun/—dün:** Çok sık. Aşağıdaki fonksiyonlarda:

a) Ayrılma, uzaklaşma, çıkma ve menşe ifade eder: **busıġdın çıḳ**— «pusudan çık—» ḲB 1381; **yolındın kitär**— «yolundan uzaklaştır—, gider—» ḲB 385.

b) Bir doğrultudan itibaren : **taştın bar**— «dışarıya var—» K I 435:21 **soldın baḳ**— «soldan bak—» ḲB 1857; **yerdin çal**— «yere çal—» AH 267.

c) —den veye içinden : **suwdın keçür**— «sudan geçir—» K II 257:5; **eldin kir**— «kapıdan gir—» K III 375: 18; **Ayastın oz**— «Ayas» vasıtasıyla geç—» AH 55.

d) Bulunma hali anlamında: **alası içtin** «alası içte» K 191:23; **sıŋardın yorı**— «kenarda yürü—» K III 375: 18; **közi taştın bol**— «gözü dışarda ol—» ḲB 3124; **berimdin baḫıl** «vermede, cömetlikte cimri» AH 254.

e) Vasıta anlamında : **ḳılıḳtın ḳara bol**— «yaptıklarından dolayı kara ol—» ḲB 1338; **ögdisindin tatı**— «medhinden tatlı ol—, tatlan—» AH 27.

f) Bazı fiillerden önce : **saçıratġudın ḳorḳ**— «saçmaktan kork—» K III 331:21 (**ḳorḳ**— fiilinin yönelme hali ile kullanılması için bk. yukarı).

g) Bazı edatlarla birlikte: **ewdin körä** «eve göre, eve» ḲB 5453; **ölümdin öŋä** «ölümden önce» AH 12; **ḳamuġdın sıḫar** «her tarafa» ḲB 4792.

3. **—dan/—dän:** Seyrek: a) Ayrılma, çıkma, uzaklaşma, menşe bildirir: **kişidän abı**— «insandan sakla—» K III 250:14; **kişidän saŋar**— «adamdan say—» K II 188:23; **Tänridän umun**— «Tanrıdan um—» K I 206:3.

b) Karşılaştırma ifade eder: **bilmämiş kişidän yeg** «bilmemiş kişiden iyi» K III 160:7.

c) Bazı fiillerden önce : **Täŋridän ḳorḳ**— «Tanrıdan kork—» K III 421:20.

32127. Vasıta aşağıdaki eklerle temsil edilir :

1. **—n:** Çok yaygın. Fonksiyonları: a) «vasıtasıyla, ile»: **küçin tut—** «güçle (kuvvetle) tut—» K I 81:21; **elgin emlä—** «elle göster—» K I 82:24; **tılın tüg—** «dille düğümle—» K II 20:16. b) Zarflar (yapar): **bu tıδın** «bu zamanda» K III 171:9; **birin birin** «bir bir» K III 360:10; **saḳın bar—** «ihtiyatla git—» ḲB 1283; **terk öδün kel—** «hemen gel—» ḲB 5408; **küçin** «asla» K; **aḳrun** «yavaş» K; **tüzün** «yumuşak» K; **ikigün** «her ikisi» ḲB 5311; **terkin** «hemen» K, ḲB 1331, AH 380, AH 78:7.

2. **—la/—lä:** Oldukça seyrek Fonksiyonları: a) «vasıtasıyla, ile, dolayısıyla»: **beglik üzälä yaş uzun bol—** «beylikle uzun ömürlü ol—» ḲB 405; **naṣiḥat tegülä—** «nasihatla» ḲB 5395; b) Zarflar (yapar) : **tünlä örtän—** «geceyle (geceleyin) kızıllaş—» K I 251: 8; **ikigün arala yorı—** «ikisi arasında yürü—» ḲB 4901; **uçuzla könilt—** «ucuza doğrult— (düzelt—)» ḲB 5527; **tiriglä yitük** «hayatta kaybolmuş» AH 94; **ikilä ḳurtıl—** «ikinci kez kurtul—» AK 77:5; **yaŋıla** «yeniden» K; **ara asġı tägrür arala yası** «bazan fayda bazan zarar getirir» ḲB 4926. c) **bilä** edatı ile beraber: **tünlä bilä** «geceleyin» K II 5:28.

32128. Eşitlik eki **—ça/—çä** aşağıdaki fonksiyonlara sahip: a) «kadar, gibi, göre» **uġança telim ḳıl—** «mümkün olduğu kadar çok kıl—» K II 44:2; **yaŋança bol—** «fil gibi ol—» ḲB 2820; **tiläkçä tur—** «dilediğine göre dur—» ḲB 5706. b) «yerine» anlamında: **öküz adaḳı bolġınça buzaġı başı bolsa, yeg** «öküz ayağı olmak yerine, buzağı başı olmak daha iyi «K I 59:18.» c) Yön: **ḳança** «nereye» K; **solça käl—** «soldan gel—» ḲB 1392. d) Kalıplaşmış: **barça** «hep» K, ḲB 5197.

32129. Yön bildirme hali ekleri aşağıdaki şekildedirler :

1. **—ġaru/—ġärü**: Çok sık: **yaġıġaru kiriş ḳur—** «düşmana kiriş kur—» K II 83:22; **Täŋrigärü tapġın öte—** «Tanrıya tapınma görevini yerine getir—» K III 251:11; **yoḳaru ḳop—** «yukarı çık—» ḲB 5678.

2. **—ru/—rü:** Seyrek ve kalıplaşmış: **berü** «beri» K; **kerü** «geri» K; **keŋrü** «geniş» ḲB 2022, AH 412.

3. **—ra/—rä:** Oldukça sık: **taşra çıḳ—** «dışarı çık—» K I 424:7; **tüprä (ur—)** «dibe koy—» K II 280: 101. Kalıplaşmış: **içrä** «içinde» K, ḲB, AH.

4. **—ar/—är:** Sadece şu kelimede: **yoḳar** «yukarı» K, AH.

5. **—r.** Sadece şu kelimede : **taşırtın** «dışardan» ḲB 5547.

3213. İyelik eklerinin bağlantı ünlüleri çoğunlukla, Eski Türkçe'de olduğu gibi, (bk. A. von. GABAİN, **Alttürkische Grammatik**, s. 97 ff) ses uyumuna tabidirler :

1. Teklik: (Ünlüden sonra) **—m;** (ünsüzden sonra) **—ım/—im, —um/—üm**

2. Teklik : **—ŋ; —ıŋ/—iŋ/ —uŋ/—üŋ .**

3. Teklik : **—sı/—si, —ı/—i**

1. Çokluk : **—mız/—miz/—muz/—müz; —ımız/—imiz/——umuz/—ümüz**

2. Çokluk : **—ŋız/—ŋiz/—ŋuz/— ŋüz; —ıŋız/—iŋiz/— uŋuz/—üŋüz**

3. Çokluk : **—ları/—läri** (seyrek kullanılır).

O halde; meselâ: **birimiz** «birimiz» AK 77:1, fakat **köŋlümüz** «gönlümüz» vs. Buna rağmen Harezm Türkçesini hatırlatan şekiller de vardır; BROCKELMANN, **Osttürkische Grammatik** bir yanda **ḳurumuz** «rütbemiz» (ḲB, **ˣḳurumuz** değil) ve diğer yanda **nafsum** «nefsim» ḲB 3636 B gibi haller zikreder; (birinci şahıs tekliğin dudak ünsüzünden sonra yuvarlaklaşması). Geriye kalan bilgi için, «Harezm Türkçesi» makalesine (§. 222) ve BROCKELMANN'a (aynı eser § 15). bakılmalıdır. Fakat bu şekiller, muhtemelen, müstensihlerindirler.

3214. Mukayese için yer yer **—raḳ/—räk** kullanılır (bk. 311), ekseriya yalnızca çıkma hali eki (bk. 32126) kâfi gelir. **şakarda tatıġlıġ** ḲB 4768. Üstünlük derecesi yer yer **eŋ** ile gösterilir. **eŋ altın** «en alt». ḲB 137, bk. 331.

3215. 1. Asıl sayılar Eski Türkçe'de olduğu gibi. Yalnız şu noktalara dikkat etmek gerek: **eki, ekki, iki** «iki» K, ḲB 5249, AH; **yeti, yetti** «yedi» K, ḲB 2797; **miŋ** «bin», **seksön** «seksen» K; **toḳson** «doksan» K.

2. Sıra sayı sıfatları :

a) **—ndı/—ndi.** Sadece şunlarda : **ekindi, ikindi** «ikinci» K.

b) **—nç** ile : **birinç** «brinci» K; **ekinç, ikinç** «ikinci» K, ḲB

132, AH, AK 76:8; **üçünç** «üçüncü» K, ḲB 267, AH, AK 76:8; **törtinç, törtünç** «dördüncü» K, ḲB 2062, AK 76:8.

c) **—nçı/—nçi: ekinçi, ikinci** «ikinci» ḲB 1452; **üçünçi** «üçüncü» ḲB 2326; **beşinçi** «beşinci» ḲB 2062.

d)—**lanç/—länç:** Seyrek: **ekilänç, ikilänç, eklänç iklänç,** «ikinci» ḲB 132A; **törtlänç** «dördüncü» AH 34 B.

e) **—ılanç/—ilänç:** Seyrek: **törtilänç** «dördüncü» AH 34B, C.

f) **—ılançı/—ilänçi:** Seyrek: **törtilänçi** «dördüncü» AH 34.

3. Üleştirme sayıları : **—ar/—är** ile : **birär** «birer» AH 361; **miŋär** «biner» AH 382.

4. Beraberlik: **—aġu/—ägü, —aġun/—ägün, —ġu/—gü, —ġun/—gün : Biräġü** «her biri» ḲB 4202; **ekägü, ikägü** «her ikisi» ḲB 331 B, AK 79:4; **ekigü, ikigü** «her ikisi» ḲB 3211; **ekägün, ikegün** «her ikisi» ḲB 331 A; **ekigün, ikigün** «her ikisi» ḲB 1263; **üçägü** «her üçü» ḲB 1669; AK 78:26; **üçägün** «her üçü» ḲB 1664; **beşägü** «her beşi» AK 78:27.

3217. Son çekim edatları için krş. ismin halleri § 32121-32119.

3218. Zamirler: Şahıs, işaret, soru, dönüşlülük ve belirsizlik zamirleri var :

a) Şahıs ve işaret zamirleri : **män** «ben» K, ḲB, AH, AK 75 : 25; **sän** «sen» K, ḲB, AH, AK 77:3; **ol** «o» K, ḲB, AH, AK 74:1; **biz** «biz» K, ḲB, AK 74:7; **siz** «siz» K, ḲB, AK; **sizlär** «sizler» AK 75:16; **olar** «onlar» K, ḲB 4836, AH, AK 76:18; **anlar** «onlar» AH 206 A, B, AK 75:1; **bu** «bu» K, ḲB 337, AH, AK 74:2; **bular** «bunlar» K, ḲB 276, AK 75:5.

b) Soru zamirleri: kim «kim» K, ḲB 3108, AH; **ne** «ne» K, ḲB 3382, AH; **ne ter** «ne der» K II 287:3; **ne ḳılur** «ne kılar (yapar)» AH 108. Bazı zarflar da buraya dahil: **neçä: ḳoy sanı neçä** «koyun sayısı ne kadar» K III 157:16. **nemä: nemä eδgü kişi ol** «nasıl iyi insan o» K III 214:18; **neçük: neçük ḳaçmadıŋ** «niçin kaçmadın» K I 79:20. **nelük, nelik, neläk: nelük aŋar biliştim** «neye onu tanıdım» K III 188:19; **yağısın nelik sewer?** «düşmanını neye sever» K III 385:6 **neläk keriştiŋ** «neye tartıştın» K I 370:12. şunları da krş. **ḳaçan: ḳaçan keldiŋ?** «ne zaman geldin» K I 403:10; **ḳaçan ṭoḳ bolur?** «ne zaman (nasıl) doyar» ḲB 5384. **ḳalı** : Seyrek **ḳalı: ḳurtılur** «nasıl kurtulur?» K II 234:5; **ḳalı keldiŋ?** «nasıl geldin?» ḲB 5685.

ḳança: ḳança bar— «nereye var—» K I 74:17, ḲB 5202, AH 386. **ḳanda: ḳanda erdiŋ** «nerede idin» K I 418:23; **ḳayda: ḳayda sän** «neredesin» K III 173:5; **ḳanı: oġlum ḳanı?** «oğlum nerede» K III 237:5. **ḳanı enç el?** «sakin memleket nerede?» ḲB 5499; **ḥaḳiḳat ḳanı?** «hakikat nerede» AH 381. **ḳayu: ḳayu neŋ?** «hangi şey?» K I 31:14. **ḳayu iş?** «hangi iş?» ḲB 5560; **ögär til ḳayu?** «öğer dil hani?» AH 235; **ḳayu din?** «hangi din?» AK 74:7.

c) Dönüşlülük zamiri : **kändü, kändi:** «kendi» K, ḲB 2988, AH, AK 74:3; **öz** «kendi, bizzat» K, ḲB 3178, AH.

d) Belirsizlik zamirleri : **ḳayu, ḳayusı:** «bazı, bazısı» ḲB 1737, 5243; **kim ersä** «kimse» ḲB 3108, AK 79:1.

e) Nisbet zamiri : Çok seyrek: **kim: bu söz, kim sän aydıŋ** «bu söz ki, sen söyledin» ḲB 3355.

Zamirlerin ilgi halleri : **—ıŋ/—iŋ/—uŋ/—üŋ** : Çok seyrek de **—nıŋ/—niŋ, —nuŋ/—nüŋ** ile teşkil edilir: **biznıŋ öz kişi** «bizim akrabalarımız» K I 46:4; **bizıŋ alġumız** «bizim talebimiz» K I 341:22; **bizıŋ kelgümüz** «bizim gelmemiz» ḲB 4835.

Zamirlerin iyelik eki halleri **—nı/—ni, —ı/—i,** fakat, çokluk ekleri ve **öz**'den sonra yer yer **—ġ/—g** ile ifade edilir. Bazılarında ünlü değişmesi olur: **mini** «beni» ḲB 393, AH; **mäni** «beni» AK 75: 25; **sini** «seni» ḲB 4719, AH; **säni** «seni» AK 74:4; **anı** «onu» K, ḲB 5576, AH; **onu** «onu» K; **bizni** «bizi» K, ḲB 4931, AK 75:2; **sizlärni** «sizi» AK 75:17; **olarnı** «onları» AK 78:8; **olarıġ** «onları» ḲB 5034; **anları** «onları» AK 78:24; **anlarnı** «onları» AK 74:4; **bunı** «bunu» K; **munı** «bunu» ḲB 282, AH, AK 77:26; **bularnı** «bunları» ḲB 5559. AK :75:6; **bularıġ** «bunları» ḲB 2929; **kimni** «kimi» K, ḲB 1761; **kimi** «kimi» ḲB 3155; **neni** «neyi» ḲB 1495; **özni** «kendi» ḲB 3091; **özüg** «kendisini» ḲB 5434; **özüŋni** «kendini» ḲB 1462.

Yönelme hali zamirlerde, kökün sonundaki **—n**'nin **—ḳ/—k** ile birlikte art damak genizsisine dönüştükleri; kök ünlüsü - yahut kök değişikliği + yönelme hali eki **—ḳa/—kä** ile teşkil edilir. Ek bazen **—r** ile ortaya çıkar: **maŋar yüw—** «bana teçhizat olarak ver—» K III 172:12; **maŋa dastür ber—** «bana izin ver—» AK 75:16; **saŋar yaraş—** «sana yaraş—» ḲB 3088; **saŋa teg—** «sana ulaş—» ḲB 1380; **aŋar biti—** «ona yaz—» ḲB 3185; **aŋa ḳul bol—** «ona kul ol—» ḲB 1376; **bizkä yağı bol—** «bize düşman ol—» AK 7:19; **olarḳa ayt—** «onlara söy—» AK 78:12; **anlarḳa ber—** «onlara ver—» AK 75:10; **muŋar eδgü ḳıl—**

«buna iyilik yap—» ḲB 5319; **muŋa muḳır men** «buna mukırrım (inanıyorum)» AH 10; **bularḳa ber—** «bunlara ver—» AK 75:7.

Bulunma hali, ya bulunma hali ekinin ilgi haline eklenmesiyle yahut da aynı ekin zamir köküne eklenmesiyle ifade edilir: **mäniŋde bar** «bende var» ḲB 4864; **säniŋde turur** «sendedir» ḲB 5244; **anıŋda bol—** «onda ol— «ḲB 2888; **kimiŋde bol—** «kimde ol—» ḲB 2006; **minde tın—** «bende dinlen—» K I 529:6; **sinde tur—** «sendedir» ḲB 5279, AH 175; **anda oltur—** «orada otur—» AK 76:30; **munda yoḳ** «burada yok» K III 143:26.

Çıkma hali aşağıdaki biçimlerde ifade edilir;

1. **—da/—dä** ekinin ilgi haline eklenmesiyle;

2. **—dın/—din** ekinin ilgi haline eklenmesiyle;

3. **—da/—dä** ekinin zamir köküne eklenmesiyle;

4. **—dın/—din** ekinin zamir köküne eklenmesiyle: **mäniŋdä üstün** «benden üstün» ḲB 3150; **mäniŋdin kötür—** «benden götür—» ḲB 1466; **minde söz ört—** «benden söz ört—, (gizle—)» ḲB 5615; **mindin ḳol—** «benden iste—» K II 25:14. Zamir kökünde veya ilgi halinde nadiren **—dan/—dän: andan yara—** «ondan uzaklaş—» K III 422:10; **mununtan basa** «bundan sonra» ḲB 388 A.

Vasıta hali **—n** ile temsil edilir ve oldukça seyrek görülür. Eşitlik hali ekinden sonra da gelebilir: **mänin yawra—** «benim vasıtamla kuvvetlen—» K III 278:12; **anın tükäl bol—** «onun için kâmil ol—» ḲB 4787; **ançan ḳodu ber—** «öylece koyu ver—» ḲB 4928.

Eşitlik hali çok sık değildir: **ança ay—** «onun gibi (böylece) söyle—» K I 88:22; **ança işlä—** «öyle yap—» ḲB 419; **ançan ḳodu ber—** «onun gibi (böyle) koyu ver—» ḲB 4928; **bu munça** «bu kadar» ḲB 5381.

3219. Bildirme eki (cevherî fiil) şimdiki zamanda şahıs zamiriyle verilir :

1. Teklik : **män: män saŋa barıġlı män** «sana geliyorum (gelmek üzereyim)» K II 57:24; **män ök män** «ben oyum» ḲB 5120; **muḳır män** «ikrar ediyorum» AH 10.

2. Teklik : **kim sän?** «kimsin?» K I 353:2; **buδunḳa başı sän** «milletin başısın» ḲB 1436; **sän artaḳ sän** «sen mahvolmuşsun» AH 395. **turur** ile tekid edilir: **sän ganc bulmış turur sän** «bir hazine bulmuşsun sen» AK 77:15.

3. Teklik ve çokluk : 1. **ol: kün ol ajunuġ yarutġan** «güneştir dünyayı aydınlatan» K III 52:16; **yoḳ ol** «o yoktur» ḲB 518; **körklüg ol** «o güzeldir» AH 341. 2. **turur: osuġluġ turur** «benzer» ḲB 4941; **köni söz turur** «doğru sözdür» AH 155; **atıŋ ne turur** «adın nedir» AK 78:1; 3. **erür:** Çok seyrek: **yaġı erür** «düşmandır» K III 385:5; **esizkä erür** «kötüler içindir». ḲB 5279; **baḳasız erür** «bekâsızdır» AH 193.4. Eksiz (bir şey gösterilmeden) **tübüm altun** «dibim altından» K I 52:10; **yazuḳum üküş** «günahım çoktur» ḲB 396.

1. Çokluk: **—mız —miz: Bayat kullarımız** «Tanrı kullarıyız» ḲB 3749; **bir ḳaç kişilärmiz** «bir kaç kişileriz» AK 77:16.

2. Çokluk : **siz: sizlär kimlär sizlär** «sizler kimlersiniz» AK 75:13.

3. Çokluk : **—lar/—lär :** Bazen çekimli fiillerde de: **otnı öçürü bilmäsälär** «ateşi söndüremeseler» AK 76:12.

Yüklem isminde olumsuzluk **ermäs/z** ile ifade edilir: **ışı ermäs** «işi değil» K I 526:21; **bulġu ermäz** «bulunacak değil» ḲB 5149.

Yüklem olarak kullanılabilen diğer isimler : **bar: yer bar** «yer var» AH 201. 2. **yoḳ: çir yoḳ** «yağ yok» K I 323:17;3. **keräk: tapısı keräk** «uyması 'eveti' gerek» K III 216:19.

Aslında ol— manasına gelen **bol—** fiili; burada sık sık **er—** ve **tur—** (i—) manasında tevsik edilmiştir: **köŋül kimiŋ ḳalı bolsa yoḳ, çıġay** «eğer kimin gönlü fakir ise» K III 239:1; **köni bol—** «doğru ol— (i—)» ḲB 1747; **ḳız bol—** «pahalı ol— (i—)» AH 480.

3221. Cevheri fiilin (kopula) şimdiki zamanı (bk. 3219) pek çok zamanın çekiminde yüklem belirleyicisi olarak iş görür : **bular män** «bulurum» K III 90:3 vs. Münhasıran geçmiş zaman ve nadir hallerde şarta (bk. 322412 ve 32242) şahıs işareti olarak iyelik ekleri gelir.

3222. İsim fiiller için bk. 313 ve (çekimli fiil olarak kullanılışı için) 32242.

3223. Karahanlıca'da aşağıdaki zarf fiiller tesbit edilmiştir :

1. **—a/—ä**

a) Yardımcı fiillerle tasviri durumları ifade eder: **terä bil—** «toplaya bil—» ḲB 1285; **uḳa bar—** «anlamaya çalış—» ḲB 1708;

baḳa kör— «bakmaya çalış—» ḲB 4721, AH 99; **yıġa tut—** «engelle—» AH 135. **tur—** fiili ile bir nevi süreklilik teşkil edilir: **aḳa tur—** «aka dur—, sürekli ak—» K I 77:7; **süzä tur—** «süze dur—, sürekli süz—» ḲB 5504; **arta tur—** «arta dur—, sürekli art—» AH 404.

b) Eklendiği fiilleri zarf yapar: **ḳopa adrış—** «koparak (yükselerek) ayrış—» K I 234:1; **evä işle—** «acele ederek yap—» ḲB 5217. Tekrar edilir: çok seyrek: **tama tama köl bol—** «damlaya damlaya göl ol—» K III 360:10; **aça, aδra tut—** «açarak ve ayırarak tut—» ḲB 1722; **uḳra, sınayu baḳ—** «anlayarak ve sınayarak bak—» AH 99.

2.—**u**/—**ü**

a) Yardımcı fiillerle tasvîrî durum ifade eder: **yaranu bil—** «yarana bil—» K I 394: 19; **kälü ber—** «geli ver—» ḲB 1715; **uδu bar—** «uymaya çalış—» ḲB 5446; **yatu ḳal—** «yata kal—» ḲB 1363; **ögü bil—** «öğe bil—» AH 45. **tur—** yardımcı fiili ile bir nevi süreklilik, devamlılık teşkil edilir: **ögränü tur—** «öğrene dur—, sürekli öğren—» ḲB 3169. b) Eklendiği fiilleri zarf yapar: **ayu tutuz—** «söyleyerek emr et—, yaz—» ḲB 2335; **satġayu yorı—** «çaprazlayarak yürü—» ḲB 5709. Tekrarlanır; Çok seyrek: **satulayu saġraşıp öt—** «gevezelik ederek, cıvıldayarak öt—» K III 194:16; **yazlu sewnü, külä ayıt—** «yayılarak, sevinerek, gülerek söyle—» ḲB 5073; **uḳa, sınayu baḳ—** «düşünerek, sınayarak bak—» AH 99. **—raḳ/—räk** ile genişletilmiş: Çok seyrek: **bütrüräk ayıt—** «tasdik ederek söyle—» ḲB 507; **yetrüräk ayıt—** «tamamlayarak söyle—» ḲB 507. c) Fiil şeklinde fakat isim fonksiyonunda: seyrek: **körü arma—** «bakmaktan, görmekten yorulma—» K I 149:2; **saŋa tegdi emgäk kälü ham baru** «gelip gitmekten sana yorgunluk geldi» ḲB 4872. d) **teyü** «diyerek, diye» direkt veya düşünülen ifade bildirilir (krş. **tep**): **'ertär' teyü seringil** «geçecek diye sabr et» K III 233:15; **'köni, teyü bilsüni kişilär** «kişiler doğru diye bilsin» AH 165. e) **—layu/—läyü:** «Gibi kadar» anlamında: **oġrılayu yüzkä baḳ—** «hırsız gibi yüze bak—» K I 102:13; **arslanlayu kökrä—** «arslan gibi kükre—» K I 142:16; **börläyü—** «kurt gibi» K I 189:1.

3. **—p:** a) Eklendiği fiil, zaman bakımından çekimli fiile nazaran öncelik ifade eder: **buşup ḳaş tüg—** «kızıp kaş çat—» ḲB 4756. **tur—** yardımcı fiili ile bir nevi süreklilik teşkil edilir: **bilip tur—** «bilip dur—, sürekli bil—» K III 233:16; **küδüp tur—** «güdüp

dur—, sürekli güt—» AH 350. b) **tep** «deyip» ile direkt yahut düşünülen ifade bildirir (krş. **teyü**): **tükäl bilsü tep** «herşeyi bilsin diye» AH 80; **«bu üŋür içindä tururmız» tep** «bu mağara içinde duruyuz deyip» AK 76:32.

4. **—pan/—pän:** Seyrek: Eklendiği fiil kendisinden sonra gelen çekimli fiilin eylemine göre öncelik ifade eder: **kelipän täprüş—** «gelip sinirlen—, heyecanlan—» K II 204:16; **yatıpan ber—** «yatıp ver—» AH 276.

5. **—maδıp/—mäδip:** Sadece K'de: **—madan/—mädän** anlamında: **eδgülük körmäδip ajun çıkar** «iyilik görmeden dünyayı terk eder» K I 420:6; **tänlämäδip biçmäs** «ölçmeden biçmez» K I 427:6; **yaḳın, yaġuḳ körmäδip meŋi körür** «hısım akrabayı görmeden, malı mülkü görür» K III 23:1.

6. **—matı/—mätı, —madı/—mädi, —madın/—mädin** : ḲB ve AH'de: —madan/meden anlamında: **tapnumadı** «hizmet edemeden» ḲB 1353 B; **ayur uḳmadın** «düşünmeden söyler» AH 119.

7. **—ġalı/—gäli, —ġalır/—gälir—:** a) —mek/—mak için manasında: **yazıdaḳı süwlin äδärgäli ewdäki taḳağu içgin—** «ovadaki sülünü aramak bulmak için evdeki tavuğu kaçır—» K I 447:6; **tapuġ kılġalı bar—** «tapı kılmak için var—» ḲB 3214; **öldürgäli ḳaşd kıl—** «öldürmeye kast et—» AK 75:2; **turgurgalır toġurma—** «yapmadan doyurma—» K II 177:9. **—mat/—mät** (krş 32214) ile genişletilmiş: **kälgälimät irkäşür** «gelmek için kendini toplar» K I 144:10; **utġalımat oġraşur** «yenmek için uğraşır» K I 170 : 2. b) Sadece K'de «—mak üzere ol—» anlamında: **turġalı ḳal—** «durmak üzere kal—» K I 22 : 20; **yağ ḳur alır (er—)** «yay kurmak üzere ol—» K II 177:9 c) —eli/—alı «beri» anlamında: **sana tuşġalı män taḳı keçmäz ay** «sana tesadüf edeli, daha bir ay geçmedi» ḲB 5685: **Dakyānūs Malik keçgäli iki, üç yüz artuḳ bolmış turur** «Dakyanus Melik geçeli, iki üç yüz (yıl)dan fazla olmuştur» AK 77:17.

8. **—ḳan/—kän:** Sadece **er—** «i—» yardımcı fiili ile «ken» anlamında: **biligsiz tirig erkän atı ölüg** «cahil diri iken adı ölü» AH 96.

—ınça zarf fiili için bk. 313.

322411. Emir: 1. Teklik. **—ayın/—äyin, —yın/—yin: barayın** «varayım» ḲB 4943; **bezäyin** «bezeyeyim» AH 43.

2. Teklik. a) Sırf taban: **tilä** «dile» K II 8:14; **yaḳma** «yaklaşma» ḲB 1297. **—a/—ä** ünlemi ile: **ay, açа** «söyle aç» ḲB 2956; **eδgü**

ḳıla «iyilik yap» AH 333 b) **—ġıl/—gil:** Biraz seyrek: **boynamaġıl** «mağrurlanma» K III 377:13; **baḳa körgil** «bak, gör» ḲB 4721; **ötüngil** «tapın, dua et» AH 41; **barġıl** «var» AK 74:4.

3. teklik ve çokluk a) **—sun/—sün: kewilsün** «gevşesin, zayıflasın» K II 13:14; **armasun** «aldatmasın» ḲB 1373; **anlar ḳorḳmasun** «onlar korkmasın (lar)» AK 78:13. b) **—su/—sü:** Sadece ḲB ve AH'da: **kötürsü** «götürsün» ḲB 3371; **ögretsüler** «öğretsinler» ḲB 5554; **bilsü** «bilsin» AH 80; **ḳalsu** «kalsın» AH 70. c) **—sunı/—sünı:** Sadece ḲB'de: **tusunı** «tutsun» ḲB 1498; **unıtmasunı** «unutmasın» ḲB 5666.

1. Çokluk. **—alım/—älim, —lım/—lim: egrälim** «saralım, kuşatalım» K II 13:11; **körälim** «görelim» ḲB 4924.

2. Çokluk. —ŋ, **—ŋlar/—ŋlär: sezinmäŋ** «sezinmeyin» K I 419: 10; **tutuŋlar** «tutunuz» ḲB 4867.

322412. Geçmiş zaman: **—t/—d:** Şahıs işareti olarak iyelik ekleri alır: **çıkardım** «çıkardım» AH 473; **kördüŋ** «gördün» ḲB 5053: **kemişti** «attı» AK 74:8; **bardımız** «vardık» K I 327: 14. **—mat/—mät** ile genişletilmiş: **kewildimät** «zayıfladı» K I 397:8; **yawaldımat** «yavaşladı» K I 397:7; **yuwaldımat** «yuvarlandı» K I 397:6.

Krş. BROCKELMANN (bilhassa 1. çkl. eki için), ş. 183. Nadiren şartta da iyelik bildiren bildirme ekleri kullanılır, bk. 32242.

32242. Aşağıdaki isim-fiiller (bk. 313), zamir kökenli bildirme ekleri alırlar, çok kere çekimli fiile yakındırlar ve böylece de zaman bildirirler :

—ġu (gereklilik) : **aymaġu** «söylenmemesi gerek, söylenmeyecek» ḲB 2811 (sadece 3. şahıs)

—mış «(geçmiş zaman I) : **aymış** «söylemiş» ḲB 4707;

—duḳ (geçmiş zaman II): bk. K I 60 ff. BROCKELMANN ş. 202;

—yuḳ (geçmiş zaman III) : **sözläyük** «söyledi» ḲB 3711;

—°r (geniş zaman **bularmän** «bulurum» K II 90:3;

—taçı «gelecek zaman I) : **aydaçı** «söyleyecek» K I 352:11;

—ġay (gelecek zaman II) ~ **—ġa** bk. BROCKELMANN § 184. krş. aşağıdaki örnekler : **ol yarmaḳ tergäy** «o para toplayacak»

K II 66:16; **sewinç eksümägäy, sözüm tutsa sän** «sözümü tutsan. sevinç eksilmeyecek» ḲB 1340; **sanāmu ayuġay sazā bu tilim?** «bu dili (sana) yaraşır bir övgü söyleyebilecek mi?» AH 3; **agar bilsälar, sini taşın soḳa öldürgäylär yā kändü öz kāfirliklärıŋä käwürgäylär** «eğer, seni taşla öldüreceklerini yahut kendi kâfirliklerini kabul ettireceklerini bilseler» AK 78:7; **bergälär özün anıŋ közinä** «kendilerini onun gözüne verecekler» K III 14:2; **bu ārzū, tilekiŋ tükäl ḳılġa män** «bütün arzularını tamamıyla yapacağım» ḲB 4956; **negü bilgä telwä bilig ḳadrını?»** «deli bilgi kadrini ne bilecek?» ḲB 473; **bizim köŋlümüz öldi bolġa bu kün** «bizim gönlümüz belki bugün ölmüş ola (olacak)» ḲB 4913.

Şart, **—sa/—sä**, seyrek olarak da, **—sar/—sär**'le ifade edilir. İhtimal ve şart şekil olarak ayırt edilmezler. Seyrek olarak zaman bildirir. Şahıs ekleri, zamir menşelidir. Nadir hallerde iyelik eki kullanılır. Eğer şahıs esas cümlenin fiilinde zikr edilmiş ise, şart yan cümlesinde tekrar edilmeyebilir. Şart olarak: **munı tilämäsä sän, ayru ne kerāk?** «bunu istemezsen, başka ne gerek?» K I 126:2; ihtimal olarak: **aġılda oġlaḳ toġsa, arıḳda otı önär** «ağılda oğlak doğacak olsa, arıkta otu yetişir» K I 65:22. Zaman bildirir: **elig turdı ersä, aŋa açtı köz** «hakan kalktığı zaman, ona gözünü açtı» ḲB 1644.

32243/4. Zarf-fiil+bildirme eki üzerine kurulmuş çekimli fiil şekilleri Karahanlıca'da yoktur; yardımcı fiiller vs. den bahsetmeye yer darlığı manidir, krş. 3223.

331. EDATLAR : isimlerde ve diğer bütün çekimli fiillerde, soru edatı kullanılmamışsa, soru eki **—mu/—mü** eklenir, hem de vurgulanmak istenen kelimeye : **sän unadıŋmu?** «sen kabul ettin mi?» K III 256:20; **yā sänmü ḳalır sän yā mänmü tirig?** «sen mi yahut ben mi diri (hayatta) kalacağım?» ḲB 4726; **sanarmu eδiz ḳum?** «tepe gibi yığılmış kum sayılabilir mi?» AH 60.

Artık, esnekleşmiş (ekleşmiş?), tekit edatları: 1. **ma/mä: neçä mä ulısa** «ne kadar da ulusa» ḲB 1371. 2. **oḳ/ök: barġıl oḳ** «git artık» K I 37:11. 3. **taḳı: yeri taḳı aġlaḳ** «yeri de ıssız» K I 468:8.

Ünlem edatları : 1. **ay : ay oġul** «ay oğul» K I 74:17;2. **aya:** Seyrek: **aya köŋli tüz** «ey gönlü doğru (ey iyi kalpli)» ḲB 1713; 3. **ete bäg** «a bey» ḲB 5174: 4. **yā: ya rang iδisi** «ya acı sahibi (acı veren)» AH 464.

Gösterme edatları: **munu, munuḳı: munu barur män** «işte gidiyorum» ḲB 1446; **bu erdi munuḳı mäniŋ bilmişim** «bu idi işte benim bildiğim» ḲB 4860. 2. **uş: uş mundağ ḳıl** «işte bunun gibi yap» K I 36:19. **aḳar közüm uş teŋiz** «ağlayan gözlerim işte (bak) deniz» K II 45:27.

İhtimal bildiren edatlar : 1. **erinç: ol keldi erinç** «o belki geldi» K I 132:14, 2. **erki:** Çoğunlukla soru cümlelerinde: **ol kelirmü erki?** «o gelir mi ki?» K I 129:11.

Üstünlük bildiren edat : **eŋ: eŋ altın** «en altta olan» ḲB 137.

332. **Bağlar :** 1. Sıralayıcı bağlar. Diğer bütün Türk dillerinde olduğu gibi, Karahanlıca'da da çok kere sıralayıcı bağlar kullanılmaz. Kullanılanlardan büyük bir kısmı ise yabancı menşelidir: a) **azu : üzüm yegil azu ḳaġun yegil** «üzüm ye yahut kavun ye» K I 88:15; **tilkümü toġdı azu börümü?** «tilki mi doğdı yahut kurt mu?» K I 429:16. b) **birlä, bilä: öδläk birlä ay** «zaman ve ay (zaman ile ay)» K I 82:14; **tağ birlä yer** «dağ ve yer (dünya) (dağ ile yer)» K II 77:21; **hunar birlä davlat** «hüner ve devlet» AH 443; **malik birlä burḫan** «melik ve buda» AK 74:6. c) **ham: ḳalu ham baru** «kalmak ve gitmek için» ḲB 4872; **ᶜAcam ham ᶜArap** «Acem ve Arab» AH 126;d) **takı: kökrär takı maŋraşur** «kükrer ve gürlerler» K III 398 27. e) **va: ālim va zāhid** «alim ve zahid» AH 401. f) yā: **söküşmü telimäk yā ögdi kälir?** «sövme mi çok yoksa övme mi ilk? ḲB 3100; **dirangsiz käçär baḫt yā ḳuş teg uçar** «gecikmeden mi geçer baht yahut kuş gibi mi uçar» AH 224. g) **keräk... kerä: keräk ḳul, keräk bäg barır kälgüsüz** «gelmeden ya bey ya kul gider» ḲB 4996. Şart ile: **keräk ersä oldur, keräk tur örü** «gerek otur, gerek kalk» ḲB 4006.

2. Düzenleyici bağlar, Türkçeye temelden yabancıdırlar. Bu tip cümleler, Karahanlıca'da, yabancı dillerin tesiri altında ve soru edatlarından meydana gelen bağlardan teşekkül ettiler. Şart cümlesinin başına gelir : a) **apaŋ : Seyrek :** Şart cümlelerinin başına gelir : **apaŋ barsa sän** «eğer gidersen» K I 134 : 12; **apaŋ kelmäsä** «eğer gelmese» ḲB 3159 vs. b) **kim :** Ekseriya yan cümlelerin başına gelir : **ol melikkä aytdılar, kim ol el bägi ärdi** «o hakana söylediler, kim o memleketin beyi idi» AK 77:19; **neçä, kim bardı ersä** «ne kadar kim gitti ise» AK 77:7 c) **ḳaçan:** Ekseriye şart ile: **ḳaçan barsa sän** «vardığın zaman» K I 403:13; **ḳaçan «kel» tesä** «ne zaman 'gel' dese» ḲB 5019. d) **ḳalı:** Şart cümlelerinin başına gelir: **ḳarġa ḳalı bilsä muŋın** «karga sıkıntısını bilse» K I 425:18;

ḳalı eksüsä «eksilirse» ḲB 2053. e) **ḳança:** Şart ile: **ḳança barsa, yarpuz utru kälür** «ne zaman gitse, karşısına karpuz gelir» K III 40 : 1; **ḳança barsa başı** «reis nereye gitse» ḲB 5202. f) **ḳanda:** Seyrek: Yan cümlelerin başına gelir: **ḳanda tüşer, ḳaδıl** «nereye düşerse oraya yerleş» K III 69:2.

34. Başka dillerden alınmış kelime ve sözler : Karahanlı Türkçesi yabancı kelime ve sözler bakımından zengin değildir. Eski Türkçede var olan yabancı kelimelerden başka, bazı arapça ve farsça kelimeler de vardır. Bunlardan çoğu yazılışlarına (bilhassa uygur yazısıyla yazılmış olanlarda) ve aldıkları türkçe eklere göre, (bk 222) hem türkçeye uymuş, hem de başka manalar kazanmışlardır. Yeni kavramlar şüphesiz, türkçe kelime ve teşkillerle dile getirilmişlerdir.

1. Uzak doğu dillerinden alınan kelimeler : **ajun** «dünya, alem» K, ḲB 417, AH (<soğd. **zwn**); **bibli butmul** «biber bitkisi» K, (<skr. **pippala**); **bor** «şarap» K, ḲB 339 (<ortafarça **bor**); **burḫan** «buda, put» K, ḲB 5486, AK 74:6 (<**çi.** ˣ**b'iuet** + **ḫan**); **buşı** «sadaka» çin. **pu-shi**); **ḳamuġ** «bütün, hep» K, ḲB 2853, AH (belki orta fars. **hm'g**); **ḳarşı** «saray» K, ḲB 4834 (<kuçaca **kerçiye**): **sart** «tüccar» K, ḲB 3002 (<skr. **sārtha** «kervan»); **suy** «suç, günah» (<çin. **tsui**); **tamu** «cehennem» K, ḲB 3656. (<soğd. **tmw**); **uçmaḳ, uştmaḳ** «cennet» K ḲB 63 (<soğd. **'wštm'x**); **üjük** «harf» K (<çin. ˣ**dz'ieg**).

Arapça ve Farsçadan alınmış kelimeler : **acal** «ölüm» AH (<ar. **acal** «ölüm saati»); **ᶜālim** «bilgin» ḲB 5551 (ar. **ᶜālim**); **aḳur** «ahır» K, ḲB 5369 (<fars. **āḫur, āḫvar**); **arsu; ārzū** «arzu, istek» ḲB 752, 752 A (fars. **ārzū**); **ᶜāzīz** «aziz, sevgili» ḲB 2853 (<ar. ᶜazīz); **cavāb. cuvāb** «cevap» ḲB 672 den sonra, 672A dan sonra, AH(<ar. **cawāb**); **culāb** «güllab, gül suyu» ḲB 2904 (<ar. **culāb** <fars. **gülāb**); **daru. toru** «ilâç» ḲB 5244, 5244 A (<fars. **dārū**); **davlat, tavlat** «devlet» ḲB 589, 598 A, AH (<ar. **daulat**); **duᶜā, tuva** «dua» ḲB 75, 75 A, 459 A (<ar. **duᶜā**); **dunyā, tunya** «dünya» ḲB 81, 81 A (<ar. **dunyā**); **güläf** «gül» ḲB 5639 (<fars. **gulāb** «gül suyu); **gör** «mezar» çukur» ḲB 1405 (<fars. **gōr**); **havā** «heva vü heves» ḲB 5472 (ar. **hawā**); **kudām** (hangi) AH (<fars. **kudām**); **musulmān** «müslüman» ḲB 4991, AH, AK (<fars. **musulmān**); **naṣīḥat** «nasihat» ḲB 5395 (<ar. **naṣīḥat**); **ᶜömür** «ömür» AH (<ar. **ᶜumr**); **ḳıymat** (kıymet» ḲB 472 (<ar. **ḳimat**); **pand** «öğüt» ḲB 5158, AH (<fars.

pand); rōzgār «zaman» AH (<fars. **rōzgār); su'āl, suvâl** «soru» ḲB 859'dan sonra, 869 A'dan sonra (<ar. **suᶜāl); ṣāᶜir, ṣāyır** «şair» ḲB 412, 412 A (<ar. ṣāᶜir); **şukur** «şükür» ḲB 3114 (<ar. **şukr): tevāżuᶜ** «tevazu» AH (<ar. tawaduᶜ); **ᶜuḳbā** «ukba» ḲB 3087 (<ar. **ᶜuḳbā); yād** «yad» AH (<fars. **yād; yārı** «yardım» ḲB 1474, AH (fars. **yārī).**

4. Metinler. **Dīvān luġat at-Türk** (B. ATALAY neşri)

I 119:2-6

Türlüg çeçäk yarıldı,
barçın yaδım kärildi;
uçmaḳ yeri körüldi,
tumluġ yana kelgüsüz..
Türlü çiçek açıldı,

Barçın halısı yayıldı,
Cennet yeri görüldü,
Soğuğun artık geleceği yok (soğuk tekrar gelmeyecek).

III 25:21 - 22 **Tegmä eväṯ ışḳa, körüp turġıl ala;**

26:1-2 **Çaḳmaḳ çaḳıp ewsä ḳalı, uδınur yula.**

«Bir işe aceleyle başlamadan önce dur, bak; eğer bir kimse çakmak çakarken acele ederse, ışık hemen söner.

— EK —

Semireç'e ve Öngüt Türkleri kitabeleri

Semireç'e (Doğu Türkistan'da **yedi su**) bölgesinde, geçen yüz yılın ikinci yarısında, taşlarının büyük bir kısmı haçla ve bazıları da süryani yazısıyla tecḥiz edilmiş iki mezar ortaya çıkarıldı. Kitabelerin çoğu, çok kere çok az süryanice kelime ihtiva eden, Türkçe kelimelerle karışık, fasih olmayan bir süryani diliyle kaleme alınmıştır. Ayrıca birkaç Türkçe kitabe vardır.

Bu kitabeler Türk kökenli Nestorian mezhebindeki hristiyanlara aittir. Yer yer tarihlendirilmişlerdir. Üzerlerinde tarih bulunan kitabeler, hemen hemen selçuklar çağından sonraki tarihle başlarlar. Burada, hayvan isimlerinin kâh süryanice, kâh süryanice ve Türkçe yazıldığı 12 yılık hayvan takvimi bahis konusudur. Kitabelerin çoğunda çok kere sadece son tarih (hayvan takvimi) verilmiştir. 13. yüzyıl ile 14. yüzyılın ilk yarısını kapsarlar. Aşağı yukarı 610 kitabe **Syrisch-Nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie,** St. Petersburg 1890'da CHWOLSON tarafından tercüme edildi, işlendi ve neşr edildi (İlerde I). Türkçe malzeme için de RADLOFF'un yardımları istendi. Aynı kitabeler, **Neue Folge** 1897 (ilerde II) şeklinde neşredildi. İç Moğolistanın tarım bölgesinde orta çağa ait daha bunlara benzer nestorian mezarları bulunur.

Aynı çapta olmamakla beraber, çevrede de böyle kitabeler tesbit edilebilir. Bunlar, tarihi bilgilerimize göre Cengiz İmparatorluğunda önemli bir rol oynamış olan hristiyan Öngüt Türklerine âittirler. Mezar taşlarının isbat ettiği gibi, bunlar bir Türk kavmi idiler. Bu mezar taşlarından bazıları, süryani yazısı ve Türk diliyle kaleme alınmış kitabelerdir. Ne yazık ki henüz neşredilememişlerdir ve dolayısıyla kesin bir bilgimiz yoktur. Şimdiye kadar, aralarından sadece **Bu ḳuwra...nıŋ ol** «bu mezar...nın'dır» sözlerinden ibaret olan beş tanesi ele alındı. SAEKI, the Tôhô Gakuho, no: 9 (Tokio 1939)'da ve GRØNBECH, **Turkisch İnscription from inner Mongolia,** Manumenta Serica IV (1939/40), 305-308'de (ilerde Ö). Her ne kadar, bütün kitabeler aynı basit bir cümleyi ihtiva etse de, şahıs isimlerinin işlenmesi ve neşri **Türk Anthroponymie**'si yönünden büyük önem taşır.

22. Semireç'e ve Öngüt kitabelerinin, mahdut malzemesi ve hatalı alfabesi, konuşulan dil hakkında kesin bilgiler edinmemizi engeller. Mahdut malzeme ve yazı bizi yer yer güç durumlarla karşı karşıya bıraksa da, kitabelerimizin vokal durumu (varlığı) muhtemelen Karahanlıca'nınki gibidir. Bundan dolayı Karahanlıca'da olduğu gibi eski ünlülerin muhafaza edildiği kabul edilmiştir. O halde : **ıt** «köpek» I 138.97 (137) : 2 ve kapalı **e : beş** «beş» I 138.89 (119) : 2; **El** «yurt» (erkek adı) II 45.243:6, (kadın adı) I 50.17_2 (189 a) : 4; **er—** «i—» I 139.28 (125) : 4; **sew—** «sev—» (kadın adlarında) II 25.102; **yetmiş** «yetmiş» I 140.34_2 (193).

Yuvarlaklaşma Karahanlıca'ya göre daha ileridir ve aşağıdaki şekillerdedir :

1. Kendisinden önce gelen dudak ünsüzünden dolayı: bu arada bağlantı ünlüsü: **sewüg** «sevgili» (kadın adı) II 25.102.

2. Dudak ünlülerinde ilerleyici benzeşme olarak : **buşu** «dilenci» II 20. 74:10. Dudak ünlülerinde gerileyici benzeşme olarak: **yertünçü** «yer, dünya» I 140.48$_4$ (39): 5<**yertinçü**~**yertünçi** I 141.48$_5$:10.

23. Semireç'e ve Öngüt kitabeleri'nde ünsüz varlığı Karahanlıca'dan biraz değişiktir. Burada, Karahanlıca'da da sadece yabancı kelimelerde görülen, **j**, **c**, **f** ve **v** ünsüzleri tesbit edilememiştir. Yazıda karşılığı olmamasına rağmen δ ve **h** seslerinin mevcut olduğu tahmin edilebilir.

Çok eskiden var olan ünsüzler bazan muhafaza edilmişlerdir: **Buķa** «boğa» (erkek ismi) I 93.53$_2$: 6; **takaķu** «tavuk» I 140-44:3.

ŋ **genizsisi** Karahanlıca'da olduğu gibi **b**— ye gerileyici olarak tesir eder : **mäŋü** «ebedi» I 141.48$_5$:11, (erkek adı) I 23.81 (157), (kadın adı) II 47.258; **miŋ** «bin» I 139.21 (150): 3.

Ünsüz düşmesi : 1. **—r—**>∅. **Ķutuķ** «kurtulmuş» (kadın adı) II 21.79, (erkek adı) II 48.280<**ķurtul—** «kurtul—». 2. y—> ∅; **il** «yıl» II 23.911 : 1~**yıl** I 139.11$_3$: 3; **ılan** «yılan» I 70.40$_1$ (140): 4 ~ **yılan** I 59. 28$_1$ (180):4.

Ünsüz değişmesi: 1. **ç~ş: türkşä** «türkçe» I 138.97 (137):2~**türkçä** I 139. 21 (150): 5; **çaķ** «çağ, zaman» (**Ķutşaķ'ta** 'mutlu çağ': erkek adı) I 56.27 (120):6 ~**çaķ** I 141.48$_5$ (XXII) : 16.2. **—ç~ —z: Sewinz** «seviç» (kadın adı) II 32.141.3. **z~r** (Rhotazismus): **beräk** «bezek» (kadın adı) II 47.258 ~**Bezäk** II 21.98.4. **—r— ~ —l—: musurman** «müslüman» I 140.44.10 <**musulmān.**

Dolaylı ilerleyici tonsuzlaşma: **sıçķan** «sıçan, fare» I 139.11$_3$ (160) : 3 <**sıçġan; tawışķan** «tavşan» I 68.38$_2$ (122): 6, I 89.50$_{16}$ (30): 4<**tawışġan.**

Dolaysız ilerleyici tonsuzlaşma: **ķopuz** «kopuz» II 19.68:8<**ķobuz.**

Ünsüz geçişi Karahanlıca'da olduğu gibi: 1. **b>w: ķuwra** «mezar» I 139. 21 (150): 7, Ö; **sewinz** «sevinç» (kadın adı) II 32.141 ve **Sewüg** «sevgili» (kadın adı) II 25.102; **tawışķan** «tavşan» I 89.50$_{16}$ (30) : 4. 2. **d>δ (?): ķuδuz** «orta yaşlı kadın» (kadın adı) II 47.254; **uδ** «inek, sığır» II 20 20.74: 5.3. **ñ>y: ķoy** «koyun» I 72.42 (61): 4. 4. **ñ>n: —ķına/—kinä: Ķızķına** «küçücük sevimli kız» I 61, 31 (69): 4.

31. İsimden İsim: a) **—an/—än: oğlan** «oğlan» I 139.21 (150): 9. b) —**çı/—çi** «yapan, sahip olan ve meşgul olan»: **başçı** «baş, lider» I 140.48$_4$ (39) :6; **bütgärgüçi** «eğitici, yetiştirici» I 138.48$_5$

(XXII) : 5; **ķopuzçı** «kopuz çalan, kopuzcu» II 19.69:8. c) **—lan/—län:** Hayvan isimlerinde, yer yer insan isimlerinde de kullanılır: **Arslan** «arslan» (erkek adı) I 18.75 (102): 5; **yılan~ılan** «yılan» I 59.28 (180): 4, (erkek adı) II 39.203/I 92.52 (147) : 4, d) **—lıġ/—lig, —luġ/—lüg:** Bir şeye sahip, bir şeyle yüklü anlamında; şahıs adlarında da: **ķutluġ** «kutlu, mesut» I 141.48$_5$: 4, 7, (erkek adı) I 18,75 (102) : 5, (kadın adı) I 52.19$_1$: 7; **alķışlıġ** «mukaddes, takdis edilmiş» I 141.48$_5$ (XXII): 7. e) **—m:** kadın ünvanı: **tarım :** II 13.41. f) **—lıķ/—lik :** soyut isim: **musurmarlıķ** «müslümanlık» I 140.44: 10. g) **—n: Tüzün:** «hoş» (kadın adı) I 28.97$_1$ (179) : 3. h) **—ķına/—kinä:** küçültme **ķızķına** «küçücük, sevimli kız» (kadın adı) I 61.31 (69): 4. i) **—sız/—siz:** Yokluk: **Sansız** «sayısız» (erkek adı) II 19.70. j) **—taş/—täş:** Beraberlik, ortaklık: **Eltäş,** «yurttaş, hemşeri» (erkek adı) I 139.28 (125) : 8.

İsimden fiil: **—a—/—ä—:** Yalnız özel isimlerde: **Başaķ** «başak» (kadın adı) II 38. 200; **Beräk** «bezek» (kadın adı) II 141.298; **Bezäk** «bezek» (kadın adı) II 49.289; **Ķutaş** «kutlu» (erkek adı) I 139.21 (150) : 8.

Fiilden isim: a) aslî isim: 1. — **—ġ/—g:** Eylemin sonucu **arıġ** «arı, temiz» I 141.48$_5$ (XXII) : 11; 12; **sewüg** «sevgili, sevgi» (kadın adı) II 25.102; **uruġ** «tohum, hububat» (erkek adı) II 25.105. **—ġa/—gä:** Eylemin sonucu : **Bilgä** «bilge» (kadın adı) II 13.44, II 28, 121; **tuz-Bolġa** «güzel, güzel olacak olan» (kadın adı) II 23.94. —ġu/—gü. soyut isim : **bütgärgüçi** «yetiştirici, eğitici» I 138.48$_5$ (XXII) : 5. 4. **—l: oġul** «oğul» II 45.243: 6; **oğlan** «oğlan» I 139.21 (150) : 9. 5 **—ma/mä:** Sıfat olarak: **ķılma yazıķ** «kılınmış günah» II 20.74: 9. 6. **—n: sansız** «sayısız» (erkek adı) II 19.70; **Tolun** «tolunay» (kadın adı) II 35.172. 7. **—nz, —nçu/—nçü:** Soyut isim: **sewinz** «sevinç» kadın adı) II 32.141; **yertünçü, yertünçi** «yer, dünya»I 1 140. 48$_4$ S (39): 5, I 141.48$_5$ (XXII): 5-6, 10 8. **—ķ/—k** Eylemin edilgen sonucu: **başaķ** «başak» (kadın adı) II 38.200; **Beräk** «bezek» (kadın adı) II 47.258; **bezäk** «kadın adı» II 24. 98; **yazıķ** «günah» II 20. 74:10. 9. **—ş.** soyut isim: **alķış** «alkış, kutlama» I 141. 48$_5$ (XXII): 7; **Ķutaş** «kutlu» (erkek adı) I 139.21 (150): 8; **saķış** «saygı, hesap, taktir» II 21.76: 2. 10.— **—z: köz** «göz» I 138. 97 (137): 4; **ķopuz** «kopuz» II 19.69:8; **Ķuδuz** «orta yaşlı, olgun kadın» (kadın adı) II 47.254.

b) **Partisipler** (isim ve çekimli fiil) 1. **—duķ/—dük: toġduķ** «doğduk» (erkek adı) II 42.235.2. **—mış/—miş:** Ad olarak: **barmış kün** «vardığı (öldüğü) gün» I 141.48$_5$ (XXII): 6; **Bütmiş** «inanmış»

(erkek adı) II 32.143. Anlatılan veya duyulan geçmiş zaman anlamında çekimli fiil olarak: **közi erimiş** «gözü erimiş» I 138.97 (137)4. 3. **—ur/—ür: tur**— fiilinde çekimli fiil olarak: **turur** «—dur».

Fiilden fiil. a) Kalıplaşmış **—ḳ—: saḳış** «saygı, sayı, hesap» I 141.48$_5$ (XXII): 1. b) **—l—** ile pasif: **saḳıl—** «iyileş—, sıhhatli ol—» I 98.VII (158): 3; Oldukça kalıplaşmış: **ḳırıl—** «kırıl— (ordu) v.s.» I 140.34$_2$ (193): 6. c) **—ġar—/—gär—** ile faktitif: **bütgärgüçi** «yetiştirici, eğitici» I 138.48$_5$ (XXII) : 5.

321. Çokluk **—lar/—lär** ile ifade edilir: **atalar** «atalar» I 141.48$_5$ (XXII): 12; **çaḳlar** «çağlar» I 141.48$_5$ (XXII): 10.

Yalın hal aşağıdaki fonksiyonlarıyla tesbit edilmiştir: 1. Tamlanan iyelik eki almışsa, ilgi hali durumunda: **Yuntuz Beg bütgärgüçisi** «Yuntuz Beg'in eğiticisi» I 141.48$_5$ (XXII): 4-5; **Kül Tegin Beg oġlı** «Kül TEGİN Beğ'in oğlu» I 140.34$_2$ (193): 3-4. 2. Açıklayıcı olarak : **Aleksandros Ḳan saḳış** «Aleksandros takvimine göre (kelt çağı)» II 21.76: 1-2.

İlgi hali eki **—nıŋ/niŋ**'dir: Aşağıdaki fonksiyonlara sahip : 1. İlgi hali durumlarında tamlayıcı olarak: **Āδārnıŋ 22 kün** «Adar ayının 22. günü» I 139.11$_3$ (160): 4; **Ay Taġnıŋ ḳızı** «Ay Tag'ın kızı» I 98. VII (158): 1. 2. **turur** ve **ol,** ile birlikte cevheri fiil olmaksızın yüklem olarak : **Bamtanıŋ turur** «Bamta'nındır, Bamta'ya aittir» II 20, 74:8; ...**nıŋ ol** «...nındır, —e/—a aittir» Ö; **Elteş oġlınıŋ** «Elteş oğlunun, Elteş oğluna aittir» II 45.243:6.

Yönelme hali eki **—ġa/—gä:** Üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra **—ŋa/—ŋä:** Aşağıdaki fonksiyonlarda: 1. Yön ve yaklaşma: **meŋü çaḳlarġa bar—** «ebediyete var—» I 141.48$_5$ (XXII) : 11. 2. «için» anlamında: **yazıḳıŋa** «günahı için» II 20.74: 10. 3. «göre» anlamında : **Aleksandros Ḳanḳa** «Aleksandır Han'a göre, yani kelt çağına göre» I 139.21 (150): 1. 4. —de/—da anlamında: **ılḳa otuz iki** «32 yılında» II 23.91:1.

Bulunma hali eki: **—ta/—tä**'dir: 3. şahıs iyelik ekinden sonra isimle ek arasına zamirsel **—n—** girer: «içinde, nezdinde» anlamını verir: **Musurmanlıḳta** «müslümanlıkta» I 140.44:10; **yaşınta** «yaşında» I 140.34$_2$ (193): 6.

Ayrılma hali eki **—dın/—din** ile temsil edilir: «ayrılma» ifade eder: **yertünçü/idin keç—/öt—** «dünyadan git—, göç—» I 141.48$_5$ (XXII): 6; 10. (XXII): 12.

Vasıta hali aşağıdaki eklerle temsil edilir: 1. **—n:** «ile» anlamında: **anaların** «analarıyla» I 141.48$_5$ (XXII) :9. 2. **—la/—lä: birlä** «ile» son çekim edatında kalıplaşmış: I 141.48$_5$ (XXII): 12.

Eşitlik hali eki **—ça/—çä** «göre, gibi, dil adları»: **saḳışça** «sayıca, hesaba göre» I 139 (125): 2; **Türkçä** «türkçe» I 139.21 (150) : 5.

Üçüncü şahıs iyelik eki, diğer Türk dillerinde olduğu gibi, ünsüzle biten isimlerden sonra **—ı/—i** ve ünlü ile bitenlerden sonra **—sı/—si**'dir. Aşağıdaki fonksiyonlara sahip: 1. İlgi halinde tamlananı ifade eder. İlgi hal eki ile: **Ay.taġnıŋ ḳızı** «Ay Tag'ın kızı» I 98. VII (158): 1; **Ay taġnıŋ oġlı** «Ay Tag'ın oğlu» I 138.89 (119): 5. Belirsiz halle birleşir: **Eltäş oġlı** «Elteş oğlu» II 45.243:6; **Tegin Beg oġlı** «Tegin Beg oğlı» I 140.34$_2$ (193): 4; **bars yılı** «pars yılı» I 138.89 (119) : 3; **sıçḳan yılı** «sıçan yılı» I 139.11$_3$ (160): 3. 2. İyelik anlamında: **başçısı** «başı, lideri» I 80.48$_4$ (39) : 6; **yazıḳı** «günahı» I 20. 74:10. 3. Yükseltici anlamında: **yetmiş sekiz yaşı** «78 yaşında» I 140. 34$_2$ (193): 5-6; **yılı** «yılı» I 138.97 (137): 2.

Sayılar: 1. Sıra sayıları: Birleşik sıra sayıları, küçük sayıların büyüklere eklenmesiyle ifade edilir : **miŋ altı yüz yigirmi bir** (1621) I 139.21 (150): 3-4; **otuz iki** «32» II 23.91$_1$: 1; **säksän** «seksen» ikinci hecede yuvarlak olmayan (düz) ünlü ile görülür: I 138.89 (119): 2-3. 2. **—aġu/—ägü** ile bir beraberlik sayısı: **üçägü** «her üçü» I 140. 44: 10.

Belirsiz hal alan iki son çekim edatı: **birlä, üzä: atalar birlä** «atalar ile» I 141.48$_5$ (XXII): 12; **üzä**... «üzre...» II 45.243:3.

Sıfat olarak kullanılan işaret zamiri **bu: bu ḳuwra** «bu mezar» II 45.243:2, Ö Dönüşlülük zamiri **öz** «kendi» I 141.48$_5$ (XXII): 10. Erkek adı olarak da kullanılmıştır: **Öz** II.22 8$_2$.

Üçüncü şahıs bildirme, Semireç'e kitabelerinde **turur,** Öngüt kitabelerinde **ol** ile yapılır: **Bu ḳuwra... —nıŋ turur** «Bu mezar ... nındır», I 139. 21(150): 7-9. **Bu ḳuwra.. —nıŋ ol** «bu mezar ... nındır» Ö.

322. **—p** zarf fiili: Kendisinden sonra gelen çekimli fiilden, zaman bakımından bir öncelik ifade eder: **keçip bar—** «geçip var—, (git—)» I 140 48$_4$ (39): 6; **ötüp bar—** «geçip var— (git—)» I 141.48$_5$ (XXII) : 10.

İstek gereklilik - emir'in üçüncü teklik şahsı aşağıdaki eklerle ifade edilir: 1. **—sun/sün: bolsun** «olsun» II 20.74.9, 10,

ḳalsun «kalsın» I 141.48$_5$ (XXII) : 12. 2. **—zı/—zi: barzı** «varsın» I 141.48$_5$ (XXII) : 11. 3. **—zu/zü: bolzu** «olsun» I 138.89 (119): 8. 4. **—zun/—zünü bolzun** «olsun» II 45.243:7.

Geçmiş zaman: **—d/—t:erdi** «idi» I 139.11$_3$ (160): 4, 5; **öldi** «öldü» I 139.11$_3$ (160): 5; I 140.444: 10; **ḳırıltı** «kırıldı» I 140.34$_2$ (193): 6.

34. Alıntı malzeme : 1. Eski Türkçeden alınmış malzeme: **buşu** «sadaka; 6 veya 10 erdemden biri» II 20.74:10; **Buyan** «iyilik, saadet, kut» (erkek adı) II 22:82; **lu** «ejderha» I 555.27:3.

2. Süryaniceden: **Amin** «amin» I 140.48$_4$ (39): 7; **ḳaşa** «papaz, rahip» I 139.28 (125): 8; **ḳuwra** «mezar, kabir» II 45.243:3.

3. Farça'dan: *Āδār* «Ay takvimine göre 9. ay» I 139.11$_3$ (160)4; **Musurman** «müslüman» I 140.44:10; **şāh** «şah» (erkek adı) I 21.78:4: **yāδ** «yad, anı» I 139.11$_3$(160):11.

4. Yunanca'dan: **Aleksandros** «İskender» I 139.21 (150) : 1.

4. METİN.

(D. CHWOLSON; **Syrisch-Nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie**, St. Pétersburg 1890. s. 141, Nr. 48$_5$ (XXII).

Aleksandros ḳan saḳış miŋ altı yüz ḳırḳ sekiz erdi; türkçä yıl uδ ḳutluġ Tümän Begi Yuntuz Beg bütgärgüçisi Mümrig Ḳaşa Beg bu yertünçüdin keçip, barmış küni. Ḳutluġ alḳışlıġ bolsun. Mari Yuḳanan, Marya anaların öz bu yertünçidin ötüp, keçip barzı meŋü çaḳlar, arıġ Şla Ḳuşa, arıġ Yona atalar birlä ḳalsun Amin, amin!

Kutlu Tümen Beg'i Yuntuz Beg eğiticisi (lalası?) Mümrig Ḳaşa Beg'in bu dünyadan göçüp gittiği gün Aleksandros takvimine göre 1648 (M. 1337), Türk takvimine göre sığır yılı idi. Kutlu olsun. Mari Johanna ve Marya anaları ile birlikte bu dünyadan geçip gidip ebedi zamana erişsin ve mukaddes Şla Ḳaşa ve mukaddes Yuna ataları ile (beraber) kalsın. Amin, Amin!

HAREZM TÜRKÇESİ

JANOS ECKMANN

1. 13. yüzyıldan itibaren, Harezm ve Sir derya'nın aşağı kesiminde kısmen oğuz (türkmen) ve kıpçak yerli ağızlarının tesiri altında Karahanlıca'dan teşekkül eden, Orta Asya Türkçesi (Doğu orta Türkçesi) edebiyat dilinin inkişaf merhalesine Harezm Türkçesi adını veriyoruz. Karahanlıca'dan belli başlı ayrılıklar aşağıdaki gibi bazı ses değişikliklerinde görülür: sık sık kök hecede (krş. 22) **ä den i (e?)** ye geçiş, dudak ünsüzünden sonra bağlantı ünlüsünün yuvarlaklaşması (krş 22), **d**'den meydana gelmiş **δ** nin sık sık **y**'ye dönüşü (krş. 23), sonra: **—ġ/—g** yükleme hali ekinin ve şahıs zamirlerinin çekiminde **mäniŋde, mäniŋdin, mäniŋsiz** vs. gibi şekillerinin bulunmayışı, görülen geçmiş zaman 1. çokluk çekiminde **—dımız/—dimiz** aleyhine **—duḳ/—dük** eklerinin yaygınlaşması (krş. 322412), **—ġum/güm** yahut **—ġum/—güm turur** ile gelecek zaman teşkili (krş. 322412) vs. Harezm Türkçesi'nin belirli bir şivenin adı (işareti) olarak doğuda da kullanılmış olduğu, **Nevāī**'nin **Mecālisü'n - nefā'is**'inin bir yerinde dile gelen Hārezmli bilgin Ḥüseyin Harezmî'nin **mesnevi** ve **Ḳāşide**-i Bürde'ye Harezm Türkçesi ile **(H.ārizmîça türk tili bilä** bir tefsir yazdığı (krş. A.K. BOROVKOV Alişer Navoi, Moskau-Leningrad 1946, s. 104) ibaresindeki ifadesinden aydınlanır. Harezm Türkçesi edebiyat dili'nin altın çağı, sadece Harezm ve Sir Derya'nın aşağı yöresinde değil, Altın Ordu'nun diğer kültür merkezlerinde, her şeyden önce baş şehir Sarāy'da da kullanıldığı 14. yüzyıla rastlar. Mamafih bu (harezm türkçesi) bir birlik teşkil etmez. Harezm Türkçesinde eski ve yeni şekillerle, ağız özellikleri yan yanadır. Bu dil merhalesi, Timurlular devrinde, yerini kendisinden çıkmış olan Çağatayca'ya bırakmak üzere sönüp, gitmiştir.

Harezm Sir Derya'nın denize döküldüğü bölge ile birlikte, daha Moğol devrinden önce, Kāşġar'ın yanında ikinci bir edebiyat merkezi olarak önemli bir rol oynuyordu. Türk Dili burada gittikçe önemli bir yer alıyordu. Muhammed b. Ḳays, son Harezmşah Celāleddin († 1231) adına **TIBYĀN AL-LUĞAT AT-TURKİ-ʿALĀ LİSĀN AL-ḲANḲLI** adlı henüz elimize geçmemiş olan, Kıpçakça Kanlı şivesiyle bir lûgat yazdı. (bk. FUAD KÖPRÜLÜ, **Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar,** İstanbul 1934, s. 155-161). Uzun zaman siyasî açıdan da Altın Ordu'ya bağlı olan Harezm ve Sir Derya'nın aşağı yatağı, değerlerini Altın Ordu devresinde de muhafaza ettiler. Moğol akınları burada, İslâmî Türk edebiyatının inkişafını uzun süre durduramadı. 13. yüzyılın sonlarına doğru Harezm ve Sir Derya'nın aşağı yatağında kültür hayatının yeniden canlandığını görüyoruz; 14. yüzyılda bunlara Sarāy ve Kırım da eklenirler. Birçok bilgin, şair, yazar ve sanatçı Harezm'den batı kültür merkezi Çüçî imparatorluğuna gelip, harezm türkçesi edebiyat dilinin genişlemesini teşvik ediyor ve bu dille eserler veriyorlardı. (Altın Ordu'da konuşulan Türk Dili, Harezm Türkçesi'nden ayrı bir Kıpçakça yerli şive idi, krş. ALESSİO BOMBACI, **Storia della letteratura turca,** Milano 1956, s. 112.) Moğol hakimiyeti Harezm'in etnik yapısında bazı değişikliklere sebep oldu: Çeşitli Türk boyları doğudan batıya gelirken, bazı Oğuz ve Kıpçak boyları ise Harezm'den göçüyor ve güneye, batıya ve kuzey batıya çekiliyordu.

HarezmTürkçsi, Karahanlıca'dan Çağatayca'ya geçiş dili olarak, dil tarihi açısından büyük önem taşır. Orta-Asya Türk edebiyat dillerinin tarihi içinde bir özel devrenin olduğu ilk önce A.N. SAMOJLOVİÇ tarafından ortaya atıldı. SAMOJLOVİÇ, ḲUTB'un **Husrev u Şîrîn**'in ve Hʷārizmî'nin **Muḥabbetnāme**'sinin dil tahlillerine dayanarak, **K istorii literaturnago sredneaziatsko-tureckogo yazyka** (Mir-Ali - Şir, Leningrad 1928, s. 21 d.) adlı makalesinde Orta Asya Türk edebî dilini üç devreye ayırır: Karahanlıca, Oğuzca - kıpçakça ve Çağatayca. Samoyloviç'in bu üçlü ayırımı dil tarihi gerçeklerine uyar. Yalnız «Oğuzca-kıpçakça» adı üzerine biraz düşünmek gerekir. **Muʿinü'l-mürid** ve **Nehcü'l-ferādis** gibi bazı önemli Harezm Türkçesi eserlerinin dilini henüz bilmeyen SAMOYLOVİÇ, temelde bu tip özelliklerin Karahanlıca, Çağatayca gibi Doğu Türkçesi'ne ait olmasına rağmen, Harezm Türkçesinin (yahut E I IV, 983 de ikinci devrenin dili dediği Cuçice'nin) teşekkülünde Oğuzca-Kıpçakça elemanların rolünü mübalağa eder. Oğuzca ve Kıpçakça'nın tesiri

her şeyden önce, Oğuz ve Kıpçak şivelerinde mevcut belirli kelimelerin kullanılmasında kendini gösterir. Ses ve şekil bilgisi hususundaki çok heceli kelimeler ve bilhassa **—lıġ/—lig** eklerinin sonundaki **—ġ/—g**'nin düşmesi, yönelme hali **—ḳa/—kä, —ġa/—gä:** yerine **—a/—ä** yükleme hali eki **—nı** yerine **—ı;** birinci şahıs geniş zamanı **—maz män** yerine **man,** gelecek zaman eki **—ısar** vs.) Oğuzca ve Kıpçakca özelliklere gelince, bunlara, vezin kafiye zarureti ve diğer şiire has mülâhazalarda önemli rol oynadıkları için, münhasıran şiirde tesadüf edilir. (Krş. ABDÜLKADİR İNAN, TDB-Türk Dili Belleten-seri III. Nr. 14-15, Ankara, 1951, s. 7 d). SAMOYLOVİÇ'in bölümlemesini **Çağatay Edebiyatı** (İslâm Ansiklopedisi, cilt III, İstanbul, 1945 s. 273 d.) adlı makalesinde ele alan KÖPRÜLÜ, Harezm Türkçesine ait eserleri Çağatayca olarak kabul eder; tabiatıyla bu doğru değildir. JOHANNES BENZİNG'in de **Einführung in das studium der altaischen Philologie und der Turkologie** (Wiesbaden 1953) adlı eserinde Orta Türkçe edebi dilinin Harezmce devrini sessizce geçmesi dikkat çekicidir.

Harezm Türkçesi edebi dili, gramer yönünden, şimdiye kadar kimse tarafından ele alınmadı. Sebebi, belki de, ekseri ilgili eserlere yaklaşılmasının güçlüğündendi. Kaldı ki, bazılarına elde etmek şimdi de güçtür. Bundan dolayı CARL BROCKELMANN'ın **Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens** (Leiden 1954) adlı eserinde bu konuya üvey evlât muamelesi göstermesine şaşmamak lâzımdır.

Aşağıda Harezm Türkçesi'nin tarafımızdan incelenen eserlerini ele almak istiyoruz. Mevcut el yazmalarının (**Nehcü'l-ferâdîs** hariç) ekseriya, eserlerin telif tarihinden daha sonra istinsah edilmiş olmaları; bu metinlerin dil yönünden değerlendirilmesini güçleştiriyor. Bundan dolayı, yazmaların dilinde, incelenen eserlerin esas dilinden ayrılması gereken yenilikleri hesaplamak zorundayız.

Harezm Türkçesi devresinin ilk eseri Nāṣıred-din b. Burhaneddin er-Rabġūzî yahut kısaca Nāṣır Rabġūzî (710/1310) tarafından, Ribāṭ-ı Oğuz'da (Maveraünnehir, belki müellifin doğum yeri) Moğol prensi Nāṣıreddîn Toḳ Buġa adına, farsça bir tercümeden türkçeye adapte edilen bir siyer-i nebî derlemesi olan **Ḳısaṣu'l-enbiyā** adlı eserdir. Avrupa ve Rus kütüphanelerinde eserin pek çok yazmaları vardır. En eskisi ve en iyisi, şimdi, K. GRØNBECH'in fevkalâde bir tıpkı-basım'ı [**Rabghuzi, Narrationes de prophetis,** Kopen

hagen 1948 (= Monumenta Linguarum Asiae Majoris IV)], elimizde olan Londra yazmasıdır (Rieu, Turk. Mss., s. 269-273). Aynı yazmanın münferit kısımlarının daha önceki neşirleri : P. MELIORANSKIJ, **Skazanie o prorokě Salichě** (al-Muzaffariyā. Sbornik statej uçenikov Prof. Barona V. R. Rozena, St. Petersburg 1897, s. 279-308) ve S. E. MALOV, **Musul'manskie skazanija o prorokach po Rabguzi** (ZKV V, 1930 s. 507-525). Eserin birkaç Kazan basması da vardır. (ilki N. I. İL'MINSKIJ; 1859). Londra yazmasının dili üzerine notlar, RIEU (s. 270 dd.) ve MALOV (s. 521 dd.) da bulunabilir. Londra yazmasına dayanarak JAKOB SCHİNKEWİTSCH, **Rabġūzīs'Syntax** (MSOS 2. Abt. XXIX, 1926, S. 130-172, XXX, 1927 S. 1-57), eserin cümle bilgisini tasvir etmiştir. BROCKELMANN, **Osttürkische Grammatik**'inde Rabġūzī'nin eserinden ve bilhassa SCHINKEWİTSCH çalışmasından örnekler almıştır. —Londra yazmasından istinsah tarih üzerine her hangi bir veri yoktur. RİEU ve GRO∅NBECH'e göre muhtemelen 15. yüzyılda yazıldı. Biz, bu tarihin, diline bakarak, 15. yüzyılın sonlarından daha önce olamayacağı hususunu ekleyebiliriz. Londra yazmasının dili, gerçi arkaiktir, buna rağmen, fonetikte olduğu kadar morfolojide de bir sıra çağatayca özellikler gösterir: ä-ü>ö-ü (msl. **öksük.** «eksik»ün yanında **äksük**); **p>f: tofraḳ** «toprak»ın yanında **topurġaḳ** ve **toprаḳ;** yönelme eki **—ḳa**'nın yanında **—ġa**'nın daha sık kullanılması; **alar** «onlar» yanında **olar** «onlar»; **—ya** zarf fiili yerine **yu** zarf fiili: **yıġlayu** «ağlayarak» yerine **yıġlay; turur**'suz çekimli fiil: **yıġlayu turur män** yerine **yıġlay män, kälip turur män** yerine **kälip män, kälip turur ärdim** yerine **kälip ärdim** vs.

Eserini Harezm'de Ramazan 713/Kasım 1313 te bitirmiş olan İslâm adında birinin mütekarip vezninde **Muʿīnü'lmürīd** adlı bir dini kitabı da aynı zamana aittir. Eser tek nüsha olarak, Bursa Orhan kütüphanesinde (Türkiye) bir mecmuanın içindedir, bk. AHMED ZEKİ VELİDİ (TOGAN), **Harezm'de yazılmış eski türkçe eserler** (TM İI, 1926, s. 315-330). Ebu'l-Gāzī Bahādur da **Şecere-i Terakime**'sinde (tıpkı basım, Ankara 1937 516) **Muʿīnü'l - mürīd**'i Şeyh Şerif Ḥʷoca'nın bir eseri olarak zikreder. Türk Dil Kurumu tarafından temin edilmiş, fakat şimdiye kadar yayınlanmamış bir tıpkı-basım kullandık. Muhtemelen 15. asrın ilk yarısından daha sonra istinsah edilmemiş olan yazmanın dili, ses bilgisinde pek az yenileştirmelere rağmen eski (arkaik)dir. 36, 37, 44, 46 ve 48.

sayfaların kenarlarında, aynı şekilde mütekarible yazılmış **Gevāhirü'l-esrār** adında anonim bir manzume vardır.

Muhtemelen Harezm veya Maveraünnehir menşeli bir Altın ordu şairi ḲUTB, Tini Beg Han (1341-1342) ve karısı Han Melek Hatun adına, Nizāmī'nin aynı addaki mesnevisinin bir benzeri, **Hüsrev ü şirin** adlı romantik mesneviyi kaleme aldı. 25 sefer 785/29 nisan 1383'te Memluklu devletinde, Mısır'da Kıpçak türklerinden Berke Faḳih tarafından istinsah edilmiş olan Paris Bibliotheque Nationale (Mss. Turcs A.F. 312) deki yazması tek nüshadır. Eserden alınmış metinler şuralarda bulunur: ABDÜLKADİR İNAN, **Kutup'un Husrev ve şirin'inden örnekler** (TDB seri III, Nr 14-15, Ankara 1951, s. 5-28; 4 s. tıpkı-basım ve 13. s. çevriyazı) ve ANANİASZ ZAJACZKOWSKI **Zabytet jezykowy ze Zlotej Ordy, Husrev u Şirin Ḳutba** (Rocznik Orientalistyczny XIX, 1954 s. 45-123, 42 sayfası tıpkı basım; 45-79 sayfalar eserin edebi bakımından, Nizami'nin eseriyle münasebeti yönünden lûgati ve şekil bilgisi açısından derinliğine değerlendirilmesi). ḲUTB'un eserinin diliyle SAMOJLOWİÇ te ilgilendi: bilhassa yukarıda zikr edilen **K istorii** vs. ve Cuzi ulusu veya Altın Ordu edebî dili (TDB seri I, Nr, 12, Ankara 1935, s. 34-49)'da. Ḳuṭb'un dilini «Uygurca-Kıpçakça» kabul eder (K istorii, s. 6).

754/1353 te Ḥʷārizmī, Sir derya'da, muhtemelen Muhammed Hacı Beg'in Sıgnak'taki sarayında, elimizde iki yazma nüshası bulunan manzum **Muhabbetname**'sini yazdı. Biri uygur yazısıyla, 835/1432'de Emîr Celâleddîn Fîrūz Şāh adına yazıldı (Brit. Mus. or. 8193. bk. V. V. BARTOLD, **Novaja rukopis' ujgurskim şriftom v Britanskom Muzee** DAN 1924, s. 57-58; G. CLAUSON, **A hitherto unknown Turkisch manuscript in Uighur characters** JRAS 1928, s. 99-130), diğeri arap harfleriyle (tarafımızdan istifade edilen) 16. yüzyılda yazılmıştır. (Brit. Mus. Add. 7914, Foll. 290ᵥ-313ᵥ). SAMOJLOVİÇ'e göre **Muḥabbetnâme**'nin dili «Oğuzca-Kıpçakça»dır ki, isabetsiz bir hükümdür. Arap alfabesiyle yazılmış Londra yazmasının dili büyük çapta Çağatayca'nın tesirinde kalmıştır.

Harezm Türkçesi için en önemli kaynak, dört bölümde Hazret-i Muhammed'in (I. Bölüm) Hulafâ-i Raşidîn-in ve ehl-i beyt ve dört imamın (II. Bölüm), hayat ve icraatını, insanın iyi (III. Bölüm) ve kötü (IV. Bölüm) davranışlarını konu edinen geniş çaplı büyük nesir eseri **Nehcü'l-ferādīs**'tir. Basit ve açık bir üslûpla yazılmıştır.

bundan dolayı dil değerlendirmesi için bilhassa uygundur. Eserin muhtemel yazarı Maḥmūd b. ᶜAlī kitabını 1358'den önce Harezm veya Sarayda yazmıştır. AHMET ZEKİ VELİDİ (TOGAN), TM II, 1926, s. 331-345 (sekiz sayfalık bir fotokopi ile) tarafından ilk defa etraflı bir şekilde ele alınan, İstanbul Süleymaniye kütüphanesi, Yenicami (879) yazması, şimdi bir tıpkı basımla (JANOS ECKMANN, **Nehcü'l-ferādīs, I, tıpkı basım,** Ankara 1956 [=T.D.K. Tıpkıbasımları Dizisi 35]) elimizde bulunuyor. Tamamiyle harekeli olan bu yazma, Harezmli müstensih Muḥammed b. Muḥammed b. Husrev 'el-Ḫarizmī tarafından 6. cemaziyül ula 761/26 mart 1360'da müellifin ölümünden dört gün sonra bitirildi. Bu yazmanın, KIVÂMETTİN (BURSLAN) tarafından, ne yazık ki yanlışlarla dolu, **Nehcü'l-feradis'ten derlenen Türkçe sözler** (TM IV, 1934, s. 169-250) adı altında, çevri yazı olarak, Türkiye Türkçesinde kullanılmayan kelimelerinin bir lûgati neşr edildi. Eserin sadece iki bölümünü ihtiva eden bir diğer yazma (792/1390'da istinsah edilmiş, harekeli) Kırım'da bulundu, bk. JAKUB KEMAL, **Tjurko-tatarskaja rukopis' XIV veka, Nehdju-'l-feradis,** Simferopol 1930 [= jaltinskij Cb'edinennyj Kravedçeskij Muzej] Arap yazısıyla 15 sahife basma ve 4 s. tıpkı basım ile birlikte). Kazanlı bilgin ŞIHĀBADDIN MARCANĪ'nın elinde olan ilk tanınmış yazmanın **(Kitāb mustafād al-ahbār fī ahwāl Ḳazān wa Bulġār,** cilt I, Kazan 1885, s. 15 d.) akibeti ne yazık ki meçhuldür. 759/1358'de Saray'da istinsah edilen bu yazma, MARCĀNĪ ve diğer türkoloğların eserin müellifi olarak kabul ettikleri, Maḥmūd b. ᶜAlī MARGĀNĪ ismini ihtiva eder.

Yer yer aşağıdaki metinlere de baş vurulmuştur: **Miftāḥu'l-ᶜadl,** bir anonim fıkıh kitabı, metinler Fitret'in **Özbek ädäbiyyatı nämunäläri**'nde - Taşkent - Semerkant 1928 s. 112-124 (hafif özbekçeleştirilmiş bir çevri yazı ile) ve **Miᶜrācnāmé, Paris Bibliotheque** Nationale'deki uygur harfli, Herat'ta 840/1436 da da istinsah edilmiş yazmadan A. PAVET DE COURTEILLE tarafından arap harfleriyle neşredilmiştir. (=Publications de l'École des Langues Orientales Vivantes, II° série, vol. VI. Paris 1882).

Aşağıdaki eserleri de zikretmek yerinde olur: A. CAFEROĞLU, **Türk dili tarihi notları,** II, I. Bölüm, İstanbul 1943 (= İstanbul Üniversitesi yayınları : 187). Bilhassa 82-86, 89, 91-109, 130, 175'e kadar ve SAADET Ş. ÇAĞATAY, **Türk Lehçeleri Örnekleri,** Ankara 1950, (= Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi ya-

yınları No. 62) s. 131-166, Ḳiṣaṣ-ı Rabġūzī, Nehcü'l-ferādīs ve Miᶜrāc-nāme'den latin harfleriyle çevri yazı örnekleri.

Gramer kısmında kullanılan kısaltmalar :

Maḥ = **Muḥabbet-nāme**	NF = **Nehcü'l-ferādīs**
Mif = **Miftāḥu'l - ᶜadl**	Rab = **—Ḳiṣaṣ-i Rabġūzī**
Miᶜr = **Miᶜrāc-nāme**	ḤS = **Hüsrev ü Şīrīn**
MM = **Muᶜīnü'l-mürīd**	

21. Harezm - Türkçesi belgeleri arap harfleriyle yazılmışlardır. Uygur yazısıyla olanları nadirdir, krş. BROCKELMANN, ye. cilt. 21 d ve diğer neşriyat aynı yer s. altta 22 ve 23.

221. Aşağıdaki ünlüler vardır :

a, ı, o, u, ä, (e?) i, ö, ü.

222. Kök hecede **ä ~ e (?) ~ i** değişmesi

Daha Kaşğārī'de bazan ى (= i) ile bazan ى (=i)siz yazılan kök vokaller tesbit edilmiştir: **ämdi ~ imdi** «şimdi», **äşit— ~ işit—** «işit—», **yäl ~ yil** «yel, rüzgâr» vs. (BROCKELMANN, **Osttürkische Grammatik** § 9 d.) Daha sonraki metinlerde aslında **ä** olanların ى ile yazıldığı görülür. Yazmaların istinsah tarihleri daima, eserlerin telif tarihlerinden daha sonradırlar, bu yüzden **ä** den **i (e?)** ye geçişin nerede ve ne zaman vuku bulduğunu kesinlikle tesbit etmek güçtür. Harezm Türkçesi yadigârlarında **ä** ve **i** yazılışı hiç bir kaide ye uymadan değişip dururlar. Sadece NF'de **ä** hakimdir, ve ḤŞ'de **i**'nin yanında **ä** yazılışı da sıktır, bundan dolayı büyük ihtimalle, **ä**'nin 14. yüzyılın ortasına kadar muhafaza edildiğini, sonra **i (e?)** ye geçişin umûmîleştiğini kabul edebiliriz. NF'in harekeli Yeni Cami yazmasında üstünlü ى meselâ بيك ، بيش yazılışına tesadüf edilir. Bu yazılışla neyin kastedildiği kesinlikle bilinemez. Ama bunun **ä** ve **i** den farklı bir sesin karşılığı olmak gerek. Bu yazılışta bir kapalı **e** yi, yani **beg, beş,** görmek temayülündeyim.

14. yüzyılda, farsçada, henüz böyle telaffuz edilen, farsçadan alınma. Machūl ünlü **ē** (uzun ve kapalı **e**)nin, aynı şekilde işa-

ret edilmesi ilgi çekicidir: هیچ **hēç** «hiç» ve bilhassa **bē** ön eki بیهوده **bēhūda** «beyhude» بیهوش **bēhūş** «şuursuz» vs. NF. den alınmış **e** yazılışı örnekleri: **beg(~bäg)**«bey», **bel** «bel», **belgür— (~bälgür—)** «belir—» **ber—** «ver», **beş** «beş», **beşik** «beşik», **egin** «omuz», **eglän—** «eğlen—», **ekin** «ekin», **ekindü** «ikindi», **ekki** «iki», **el** «diyar, halk», **el, elig** «el», **elät— (~älät—)** «ilet—», **emdi** «şimdi», **en** «en», **en—** «in—», **er** «er, adam» **er—** «yaygın olan **är—)** «i—», **erte (~ärtä** «sabah, erken», **et** «et», **ew** «ev», **keçä** «gece», **keŋ** «geniş», **ket—** «git—», **ketär—** «gider—», **meni** «beni», **ne (~nä)** «ne»?, **seni** «seni», **sez—** «sez—», **sezik** «şüphe», **te—** «de—», **teg (~täg)** «gibi», **temür** «demir», **tevä** «deve», **ye—** «ye—», **yel** «yel», **yet—** «yet—», **yet(t)i** «yedi».

Dudaksılaşma :

Dudak ünsüzlerinin yanındaki dudak ünlüsü olmayan ünlüler yuvarlaklaşabilirler (dudak benzeşmesi): **münära** (<ar. **manāra, mināra)** «minare» (NF 364:8), **zümām** (<ar. **zimām**) «dizgin» (NF 24:5), **şabur** (<**ṣabır** ar. **sabr** «sabır» (Maḥ 296 v: 9, NF 34:13) vd.; **ḳapuġ** (Etü, **ḳapığ** «kapı) ve **tapuġ** (Etü. **tapığ)** «hizmet, huzur, yüceltme» daha Karahanlıca'da dudaksılaşmışlardı; diğer örnekler: **sawuḳ** (Etü. ḲB **soġıḳ)** «soğuk» (NF 30:16), **yawuz** (Etü. yabız, **yawız)** «yavuz, kötü» (NF 60:12).

Dudak benzeşmesi bilhassa dudak uyumunun dışında kalan belirli eklerde de görülür (bk. aşağıya). Harezm Türkçesi için karekteristik olan bu durum, NF'de çok bol olarak ortaya çıkar, geriye kalan metinlerde daha sonra ortadan kalkmış olan kullanılış şekliyle tek tek bozulur.

a) İyelik ekleri : 1. **—ım/—um: ʿaẕāb-um** «azabım» (NF 18:12), **Rābb-üm** «Rabbım» (NF 81:14). **ʿamm-um** «amcam» (Rab. 21 r: 9, NF 6:3), **ʿilm-ün** «ilmim» (NF 368:7), **kälïm-üm** «muhatabım (Musa)» (NF 55: 16), **ḳavm-um** «kavmim» (Rab 210 r:3, NF 13:3), **yämüm** «yiyeceğim» (ḤŞ 57 r:4), **ew-üm** «evim» (ḤŞ 57 r:12, NF 95:8); dudak ünsüzü sondan bir evvelki de olsa: **ṣabr-um** «sabrım» (NF 176:11), **näfs-üm** «nefsim» (NF 266:17), **ḥavż-um** «havuzum» (NF 263:8). 2. **—ıŋ>uŋ: ʿayb-uŋ** «ayıbın» (ḤŞ 52 v:9), **kïtāb-uŋ** «kitabın» (NF 150:13), **Rābb-üŋ** «Rabbın» (NF 9:15), **ārām-uŋ** «aramın, huzurun» (Maḥ 297 v:2), **hātäm-üŋ** «yüzüğün» (ḤŞ 6 r: 11), **kälïm-üŋ** «muhatabın» (ḤŞ 52 r : 15), **oram-uŋ** «yolun» (Maḥ 301 v:10), **tam-uŋ** «damın» (NF 224:11), **ew-üŋ** «evin» (NF 42:12), **cavr-uŋ** «cevrün» Maḥ 308 r: 7), **näfs-üŋ** «nefsin» (NF 9:15), 3. **—ımız> —muz: Rābb-ümüz** «Rabbımız» (NF 273:5), **sälām-umuz** «selâmımız» (NF 78:11), **ṭaʿām-umuz** «taamamız» (NF 257:7), **ew-ümüz** «evimiz» (NF 125:11), **näfs-ümüz** «nefsimiz» (NF 302:1), 4. **ıŋız> —uŋuz: Rābb-üŋüz** «Rabbınız» (NF 273:4), **käräm-üŋüz** «kereminiz» (NF 128:8), **ḳalam-uŋuz** «kaleminiz» (NF 186:10), **näfs-üŋüz** «nefsiniz» (NF 430:8).

b) İlgi hali eki : **—nıŋ>—nuŋ : ʿarab-nuŋ** «arabın» (Rab. 37 r: 18, NF 253:12), **bāb-nuŋ** «babın, bölümün» (NF 273:13), **Vähāb-nüŋ** «Vahab'ın» (NF 298:8), **Ādam-nuŋ** «Âdem'in» (Rab. 25 r: 6), **Ibrāhïm'nuŋ** «İbrahim'in» (Rab. 45 v:18), **imām-nuŋ** «imamın» (MM 30 : 14, NF 228:17), **islām-nuŋ** «İslâm'ın» (NF 91:15), **kimnüŋ** «kimin» (Rab. 26 r: 16, NF 50:10), **kim-üŋ** aynı anl. (MM 44:10), **tam-nuŋ** «damın» (NF 218:9), **anam-nuŋ** «anamın» (NF 415:14), **ḳarındaşım-nuŋ** «kardeşimin» (NF 436:12), **ew-nüŋ** «evin» (NF 436:12), **nefs-nüŋ** «nefsin» (MM 10:9).

c) Zarf-fiil eki: **—ıp>—up: çap-up** «at sürüp» (NF 49:11), **tap-up** «bulup» (ḤŞ 9 r : 18), **ew-üp** «acele edip» (NF 133:8), **ḳaw-up** «kovalayıp» (NF 73:5).

d) Yapım ekleri: 1. **—lıġ>—luġ: helāl kisb-lüg** «helal kazançlı» (NF 235:4). **sevāb-luġ** «sevaplı» (NF 274:14), 2. **—lıḳ> —luḳ: bläbläblük** «edebsizlik» (MM 52.8), **ġarïb-luḳ-ın** «acayip bir şekilde» (NF 7:3), **ḥabïb-lük** «dostluk» (MM 49:5), **harāb-luḳ** «haraplık» (NF 82:6), **muḥib-lük** «dostluk» (MM 47:8) **muḥtäsïb-luḳ** «polis memurluğu» (NF 307:10) ~ **muḥtäsïb-lük** (NF 307:11), **ẓaʿïf-luḳ** «zayıflık» (NF 161:2), **ẓarïf-luḳ** «incelik» (HŞ 8 v : 10), **ārām-luḳ** «huzur» (NF 20:13), **ḥarām-luḳ** «haramlık» (MM 33:4, NF 205:14), **imām-luḳ** «imamlık» (NF 53:6), **muḳïm-luḳ** «mukimlik» (MM 24:13); 3. **—sız >—suz: ädäb-süz** «edepsiz» (MM 39:1), **ädäb-süz-lük** «edepsizlik» (ḤŞ 10 r: 10), **ḥisāb-suz** «hesapsız» (NF 260: 5); 4. **ıġ> —uġ: tapuġ** «yüceltme, huzur, hizmet» (ḤŞ 7 v: 18, NF 96:7), **säw-üg** «sevi, sevgi, aşk» (Rab. 18 v: 3); 5. **—ınç> —unç: säw-ünç** «sevinç» (Rab. 18 v:3); 6. **—ıl—>—ul—: tap-ul—** «bulun—» (ḤŞ 6 v : 1); 7. **—ın—> —un—: tap-un-ġuçı** «tapınıcı» (Rab 19 v: 6), **säv-ün—** «sevin—» (NF 24:16); 8. **—ış—> —uş—: ḳaw-uş-tur—** «kavuştur—» (NF 51:3), **yap-uş—** «yapış—» (NF 267:3).

ÜNLÜ UYUMU :

Dil uyumu Türkçe kelimelerde tamamiyle kaideye uygundur.

Arapça ve Farsça'dan alınma kelimeler, —Karahanlıca ve Çağatayca'da olduğu gibi— çoğunlukla art damak ünsüzlü ekler alırlar: **buthāna-ġa, cariya-ġa, Fātıma-ḳa, Muʿaviya-ḳa, ʿālam-ḳa, ḥālım-ḳa, minbar-ḳa, ḳıyāmat-ḳa, ḫarābāt-ḳa, ʿārif-ġa, dīn-ġa, kāfir-ġa, mu'minlar—ḳa; ziyāda-raḳ, ʿālim-raḳ, laṭīf-raḳ; kāfir-lıḳ, ʿaẓamat-lıġ** vs. Ön damak seslerinin kullanılışının Harezm Türkçesinde (bilhassa NF'de) Çağatayca'ya nazaran daha sık oluşu dikkat edilecek bir husustur: **Mekkä-kä, Maḥammäd-kä, hac-kä, miḥnät-kä äsir-kä, mäscid-kä, ʿazīz-räk, ḥasäd-lig, zāhid-lik** vs.

Bağlantı ünlülerinin ve eklerin dudak uyumu :

I. Dudak uyumuna giren bağlantı ünlüleri ve ekler :

1. İyelik ekler: **—ım/—um, —ıŋ/—uŋ, —ımız/—umuz/—umız, —ıŋız/—uŋız/ —uŋuz** (ilk ünlü için, bk. yukarı);

2. **—nıŋ/—nuŋ** (bk. yukarı);

3. Vasıta hali **—ın/—un** (bk. 3212);

4. Görülen geçmiş zaman **—dım/—dum, —dıŋ/—duŋ, —dıŋız/—duŋuz/—duŋız** (ilk ünlü ile ilgili olarak) ;

5. Emir **—ıŋ/—uŋ, —ıŋız/ —uŋız** (ilk ünlü ile ilgili olarak);

6. **ıġlı/—uġlı** (ilk ünlü ile ilgili olarak);

7. **—ıp(an)/—up(an)** (bk. yukarı ve 3223);

8. **—lıġ/—luġ: tatlıġ** «tatlı», **tüglük** «tüylü» (bk. yukarı);

9. **—lıḳ/—luḳ : arıġ-lıḳ** «temizlik», **äδgü-lük** «iyilik (bk. yukarı);

10. **sız/—suz: ata-sız** «babasız», **suw-suz** «susuz» (bk. yukarı);

11. **—ıġ/—uġ: sat-ıġ** «satı, satma», **yun-uġ** «yıkama» (bk. yukarı);

12. **—ım/—um: iç-im** «içim», **öl-üm** «ölüm»;

13. **—ış/—uş: bat-ış** «güneş batması», **ur-uş** «vuruş, kavga»;

14. **—ıḳ—/—uḳ—: tar-ıḳ—** «daral—», **yol-uḳ—** «karşılaş—»;

15. **—ıl—/—ul—: yıġ-ıl—** «engellen—», **köm-ül—** «gömül—» (bk. yukarı);

16. **—ın—/—un—: ḳıl-ın—** «kılın—», **kör-ün—** «görün—», (bk. yukarı);

17. **—ış—/—uş—: ḳıl-ış—** «kılış—», **kül-üş—** «gülüş—» (bk. yukarı);

18. **—ıt—/—ut—: aḳ-ıt—** «atıt—», **ḳorḳ-ut—** «korkut—».

II. Dudak uyumuna girmeyen bağlantı ünlüleri ve ekleri :

a) Yalnız dudaksı olmayan ünlü ile :

1. 3. şahıs iyelik eki **—(s)ı;**
2. Yükleme hali eki **—nı** ve **—ın;**
3. Ayrılma hali eki **—dın;**
4. 3. şahıs görülen geçmiş zaman eki **—dı;**
5. Emir eki **—ġıl** (çok nadir **—ġul);**
6. Emir eki **—ıŋız** (sadece ikinci ünlü);
7. **—ıġlı/—uġlı :** (sadece ikinci ünlü);
8. **mış;**
9. **—ġınça;**
10. **—çı: böz-çi** «dokumacı»;
11. **—ı: ḳonş-ı** «komşu»;
12. Dereceleme **—ınçı/—unçı** (ikinci ünlü);
13. **—lı: İsū-lı Yaʿḳūb-lı** «İsa ve ve Yakup»;
14. **—ḳı/—ġı: bıldır-ġ** «geçen yıl», **üstün-ki** «üstteki».

b. Sadece Dudak ünlüsü ile :

1. **—ru, —ġaru;**
2. 1. Şahıs görülen geçmiş zaman çokluk eki **—duḳ;**
3. Fiilden isim yapma eki **—duḳ;**
4. Fiilden isim yapma eki **—ġu;**
5. Fiilden isim yapma eki **—ur, —yur;**
6. Zarf-fiil eki **—u, —yu;**

7. **—ġun: ḳaç-ġun-çı** «kaçak»;

8. **—mtul: ḳara-mtul** «siyahımtrak»;

9. **—muḳ: bulak-muḳ** «un lapası»;

10. **—uḳ: aç-uḳ** «açık», **täşük** «delik»;

11. **—dur—, —tur—: sın-dur—** «kır—, kırdır—», **ye-tür—** «ye-dir—»;

12. **—ġur: yat-ġur—** «yatır—», **kı-gür— (<kir-gür—)** «gir-dir—»;

13. **—ġuz—: tir-güz—** «dirilt—»;

14. **—ur—: ḳaç-ur—**, «kaçır—»; **iç-ür—** «içir—»;

15. Soru eki **mu/mü.**

III. Dudak uyumundan sapmalar (Yuvarlak bir kök ünsüzünden sonra) :

1. İyelik eki **—umız/—umuz, —uŋız/—uŋuz** (İkinci ünlü ile ilgili);

2. Görülen geçmiş zaman **—duŋuz/—duŋız** (İkinci ünlü ile ilgili);

3. Dereceleme **—ınç/—unç: üç-inç ~ üçünç** «üçüncü»;

4. **—ınç/—unç: um-ınç ~ um-unç** «umut»;

5. **—dı/—dü: ög—di ~ ög-dü** «medih».

231. Harezm Türkçesi'nin ünsüz varlığı (mevcudu) Karahanlıca'dan farklıdır. Henüz varlığını sürdüren δ (ذ) ve w (ڤ veya ف), sesleri, sık sık, y (ى) ve v (و) ile yer değiştirirler.

232. Ünsüzler :

Dudak Ünsüzleri :

b : ısbarla— «ısmarla—» (NF 102:1), **yalbar— «yalvar—» (HŞ** 11 r; 14), [fakat **yalwar—** (Rab. 29r:7] kelimelerinde muhafaza edilmiştir. **b ~ v: ḳarabaş** «cariye» (Rab. 36 v: 7, MM 11:18) **~ḳaravaş** (HŞ 56 r: 5, NF 17:107).

p, oprak «elbise» (MM 12:16, NF 192:12), **toprak** «toprak, yer» ve **yaprak** «yaprak», (Rab.de rastlanılan nadir **f** yazılışları çağatayizmdir), kelimelerinde muhafaza edilmiştir.

Çok daha önce b'den dönüşmüş w henüz muhafaza edilir: **aw** «av», **äv, ew** «ev», **suw** «su»; **awunça** «avuntu, teselli» (HŞ 11 r: 19), **äwür—** «çevir—», **öwkä** «öfke» (HŞ 10v:15, NF 158:2), **säw—** «sev—», **tawar** «davar», **tälvä** «deli» (rab. 32v:19), **tevä** «deve», **yalawaç** «elçi, peygamber» (Rab. 28 r:4), **yawlaḳ** «pek», **yawuz** «kötü» vs. Yer yer **v**'ye dönüşür, (Maḥ'de yalnız **v**) : **çäwür— ~ çävür—** (NF 144:17) «çevir—», **ḳaw—~ḳav—** (NF 76:13) «avlan—, kov—» vs. **w~b: abuşḳa (Etü. avıçḳa, Kāşġ. awıçġa)** «ihtiyar, koca, eş, ehil».

Diş ünsüzleri :

Ön ses **t** tamamiyle muhafaza edilmiştir; Oğuzca'dan alınma **dudaḳ** «dudak» (Maḥ 304 r:6), NF 405:17'de **tudaḳ** «Maḥ'de **dik**» «gibi», **di—** «de—» Çağataycalaşmışdırlar) olarak görünür; **budaḳ** (Kāşġ. **buṭaḳ**) «budak, dal» (NF 56:17), **kindik** (Etü. **kintik**, TT VIII **kindik**) «göbek» (NF 282:8) kelimelerinde iç seste **t>d** değişmeleri vardır.

Ek ön sesinde **d/t** değişmesi:

Bulunma hali ekleri **—da/—ta** ve ayrılma hali ekleri **—dın/—tın** sadasız ünsüzlerinden sonra da çoğunlukla **d** ünsüzünü alırlar: **—ta** ve bilhassa **—tın** seyrek (Maḥ'de daha sık) kullanılırlar. **ṣaḥrā-da, küwäç-dä, täşhid-dä, ḳapuġ-da, älig-dä, uştmaḥ-da, kök-dä, maḳām-da, cihān-da, äliŋ-dä, ḳulaḳ-da, tişilär-dä, aytmış-da, ḥaḳiḳat-da, ḳoy-da, mağrıb-da, ṭaraf-ta, maşrıḳ-ta, bolmış-ta, ḥaḳikat-ta, Taŋrı-dın, ḥıcā-dın, küwäş-din, zümrüd-din, ḥavf-dın, taġ-dın, iġ-din, kök-din, ᶜamäl-din, Ādam-dın, Uġan-dın maḳsūduŋ-dın, toprak-dın, yär-din, cins-din, taş-dın, daraḫt-dın, ay-dın, suw-dın, söz-din, nuḫūd-tın.** Görülen geçmiş zaman eki **—dı/—tı** ünlülerden ve sadalı ünsüzlerden sonra **—dı**, diğerlerinden sonra **—tı** kullanılır: **oḳı-dı, iç-ti, ḳoδ-dı, ḳoδ-tı, boġ-dı, ög-di, ḳal-dı, yun-dı, bar-dı, ay-dı, käz-di, çök-ti, ḳop-tı, baḳ-tı, käs-ti, tüş-ti, yarat-tı** (Rab.'de sadasız ünsüzlerden sonra da çok kere **—dı**). Faktitif eki: sadalı ünsüzlerden sonra **—dur**, sadasızlardan sonra **—tur**, ünlülerden ve l'den sonra keyfi olarak **—dur** veya **—tur: äm-dür, sındur, yuv-dur, käy-dür, aç-tur, käs-tür, ḳarış-tur, äşit-tür, ye-dür, ye-tür, käl-dür, käl-tür—.**

Sızmalı diş sesi **—δ—**, **—δ** (<atü.d) genellikle muhafaza edilmiştir. Fakat sık sık **y** ile (bilhassa NF'de) yer değiştirir. Çağataycalaşmış bir metin olan Maḥ'de bu sese tamamiyle son verilmiştir.

(fakat **adaḳ** «ayak» Nevāʾī'den önceki Çağatay şairlerinde olduğu gibi arkaizm olarak yaşar). Örnekler: **aδaḳ** «ayak», **aδı** (<**adıġ**) «ayık, temkinli» (ḤŞ 5v:4), **aδın** «başka», **aδır**— «ayır—», **aδna**— «değiş—», **äδär** «eğer», **äδgü** «iyi» **bäδük** «büyük», **boδ** «boy», **buδun** «halk, millet», **ıδ**— «gönder—» **iδä, iδi** «sahip», **käd** «iyi, pek», **käδ**— «giy—», **kiδin, keδin** «sonra», **küδ**— «bekle», **küδägü** «güveği», **küδäz**— «güt—, koru—», **öδläk** «zaman), **öδür**— «ayır—», **ḳaδaş** «akraba», **ḳaδġu** «kaygı», **ḳoδ**— «koy—», **ḳuδruḳ** «kuyruk», **ḳuduġ** «kuyu», **uδ** «inek», **uδ**— «takip et—», **uδı**— «uyu—», **yaδaġ** «yaya», **yıδıġ** «koku», vs. **käδik** (Kāşġ **käyik**) «geyik, av hayvanı» (MM 31:10, 12, 14; 32:2) kelimesinde de.

Farça'dan geçme kelimelerde δ (NF'de) : **pāδşāh, şāδ, umid, ustaδ, yāδ** vs.

Damak ünsüzleri :

ḳ iç ses muhafaza edilmiştir: **çaḳır**— «çağır—», **ḳıḳırt**— «çağırt—». (ḤŞ 9v:8), **saḳın**— «düşün—», **sıḳa**— «okşa—» (NF 43;9), **taḳı** «ve, de»,aynı şekilde: **aδaḳ-ı, toprаḳ-ı, yazuḳ-ı.**

ḳ>ḫ, ünsüzlerden önce: **aḫsaḳ** «aksak», (MM 26:14), **aḫsur**— «aksır—» (Rab. 6v:13) ~ **aḳsur**— (NF 278 : 10), **aḫşam** «akşam», **aḫtar**— «ara—, araştır—», **oḳşa**— «benze—», **yaḫşı** «iyi, güzel) fakat **toḳta**— «dikilip kal—» (Rab. 3r:18), **yaḳtu** «parlak» (Maḥ 290:2).

ḳ/ġ> w: sawuḳ (Etü. soġıḳ) «soğuk», **tawuḳ (Etü. taḳıḳu, taḳıġu, Ḳāşġ taḳaġu)** «tavuk», **yawuḳ** (kāşġ. **yaġuk)** «yakın». **ġ/g —aġu/—ägü** de ve bilhassa beraberlik sayı ekinde (3215) muhafaza edilmiştir: **buzaġu** «buzağı», **küdägü** «güveği», **birägü, ekägü, üçägü.**

Ek ön sesinde **ḳ/k~ġ/g:** Aidiyet eki **—ḳı~ ġı: burun-ḳı, oza-ḳı** «önceki» (NF 11:6) ~ **astın-ġı** «alttaki» (NF 106:4). **bıldur-ġı** «evvelki seneki» (NF 46:17) vb. Yönelme hali eki **—ḳa/—kä** (NF ve ḤŞ'de) daha hakim) ~ **—ġa/—gä** (Çağatayca'nın tesiriyle diğer metinlerde tercih edilir).

ġ/g (>ḳ/k) çoğunlukla ek ve hece önseslerinde tutunur: **ḳarınç-ḳa** «karınca», **ḳıs-ḳa** «kısa», **yinç-kä** «ince», **çim-gän** «çimen», **yal-ġan** «yalan», **äm-gäk** «acı, ızdırap», **tar-ġaḳ** «tarak», **yapur-ġaḳ** «yaprak», (Rab. 12r: 14, NF 57:3), **suw-ġar**— «sula—», **sat-ġaş**— «karşılaş—, sataş—», **bul-ġaş**— «bulaş—», **bäl-gür**— «belir—» vd.

fakat düşmüş şekilleri de vardır: **bälür—, bulaş—, käräk, ḳulaḳ, toprаḳ, yaprаḳ** vs.

Son seste **ġ/g** ve **ḳ/k:** İki ses de yanyana muhafaza edilmiştir, yer yer sadalı ünsüz sadasız, sadasız ünsüz sadalı olur: **saḳsıḳ** (<**saḳsıġ**) «saksı» (NF 298:6), **uluḳ** (<**uluġ**), «ulu, büyük» (MM 49:7), **uçtmaḫ-lıḳ** «cennetlik» (NF 204:2) ~ **tamuġluġ** «cehennemlik» a.y.; Rab.ve Maḥ'de her iki sesin de sık sık yer değiştirmesi Çağatayca'nın tesiriyledir.

Sadalı son damak sesi şiirde vezin ve kâfiye zaruretinden dolayı çok kere düşer; nesirde de çok nadir görülen bir olaydır bu: **sası** <**sasıġ**) «sası, pis kokulu» (NF 397:17), **öŋin türlü** (<**türlüg**) «başka türlü» (NF 194:13) vd.

Ön seste **y: yıġaç** «ağaç» ~ **aġaç** «sopa, dayak» (NF 186:13), **yıġla**— «ağla—» ~ **ıġla**—(ḤŞ 10v:20), **yıraḳ** «ırak, uzak» ~ **ıraḳ** (MM 48:11), **yışı**— (Osm. **ışık**) «parla—, aydınlat—» (NF 241:6), **yigrän**— (Osm. **iğren—**) «iğren —» (NF 62:12), **yilik** (Osm. **ilik**) «ilik» (NF 65:17), **yinçkä** (Osm. **ince**) «ince, nazik», **yinçü** (Osm. **inci**) «inci», **yip** (Osm. **ip**) «ip», **yipäk** (Osm. **ipek**) «ipek» v.d.

Fısıltılı ve patlamalılar :

ç>ş, t'den önce seyrek: **iş-tilär** (<**iç-tilär**) «içtiler» (NF 367:1), **ḳaş-tılar** (<**ḳaçtılar**) «kaçtılar» (NF 74:5), **ḳ**'dan önce **abuşka** (bk. yukarı) kelimesinde; **ş>ç uçtmaḫ, uçmaḫ> uştmaḫ** (sogd. **wštm'ḫ**) «cennet» kelimesinde.

Genizsiler :

Art damak genizsisiŋ yalnız **yalġuz** (Etü. **yalıŋuz, Kāşġ. yalıŋus**) «yalnız» kelimesinde **ġ**'ya dönüşür.

Akıcılar :

r, är— «i—» fiilinde muhafaza edilir, **ḳutul—, ḳutıl— (<ḳurtıl)** «kurtul—» ve **ḳutġar— (<ḳurtġan—)** «kurtar—» fiillerinde çoktan kaybolmuştur.

Yaygın olan **kältür—, oltur**— yanında **kätür**— «getir—» (Ḫ 8v:12) ve **otur**— «otur—» (HŞ 51v:7) kelimelerinde l'nin kaybolması.

İkizleşme :

İki, yäti, säkiz, toḳuz, otuz sayı isimlerinde orta ünsüzün ikizleştiği de görülür (bk. 3215).

3211. Çokluk ekleri bilindiği gibi **—lar/—lär**'dir.

3212. İsim çekim ekleri :

İlgi hali : **—nıŋ** yuvarlak bir ünlüden sonra genellikle **—nuŋ** (Rab. ve Maḥ'de sık sık **—nıŋ**): **ata-nıŋ** «atanın. babanın», **yalawaç-nıŋ** «peygamberin», **kök-nüŋ** «göğün», **ḳuş-nuŋ** «kuşun». Dudak ünsüzlerinden sonra ek ünlüsünün yuvarlaklaşması için bk. 222.

Yükleme hali: **—nı:** 3. şahıs iyelik ekinden sonra **—nı** veya **n: bözçi-ni** «dokumacıyı», **yol-nı, köŋül-ni, atam-nı, sözüŋ-ni, yol-ı-nı, yol-ı-n, ana-sı-nı, eliglärïŋiz-ni.**

Yönelme hali : **—ḳa/—kä, —ġa/—gä** (bk. 232): **ża'ifa-ḳa** «kadına», **maġrıb-ḳa** «batıya», **tamuġ-ḳa** «cehenneme», **uştmaḥ-ḳa** «cennete», **oġul-ḳa** «oğula», **anam-ḳa** «anama», **«päygāmbar-ḳa** «peygambere», **kāfirlar-ḳa** «kâfirlere», **suw-ḳa** «suya», **ḫalifa-ġa** «halifeye», **ḳuδuġ-ġa** «kuyuya», **yol-ġa** «yola», **Mıṣır-ġa** «Mısır'a». vs. Öndamak ünsüzün yazılışında bu farklılık tabiatiyle ortaya çıkmaz: **Mäkkä-kä** «Mekke'ye». 2. şahıs iyelik eklerinden sonra: **-ḳa, -ġa/-kä yawuzluḳuŋ-ḳa, arḳaŋ-ġa, yüzüŋ-kä**; **—nḳa** vs. Çok kere **—ŋa** ile kaynaşır. **ḳuluŋa** 3. şahıs iyelik ekinden sonra daima tamamiyle **—nġa/—ngä** kullanılır: **baş-ı-nġa**, çok seyrek **n**'siz: **oğlı-ḳä; —nġa/—ngä** çok kere **—ŋa/—ŋä** şeklinde kaynaşır: **ḳul-ı-ŋa** «kuluna» **äl-i-ŋä** «eline».

Bulunma hali: **—da/—ta** (bk. 232), 3. şahıs iyelik ekinden sonra **—nda: dünyā-da, yol-ı-nda, közlär-indä; —n** siz şekiller seyrektir: **çaḳmaḳ-ı-da** «çakmağında» (ḪŞ 7r:12); 3. şahıs iyelik eki bazan dudak uyumuna girer: **yol-u-nda** (MM 50:2), **soŋ-u-nda** (NF 83:12). Bulunma hali çok kere ayrılma hali anlamını verir. **'azizlarda biri** «azizlerden biri» (NF 222:2).

Ayrılma hali: **—dın,** nadiren **—tın** (bk. 232): **börü-din** «kurttan»; 3. şahıs iyelik ekinden sonra **—ndın,** nadiren **—n**'siz: **saç-ı-ndın, yüz-i-ndin, baş-ı-dın, ot-ı-dın.**

Vasıta hali: **—n, —ın, —un: ün-ün ıglamaḳ** «yüksek sesle ağla—» (MM 17:17), **män öz köz-ün kördüm** «kendi gözümle gördüm» (Rab. 33v:3), **bütünlük-in** «bütünüyle» (NF 233:3), **ol vaḳt-ın** «o vakit» (NF 37:17); **—sız-ın; ündäksiz-in** «davetsiz» (HŞ 56r:6).

Eşitlik hali: **—ça,** 3. şahıs iyelik ekinden sonra **—nça: suw-ça** «su gibi» (Rab. 129 r: 15), **ḥükmüŋ-çä** «hükmüne göre» (ḪŞ 54v:7), **'arab til-i-nçä** «arap dilinde» (NF 3:8).

Yön bildirme hali: **—ra, —ru, —ġaru/—gärü** (kalıplaşmış): **iç-rä** «içeri», **tapa-ru** «e— doğru» (ḪŞ 112 v-5), **art-ġaru** «geriye».

3213. İyelik ekleri şunlardır (krş. 222) :

1. Teklik: **—(ı,u)m: ata-m** «babam», **ḳulaḳ-ım** «kulağım», **oğl-um** «oğlum», **köz-üm** «gözüm», **ḳorḳuġ-um** «korkum», **küç-üm** «gücüm».

2. Teklik : **—(ı, u)ŋ: ata-ŋ, aδaḳ-ın** «ayağın», **orn-uŋ** «yerin», **söz-üŋ** «sözün», **uruġ-uŋ** «aşiretin», **yüz-üŋ** «yüzün».

3. Teklik : **—(s)ı : ata-sı, küzgü-si,** «aynası», **aδaḳ-ı, oğl-ı, köz-l, yüz-l.**

1. Çokluk : **—(ı, u))muz, —umuz** (son ses dudak ünsüzü ise, yoksa seyrek) : **uya-mız** «akrabamız», **baş-ımız** «başımız», **ḳul-umız** «kulumuz», **küç-ümüz-dä, öŋ-ümüz-dä** «önümüzde» (NF 254:6).

2. Çokluk: **—(ı)ŋız, —(u)ŋuz,** nadiren (Maḥ'de sık sık) **—(u)ŋız: ata-ŋız, til-iŋiz** «diliniz», **uyḳu-ŋuz** «uykunuz», **ton-uŋuz** «elbiseniz», **ḳul-uŋuz, oğl-uŋız** (NF 220:7), **öküşlük-üŋiz** «çokluğunuz» NF. 74:11):

3. Çokluk : **—ları: ṭāḳat-ları** «takatları».

Şahıs zamirlerinin ilgi halinden sonra 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinin bırakılması: **bizïŋ päyġāmbar Muḥammed** «bizim peygamberimiz Muhammet» (Rab. 15r:3), **bizim ew ḳatında** «bizim evimizin yanında» (NF 130:16), **bizïŋ .til birlä** «bizim dilimizde» (Maḥ 292r:8), **sizïŋ çärig** «sizin askeriniz» (NF 42:7).

3214. Karşılaştırma **—raḳ/—räk** eki ile yapılır: **yaḫşı-rak** «daha iyi», **'ālim-raḳ** «daha bilgin», **bilgän-räk** «daha çok bilen», **ävlā-raḳ** «daha iyi», **yäg-räk** «aynı anlamda», **köp-räk** «daha çok», **öküş-räk** «aynı anl.», **artuḳ-raḳ** «aynı anl.» **ziyāda-raḳ** «aynı anl.», **ḳatırdın kiçig-räk äşäkdin ulıġ-raḳ** «katırdan daha küçük, eşekten daha büyük» (NF 53:2). Üstünlük şöyle ifade edilir: **ḫalāyıḳlardın äδgüräki** «halayıkların en iyisi, en iyi kul», (NF 158:15), **'amāllärniŋ körklüg-räki** «en iyi amel» (NF 324:8) Rab.de **eŋ ilk** «en ilk» (24v:14).

3215. Asıl sayılar: 1 **bir**, 2 **ik(k)i, ek(k)i**, 3 **üç**, 4 **tört**, 5 **bäş, beş, biş**, 6 **altı** 7 **yät(t)i, yet(t)i, yit(t)i**, 8 **säk(k)iz**, 9 **toḳ(ḳ)uz**, 10 **on**, 20 **yigirmi**, 30 **ot(t)uz**, 40 **ḳırḳ**, **50** ällig, illig, 60 **altmış**, 70 **yätmış**, 80 **säksän**, 90 **toḳsan**, 100 **yüz**, 120 **yüz yigirmi**, 500 **bäş yüz**, 1000 **biŋ, häzär** (<Fars.), 10000 **on miŋ, tümän**, 70000 **yätmiş miŋ, yäti tümän**, 10 **milyon tümän miŋ**. Birleşik sayılarda sayı grupları arasında bazan **taḳı** «ve» gelir: **yüz taḳı oŋ** «110», **miŋ taḳı altıyüz** «1600», başkaları: **on säkkiz** «18», **iki yüz yätmiş** «270», **ällig äksük miŋ yıl** «950 yıl» (Rab. 294r:11). Kesirler: **tünnüŋ üçtä biri** «gecenin üçte biri» (NF: 198:14).

Sıra sayıları: **—nç(ı): birinç, ilk, äŋ ilk** (Rab.), **avval(ḳı/ġı)**, 2. **ikinç(i), ekinç(i)**, 3. **üçinç(i), üçünç(i)**,4. **törtinç, törtünç(i)**, 5 **beşinç, bäşinçi**, 6. **altınç(ı)**, 7. **yätinç(i)**, 8. **säksinç, säkizinçi, säkzinçi**, 9. **toḳsınç toḳuzunçı**, 10. **onınç, onunçı**, 11. **on birinç(i)**, 12. **on ekinç**, 20. **yigirminç**, 30. **otuzınçı**, 40. **ḳırḳınç**. Aynı şekilde: **ortançı** «ortanca».

Beraberlik: a) **—aġu/—ägü: birägü** «her biri», **ekägü(n)** «her ikisi», **üçägü, törtägü, bişägü, altaġu, yitägü**; b) **—la-sı: ikäläsi** «her ikisi», **üçäläsi** «her üçü».

Üleştirme sayıları: **—ar: birär** «birer», **ekkişär, ikişär** «ikişer», **bäşär** «beşer», **yätişär, yüzär**. Şunları da saymalı: **birin birin** «bir bir» **tägmä yetti** «her yediden biri».

Kerelik: **Bir yoḳ** «bir kere», **üç ḳata** «üç kere», **ekinç ḳata**, «ikinci kere», **üçünçi navbat** «üçüncü kere».

Belirsiz sayılar: **köp, öküş, tälim**, «çok», **az** «az», **ḳaç, bir ḳaç, niçä** «bir kaç», **bar(ı), barça** «bütün, hep», **ḳamuġ** «bütün, hep», **tägmä, tägmä bir** «her, her biri», **tükäl** «hep», **cümlä, tamām** «hep, hepsi», **baʿżılar** «bazılar».

3216. Zarflar: **astın** «aşağı», **üstün** «yukarı, üst», **ḳoδı, ḳoyı, ḳoyu** «aşağı, (yüzü) koyun», **örü** «yukarı», **ḳarşu** «karşı», **ḳayra** «tekrar», **emdi, imdi** «şimdi», **aşnu** «önce», **burun** «önce», **kiδin** «—dan sonra», **ḥālī**«hemen», **hämişä, tutuş, ulaşu** «daima, durmadan», **asru, iŋän, öküş, yawlaḳ** «pek», **tärk(in)** «çabuk», **här ayna** «her sefer» vs.

3217. Son çekim edatları: a) Yalın hal ile: **ara «arasında», (halḳ ara** «halkın arasında»), **asra** «aşağı,», **birlä** nadiren **bilä** «ile», **çaġlıġ, mäŋiz(lig), yaŋlıġ** «gibi», **içrä** «içinde», **özä** «ile, vasıtasıyla» **tayammum ḳılıŋ arıġ yir özä** «temiz toprak ile teyemmüm kılın» MM 16:7,), **sarı, sıŋar** «tarafa», **sayu** (sayarak) «her» **(kün sayu** «her gün»), **tapa, taparu** «tarafa, doğru» **täg, teg., tig** «gibi», **üçün** «için», **üzä, üzrä** «üzere»; b) Yönelme hali eki ile: **ḳarşu** «karşı», **tägi, tägrü, tigrü** «—e kadar», **utru** «karşı, ötrü», c) Ayrılma hali ile: **aδın** «başka», ayrı», **aşnu** «önce» (Rab. de bulunma hali ile), **başḳa** «başka» (NF), **bärü, berü** «beri», **besrä** «başka» (NF), **burun(raḳ)** «önce», **kiδin** «sonra» (Rab. ve NF'de sık sık bulunma hali ile), **narı** «öbür taraf», **oza** «önce», **özgä** «başka», **soŋ, soŋra** «sonra». **taş** «dışarı». **öŋ** «önce», **öŋin** «başka», **ötrü** «ötürü».

Aslî olmayan ön çekim edatları: **aln—** «ön», **(taḫt alnıŋa)** «tahtın önünde» (HŞ 10v:12), **alt—** «alt—», **ara** «arasında», **art—** «art—», **asra—** «alt—» **(ol tāḳ asrasında:** o tak altında NF 82:3), **ast—** «alt», **iç—** «iç—», **fläk—, iläy—** «ön—» **(päyġämbar ilekiŋä** peygamber önüne» NF 161:12) **öŋ—** «ön—», **ḳat—** «yan—», **tägrä—** «çevresinde» **tuş—** «karşı,» **-e** nazaran» **(senin ʿilmiŋ anıŋ ʿilmi tuşında suça bolġay** «senin ilmin onun ilmine nazaran su gibidir» Rab. 129r: 15), **üsk—** «karşısında, nazaran» **(irür ḳaṭra yaşım üskindä Cāyḥūn** «Ceyhun yaşım karşısında damla gibidir» (HŞ 57r:20).

3218. Aşağıdaki şahıs zamirleri mevcuttur.

Yalın hal:	**män** «ben», **sän** «sen»,	**biz, bizlär** «biz, bizler»,	**siz** «siz»	
İlgili hali:	**maniŋ** (Rab. MM, NF) **mänim** (Rab., ḤŞ, NF)	**sāniŋ**	**biziŋ** (Rab. MM, NF, Maḥ) **bizim** (ḤŞ, NF)	**sizlär siziŋ, sizlärniŋ**
Yükleme hali:	**mäni** (Rab.,MM, NF), **meni** (NF) **mini** (ḤŞ)	**säni seni, sini**	**biz(lär)ni**	**siz(lär)ni**
Bulunma hali:	**maŋa**	**saŋa, saŋa** (MM 33:1)	**biz(lär)kä/-gä**	**siz(lär)kä/-gä**
Bulunma hali:	**mändä** (Rab. MM, NF) **mendä** (NF) **mindä** (ḤŞ)	**sendä** (NF) **sindä**		

Ayrılma hali :	**mändin** **mendin** (NF) **mindin**	**sändin** **sendin** (NF) **sindin**	**biz(lär)din**	**siz(lär)din**
Vasıta hali :		**sänin** «seninle, senin vasıtanla» (MM 41:7)		
Yokluk hali :		**sänsizin** «sen olmadan» (Maḥ. 296r:10)		

İşaret zamirleri : **bu** «bu», **ol** «o», **uşbu** «bu, aynısı», **uşol** «o aynısı».

Yalın hali :	**bu**	**bular** (bütün metinler NF dahil) **munlar** (NF)		**ol olar** (Rab., MM, HŞ), **anlar** (NF) **alar** (Rab., HŞ)
İlgi hali :	**munuŋ**	**bularnıŋ,munlarnıŋ**	**anıŋ**	**olarnıŋ anlarnıŋ**
Yükleme hali :	**munı**	**bularnı, munlarnı**	**anı**	**olarnı anlarnı**
Yönelme hali :	**muŋa** **muŋar**	**bularġa, munlarḳa/—ġa**	**aŋa** **aŋar**	**olarġa, anlaraḳa/-ġa, alarḳa**
Bulunma hali :	**munda** «burada»	**bularda, munlarda**	**anda** «orada, ondan»	**olarda, anlarda**
Ayrılma hali :	**mundın**	**bulardın, munlardın,**	**andın**	**olardın, anlardın, alardın**
Vasıta hali :	**munun** «bununla»		**anın** «onunla, onun için»	

Şunları da sayalım: **munça** «bunca», **muntäg, muntig, munuŋ tig, mundaġ** «bunun gibi, böyle, bunun kadar», **mundaġ oḳ** «tam bunun gibi», **bunsuzun** «bunsuz, bu olmadan» (MM 33:16); **ança** «onun gibi, onun kadar», **bir ança** «bir onun gibi, bir o kadar»,

antäg, antig, anıŋ tig, andaġ «onun gibi, bu şekilde», **andaġ oḳ** «tam onun gibi», **ol ḳadar** «o kadar».

Soru zamirleri : **kim** «kim», **kimniŋ, «kim(n)üŋ** «kimin», **nä, ne, ni** «ne?», **nişä** «niçin, nasıl», **nämä, nimä** «ne?», **näkä** «niçin», **nätäg** «nasıl», **näçä** «ne kadar»,, **näçük** «nasıl?» **nälük** «niçin?», **ḳayu** «hangi», **ḳaçan** «ne zaman», **ḳanı** «hani», **ḳança** «nereye?» (Meselâ), **ḳança barur sän** «nereye gidersin», (gidiyorsun) (Rab. 41v:3, NF 410:3), **ḳanda, ḳayda** «nerede, nereye», **ḳandın ḳaydın** «nereden».

Belirsiz zamirler : **kimärsä** «kimse», **aδın** (NF'de yok), **öniŋ, özgä** «başka», **näärsä** «neyse», **näçä** «nice», **näçämä** «ne kadar», **hiç, hēç** (NF) «hiç».

Dönüşlülük zamirleri : **öz, kändü** «kendi», **özüm** «kendim» vs. **kändü atası** «kendi babası» (NF 284:17), **kändü özini** «kendisini» (NF 148:7), **kändüzüŋni** «kendini» (NF. 152:2).

Nisbet Zamirleri : **kim** «kim», **kim kim, ḳayu kimärsä, nä kim** «ne kim, ne» (Nisbet cümlesinin yüklemi) genellikle şart, bazan da, mastar şeklindedir).

Müşâreket zamiri : **biri biri** «birbiri» , **biri birkä** veya **biri biriŋä, biri birini, biri birimizni, biri biri birlä»** «birbiriyle», **baʿzıŋız baʿziŋızġa** (NF 384:8).

3219. Bildirme 1. ve 2. şahıslar her şeyden önce şahıs ekleri ile (3221), 3. şahıs genellikle **turur** (Rab. de nadiren, Maḥ'de sık sık **dur** kullanılır. Bu bir Çağataycalaşmadır), nadiren **ärür, irür, bolur,** MM. ve HŞ de sıksık **ol** (Eski Türkçe ve Karahanlıca'daki gibi) 3. şahıs çoğulda **—lar, tururlar (ärürler, irürler)** ile çekilir: **män żaʿīfa män** «ben bir kadınım» (Rab. 170r:15), **sän kim sän** «sen kimsin?» (Rab. 14v:2, NF 53:8), **ʿışḳ tili bir ʿacab til turur** «aşk dili bir başka dildir» (MM 43:11), **ʿumur ḳısḳa irür** «ömür kısadır» (HŞ 115v:17), **yā şäyḫ, murāḳaba nä bolur** «ya şeyh, mürakebe nedir?» (NF 427:17), **bu ʿālam kitāb ol** «bu alem (bir) kitaptır» (MM 44:3), **biz uya biz** «biz akrabayız» (MM 53:2), **biz mundın ögränürlärdin miz** «biz bundan öğrenenlerdeniz» (Rab. 172 v:15), **kimlär siz, kim sizlär** «kimlersiniz?» (NF 54:5), **baʿzısı aḳ tonluġlar** «bazısı ak elbiselidirler» (NF 55:1), **bular ol kimärsälär tururlar** «bunlar o kimselerdir» (NF 301:11).

1. ve 2. şahıslardan sonra da sık sık **turur,** nadiren de **ärür, irür** ve **bolur** gelir: **män Cebrāʿīl turur män** «ben Cebrail'im» (NF 53:9),

sän bizim räbbümüz ärürsän «sen bizim rabbimizsin» (NF 273:5). **äy abuşḳa, sän kim bolur sän** «ey ihtiyar, sen kimsin» (NF 19:2), **biz Taŋrı färïştäläri turur miz** «biz Tanrının melekleriyiz» (Rab. 60v: 16), **siz kim turur siz** «siz kimsiniz?» (NF 64:8).

Bildirmenin menfisi **ärmäz (ämäs, irmäz)**+şahıs eki ile yapılır. (bk. 3221) : **irmäz män äsrük** «sarhoş değilim» (ḤŞ 56v:14), **sän maŋa ḥācat ärmäs sän** «senin bana ihtiyacın yok» (Rab. 49r: 18), **ol iş mäniŋ älgimdä ärmäz** «o iş benim elimde değil» (Rab. 20v:4), **sendin hēç ḫoşnūd ärmäz miz** «senden hiç hoşnut değiliz» (ṆF 440:3).

Maḥ'de bir yerde **dägül** (Nevā'ī'den önceki Çağatayca metinlerde olduğu gibi) mevcuttur: **viṣālıŋ ḳadrını bilmäs dägül män** «visalin (sana kavuşmanın) kadrini bilmez değilim» (370 v: 9).

Geçmiş zaman: **ärdim** «idim» vs. menfi: **ärmäz ärdim** «-mez idim» vs: **män bay ärdim taḳı bu oğlum çıġay ärdi** «ben zengin ve bu oğlum fakir idi» (NF 286:12), **anaŋ yawuz ḳılıḳlıġ ärmäs ärdi** «annen kötü karekterli değildi» (NF 286:13).

ärmiş şekli şimdiki zaman anlamlıdır: **päyġambar atasını ündätti, baḳar, bir abuşḳa ärmiş** «peygamber atasını çağırttı, bakar bir ihtiyardır o» (NF 285:6).

Cevheri fiilin diğer zaman ve şekilleri, tesbit edilebildiği kadarıyla, **bol—** fiilinin ilgili şekilleriyle, şart ise **ärsäm** ile de ifade edilir. **äy cārıya, uşbu rāst bolsa, sän āzād sän** «ey cariye, eğer bu doğru ise, sen hürsün (āzād edilirsin)» (NF 259:5), **yalawaç ärsäŋ, muᶜciza körgüzgil** «peygamber isen mucize göster» (Rab. 170v:5).

3221. Şahıs işaretleri şöyledir : Tkl. 1. **män,** 2. **sän,** 3. yok veya **olturur.** Çkl. 1. **miz, biz,** 2. siz (lär), 3. yok veya **—lar/—lär.**

Geçmiş zaman ve şartta şahıs işaretleri şunlardır : Tkl. 1. **—m,** 2. **—ŋ,** 3. yok veya (geçmiş zamanda)**—ı/—i,** Çkl. 1. **—ḳ/—k, miz/biz** veya **—ımız** vs. 2. **—ŋız** vs., 3. **—lar** veya **—ılar/—ilär,** belirli gelecek zamanda **turur** ile veya **tururbut** iyelik ekleri kullanılır (s. 3213), ünlü durumu için krş. 222.

3222. Fiilden isim yapma ekleri (çekim için krş. 32242 ve 322412) :

—maḳ/—mäk masdarı isim gibi çekilir (İsim görevindedir), İyelik ve isim çekim ekleri alır. **oruçnı buzar yimäk içmäk** «yemek

içmäk orucu bozar» (MM 23:12), **yıġlamaḳlarını äşittim** «ağlamalarını işittim» (NF 107:17). **destūr berür mü sän anı saġmaḳḳa** «onu sağmağa izin verir misin?» (NF 22:6), **kişi öltürmäkdin uluġ yazuḳ yoḳ** «insan öldürmekten büyük günah yok» (Rab. 21v:12), **bol—** ile «istemek, karar vermek» anlamında: **bularnı öltürmäk boldılar** «bunları öldürmeye karar verdiler» (Rab. 241v:20); **timäk bolur** «demek olur, ifade eder». **—lıḳ/—lik** ile genişletilmiş: **butḳa säcdä ḳılmaḳlıḳ kāfırlıḳ turur** «puta secde kılmak kâfirliktir» (NF 366: 15), **bu kälmäklikdä maḳṣūd ärdi bu** «bu gelmekte maksut bu idi» (ḤŞ 8r:2).

—ġu/—gü ile yapılan fiilden isimde gelecek zaman-zorunluluk-anlamı vardır. Şunlar olabilir: a) Fiilden isim (gelecek zaman anlamında isim) : **yüzüŋni körgüm kälmäs** «yüzünü göreceğim yok, yüzünü görmek istemem» (Rab. 159r:8), **nä ḳılġusını bilmäs boldı** «ne yapacağını bilmez oldu» (NF 281:10). Eşitlik halinin «—ceğim kadar» anlamı var: **sän kirgüçä şanduḳ** «senin gireceğin kadar sandık» (Rab. 28 r: 17); b) Fiilden sıfat (gelecek zaman partisibi ve zarf fiili): **Ḥaḳ kälgü yazuḳlarıŋızını yarlıḳap turur** «Hak.. gelecek günahlarınızı affedecektir» (NF 314:15), **sıġınġu yär** «sığınacak yer», (NF 393:15), **yatġu yir** «yatacak yer» (ḤŞ 5v:9), **olturġu yär** «oturacak yer, ikametgâh» (NF 2:9), **sawutġu näärsä** «savutacak şey» (NF 429:6), **maŋġu näärsä** «katık olan şey» (NF 301:4), **yegü näärsä** «yiyecek şey» (NF 269:8), **ḳılmaġu iş** «yapılmayacak iş» (Rab. 126 v: 4), **täg** ile de: **ᶜüşür ḳolġu täg māl** «öşür alınacak kadar mal» (Rab. 45 r: 12), **ni ḳılġu** «ne yapacak (ne yapılmalı)» (ḤŞ 57 r: 12), **nätäg käräk bilgü mu'min işini** «Mü'min işini nasıl bilmeli» (MM 4:15).

—ġu/—gü şeklinden şunlar türetilir: a) **—çı** ile fail ismi: **bütgüçi** «inanıcı, inanan» (MM 5:5), **dād birgüçi** «adalet verici, kadı, hakim» (Rab. 216 r: 17), **küç ḳılġuçı** «güç (kuvvet) kılıcı» (ḤŞ 9 v: 6), **ᶜalam tutġuçı** «bayrak tutucu (tutan)» (NF 139:12), **bitigüçi** «yazıcı» (NF 78:12), **yuvġuçı** «yuyucu» (NF 130:8, NF 222:11); b) **—luḳ/—lük** ile isim (seyrek): **yigülük näärsä** «yiyecek nesne (şey)» (Rab. 138 v:4); c) **—suz** ile isim: **saŋa sänlikiŋ bil ḥicāb käçgüsüz** «bil, sana benliğin aşılamayan bir perdedir» (MM 44:5).

—ġan/—gän ile yapılan isimden fiil şu görevleri yapar: a) Fail ismi: **Yūsuf için yıġlaġanım** «Yusuf için ağlayanım (ağlarım)» (Rab. 100:3), **bir sāᶜat ᶜadl ḳılġanıŋnıŋ sävābı** «bir saat adalet kılmanın

sevabı» (Mif. 114:14), **män Muḥammädkä uyğanımḳa nişä mälämat ḳılur sän** «benim Muhammed'e uymamı niçin kötülüyorsun» (NF 16:3), **bilälnıŋ musulmän bolğanını bildi** «Bilal'ın müslüman olduğunu bildi» (NF 96:3), **Mısır'dın çıḳğanımızda** «Mısır'dan çıktığımızda» (Rab. 97 r: 14), **ol väfātı bolğandın bärü** «öldüğünden beri» (NF 13:11), **başını kötrü bilmägäni üçün** «başını kaldıramadığı için» (NF 82:4); **Zäkäriyyä kirgän sayı** «Zekeriya girince» (Rab. 167 r:9), **Cäbrä'il ayğanı** «Cebrāil'in dediği gibi» (NF 38:14); b) Tam olmamış veya olmuş, nadiren olmakta olan eylem bildiren partisip geçişli fiillerde çoğunlukla pasif anlamında: **Ḥaḳḳa inanğan kişi** «Hakk'a inanan kişi» (MM 8:10), **saŋa ingän Ḳur'ān ḥaḳ turur** «sana inen Kur'an haktır» (NF 79:17), **bu kitābnı oḳığanlar** «bu kitabı okuyanlar» (NF 2:17), **bu aytğan ellärdä** «bu söylenilen illerde» (NF 30:12), **äşitgänimni unıtmadım** «işittiğimi unutmadım» (NF 266:10), **päygämbar olturğan yärdä olturayın** «Peygamber'in oturduğu yerde oturayım» (NF 47:13), **olturğnım yärdä monçuḳlarımnı buldum** «oturduğum yerde boncuklarımı buldum» (NF 414: 12), karşılaştırma eki ile: **Taŋrıdın ḳorḳganra ḳıŋız** «Tanrı'dan daha çok korkanınız» (NF 51:13). Yüklem ismi: **män oḳığan ärmäs män** «ben okuyamam» (NF 7:15), **Abū Ḥanīfä öküş ʿibādat ḳılğan ärdi** «Ebû Hanîfe çok ibadet kılardı» (NF 186:1), **—daçı** ile yapılmış partisip sâde NF'de aşağıdaki ifadelerde bulunur: **ḳılınmış ḳıldaçı zällätlär** «yapılmış ve yapılacak günahlar» (4:2), **päyğämbar ʿaleyhi'ssalāmnuŋ kälmiş takı käldäçi yazuḳı** «Peygamber aleyhi's-selamın gelmiş ve gelecek günahı» (83:17).

—(ı, u)ğlı/—(i,ü)gli partisibi, NF ve Maḥ'ın dışında oldukça sık: **maŋa sävāb birigli Taŋrı turur** «bana sevep veren Tanrı'dır». (Rab. 58v:17), **yol uruğlı** «yol kesen» (HŞ 6r:7), **käräk** ile zorunluluk ifade eder: **bu āʿlam kitāb ol, oḳuğlı käräk** «bu alem bir kitaptır, okunması gerek» (MM 44:3).

—r, —yur, —ar, —ur (—ır bulunmaz) ile fiilden isim. Ünlü ile biten fiillerde **—yur** veya **—r** gelir. (ikisi de aşağı yukarı eşit çokluktadır): **ağırla-yur, ağrı-yur, asra-yur färmānla-yur, indä-yür, kızlä-yür, mäŋzä-yür, oḫşa-yur, oḳı-yur, ḳarı-yur, ḳumı-yur** (parlar),**saḳla-yur sözlä-yür, ti-yür, tilä-yür, yarlıḳa-yur, yaşa-yur, yälpi-yür, yığla-yur, yi-yür, yüri-yür,** vs., **awla-r, ağırla-r, bağışla-r, biti-r, kızlä-r, mäŋzä-r aḳı-r, oyna-r, ḳayna-r, sıḳa-r, sözlä-r, te-r, tilä-r, ündä-r, yarlıḳa-r, yaşa-r, yığla-r, yi-r, yüri-r** vs. Ünsüzle biten tek heceli kökler ek olarak ya **—ar** veyahut **—ur** alırlar: **—ar'lı** bir kaç örnek: **aḳ-ar,**

art-ar, at-ar, äk-är, äm-är, baḳ-ar, bas-ar, bat-ar, buz-ar, büt-är, çaḳ-ar, çom-ar, çök-är, ıd-ar, (~ıd-ur), iç-är, käç-är, käs-är, ket-er, kör-är, köy-är, kül-är min-är, mün-är, ög-är, öl-är, ört-är, ḳat-ar, ḳaz-ar, ḳoδ-ar, ḳoy-ar, ḳon-ar, ḳop-ar, ḳorḳ-ar, saç-ar, sanç-ar, säw-är, säz-är, siŋ-är, soḳ-ar, sor-ar, sök-är, sürt-är, tam-ar, tan-ar, tap-ar, tat-ar, täg-är, tiş-er, tart-ar, toğ-ar, tök-är, töz-är, tut-ar, uç-ar, ür-är, (ür—). **yağ-ar, yan-ar,** («döner»), **yar-ar, yat-ar, yığ-ar** «yığ— ve engelle—», **yırt-ar, yun-ar** vs. **—ur** ile: **al-ur, (ay(t)—ur, bar-ur, bil-ür, bir-ür, bol-ur, bul-ur, ıδ-ur, (~ıδ-ar), käl-ür, kir-ür, ḳal-ur, ḳayt-ur, ḳıl-ur, san-ur, ten-ür, tur-ur** '—dır', **ur-ur, yat-ur,** vs. Ünsüzle biten çok heceli kök veya gövdeler daima **—ur** alırlar: **man-ur, oŋar-ur ögrän-ür, öltür-ür, saḳın-ur, uftan-ur, uyal-ur, yarat-ur, yığlan-ur, yürit-ür** vs.

Bu fiil şekilleri şu fonksiyonları ifade ederler: a) Eylem ismi: **tükäl dünyā mālı yığar nä asığ** «bütün dünya malını yığmanın ne faydası var» (MM 10:2), **ḳonarğa äw tiledi** «konmaya (geceyi geçirecek) ev aradı» (Rab. 87v:17), **aḫşamḳa tägäriŋni bilmäz sän** «akşama kadar yaşayacağını bilmezsin» (NF 435:9), **kün toğarda** «gün doğunca» (MM 22:4), **Nūḥ ölärindä** «Nuh öldüğünde» (Rab. 31 v:20). **küçläri yätärinçä** «güçleri yettiğince» (NF 24:17), b) Partisip (sıfat-isim): **yunuğnı buzar näŋ** «abdestini bozan şey» (MM 12:10), **kälür yıl** «gelecek yıl» (NF 39:17), **on yaşar oğlan** «on yaşındaki oğlan» NF 289:7), **bu kün dünyādın säfär ḳılur künüm turur** «bugün dünyadan sefer kılacak günümdür» (NF 88:15), pasif : **ey säwärim** «ey sevdiğim (sevgilim)», Rab. 72r:8, **säwär oğlum** «sevgili oğlum» (NF 242:8), **minär kölik** «binilen hayvan (binek hayvanı)» (NF 273:15).

—maz veya **—mas** ile yapılan fiilden isimler, yukardakinin, aynı fonksiyonlarına sahip, menfî şekillerdir: a) Eylem ismi: **kişi körmäsdä** «kişi görmediği zaman» (Rab. 133v:20), **män toğmazdın aşnu** «ben doğmadan önce (HŞ 56r:17), **mäŋläri bolmas üçün** «benleri olmadığı için» (Rab. 215r:16); b) Partisip: **tükänmäs ğınā** «tükenmez zenginlik» (MM 10:1), **bu tawuḳnı kimärsä körmez yärdä boğuzlap kältürgil** «bu tavuğu kimsenin görmediği yerde boğazlayıp getir» (NF 428:11).

—mış ile fiilden isim (çoğunlukla geçmiş zaman): a) Eylem ismi : **—mış+iyelik eki+bar** veya **yoḳ** ile yapılan kuruluş çok yaygındır, böyle bir fiilden isimde iyelik eki fail olarak vazife gö-

rür : män ᶜAyişädin yaman iş körmişim yoḳ «ben Ayişe'den kötü bir iş görmedim» (NF 416:6), **ḳayu ata oğlını ḳurbān ḳılmışı bar** «hangi baba oğlunu kurban etmiştir» (Rab. 50v:8), **muᶜayyen bildi ᶜāşıḳ bolmışını** «sonunda aşık olduğunu kesinlikle bildi (anladı)» (ḤŞ 60r:19), **Muḥammäd toġmışta** «Muhammed doğduğu zaman» (NF 18:11), **taŋ atmışta kiδin** «tan attıktan sonra» «MM 22:6», **olar almışınça** «onların dediği gibi» (MM 9:8), **küçüm yätmişçä** «gücüm yettiğince» (ḤŞ 7r:21), **aytmışıŋ täg turur** «dediğin gibidir» (NF 84:5), b) Geçmiş zaman partisibi (sıfat ismi). geçişli fiillerin aktif şekli de pasif manaya sahip olabilirler: **Resūlnıŋ timişi** «peygamberin dediği, peygamber tarafından söylenilen» (Rab. 50r:18), **men aymamış ḥadīs** «benim tarafımdan söylenmeyen (söz), hadis, benim söylemediğim (söz) hadis» (NF 2:8), **ölmiş kişi** «ölmüş kişi (insan)» (NF 438:7).

—duḳ/—dük ile yapılan fiilden isim Rab.de sık sık, NF'de seyrek görülür: **saŋa ne maᶜlūm boldı anıŋ uçtmaḫlıġ ärdüki** «onun cennetlik olduğu sana nasıl (ne) malûm oldu» (NF 239:7), **ḳılduḳum işlärniŋ tä'vili** «yaptığım işlerin te'vili» (Rab. 131r:2).

3223. Zarf-fiiller :

—p zarf fiili. Ünlü ile biten fiillerde doğrudan doğruya eki alırlar: **bağla-p, ti-p, oḳı-p.** Bağlantı ünlüsü, son ses ünsüz ise, dudak uyumuna girer: **ḳaç-ıp, öğ-üp** son ses dudak ünsüzü ise, dudaksılaşmaya sebep olabilir: **çap-up, ew-üp,** (bk. 222). Fonksiyonları: diğer şivelerde olduğu gibidir. msl. **ölüp tirilmäk haḳ turur** «ölmek ve dirilmek haktır» (NF 230:8). Fiil terkiplerinin ilk parçası olarak: **alıp käl—** «alıp gel—, getir—» **alıp bar—** «alıp var—, götür—», **alıp ḳal—** «alıp kal—, tut—, muhafaza et—», **oḳup tükät—** «okuyup bitir—», **yıġıp tur—** «devamlı geri dur—», **tirip ḳoδ—** «derleyip koy—», **käsip taşla—** «kararla kes—».

—pan zarf-fiili, öncekinin genişletilmiş bir şekli, münhasıran şiirde vezin zaruretiyle kullanılır: **naẓar öz öŋinde tutupan yigü** «insan kendini göz önüne alıp yemeli» (MM 39:7).

—a, —u, —yu zarf fiili. **—a** ile: **aç-a, aḳ-a, ayt-a, (~ayt-u), baḳ-a, bar-a (~bar-u), büt-ä, ıδ-a, kör-ä (~kör-ü), ör-ä (~ör-ü), ḳaz-a, ḳorḳ-a, ḳorḳut-a, sor-a, toy-a, tut-a, uç-a, uḳ-a, ur-a, yan-a yänç-ä, yon-a,** vs. **—u** ile: **aḳıt-u ayt-u (~ayt-a), äşit-ü, bar-u, (~bar-a), bil-ü, bir-ü, bol-u, çulġaş-u, käl-ü, keç-ü, kir-ü, kör-ü, (~kör-ä),**

kötr-ü, küwän-ü, külüş-ü, ögrän-ü, ör-ü (~ ör-ä), ötn-ü ḳaçur-u, ḳıl-u, säwn-ü, täg(ü)r-ü, täzgin-ü, uyal-u, yaraş-u, yarlıḳat-u, yıġıl-u, yıġlaş-u, yigrän-ü, vs.; ünlü ile biten kök veya gövdeden sonra: **—yu iŋrä-yü, istä-yü izdä-yü, oḫşa-yu, oḳı-yu, oyna-yu, ötä-yü, saḳla-yu, taya-yu, tilä-yü, titrä-yü, ti-yü, ündä-yü, yarlıḳa-yu, yıδla-yu, yıġla-yu, yüri-yü** vs. Kullanılış : Zarf olarak: Eş zamanlı eylem ve gaye : **ol säwnü kirdi** «sevinerek girdi» (ḤŞ 51v:15), **Ḥasan Ḥüsäynni istäyü bardı** «Hasan Hüseyin'i aramaya gitti» (NF 172:13).

Bu zarf-fiil aşağıda gösterilecek olan bazı fiillerle fiil terkipleri yapar:

—al «al—» (Yalnız Rab. ve Miᶜr.'de seyrek olarak olumlu, genellikle olumsuz iktidar): **bahāmnı kim birä alġay ärdi** «bahamı kim verebilecekti» (Rab. 73r:1), **bilä almas miz** «bilemeyiz» (Rab. 89v:10).

bil— (nadiren olumlu, genellikle olumsuz iktidar, bütün metinlerde belgeleri var): **bilü bilmişimçä** «bilebildiğimce» (MM 4:11), **sizlär şabur ḳılu bilür siz** «sizler sabır kılabilirsiniz» (NF 76:8), **çıḳa bilmäz män** «çıkamam» (Rab. 39 v:9).

—u-ma- «—a-ma-), zarf-fiil ekiyle karışmış olarak (olumsuz iktidar şekli, yaygın değil): **ḳılumas män** «kılamam» (Rab. 170r:12), **sözläyümäs** «söyleyemez» (Rab. 26r:1), **körümäs biz** «göremeyiz» (NF 21:14).

başla—, āgāz ḳıl— «başla—»: **yıġlayu başladı** «ağlamaya başladı» (Rab. 17r:17, NF 89:16), **Ḳur'ān oḳıyu āğāz ḳıldım** «Kur'an okumaya başladım» NF 199:16).

bir—, ber—, «ver—» (tezlik bildirir, bir başkasının lehine bir eylem) **tilimni ḳılu bir arıġ** «dilimi arı kılıver» (MM 3:4), **maŋa ᶜAli'ni ündäyü beriŋ** «Ali'yi bana çağırıverin» (NF 139:1), **ıδa ber—** «gönderiver» (NF).

ḳal— «kal—» (bir eylemde israr, bir eylemde devamlılık): **bu kimärsälär anlar artınġa baḳa ḳalur** «bu kimseler onların ardından baka kalır» (NF 439:17).

tur— «dur—» (eylemin bir anlık oluşu veya daimiliği): **öz işinde bir ança saḳınu turdı** «öz işini birazcık düşündü» (ḤŞ 10v:5); **—a turur män** «şimdiki zaman olarak» bk. 32243.

yarlıḳa— «yarlıga—, buyur—»: **päygämbar ʿaleyhi's-salām ḫâbar berü yarlıḳar** «peygamber aleyhisselam, haber vermeyi buyurur» (NF 10:17).

—ġalı/—gäli zarf-fiili (seyrek): a) Gaye : **Kaʿbäkä ziyārat ḳılġalı bardım ärdi** «Ka'be'ye, ziyaret etmek için gitmiş idim» (NF 188: 3), b) Bir eylemin çıkış yeri : siz **ölgäli** «öldüğünüzden beri» (Rab. 163 r:7).

—ġaç/—gäç zarf-fiili (MM ve MF'de yok) bir eylemi bir diğerinin takip ettiğini gösterir: **Yaʿḳūp köŋlekni közikä sürtgäç közläri açıldı** «Ya'kup gömleği gözüne sürtünce, gözleri açıldı» (Rab. 105v:21), **yir öpgäç aydı** «yeri öptükten hemen sonra dedi» (ḤŞ 11v:15).

—ġınça/—gınçä zarf-fiili (Rab. ve MM'de tek tük rastlanan dudaksılaşmış şekiller sonraki müstensihlerden gelir) : a) «müddetçe, kadar, önce» **män kälginçä saḳlaġıl** «ben gelinceye kadar sakla» (Rab. 16r:18), **tan atġınça** «tan atıncaya kadar» (ḤŞ 10r:3). **köz açıp yumġınça** «göz açıp yumuncaya kadar» (NF 429:2), **tirigi bar ärginçä** «yaşadığı müddetçe, yaşadıkça» (NF 187:5), **küçüm yätginçä** «gücümün yettiği kadar» (Mah. 297v:5); anlam **ançaḳa tägi kim** vasıtasıyla kuvvetlendirilir: **ançaḳa tägi kim tamām bolġınça** «tamam oluncaya kadar» (NF 250:11); b) «—cak/—cek yere, yerde»; **öltürginçä älgin äδaḳın bağlap ḳuduġġa kämişäliŋ** «öldürecek yerde (öldüreceğimize) elini ayağını bağlayıp kuyuya atalım» (Rab. 70r:12), aynı zamanda karşılaştırma zarf-fiili olarak : **ewüm içinde şäyṭānnı körmäk säwüglügräk turur yastuḳ körginçä** «evimde yastık görmektense, şeytanı görmek daha iyidir» (NF 318:9).

NF'de **män bärġınça** «ben gelinceye kadar» (28:17) **män kälginçä** «aynı anl.» (110:9) gibi normal şekillerin yanında **män kälgimçä** (414:13), **män ölgümçä** «benim ölümüme kadar» (177:17) gibi şekillere de rastlanır.

—p, —pan ve **—a, —u, —yu** zarf - fiillerinin olumsuzlarını yapmaya da yarayan **—madın**/nadiren **—mayın** zarf fiili «—madan/ —meden, —madığından/ —mediğinden» anlamlarına gelir: **suʿāl sormadın ḫōd aytur rāst cävāb** «soru sormadan doğru cevabı söyler» (MM 11:1), **ämgänmädin rāḥat yoḳ** «emek çekmeden rahat yok» (NF 164:10), **ḳoylar birlä baru bilmädin munda yatur** «koyunlar ile gidemediğinden burda yatar» (NF 22:5).

är— «i—>in zarf-fiil şekli **ärkän** «iken» anlamına gelir; çok kere **—r** ile fiilden isimle beraber kullanılır: **näräsïde ärkän väfāt ḳıldı** «küçükken vefat etti», (Miʿr. 29:5), **uçtmaḫda yürüyür ärkän Talḫanıŋ ḫatunı Rumeyżanı kördüm** «cennette yürürken Talha'nın karısı Rumeyzan'ı gördüm» (NF 65:7), **suw tiläsä ärdi, suwları bar ärkän, urup ḳaytarur ärdilär** «(Yusuf) su istese idi, suları var iken vurup kovarlardı?» (NF 355:4).

322411 İstek-emir :

1. şahıs tkl. **—ayın,** nadiren **—ayım,** ünlü ile biten (çok seyrek de ünsüz ile biten) kök veya gövdeden sonra **—ġayın/—gäyin,** tek tük **—ġayım/—gäyim: barayın** «varayım», **biläyin, ayayım** (HŞ 7r:21), **mingäyin** «NF 23:11», **bağlaġayın, tilägäyin, yegäyim** (NF 138:2).

2. şahıs tkl.. sırf kök veya gövde, veya **—ġıl/—gil** tek tük **—ġul/—gül: bar** veya **barġıl** «git», **kör** veya **körgil, bolġul** (MM 46:11), **tüşgül** (NF 21: 14), **sewgül** (NF 160:1),

3. şahıs tkl. **—sun.** tek tük (MM ve ḤŞ) de **—su: ḳılsun** «kılsın», **ögränsün, bolsu** (MM 3:5, ḤŞ 9v:5), **kälsü** (ḤŞ 53r:9).

1. şahıs çkl. **—alıŋ, nadiren —alım,** ünlü ile biten kök veya gövdelerden sonra **—ġalıŋ/—gäliŋ: çıkalıŋ** «çıkalım», **köräliŋ, bıraḳalım** (NF 353:14), **nitälim** (MM 48:3), **oynaġalıŋ, tilägäliŋ.**

2. şahıs çkl: **—ŋ, —ıŋ, —ıŋız, —ıŋlar, —uŋ, —uŋız: yatmaŋ** «yatmayın», **aytıŋ, ḳılıŋız, aytıŋlar, buyuruŋ, boluŋız.**

3. şahıs çkl. **—sunlar: alsunlar** «alsınlar», **kälsünler.**

Meselâ: **burun al-ḳıṣṣa bäg medḫin ayayım, uşandın soŋra nämä başlaġayın** «kıssadan önce beyin medhini söyleyeyim, ondan sonra anlatmaya başlayayım» (Maḥ. 293v:5), **Kaʿbäkä ziyārat ḳılalıŋ taḳı ḳurbānlar boğuzlaġalıŋ, ḳaytalıŋ** «Kâbeyi ziyaret edelim ve kurbanları keselim, dönelim (NF 39:16) **Iδïdin ḳorḳ uyalġıl, tidi mändin** «Tanrı'dan kork, utan dedi benden», (ḤŞ 53v:11), **yā Hadïca, meni çulġaŋ taḳı yatḳuruŋ** «Ya Hatice, beni sarın ve yatırın» (NF 8:8), **kişi kirmäsü bāğçılar bāğınġa** «kimse girmesin bağcılar bağına» (ḤŞ 9v:7).

Bir birleşik emir şekli **+mış+bol**-un emri ile yapılır: **bilmiş boluŋ, Muṣṭafānı aramızdın çıḳarġu täg tururlar** «bilmiş olun: Mustafa'yı aramızdan çıkaracak gibiler» (Rab. 236r:16), **ḳaçan kim suf-**

ra öŋümüzdä ḳoδsan, sän çıraġnı yarutmuş bolġıl «sofrayı önümüze koyduğunda, ışığı parlat (yak)» (NF 257:3-4).

322412. Görülen geçmiş zaman: **—dım/—tım** (bk. 222 ve 232).

Tkl.	1. **aydım** «söyledim»	**kördüm**
	2. **aydıŋ**	**kördüŋ**
	3. **aydı**	**kördi**
Çkl.	1. **ayduḳ**	**kördük**
	2. **aydıŋız**	**kördüŋüz**
	3. **aydılar**	**kördilär**

1. şahıs çokluk Rab.'de çok seyrek NF'de daha eski şekil **—dımız** da görülür: **ḳıldımız** (Rab. 22r:1), **käldimiz** (Rab. 26r:5), **öltürdümiz** (Rab. 36r:2), **yıġladımız** (NF 103:8). 2. şahıs tkl. nadiren **—duŋız: olturduŋız** (NF 78:2, 37) bk. 222. Anlam: diğer şivelerde olduğu gibi.

Görülen geçmiş zamanın hikâyesi: **—dım ärdi: yaδaġ bardım ärdi, tewälig bolup käldim** «yaya gittim idi, develi (deve sahibi) olup geldim» (NF 164:3).

Şart : **—sa-m** nadiren **—sa män :**

Tkl.	1. **barsam** «varsam»	**körsäm**
	2. **barsaŋ**	**körsäŋ**
	3. **barsa**	**körsä**
Çkl.	1. **barsaḳ**	**körsäk**
	2. **barsaŋız**	**körsäŋiz**
	3. **barsalar**	**körsälär**

Rab., MM., ḤŞ., ve NF'de yer yer şahıs zamirleriyle teşkil edilmiş şekillere de rastlanır: **ḳutġarsa män** (NF 370:14), **tapsa män** (ḤŞ 7v:18), **aysa sän** (NF 20:16), **bilsä sän** (MM 43:1), **alsa miz** (Rab. 73r:12), **birsä miz** (Rab. 21v:12), **tisä biz** (ḤŞ, 81 v:6).

Anlam: a) Gerçek şart: **ḫatun ḳarısa, körksüz bolur** «kadın ihtiyarlasa, çirkinleşir» (Rab. 8 r:14); b) Gerçek olmayan şart: **ägär ʿışḳ bolmasa bolmaz irdi ädam** «aşk olmasa insan olmazdı» (ḤŞ 8r:17); c) İstek, rica: **maŋa taḳı icāzat bersäŋiz, män Şāmḳa barsam, ticārat ḳılsam** «Bana izin verseniz, ben Şam'a gitsem, ticaret yapsam» (NF 15:4), çok kere **bolġay mu** «olur mu, mümkün mü, nasıl olurdu» veya **bolmaz mu** «olmaz mı» ile: **bizlärdä ḳonsaŋız bolġay mu** «bize misafir olsanız olur mu» (NF 24:4), **maŋa bir içim suw bersäŋiz bolmaz mu?** «bana bir içim su verseniz olmaz mı?» (NF 355:7).

Şart+**bol—** «—a/—e **bil—**, mümkün ol—» ifade eder, genellikle şahıs belirsiz: **nätäg kältürsä bolur** «nasıl getirir insan onu» (Rab. 142 r:18), bazan şahıs belirli : **yanaḳı kün mäŋiz, köz baḳsa bolmaz** «yanağı gün gibi, göz bakamaz» (ḤŞ 8v:11). **käräk** «gerek» de şart ile yan yana gelir: **käräk ögränsä pādişāhlıḳnı sindin** «padişahlığı senden öğrenmesi gerek» (ḤŞ 6r:18).

Şartın hikâyesi: **—sa ärdim** veya **—sam ärdi** (3. çkl. **—salar ärdi: ḳılbalar ärdi** (NF 144: 16) : a) geçmişte gerçek olmayan şart: **män bildükümni siz bilsä ärdiŋiz, säwünmägäy ärdiŋiz** «benim bildiğimi siz bilseydiniz sevinmeyecektiniz» (Rab. 236r:15 - 16); b) Şimdiki ve geniş zamanda gerçek olmayan şart: **ḳoylarımız munda bolsa ärdi, sizlärkä süt bergäy ärdim** «koyunlarımız burada olsaydı, sizlere süt verecektim.» (NF 22:3-4); c) yerine getirilmesi mümkün olmayan istek: **yā män toġmazdın aşnu ölsäm irdi** «keşke doğmadan önce ölse idim» (ḤŞ 56r:17); d) şart cümlesi olmayanlarda: Geçmiş zaman : **nä kim tüş körsä ärdi, özi taʿbir ḳılur ärdi** «gördüğü düşleri kendisi yorardı» (NF 7:5).

Görülen geçmiş zamanın şartı: **—dım ärsä** (ḤŞ'de **—dımsa, —dıŋsa, —dısa** da var): a) görülen geçmiş zamanda gerçek şart: **ägär Kaʿbäkä ziyārat ḳılu käldiŋiz ärsä, kälür yıl ziyārat ḳılġay siz, bu yıl icāzat yoḳ** «eğer Ka'beyi ziyaret etmeye geldiniz ise, gelecek yıl ziyaret kılmalısınız, bu yıl izin yok» (NF 39:17); b) Zaman bildirir:**Zühräniŋ äri käldi ärsä, anı taḳı öldürdiler** «Zühre'nin kocası geldiği zaman, onu da öldürdüler» (NF 367:2).

Anlatılan geçmiş zamanın şartı. Aşağıdaki terkipler bulunur. a) **—mış bolsam:** Anlam: Geçmiş zamanda gerçek şart: **tägmä birimizdin bir äδgülük kälmiş bolsa, ol aδgülükni Taŋrı taʿālāḳa şä-**

fiᶜ ḳılıp yalbarıp Taŋrıdın näcät tilägäliŋ «değme birimizden bir iyilik gelmiş olsa, o iyiliği Tanrı teala'ya şefiᶜkılıp, yalvarıp Tanrı'dan necat dileyelim» (NF 292:11); şart (anlamı) olmayan cümlelerde: **Taŋrınıŋ sälämı ol kimärsäkä bolsun, kim köni yolġa uymış bolsa** «Tanrı'nın selâmı doğru yolda olan kimseye olsun» (NF 78:14).

b) **—mış ärsäm** ve **—mış bolsa ärdim.** Anlam: geçmiş zamanda gerçek olmayan şart: **ol kün Şafvān ornında sän bolmış ärsäŋ, räsūl ḥarämiŋä bu saḳınçnı saḳınġay mu ärdiŋ** «o gün Safvan yerinde olmuş olsan, resulün haremi hakkında bu düşünceyi düşünür mü idin?» (Rab. 235 v:2), **ägär bu ġärġa Muhammed kirmiş bolsa ärdi, bu örümçük ewi bozulġay ärdi** «eğer Muhammed bu mağaraya girmiş olsaydı, bu örümcek yuvası (ağı) bozulacaktı» (NF 21:12).

Geniş zamanın şartı: **—r (—ar, —ur, —yur) ärsäm** veya **bolsam,** menfisi **—maz/—mas ärsam** veya **bolsam.** Anlam: gelecek zaman veya şimdiki zamanda gerçek şart: eylem anlık veya alışkanlık haline getirilmiş olabilir : **alur ärsäŋ, saŋa satar mız** «alırsan, sana satarız» (Rab. 73r:5), **v'ägär säwmäz irsä bu törttä birin, tamuġ içrä bilsün bu yatġu yirin** «eğer bir kimse dört (halife)den birini sevmezse, kalacağı yerin cehennem olduğunu bilsin» (ḤŞ 5v:9), **mundın ḳaytur bolsaḳ, bizke ḫortluḳ bolġay** «buradan geri dönerse, bizim için skandal olacak» (NF 40:2).

Geniş zamanın şartının hikâyesi: **—r (—ar, —ur,, —yur) bolsa ärdim.** Anlam: Geçmiş zamanda gerçek şart (alışkanlık haline getirilmiş eylem): **biz dünyāda mü'äzzin āvāzını äşitür bolsa ärdük, hēç dünyā işi birlä mäşġūl bolmas ärdük** «biz dünyada müezzin sesini duysaydık, hiç bir zaman dünya işiyle meşgul olmazdık» (NF 241:8).

Belirli gelecek zaman: **—ġu-m/—gü-m (turur),** menfisi **—ġu-m/—gü-m yoḳ bularnı tört ülüş ḳılġu-m turur** «bunları dört parça yapacağım» (Rab. 10v:1-2), **yaratılmış sän, avval āḫır ölgüŋ** «yaratılmışsın, evvel ahir öleceksin» (ḤŞ. 114 v:4), **emdi tamuġ otı ḳalıp turur, här ayna ol taḳı kälgüsi turur, anıŋ ḳarġısı bolġusı turur** «şimdi cehennem ateşi kalmıştı, her seferde o da gelecektir, onun bedduası yerine gelecektir» (NF 137:4-5), **kim çıḳmasa, mundaġ mundaġ ḳınlar ḳılġumuz** «kim (savaşa) çıkmasa, bu kadar bu kadar eziyetler kılacağız» (Rab. 221 r:13-14). **ẓālimlar karınçḳa meŋizlig yäçilgüläri** «zalimler karınca gibi parçalanacaklar» (Rab. 249

r: 6), **ḳıyāmat bolmaġunça özgä kälgüŋ yoḳ** «artık kıyamet olmadan geleceğin yok» (Rab. 215 r:9).

—ġum/—güm vs. yerine bazen **—ġam/—gäm** vs. kullanılır: **säni satġın alıp āzād ḳılġam, boynum ḳulaḳımdaḳı altun kümüş yinçülärni saŋa birgäm män mä saŋa bolġam** «seni satın alıp azad edeceğim, boynum ve kulağımdaki altun, gümüş ve incileri sana vereceğim, ben de senin olacağım» (Rab. 224r: 16-17, SCHİNKEWİTSCH § 132), **ägär tözmäsä ansız bu köŋül häm çıḳarıp bu köŋülni itkä salġam.** «eğer bu gönül onsuz dayanmazsa, bu gönülü çıkarıp ite atacağım» (ḤŞ 56r:14), **kişi kim bolmasa itçä väfāsı, anıŋ ḳδġusını nidin yigäsi** «it kadar vefası olmayan kimse, onun kaygusunu neden yiyecek» (ḤŞ 56r:15).

32242. Diğer çekimli şekiller isim fiillerle şahıs zamirlerinin yan yana getirilmesiyle elde edilir.

Geniş zaman: **—r (—ar, —ur)** + şahıs zamiri:

Tkl. 1. **aytur män** «söylerim»

2. **aytur sän**

3. **aytur, ḳalur ol** (MM 10:2)

Çkl. 1. **aytur mız/biz**

2. **aytur sız, yaşar sizlär** (Mif. 112:14)

3. **ayturlar**

Menfi şekli : **—maz/—mas** + şahıs zamiri :

Tkl. 1. **bilmäz män (bilmäm)**

2. **bilmäz sän**

3. **bilmäz, kirmäs ol** (MM 21:5)

Çkl. 1. **bilmäz mız/biz**

2 **bilmäz sız**

3. **bilmäzlär**

1. tkl. de yer yer Oğuzca'dan alınmış **—man/—män** şekli de bulunur: **ḳılman** «kılmam» (Rab. 148r:5), **bilmän** «bilmem» (ḤŞ 10r:

12, NF 381:9), **bu rä'yni buzman** «bu fikri değiştirmem» (NF 70:9).

Anlam: şimdiki zaman, anlık eylem (Harezm Türkçesi'nde şimdiki zaman ifade eden yaygın bir fiil şekli geniş zamandır): **bu kün säni iŋän ḳaδġuluġ körär män** «bu gün seni çok kaygılı görüyorum» NF 16:7); b) yaygın, zaman ifade etmeyen eylem: **tikän urġın äksäŋ, çiçäk ünmäs ol** «diken tohumu eksen, çiçek yetişmez» (MM 37:4); c) gelecek zaman: **ḳoyġa barur män tiyür sän, yipni taḳı bıçaḳnı nä kılur sän** «koyuna gidiyorum diyorsun, ipi ve bıçağı ne yapacaksın» (Rab. 50v:12-13).

Geniş zamanın hikâyesi: **—r(—ar)/—ur) ärdim,** menfisi: **—maz/—mas ärdim:** Anlam: a) Geçmiş zamanda devam eden, bitmemiş eylem: **siz täwa münüp barur ärdiŋiz, män yirdä yaδay ärdim** «siz deveye binip giderdiniz, ben yerde yaya idim» (Rab. 235v:20-21) b) Geçmişte adet haline getirilmiş eylem: **Ādam yıl sayu ḳurbān ḳılur ärdi** «Adem her yıl kurban kılardı (keserdi)» (Rab. 14v:15); c) bir şart cümlesinin esas cümlesinde gerçek olmayan (şart): **ägär Ādam bir sāᶜat ṣabır ḳılsa ärdi, Ḥavvā Ādamġa kälür ärdi** «Adem bir saat sabr etseydi, Havva Adem'e gelirdi» (Rab. 7v:17).

Gelecek zaman-gereklilik: **—ġa(y)/—gä(y)** + şahıs zamiri:

Tkl. 1. **bolġay män** «olacağım, olmalıyım», **yürtgäy män**

2. **bolġay sän, kälgäy sän**

3. **bolġay, bitigäy**

Çkl. 1. **bolġay miz, bilgäy miz**

2. **bolġay siz, öltürgäy siz**

3. **bolġaylar, bilgäyler**

—ġa/—ge şekillerine şiirde rastlanabilir: **tutġa män** (MM 23:7), **tapġa män** (ḤŞ 11v:10), **urġa sän** (MM 37:3), **tapġa** (ḤŞ 11r:4).

Anlam: a) Gelecek zaman: **kälür yıl Mäkkäkä kirgäy miz** «gelecek yıl Mekke'ye gireceğiz.» (NF 46:13), **ataġa kim bu yaŋlıġ ḳılsa ḥıdmat, öz oğlundın anıŋ tig tapġa ᶜizzat** «kim atasına böyle hizmet etse, kendi oğlundan onun gibi hizmet bulacak görecek)» (ḤŞ 11r:4); b) İstek veya talep: **maŋa ol kişiniŋ ṣıfātını yaḫşı bäyān ḳılġıl: ägär barsam yaŋılmaġay män** «bana o kişinin sıfatını iyice anlat:

eğer gidersen yanılmayayım» (NF 23:3), **ne iş ḳılġay miz, kim Abū Lähäbni Muḥammäddin aδırġay miz** «Ebu Leheb'i Muhammed'den ayırmak için ne yapmalıyız» (NF 14:2); c) Tahmin: **bu ayġanıŋ mägär ol bolġay** «bu söylediğim meğer o mu?» (NF 23:1).

Oğuzca'dan alınmış **—(y)ısar** gelecek zamanı ḤŞ ve Maḥ. (bir defa) de tesbit edilmiştir: **özümizkä özümiz yıġlasaḳ zār, kim uş biz tig bizä kim yıġlayısar** «kendimize kendimiz zar ağlayalım, bize bizim gibi kim (ağlayacak) ağlayabilir» (ḤŞ 113v:15), **içäliŋ bādäni, güllär solısar; tänimiz ᶜāḳıbat toprak bolısar** «badeyi içelim güller solacak, tenimiz akibet toprak olacak» (Maḥ. 309 r:8).

Gelecek zaman-gerekliliğin hikâyesi: **—ġay/—gäy ärdim:** a) Yerine getirilemeyecek olan istek: **ol kün mälük aymadıŋ? män säni satġın almaġay ärdim** «niçin o gün söylemedim? seni satın almazdım» (Rab. 75 v:10-11); b) Bir şart cümlesinin esas cümlesinde gerçekleşmemiş zaman, bk. 322412.

Anlatılan geçmiş zaman: **—mış** + şahıs zamiri:

Tkl. 1. **bolmış män** (olmuşum)	Çkl. 1. **bolmış miz**
2. **bolmış sän**	2. **bolmış siz**
3. **bolmış**	3. **bolmışlar**

Anlam: Diğer şivelerde olduğu gibi yani, konuşan tarafından doğrudan doğruya bilinmeyen, başka kimseler tarafından anlatılan yahut belirtileriyle anlaşılan olay veya duyguların ifadesi: **eşittük, kim sän Muḥammäd dininä kirmiş sän—** «işittik, ki sen Muhammet dinine girmişsin» (NF 13:16), **käfirlar kördilär, kim Muḥammäd ölmämiş** «kâfirler gördüler, kim Muhammet ölmemiş» (Rab. 223v:17). Aşağıdaki örnek görülen geçmiş zamanla anlatılan geçmiş zaman arasındaki farkı açıkça gösterir: **äşittim, bu küplärdin bir küpni sındurmamış sän, hikmät nä turur, kim ol bir küpni sındurmadıŋ** «işittim, bu küplerden birini kırmamışsın, ne sebepten o bir küpü kırmadın?» (NF 307:14-15).

Görülen geçmiş zamanın hikâyesi **—mış ärdim: armış ärdi, uδıdı** «yorulmuştu, uyudu» (Rab. 32v:16).

Tam (kesin) gelecek zaman: **—mış bolġay** + şahıs zamiri: a) gelecekte tamamlanmış eylem: **ol kün içindä meni körmägäy siz,**

män aḫıratḳa naḳl ḳılmış bolġay män «o gün beni göremeyeceksiniz, ben ahirete göçmüş olacağım» (NF 77:9); b) Tahmin: **Muḥammäd toġmazdın aşnu bu örümçük bu ewini toḳumış bolġay** «bu örümcek bu evini (ağını) Muhammet doğmadan önce örmüş olacak» (NF 21:15).

Mecburiyet (gereklilik) : **—ġu/—gü** + şahıs zamiri. Anlam: Zaman göstermeyen mecburiyet: **sivā'llāhdın özüŋ tamām üzgün sän** «Tanrı'dan başkasından kendini koparmalısın» (MM 48:kenar), **yunuġ nä buzar, bilgü mü'min yaḳın** «abdesti ne bozar, mü'min kesinlikle bilmeli» (MM 13:4) **bu naṣiḥatlarnı yat kişikä ḳılġu** «bu nasihatları yad kimselere etmeli» (Rab. 69r:19).

32243. Diğer çekimli şekiller zarf-fiil + **turur** (daha sonra bu olmadan da) + şahıs zamiri'nin yan yana gelmesiyle teşkil edilir.

Şimdiki zaman : **—a (—u, —yu) turur** + şahıs zamiri :

Tkl. 1. **bara turur män** «gidiyorum, gitmekteyim»
2. **bara turur sän**
3. **bara turur**

Çkl. **1. bara turur miz**
2. **bara turur siz**
3. **bara tururlar**

Anlam: Şimdiki, şu andaki eylem: Msl. **ḳanda ḳaçıp bara turur sän** «nereye kaçıp gidiyorsun?» (Rab. 12v:13), **bu ävnüŋ yıḳuḳlarını işläḥ ḳılu turur miz** «bu evin yıkıklarını islah (tamir) ediyoruz» (NF 436:13).

Bu şimdiki zaman şekli 14. asır metinlerinde henüz oldukça seyrektir. 14. asır metinlerinde geniş zaman yerine kullanılan bu şekil ilkin Çağatayca'da genel şimdiki zaman şekli haline geldi. Londra Rab. yazmasında görülen: **yıġlay män** «ağlıyorum», **oḫşay sän** «benziyorsun», **işitmäy siz** «işitmiyorsunuz» vs, gibi Çağatayca şimdiki zaman şekilleri bu devrenin diğer metinlerinde bulunmaz.

Belirli geçmiş zaman : **—p (turur)** + şahıs zamiri :

Tkl. 1. **alıp turur män** (aldım, almışım)
2. **öltürüp turur sän**
3. **ḳarġap turur**

Çkl. 1. **alıp turur miz/biz**
2. **ḳılıp turur siz**
3. **bolup tururlar**

Rab'de 1. ve 2. çkl **turur** suz (Çağatayca'da olduğu gibi): **körüp män, körüp miz, kälip siz** vs. (krş. C. BROCKELMANN, **Osttürkische Grammatik**, s. 313) Anlamı: a) Neticeleri devam etmekte olan tamamlanmış eylem: **ekki tewä satġın alıp turur män, biriŋä siz mingäy siz** «iki deve satın aldım, (almışım) birine siz bineceksiniz (binin)» (NF 23:10), **ʿarşnı Taŋrı taʿālā ḳızıl yāḳūttın yaratıp turur** «Tanrı taala arşı kızıl yakuttan yaratmıştır» (Miʿr. 24:12); b) başlanmış ve hâlâ devam etmekte olan eylem: **päygāmbar ewiŋä kirdi, baḳar, bir żaʿīfa olturup turur** «peygamber evine girdi, bakar (baktı), ki bir kadın oturmaktadır» (NF 33:13), **ḳamuġları saŋa küδüp tururlar** «hepsi şeni beklemektedirler» (Rab. 244 v: 21).

Menfi şekil: a) **—madın turur** + şahıs zamiri : **ol ārzümḳa tägmädin turur män** «o arzuma ulaşamadım» (NF 180:1), **biz färiştälär ḳanatlarımız tozı toprāḳın silkmädin turur miz** «(savaştan sonra) biz ferişteler kanatlarımızın tozu toprağını henüz silkmedik» (Rab. 229 v:12); b) **—may turur** + şahıs zamiri (Çağatayca, Miʿr'de tesbit edilmişti); **bular māllarınıŋ zākātın bärmäy tururlar** «bunlar mallarının zekâtını vermemişlerdir» (Miʿr. 38 : 3v).

Belirli geçmiş zamanın hikâyesi: **—p turur ärdim** (Rab.'de **turur** suz, Çağatayca'laşma): **şanʿā atlıġ el bar ärdi, ol elkä Äbrähä atlıġ kişini beg ḳılıp turur ärdi** «şanʿā atlı bir memleket vardı, Ebrehe atlı bir adamı memlekete bey yapmıştı» (NF 41:5), **susap ärdim, ḳandım** «susamıştım, kandım» (Rab. 162 v:3).

Rab.'de görülen ve SCHINKEWİTSCH tarafından görülen geçmiş zaman olarak kabul edilen **—may ärdim** şekli **—p ärdim** belirli geçmiş zaman hikâyesinin menfisinden başka bir şey değildir: **duʿāsı tamām bolmay ärdi, ḳamuġ yıġaçlar yapraḳlanıp yämişlär**

bälgürdi «bütün ağaçlar yapraklanıp meyveler verdiği zaman duᶜāsı tamam olmamıştı» (Rab. 162 v: 17).

32244. Birleşik zaman teşkil eden **—är** ve **bol—** yardımcı fiillerinin çekimleri için krş. adı geçen fiillerin birleşik olmayan şekillerinin çekimleri. Yardımcı tasviri fiiller **(al—, bil—** vs.) için krş. 3223.

33. Bazı bağlama edatları şunlardan ibarettir: **takı** «ve, de/da» **ma, mä** «de/da» (Rab. MM, ḤŞ), **yïmä** «yine» (Rab.), **kim** «kim, ki», **ḳaçan kim** «ne zaman ki, —dığı zaman», **näçä kim, nätäg kim** «nice kim, nitekim» vs. Şu da zikr edilmelidir: **bolmasa** «onun için, bunun üzerine» (Rab. NF) Msl. **soŋ kirgän äşkäk ärdi,... kämikä kirmädi, anıŋ üçün kim İblïs äşkäk ḳuδruḳın tutu tartar ärdi, bolmasa Nūḥ aydı; kirgil** «son giren eşek idi,... gemiye girmedi, çünkü İblis eşeğin kuyruğunu tutup çekerdi; bunun üzerine Nuh (şöyle) dedi: gir» (Rab. 24v:16), **böz iδisiniŋ tanuḳı yoḳ, bolmasa daᶜāvā ḳılmaḳnı ḳoydı** «bez sahibinin tanığı yok, onun için dava etmeyi bıraktı» (NF 194:3), diğer örnekler J. ECKMANN'ın **Bolmasa kelimesine dair**, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara, 1954, s. 33-38'inde.

Ünleme edatları olarak şunlar var: **ā, —yā** (kelimeye bağlı): **Iδlyā** «ey Tanrı» (Rab. 36v:9), **yā, āyā, äy** «ey»

Tekit edatları: **oḳ**, nadiren **ök** «bizzat, tam, aynı, tıpkı»: **ol sāᶜat oḳ** «tam o saat» (Rab. 27r:3), **sän ök** «bizzat sen» (MM 44:6).

İşaret kelimesi (sıfatı): **uş: ägär cürm irsä, uş män, uş ḳılıçım, häm öltürsäŋ, uş täslïm boldum** «eğer (bu bir) cürm ise. işte ben, işte kılıcım, beni öldürmek istesen de işte teslim oldum» (ḤŞ 10v:17).

Soru diğer şivelerde olduğu gibi ifade edilir: soru eki **mu/ mü** dür. Soru sözleri için bk. 3218.

Tasdik sözleri: **ārï** (<Fars.) **bālï** (<Ar.), **hav, iŋän, hälä** «şimdi, iyi»; red sözü **yoḳ** tur: **ol Muḥammäd mü, kim cümlä ḫalāyıḳḳa mäbᶜūs turur? ārï, ol turur** «Cümle yaratılmışa mebus olan o Muhammet midir? evet odur» (NF 56:3), **siz Abū Ḥanïfäniŋ şāgirdi ärür mü sän? ol aydı: bälï, män Abū Ḥanïfäniŋ şāgirdi turur män** «siz Ebû Hanife'nin talebesi misiniz? o dedi: evet ben Ebû Hanife'nin talebesiyim» (NF 190: 13), **säni aŋa mu yïbärdilär tïp sordılar,**

hav tïdi «seni ona mı gönderdiler deyip sordular, evet dedi» (Rab. 208v:12), **siz ḳabūl ḳılur mu siz? iŋän, ḳabūl ḳılur mïz** «siz kabul eder misiniz? Evet biz kabul ederiz» (NF 195:11), **hälä, andaġ ḳılalıŋ** «şimdi tamam, öyle yapalım» (NF 133:4), **äy İbraḫïm ot seni köyürmäs mü? aydı: yoḳ**«ey İbrahim ateş seni yakmaz mı? dedi: hayır» (Rab. 43v:5).

Tahmin **ärki** (Rab.'de seyrek, krş. SCHINKEWITSCH § 164) veya (yaygın) **ärkän** ile ifade edilir: **bu ᶜazïznïŋ nä ᶜamälï bar ärkän kim päyġämbar muŋa uçtmaḫ birlä bäşārat ḳıldı** «bu azîzin ne ameli var, ki Peygamber bunu cennetle müjdeledi» (NF 413:3).

4. METİNLER

Muᶜïnü'l-Murïd (T.D.K. neşri s. 45) den :

1. **Ḥaḳïḳat başaḳ täg, ṭarïḳat olun,**
   Şerïᶜatnı bilgil bu oḳnuŋ yüŋin.
2. **Yüŋi yoḳ oḳ atġıl, barur mu ḳanı?**
   Şärïᶜat, ṭarïḳat ḥaḳïḳat kanı.
3. **Ḥaḳïḳat köŋül täg, ṭarïḳat ᶜaḳıl,**
   Şärïᶜat ärür bu vucūduŋ cānı.
4. **Cimād cānsızın ol, nä işkä yarar?**
   Ḳulaḳ mu äşïtür, bu köz mü körär?
5. **Şärïᶜat til ol, bil, ṭarïḳat ḳulaḳ,**
   Ḥaḳïḳat bu köz täg. Ḳanı, kim sorar?
6. **Şärïᶜat bilip, ḳaṣd ḳılıp sormaḳ ol,**
   Ṭarïᶜḳat kirip, yol yürüp barmaḳ ol.
7. **Ḥaḳïḳat ṭālïb maṭlūbınġa tägip**
   Anıŋ birlä mäclis tüzü ḳurmaḳ ol.
8. **Şärïᶜat Räsūl ḳavlı. Tutġıl yürï!**
   Ṭarïḳat Räsūl fïᶜli. Tutġıl yürï!
9. **Ḥaḳïḳat nä ol tïp ägär sorsa sän:**
   Räsūl ḥāli aḥvālı. Tutġıl yürï!

1. Hakikat temren gibi, tarikat temrensiz ok (okun sapı), Şeriatı bu okun yünü (tüyü) olarak bil. 2. Tüyü olmayan oku atar-

san, nereye kadar gidebilir, Şeriat ve Tarikat hakikatın cevheridir. 3. Hakikat gönül, tarikat akıl gibidir, Şeriat bu vücudun canıdır. 4. Taş toprak cansızdırlar, ne işe yararlar?, bu kulak mı ki işitsin, gözmü ki görsün? 5. Şeriat dildir, bil ki tarikat da kulaktır, hakikat bu göz gibidir, hani sorun soran nerde?. 6. Şeriat, bilmek, amaç edinmek ve sormaktır, tarikat ise (hakikata) girmek, yol yürümek ve varmak (ilerlemek)tir. 7. Hakikat isteyenin istediğine erişip, onunla birlikte bir yerde olmasıdır. 8. Şeriat Peygamber sözüdür, (o sözü) tut ve (ona göre) yürü, tarikat Resul Peygamberin yaptıklarıdır, (onu da) tut ve (ona göre) yürü. 9. Eğer hakikat nedir diye sorarsan; Peygamber'in hal ve tavrıdır: (onları) tut ve (ona göre) hareket et.

Nahcu'l - Farādis (nşr. JANOS ECKMANN, s. 364 d.)'den :

Bağdād elindä bir müʿäẕẕin bar ärdi. Sālih atlığ. Ḳırḳ yıl mü'äẕẕinlik ḳıldı. Mäscidkä yaḳın bir naṣrānînıŋ ʿayālı bar ärdi. İnäŋ ṣāḥib-cämāl ärdi. Bu ḳaçan kim mü'äẕẕin, äẕān oḳımaḳ üçün münāraġa minär bolsa, baḳar ärdi. Bu işni müdāvamat ḳılu ʿāşıḳ boldı, ol miḳdār boldı, kim hēç ṣabrı ḳarārı ḳalmadı.

Yana bir kün münārada taḳı äẕān oḳıdı taḳı bu ʿayāl öçäkdä ärdi. Muŋa öküş naẓar ḳılmış ärdi. ʿIşḳı ġalaba ḳıldı taḳı münāradın tüşüp anıŋ öçäkinä bardı taḳı ol naṣrānî ḳızınġa muʿaniḳa ḳılayın tedi ärsä, ol ḳız ḳaçıp tüşti taḳı atasınġa ḫabar berdi, ärsä, tuttılar taḳı müʿäẕẕinkä aydılar: «Sän musulmānlar müʿäẕẕini bolġay sän, munuŋ täg fāḥiş işkä kaṣd ḳılġay sän. Män seni hālî musulmānlar ḳāżısınġa älätäyin taḳı ädäb ḳıldurayın» tep täfzīʿ vä tähdîd ḳıldı ärsä, müʿäẕẕin aydı: «Män säniŋ ḳızıŋġa ʿāşıḳ bolup turur män, käräk kim bu ḳızıŋnı maŋa cüftländürsäŋ»tedi ärsä, ol naṣrānî aydı: «Bu ḳızımnı saŋa cüftländüräyin, ḳaçan kim män ḳılġan işlärni ḳıl saŋ yā mänim dinimkä kirsäŋ yā taḳı toŋuz eti yesäŋ yā taḳı ḫamr içsäŋ» tedi ärsä, bu müʿäẕẕin aydı: «Säniŋ diniŋkä kirmäk muḫāl bolġay taḳı toŋuz etini yemäk häm iŋän yaman iş turur, vällkin ḫamr içäyin» tedi ärsä, bardılar taḳı ḫamr käldürdilär taḳı ol ḳızġa bardılar. Ol ḳız sāḳî bolup müʿäẕẕinkä ḫamr içürdi. Ḳaçan kim müʿäẕẕin ḫamr içti ärsä, äsrüdi. Andın soŋ iştahäsı boldı ärsä, toŋuz etini käldürdilär, anı taḳı tänävul ḳıldı. Andın soŋ ḳız atası aydı, kim: «Emdi ägär mänim dinimkä kirmäsäŋ, saŋa bu ḳızımnı bermäz män» tedi, «käräk kim naṣrānî bolsaŋ» tedi ärsä, ḳızdın iʿrāż ḳılu bilmädi taḳı aydı: «Hälä, nasrānî boldum» tedi ärsä, atası taḳı

ḳızını aŋa berdi taḳı ekägüni ḫalvat ḳoydılar. Mü'äẕẕin aydı, kim: «Öçäkkä minäyin taḳı irākat ḳılayın, andın soŋ ḫalvat ḳılayın» tep öçäkkä minip tüşärindä taḳı töbän yıḳıldı hälāk boldı taḳı maḳṣūdınġa tägmädin, öldi. Hamr säbäbidin imānını uçġundı taḳı äbädî tamuġluġ boldı.

Yā Rābbî, cümlä mu'minlarnı kärämüŋ birlä munuŋ täg ḫāldın sän saḳlaġıl!

Bağdad elinde (şehrinde) Salih atlı bir müezzin vardı. Kırk yıl müezzinlik etmişti. Mescid'e yakın bir hıristiyanın, çok güzel bir kızı vardı. Bu müezzin ne zaman ezan okumak için minareye çıksa (o kıza) bakardı. Bu işi devamlı yaptığından âşık oldu; o kadar (âşık) oldu ki, hiç sabrı ve kararı kalmadı.

Yine birgün minarede yine ezan okudu ve yine bu kız (da) damda idi. Buna çok baktı. Aşk galip geldi ve minareden inip onun damına vardı ve o hıristiyan kızını kucaklayayım derken, kız kurtuldu kaçtı, gitti, atasına haber verince (babası) tuttu ve müezzine (şöyle) dedi: «sen müslümanların müezzini olacaksın da bunun gibi kötü işe kast edeceksin? Ben seni âdet üzre müslümanların kadısına götüreyim de terbiye ettireyim» deyip onu tehdid edince, mü'ezzin (şöyle) dedi: «Ben senin kızına âşık oldum; bu kızını benimle evlendirmelisin». O böyle deyince o hıristiyan da (şöyle) dedi: «Eğer benim yaptığım işleri yaparsan benim dinime girersen, domuz eti yersen, ve de içki içersen». O böyle deyince, müezzin (şöyle) dedi: «senin dinine girmek muhal (imkânsız) olacak, domuz eti yemek de çok kötü bir iştir, ama içki içeyim». Bunun üzerine gittiler ve şarap getirdiler ve o kıza gittiler. O kız sakî olup müezzine içki içirdi. Müezzin içince sarhoş oldu. Ondan sonra iştihası geldi, domuz eti getirdiler, onu da yedi. Ondan sonra (kızın) babası (şöyle) dedi: «şimdi eğer benim dinime girmezsen, sana kızımı vermem» dedi. Hıristiyan olman gerek» deyince, kızdan vazgeçmedi ve (şöyle) dedi: «Pekâla, hıristiyan oldum». (Böyle) deyince babası da kızını ona verdi ve ikisini gerdeğe koydular. Müezzin dedi ki: «dama çıkayım ve rahatlayayım, ondan sonra gerdeğe gireyim.» Dama çıkıp inerken tepesi üstüne düştü ve helâk oldu ve muradına ermeden öldü. İçki yüzünden imanını kaybetti ve ebedî cehennemlik oldu.

Ya rabbî, cümle inananları kereminle bu gibi hallerden sen sakla.

ÇAĞATAYCA

JANOS ECKMANN

1. Çağatayca, İslâmî Orta-Asya Türkçesi (Doğu Orta Türkçesi) edebiyat dilinin inkişafının, üçüncü safhası, Timurlular imparatorluğunda (1405-1502) Harezm Türkçesinin devamı, olarak teşekkül etti. Çeşitli yerli ağızları da içine alan bu dil (krş. A.K. BOROVKOV, **Alişer Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazyka**, adı geçen tarafından yönetilen **Alişer Nevoi** (adlı) kitapta Moskova-Leningrad 1946, s. 103d.) Türkistan'da ve Avrupa Rusya'sında 19. asrın sonuna kadar, Oğuzlar'ın dışındaki İslâm-Türklerin edebiyat dili olarak yayılmıştı. Daha önceki devre göre Çağatayca'yı karekterize eden belli başlı değişiklikler şunlardır: Kök hecede **ä** den **i(e?)** ye geçiş (krş 222), dudaksılaşan ünlü değişmesi (krş. 222), bazı belirli haller dışında son sesteki dudak ünsüzlerinden sonra ek ünlüsünün yuvarlaklaşmasının terki (krş. 232), kesin olarak **δ** den **y** ve **w** den **v** ye geçiş (krş. 231, 232), son seste sadalı ve sadasız damak ünsüzlerinin karşılıklı değişmesi (krş. 232), arkaik **—daçı, —(ı,u)ġlı, —yur, —duḳ** partisiplerinin terki, şimdiki zaman **—a (dur)min** (32243) in yaygınlaşması, devamlılık bildiren bir **—makta dur** (krş. 32242) un teşekkülü vs. Nazım dili bazı hallerde bazı morfolojik hususlar ve lûgat bakımından nesir dilinden ayrılır: Yönelme hali **—a, —ına,** bulunma hali **—ında,** ayrılma hali **—ından,** geniş zaman **aluram, alman; —dik, —diklär** üçüncü şahıs emir eki; **ol—, çoḫ, dudaḳ** vs. şekilleri daha ziyade ve tercihen nazımda görülür.

«Çağatay» ve «Çağatayca» tabirleri vazıh değildir; çok çeşitli anlamlarda kullanılmış ve kullanılmaktadır. Çağatay (چغتای) adı babası (+ 1227) tarafından Moğol imparatorluğu paylaştırılırken Maveraünnehir (Harezm hariç), yedi su havzası, Gazne ve Ka-

bil'e kadar Pamir yöresi, Doğu Türkistan ve Cungarya'yı alan Çengiz Han'ın ikinci oğlunun adından gelir. Çağatay 1242 de öldü. Sonra isimin kendisinden (Çağatay'dan) alan imparatorluk, ondan 20-30 sene sonra torunu Kara Hülegü zamanında kuruldu ve gene Çağatay hanedanlarından biri olan Duwa Han'ın idaresi altında yeniden teşkilâtlandırıldı. Moğol hanlarının hakimiyeti altındaki Orta-Asya bölgesinin resmî adı olarak **Çağtay ulusı** veya sadece **Çağatay** tabiri bu devirde kullanılmaya başlandı. Bundan başka doğu bölgesi göçebelerine **Moğol** dendiği halde Hanların askerî güçlerinin dayandığı Maveraünnehir Türk ve Türkleşmiş göçebeleri de Çağatay adını alırlar, (**Bābürnāme**'nin, nşr. BEVERİDGE 202r:5, ILMINSKI 255:44, bir yerinde kaydedildiği gibi, Hanların hâkimiyeti altındaki halk **sipāhi, raʿiyat, moğol** ve **çağatay** olmak üzere (dörde) ayrılmıştı). Artık Çağatay hanedanından kimse olmamasına rağmen göçebe Çağataylar adlarını 15. asır boyunca da muhafaza ettiler. 16. yüzyılda Timur İmparatorluğunun yıkılışından sonra, Özbek göçebeleriyle karıştılar. Hive ve Zerefşān vadisi Özbekleri arasında, daha 19. asrın sonunda, Çağatay adını taşıyan kabileler vardı (krş. N.A. ARİSTOV, jivaya Starina, vyp. III, IV, 1897, s. 423, 1 ve s. 425, dipnot 1). Çağatay adı halen çeşitli yer adlarında da muhafaza edilmiştir. Taşkent'in bir çok mahalleleri Çağatay adını taşırlar. **Çağatay kapkası** (Çağatay kapısı), **Çağatay tepa** (Çağatay tepesi), **Çağatay yaŋı şahar** (Çağatay yeni şehiri), vs. (bk. BOROVKOV, yuk. zikr., s. 119). Nihayet Çağatay kelimesi, halk (millet) adı olarak da Timur İmparatorluğunun bütün ahalisini anarken kullanıldı. Timurlulardan Özbeklere intikal eden Çağatay şairi Muḥammed Sālih'de **Çağatay ili** «Çağatay halkı» tabiri bu anlamda geçer. Şeybānī-nāme'sinin bir yerinde, Özbekler tarafından kuşatılmış Semerkant'ın elçisiyle Şeybānī Han'ın konuşmasını anlatırken, Şeybānī'ye aşağıdaki sözleri söyletir:

Bil, ki mın barçağa muşfiḳ dur mın,

Barça il birlä muvāfıḳ dur mın.

Çağatay il mını özbäk dimäsün

Bihūdä fikr ḳılıp ġam yimäsün.

«Bil ki ben herkese aynı derecede şefkatliyim, bütün halk ile muvafığın (anlaşmış vaziyetteyim, aynı fikirdeyim). Çağatay halkı bana özbek demesin, beni Özbek sanarak boş yere kaygulanmasın».

(MELİORANSKIJ nşr. s. 75, VAMBERY nşr. s. 148) şâir, (Hanın) Çağataylılar tarafından nasıl ihanetle suçlandığını şöyle anlatır:

Didiler:sin çağatay ili sin,

Uşbu yirdä Çağatay ḫaylı sin.

Ni dip özbäk bilä yävär bolduŋ.

Hänġa bu yaŋlıġ çäkär bolduŋ?

«Dediler ki, sen Çağatay halkındansın, burada Çağatay cemaatına aitsin. Ne diye Özbeklerle birlik ve böylece Hanın kölesi oldun?» (MELİORANSKIJ 211, VAMBERY 418). NEVĀʿÎ **Mīzānu'l-evzān**ında Timur İmparatorluğu Türkleriyle bütün Türklüğü karşılaştırırken **Çağatay ḫalḳı** tabirini aynı anlamda kullanır: **Türk ulusı, bātaḫṣīṣ çağatay ḫalḳı arasıda şāyiʿ āvzān** «Türk ulusu, özellikle Çağatay halkı arasında yaygın (olan) vezinler» (krş. **FITRET, Özbek ädäbiyyatı nämunäläri,** Taşkent-Semerkant 1928 s. 274, KÖPRÜLÜZADE M. FUAT, **Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar** İst. 1934, s. 206).

Çağatay tili «Çağatay dili» veya **Çağatay türkīsi** «Çağatay Türkçesi» tabiri, ilkin, muhtemelen, göçebe Çağatayların, sonra Çağatay imparatorluğunun bütün ahalisinin dili ve nihayet, Timurluların hakimiyeti altında teşekkül eden Orta Asya edebiyat dili için kullanıldı. Fakat **Çağatay** kelimesi son anlamıyla, 15. ve 16. yüzyıl şairleri tarafından hemen hemen hiç kullanılmadı, (bu devir şairleri) onun yerine **türkī, türkçä, türk(ī) tili** gibi tabirleri tercih ettiler. Sadece NEVAʿÎ'nin **Mīzānu'l-evzān**'ında **çağatay lafẓı** tabiriyle karşılaşılır, ki şair bununla zamanının edebiyat dilini anlar: «İran şairleri ve İran söz ustaları, gelini, yani **kelimeyi** çeşitli şekillerde ihtişam ve tantana ile süslediler. Ben şimdi Türk Dili «**türk tili**)ne dönüyorum ve düşüncenin, kızın süslenmesi için kullanılan kelimeleri Çağatay dili (**Çağatay lafẓı bilä**) ifade ediyorum. Bu adı geçen dil hiçbir şairin göz koymadığı ve hiç bir şaire nasib olmayan bir edebiyat dilinin temelidir» (krş. FITRET, yukar. zikr. s. 273 d.). Ebu'l Gāzī'ye göre **Çağatay Türkīsi** Timurlular zamanının arapça ve farsça unsurlarla karışmış edebiyat dilidir. **Şacara-i Türk**'ünde aşağıdaki sözleri söyler: «Herkes, aydınlar ve halk (hās u ām) anlasın diye bu tarihi Türk dili ile (**türkī tili birlän**) telif ettim. Türkçe'yi de beş yaşındaki çocuğun anlayabileceği şekilde yazdım. Vazıh olsun diye, Çağatay Türkçesi'nden (**Çağatay türkīsindin**), hiç bir arapça ve farsça söz

almadım» (DESMAİSONS nşr. s. 37; S.Ş. ÇAĞATAY'ın **Türk Lehçeleri Örnekleri** Ankara, 1950, s. 207). 18. yüzyılın en önemli Çağatayca lûgatlarından (gramerle birlikte) birinin yazarı Mîrzâ Mahdî de **Mabânî'l-luğat**'ında ele aldığı dili kâh Türkçe **(luğat-i türk** veya **luğat-i türkî)** kâh Çağatayca **(luğat-i çaçatay)** diye adlandırılır, bk. benim araştırmam **Mîrzâ Mehdîs Darstellung der tschagataischen Sprache,** Analecte Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata, Bibliotheca Orientalis Hungarica V, Budapest 1942 - 1947, s. 160). Mîrzâ Mehdî'nin kaynak olarak Lutfî, Nevâ'î, Hüseyin Bâykarâ ve Babür'ün eserleri ile **Kelile ve Dimne** hikâyesinin Çağatayca bir tercümesini kullandığını bilmek yerinde olur Yukarıdaki kaydedilenlerden anlaşılacağı gibi doğulular, Çağatayca deyince, 16. asırdan 17. asra kadar yaşamış olan bazı yazarların (luğat-i nevâ'iya) da dedikleri Nevâ'î ve çağdaşlarının dilini anlarlar.

Doğuda, İslâmî devir Orta Asya türkçesi edebiyat dilinin belirli bir devresinin adını anmaya yarayan Çağatay kelimesi, batıda 19. yüzyılda daha çok geniş bir anlam kazanır. E. BÉRÉZİNE (I. N. BEREZİN), **Recherches sur les dialectes musulmans,** Kazan 1848 s. 26 dd. Çağatayca'yı en eski Türk şivesi olarak kabul eder. Bu düşünce diğer Türkologlarda da ortaya çıkar. Genellikle Çağatayca Uygurca'nın devamı olarak görülür. Sadece 12. asırdan 19. asra kadar olan Orta-Asya Türkçesi edebiyat dillerini değil, aynı zamanda Doğu ve Batı Türkistan'ın yaşayan şivelerini, her şeyden önce Özbekçeyi de Çağatayca adı altında toplamak isteyen H. VAMBÉRY daha ileri gider. J. THURY, M. HARTMANN vs. onu takip ettiler. VAMBÉRY'in **Çagataische Sprachstudien** (Leipzig 1867) adlı eseri Çağatayca kelimesine büyük bir popülarite kazandırır. Yalnız Fransız Türkologları E.M. QUATREMÉRE, A. PAVET DE COURTEİLLE ve Alman J. TH. ZENKER Çağatayca'yla eş anlamda kullanılmış olan «Türk oriental», «osttürkisch» (Doğu Türkçesi) tabirini tercih ediyorlardı. Ruslar veya XIX. yüz yılın sonlarında Rusya'da okutan Türkoloğlar Çağatayca kelimesinin anlamını daralttılar. W. RADLOFF **Jarlyki Toktamyşa i Temir-Kutluga,** ZVO III, 1888, s. 2'de ve F.E. KORŞ. **Drevnj narodnyj stich tureckich plemen,** ZVO XIX, 1909, s. 140'da uygur sonrası edebiyat yâdigarlarını Çağatayca, yaşayan Türk şivelerini de Doğu Türkçesi tabiriyle adlandırırlar, ve gerçi RADLOFF, **Phonetik der nördlichen Türksprachen,** leipzig 1882, s. 280dd Sibirya şiveleri için, fakat KORŞ, **Klassczifikacija tureckich plemen po**

jazykam, Etnografiçeskoe Obozrenie, kn. 84-85, Moskova 1910'da, bir taraftan - Orhon Tükrçesine, Uygurca'ya, Çağatayca'ya Komanca'ya, diğer taraftan Karakasça'ya, Kaybalca'ya - Sagayca'ya, ait olan bir şive grubu için de Doğu Türkçesi tabirini kullanılır. A. KRYMS'KYJ'de de (Brockhaus - Efronschen Enciklopediçeskij Slovar, Cld. XXXIV, 1902, S. 161'de) Çağatayca, yalnız 13. - 18. asırların Orta Asya Türkçesi edebî eserlerinin dili anlamındadır.

Çağatayca'nın yeni araştırıcılarından A. N. SAMOJLOVİÇ, **K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo jazyka,** Sbornik Mir Ali-Şir, Leningrad 1928, s. 23, dil özelliklerine bakarak Çağatayca kelimesinin anlamını daha da daraltmış ve Çağatayca tabirini 15.asırdan 20. asrın başlangıcına kadar meydana gelmiş Orta Asya Türk dili yadigarları için kullanmıştır. Her şeyden önce edebî inkişâfı gözönünde tutan, edebiyat tarihçisi M. FUAD KÖPRÜLÜ, **Çağatay Edebiyatı,** İslâm Ansiklopedisi, III. cilt, İstanbul 1945 s. 270-323'de, buna karşılık, yeniden kelimenin anlamını genişletir ve 13. yüzyılı Çağatay dilinin başlangıcı olarak alır ve aşağıda görülen devirlere ayırır:

1. İlk Çağatayca devri (13. - 14. yüzyıl),
2. Klasik devrin başlangıcı (15. yüzyılın ilk yarısı),
3. Klasik devir veya Nevâ'î çağı (15. yüzyılın ikinci yarısı),
4. Klasik devrin devamı yahut Bâbur ve Şeybânîler çağı (16. yy.)
5. Düşüş (gerileme) devri (17. - 19. yüzyıl).

İkinci dünya savaşından beri, Sovyet türkologlarında, herşeyden önce BOROVKOV'un yazılarında Çağatayca yerine «Eski Özbekçe» tabiri kullanılmaktadır. A.M. SÇERBAK, **K isterii uzbekskogo literaturnogo jazyka drevnego perioda,** Gordluvskij - Armağanı, Moskova, 1953, s. 317-323'de, daha ileri gider ve bütün Orta-Asya Türk Edebiyatı'na ESKİ ÖZBEKÇE der. Eski Özbekçeyi üç devreye ayırır:

1. Devir (10. - 13. yüzyıl) : Batı Türkçesi (Kıpçakça) ve Güney Türkçesi unsurlarının kabûlü; Moğol istilâsı gelişmenin bu doğrultusuna bir son verir;

2. Devir (14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar) : Sanat dili; Çağatayca sözü yalnız bu devre için geçerlidir;

3. Devir (17. - 18, yüzyıl) : Edebiyat diline yerli dil unsurlarının girmesi. — Sovyet türkologlarının teorisi tabiatıyla kabul edilemez. Her ne kadar bugünkü Özbekler bir ölçüde eski Orta-Asya Türk halkının torunları iseler de, bu eski Özbekçe'nin sınırlarını bu kadar genişletmek ve Özbekçe'de Eski Türkçe'nin kesintisiz devamını görebilmek için yeterli değildir. (krş. N. POPPE, UAJb XXV, 1953, s. 142).

Çağatayca'nın şimdiye kadar yapılmış tarifleri arasında en çok SAMOJLOVIÇ'inki dil tarihi gerçeklerine uyar. Bundan dolayı bu ayırım, aşağıdaki ayırımın da temelini teşkil eder. Çağatayca edebiyat dilinin inkişafını aşağıdaki devirlere ayırıyoruz :

1. Erken (ilk çağatayca) veya Nevā'ī öncesi devri (15. yüzyılın ilk yarısı): Sekkākī, Ḥaydar Ḥ'ārizmī, Luṭfī, Yūsuf Amīrī, Seyyid Aḥmed Mīrzā, Gedā'ī, Yaḳīnī, Aṭā'ī'nin dili,

2. Klasik Çağatayca devri (15. yüz yılın ikinci ve 16. yüzyılın ilk yarısı) : Nevā'ī, Ḥüseyin Bāyḳarā, Ḥāmidī, Muḥammed Ṣālih, Ṣeybānī, 'Ubeydī vs.;

3. Klasik sonrası devri (16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonuna kadar) : Ebu'l-Gāzī vs.

Çağatayca ile meşguliyet, Avrupa'da çok erken başladı. Buna rağmen, bugün, bu önemli edebiyat dilinin ne iyi bir grameri ne de güvenilir bir lûgati var. Çağatayca'nın dil yönünden incelenmesiyle uğraşan ilk Avrupalı Türkoloğ E. MARC QUATREMÈRE'dir. Hiç bir zaman yayınlanmamış olan, fakat sonradan, malzemesi J. TH. ZENKER tarafından **Türkisch - arabisch - persisches Handwörterbuch,** Leipzig 1866 - 1876 adlı eserde (to = Türk oriental ile gösterildi) kullanılan, büyük bir çağatayca lügat üzerinde çalışıyordu. 1860 yıllarından itibaren Çağatayca araştırmaları büyük canlılık kazandı. Çeşitli ülkelerde, Çağatayca üzerine, pek çok lûgat ve gramer araştırmaları neşr edildi. Seri, HERMANN (ARMIN) VÂMBÉRY tarafından Çağatayca-Osmanlıca lûgat Abuşka'nın yayımıyla açıldı : **Abuska, Csagatajtörök szogyüjtemény** (Abuşka, Çağatay Türkçesi kelime listesi «lûgatı»), Pest, 1862 (Giriş ve notları, J. BUDENZ'in). Bu lûgat sadece Çağatayca kelimeleri, örnek vermeden, Macarca karşılıklarıyla verir. Bunu VÂMBÉRY'nin, kısa bir gramer özeti (s. 13-29), metin örnekleri (s. 45-193) ve bir Çağatayca - Almanca - Fransızca lûgatçe (s. 203 - 358) ihtiva eden baş eseri ,**Çagataische Sprachstudien** (Çağatay dili araştırmaları), Leipzig

1867, takip ediyordu. VÂMBÉRY Çağatayca kelimesini çok geniş bir anlamda kullandığı için, gramer özeti, Çağatayca hakkında yanlış bir kanaat verir. N. I. ILMINSKIJ'nin **Materialy dlja djagatayskogo spryajeniya iz Baber-Name,** Kazan 1865, Uçenye Zapiski İmperatorskago Kazanskago Universiteta za 1863 goda'da adlı küçük doktora tezi (23 s.) metot yönünden çok daha iyidir. ILMINSKIJ sadece **—r, —mas, —ġu** ile yapılan fiilden yapılmış isim fiilleri ve **—ġay** ile yapılan gelecek zaman - dilek kipini ele alır ve fonksiyonlarını çok doğru olarak tesbit eder. Aynı zamanda, ne yazık, ki Babürnâme'nin tam bir gramerini yapmaya teşebbüs etmemişti. Abuşka'nın başka bir yazması V.V. VEL'JAMINOV-ZERNOV tarafından yayınlandı : **Slovar' djagataysko tureckij,** St. Petersburg 1868 (Türkçe metnin tamamı). İki yıl sonra PAVET DE COURTEİLLE, **Dictionnaire turc-oriental, destiné principalement à faciliter la lecture d'Aboul - Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâi,** Paris, 1870 adlı eserini yayınladı. Türkiye'de de Çağatayca üzerine iki eser çıktı: ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ, **Luġat-ı Çağatay ve türkī-i 'osmānī,** İstanbul, 1298 (=1882/83), IGNAZ KUNOS tarafından Almanca olarak işlenmiştir: **Şejx Sülejman Efendi's Çagataj-osmanisches Wörterbuch,** Budapest 1902 (ihtiyatla kullanılmalıdır) ve MEHMED SĀDIQ, **Üss-i lisān-ı türkī,** İstanbul 1313 (=1897/98), MARTIN HARTMANN tarafından almanca olarak işlenmiş, ilâveler yapılmıştır: **Çaghataisches. Uss-i lisān-ı turkī,** Heidelberg 1902. Macar Türkologu J. THURY'nin iki çalışması Çağatay lûgatçiliğine önemli katkılarda bulunur: **A «Behdset-ül-lugat» czimü csagataj szotar** (Çağatayca lûgat Behcetü'l-lûgat), Budapest 1903 «Feth 'Ali Kaçar'ın aynı adlı lûgatından Macarca tercümesiyle birlikte örnekler, 1860), aynı eserin daha sonra bulunmuş bir yazması hakkında bk. A.A. ROMASKEVİÇ, **Novyj çagatajsko-persidskij slovar',** Sbornik Mir-Ali-Şir, Leningrad 1928, s. 88-99'da, türkçesi Türkiyat Mecmuası IV, İstanbul 1934, s. 281-293'de; THURY'nin ikinci eseri **Az «Abuşka Lugati» czimü çagataj szotar** (Çağatayca Abuşka lûgatı), Keleti Szemle V, Budapest 1904, s. 1-21 (şimdiye kadar neşredilmiş Abuşka lûgatlarından ayrı bir örnek bahis konusudur; THURY, diğer lûgatlarda bulunmayan Çağatayca kelimelerin bir listesini verir). E. DENISON ROSS Mirzâ MEHDİ'nin Çağatayca gramerinin Farsça metninin bir başka nüshasını temin etti: **The Mabânî'l-Lughat being a Grammar of the Turkî Language in Persian by Mirzâ Mehdi Khân,** Bibliotheca Indica, New Series, No. 1225, Calcutta 1910'da, tarafımdan Almanca işlenmiştir, bk. yukarı. Aynı eserin İstanbul Süleymaniye kütüphâ-

nesinde bulunan bir yazmasının tıpkı basımını BESİM ATALAY neşr etti: **Mirzâ Mehdi Han, Seng-lâh, lûgat-i Nevai,** İstanbul 1950 (Türk Dil Kurumu). ROSS'un eserinden sonra Çağatayca dil tetkiklerinde bir duraklama başlar; duraklamağı, K.K. JUDACHİN'in **Materialy k voprosu o zvukovom sostave çagatajskogo jazyka,** Kul'tura i pis'mennost' vostoka IV, Baku 1929 u ile bilhassa N.N. POPPE'nin **Mongol'skij slovar' Mukaddimat al-adab** Moskova-Leningrad, I-II 1938, III 1939'u bozar.POPPE'nin eseri, Arapça kelimelerin Moğolcadan başka Çağatayca karşılıklarını da ihtiva eden 898 (1492) de istinsah edilmiş bir Mukaddimetü'l-edeb nüshasının işlenmesidir. POPPE son zamanlarda Çağatayca kısmının sesbilgisini de işledi: **Eine viersprachige Zamaxşarî - Handschrift,** ZDMG 101, 1951, s. 301-332'de. Çağatayca'nın ayrıntılı bir tasviri, şimdi, C. BROCKELMANN'ın **Osttürkische Grammatik der islamischen, Litteratursprachen Mitt elasiens,** Leiden 1954 (VIII+429 s.)'inde bulunmaktadır. BROCKELMANN bu çalışmasında, İslâmî Orta-Asya Türk edebiyatının, dil tarihi açısından, muhtelif devirlerini gözönünde bulundurmamıştır. Buna rağmen örneklerin kaynakları eksiksiz verildiğinden, Çağatayca malzemenin Çağatayca olmayanlardan ayrılması mümkündür. Çok yeni yayınlanan bir eser: K. H. MENGES, **Das Çağatajische in der persischen Darstellung von Mirzā Mahdi Xān,** Akademie der Wissenschaften und der Literatur (Mainz), Wiesbaden 1956.

Çağatayca ile ilgili genel mahiyetteki çalışmalardan şunlar da anılmak gerekir: J. THURY, **A középazsiai török nyelv ismertetései** (Orta-Asya Türk Dili'nin tetkiki), Budapest. 1906, Türkçesi, Millî Tetebbular Mecmuası II, İstanbul 1331 (1915), s. 207-232'de; ABDÜLKADİR İNAN, **Çağatay yazı dilinin kuruluşu tarihine dair düşünceler,** Türk Dili, Belleten, seri III, Nr. 6-7, İstanbul, 1946, s. 531-543'de; A. CAFEROĞLU, **Çağatay Türkçesi ve Nevaî,** Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi II, İstanbul 1948, s. 141-154'de; HASAN EREN **Çağatay lûgatleri hakkında notlar,** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi VIII, Ankara, 1950, s. 145-163'de.

A. LUMLEY DAVIDS'in **A grammar of the Turkish Language,** London, 1823 (1832 baskısının 182-191. sahifesi) te neşrettiği metin örnekleri ve C.M. FRAEHN tarafından meydana getirilen ilk Abu'l-Gāzî baskısı, **Abulghasi Bahadur Chani Historia Mongolorum et Tatarorum.** Kazan' 1925, bugün de tarihî değerlerini muhafaza edi-

yorlar. Daha sonraki küçük ve büyük metin yayımlarından bir kısmı sırasına göre aşağıya çıkarılmıştır: M. QUATREMÈRE, **Chrestomathie en turk oriental,** I, Paris 1841 (Nevaî'nin Muḥakemetü'l-lugateyni (s. 1-39) ile **Ta'rîḫu mülûki'l— ᶜAcem'**ini (s. 40-114) ihtiva eder); I. BEREZIN, anonim **Şeybānī-nāme,** Biblioteka Vostoçnych Istorikov I, Kazan' 1849; aynı yazar, **Tureckaja chrestomatija,** cild I, Kazan' 1857; (Çağatayca Metinler s. 52-375); N. ILMINSKI (IL'-MINSKI'J) **Baber-nameh,** Kazan' 1857; BARON DES MAİSONS, **Histoire des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghâzi Béhâdour Khan,** cilt I, St. Pétersbourg 1871 (**Şecere-i Türk** metni), cilt II 1874 (Fransızca tercümesi), AḤMED VEFİḲ PAŞA, **ᶜAlişîr Nevāᶜî Mahbûbu'l-ḳulûb,** İstanbul 1289 (1873); H. VÁMBÉRY, **Die Scheïbaniade. Ein özbegisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm,** Wien 1885; AHMED CEVDET, **Mîr ᶜAlî Şîr Nevāᶜî. Muḥākemetü'l-luġateyn,** İstanbul 1315 (1899/1900), ANNETTE S. BEVERIDGE, **The Babar-Nama, being the Autobiography of the Emperor Babar, the Founder of the Moghul Dynasty, written in Chaghatay Turkisch,** London 1905 (Tıpkı basım, Gibb Memorial series, vol. 1); P.M. MELIORANSKIJ - A.N. SAMOJLOVIÇ, **Muhammed Salih, Sejbaniname,** Sankpeterburg 1908; E. DENISON ROSS, **A collection of Poems by the Emperor Babur,** Journal and Proceeding of the Asiatic Society of Bengal, vol VI, Extra No: Calcutta 1910; aynı yazar, **The persian and Turki Dîvâns of Bayram Khân, Khân-Khânan,** Bibliotheca Indica, New Series, No. 1241, Calcutta 1910; KÖPRÜLÜZADE MEHMED FUAT, **«Risâle-i vâlidiyye» tercümesi,** Millî tetebbular Mecmuası I, İstanbul 1331 (1915), s. 113-124; aynı yazar, **«Bâbur Şâh»ın şiᶜirleri,** aynı eser s. 235-256, 464-480, II, s. 307- 336; NECİB ᶜĀSIM, **Ḥadîs-i erbaᶜîn tercümeleri,** Millî Tetebbular Mecmuası. II 1331 (1915), s. 149-155 (NevāᶜÎ'nin eseri); A. N. SAMOJLOVİÇ, **Sobranie stichotvorenij imperatora Babura,** Petrograd 1917, aynı yazar, **Çetverostişija-tujugi Nevai,** Musulmanskij Mir, AN, Petrograd 1917; aynı yazar, **Iz tujugov çagatajca Emiri,** DAN 1926, s. 75-77; aynı yazar, **Çagatajskie tujugi Ljutfi,** aynı yer, s. 78-80; A. ḤİKMET, **Ḥüsâyn Bāyḳarā divânı,** Baku 1926; aynı yazar, **Vaḳfîyä Baku** 1926; A.N. SAMOJLOVİÇ, **Otryvok iz «Teaşşukname» s igroju rifmujuşçich slov,** DAN 1927, s. 36-38'de; aynı yazar, **Materialy po sredneaziatsko-tureckoj literature IV. Cagatajskij poet XV veka Atai,** ZKV II, 1927, s. 257-274; FITRET, **Özbek edebiyatı nemuneleri,** Taşkent-Se-

merkant 1928 (Çağatayca metinler s. 184 124-319'de); EBÜLGAZİ BAHADIR, **Şecere-i Terakime** (Fotokopi), İstanbul 1937 (Türk Dil Kurumu); İSMAİL HİKMET ERTAYLAN, **Türk Edebiyatı örnekleri II. Risâle-i Sultan Hüseyn Baykara,** İstanbul, 1945 (İstanbul Üniversitesi yayınlarından); Latin Harfleriyle - Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi I, İstanbul 1946, s. 40-47'de; aynı yazar, **Türk edebiyatı örnekleri V, Divan-ı Sultan Hüseyn Mirza Baykara «Hüseyinî»,** İstanbul, 1946, (İstanbul Üniversitesi yayınlarından); REŞİT RAHMETİ ARAT, **Bir yazı nümûnesi münâsebeti ile,** Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953 (Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi tarafından neşr edildi), s. 17-29'da Yūsuf Amirî'nin **Dehnâmesi**'nin 23 beytinin Uygurca tıpkı basımını lâtince çevri yazısını, ve türkçe tercümesini ihtiva eder).

Gramer kısmında kullanılan kısaltmalar :

B. **Bāburnāma,** BEVERIDGE baskısı.

B İlm. **Bāburnāma,** IL'MINSKIJ baskısı.

B. Diw. SAMOJLOVIÇ, **Sobranie stichhotvorenij imperatora Babura,**

BŞ KÖPRÜLÜ, **«Bābur Şāh»ın şi'rleri,**

Ba. ERTAYLAN, **Divan-ı Sultan Hüseyn Mirza Baykara.**

Ch. Ḫucendî, **Laṭāfatnāma,** yazma, Brit. Mus. Add. 7914 Foll. 142v-157v (RIEU, Turk. MM. S. 287)

E Emîrî, **Dîvân(** yazma, İstanbul Üniversitesi kütüphânesi T 5452, 361r-414 v; istinsah 1232 (1816/1817)

G Gedâ veya Gedâ'î, **Dîvân,** yazma, Paris Bibl. Nat., BLOCHET Nr 981, Foll. 96v-161v; İstinsah, 16. yüzyılın başı.

H Ḥâmidî, **Yūsuf u Zeliḫā,** yazma, Topkapı Revan ktb. 838; istinsah 922 (1516) bk. HALİDE DOLU, **Sultan Hüseyin Baykara adına yazılmış Çağatayca manzum bir Yusuf hikâ-**

yesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi V, İstanbul 1954, s. 51-58 (4 sahife Tıpkı-basım).

Korankom : **Tefsîr-i Şerîf,** Çağatayca bir Kur'an tefsiri, yazma, İstanbul Topkapı Ahmet III ktb. 16; istinsah 950 (1543/1544); birinci ciltten istifade edildi.

L. Diw. Luṭfî, **Dîvân,** yazma, Bursa, Müze Kitaplığı E 113/156, İSMAİL HİKMET tarafından meydana getirilmiş fakat şimdiye kadar yayınlanmamış bir tıpkı-basımdan istifade edildi.

L GN Luṭfî, **Gül ü Nevrūz,** yazma, Brit. Mus. Add. 7914, Foll. 50-114 (RIEU, turk, MM, s. 284).

Mab. Mîrzâ Mahdî, **Mabānî'l-luġat,** Ross. neşri.

N Bäd Nevā'î, **Bedā'i'ü'l-vasaṭ, yazma,** İstanbul Ayasofya 3980; İstinsah 957 (1550).

N FK Nevā'î, **Fevā'idü'l-kibar,** yazma, İstanbul Üniversite ktb. T. 5669; İstinsah 930 (1523/24).

N Ġar. Navā'î, **Ġarā'ibu 'ş-Ṣiġar,** yazma, İstanbul, Üniversite Kütüphanesi T. 5669; istinsah 930 (1523/24).

N Isk. Nevā'î, **sedd-i İskender, Hamse-i Nevā'î** mecmuası, İstanbul Ayasofya 3854 (tarihsiz)

N küll Nevā'î, **külliyat,** yazma, İstanbul Süleymaniye - Fatih 4056; istinsah 905 (1499/1500), krş. H. RİTTER'in Oriens VIII, 1955, s. 142d. ındaki yazısı.

N Quatr. QUATREMÈRE'in **Chrestomathie en turk oriental**'ındaki Nevā'î'nin eserleri.

Sek. A SEKKÂKİ'nin İstanbul Ayasofya ktb. 4757 numarada kayıtlı mecmuanın 163-167. sahifelerindeki gazelleri.

ᶜUb. T — ᶜUbeydullah Han (ʿUbeydî), **Divân**, yazma, İstanbul Topkapı Enderun ktb. 2381, Foll. 21r-41r (tarihsiz)

ᶜUb. Ü — Aynı, yazma, İstanbul Üniversitesi ktb. T 1988; istinsah 959 (1552).

Z — Şerefeddin Yezdî'nin **Ẓafer-nâme'**sinin Çağatay ca tercümesi, yazma, İstanbul Nurosmaniye ktb. 3268 (tarihsiz)

21. Çağatayca belgeler arap, nadiren uygur yazısıyla kaleme alınmışlardır.

221. Çağatayca'nın ünlü varlığı Harezm Türkçesinin aynıdır. bk. Harezmce, 221.

222. **ä>i:** Karahanlıca'da da henüz muhafaza edilen fakat daha o zaman sık sık **i (e?)** ile yer değiştiren Eski Türkçe kök hece **e** si Çağatayca'da tamamiyle **i** (ی) olarak görünüyor: **ilig(<älig)** «el», **imgäk (<ämgäk)** «acı, endişe, emek», **iv (<äb, äw)** «ev», **biyik (<bädük)** «büyük», **kiç— (<käç—)** «geç—», **kil— (<käl—)** «gel-», min **(<män)** «ben», **ni (<nä)** «ne», **tig— (<täg—)** «değ—», **yit— (<yät—)** «yet—, gel—» vs. RADLOFF ve onu takip eden türkoloğlar ve nihayet POPPE (ZDMG 101 1951, s. 301-332), böyle durumlarda tereddüdsüz **ä** okurlar ki yanlıştır. J. NÉMETH **(Zur Kenntnis des geschlossenen e im Türkischen,** KCsA I, ek cilt 1939 s. 516, 520'de), ise «ilk türkçe *ä'nin Çağatayca'da ی ile gösterildiği halde, işaretin temsil ettiği sesin **ä** değil **e** veya **i** olmalıdır» fikrindedir.

ı ve i. VAMBERY (Çağ Sprachst 13) ve RADLOFF (Phon 12 d.)'un Çağatayca'da yalnız ön damaklı ince **i** olduğu anlayışına karşılık Çağatayca'da kalın bir ı'nın da olduğunu kabul etmek gerekir. Eski yazmaların imlâlarından anlaşılacağı gibi, Çağatayca kelimelerde, başka şivelerde ı beklenen yerlerde art-damak ünsüzlü (ġ, ḳ), ekler, **i** beklenen yerlerde de öndamak ünsüzlü (g, k) ekler gelir: **ḳıl-maḳ, yıl-ġa, ḳarı-lıḳ,** fakat **kit-mäk, kişi-gä, yigit?lik** vs. Gerçi sapmalar vardır, bunlar herşeyden önce muahhar yazmalarda daha sıktır (Özbekçe'nin tesiri).

DUDAKSILAŞTIRICI SES DEĞİŞMESİ :

(krş. M. RÄSÄNEN, **Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen,** Helsinki, 1949; s. 79). Dudak ünlülerinin tesiriyle tek tük dudaksılaşma olayları: a) **a>o,** kendisinden sonra bir **u** geliyorsa: sadece şu örnekte: **acun** «dünya» (H, Abuşḳa, PAV. DE COURT.) yanında **ocun** (Atü. **ajun, azun** «hayat, varlık şekli»); b) **ä>ö:** kendisinden sonra bir **ü** geliyorsa: **çöküç** (Kāşġ. ġuzz **çäkük,** Abuşḳa **çäküş**) «çekiç», **öçkü** (Kāşġ. äçkü) «keçi», **öksü—** (Kāşġ. **äksü—**) «azal—», **örük** (Kāşġ. **ärük**) «erik», **ösrük—isrük** (Kāşġ. **äsrük**) «sarhoş», **ötük—itük** (Kāşġ. **ätük**) «çizme», **töşük~tişük** (Kāşġ. **täşük**) «deşik, delik», bundan başka şu örnekte de: **öyägü—iyägü** (Kāşġ. **äyägü**) «kaburga»; c) **i>ü,** kendisinden sonra bir **ü** geliyorsa: **inçü~ünçü** «inci», **tülkü** (Etü. Kāşġ. **tilkü**) «tilki».

Dudaksı son ses ünsüzünden sonra ek ünlüsü yuvarlaklaşması: Harezm Türkçesi için karekteristik olan bu duruma, Çağatayca'da tamamiyle son verilmiştir. Yuvarlaklaşma yalnızca şuralarda vardır : a) **v—** son sesiyle biten fiil köklerinden sonra: **ḳav-dum** «kovdum», **ḳav-up** «kovup», **ḳav-uş-** «kavuş—», **siv-düm** «sevdim», **siv-üp** «sevip», **siv-ün—** «sevin—» vs.; b) **av (—au)** diftongu ihtiva eden Arapça isimlerden sonra: **cavr-uŋ** «cevrin», **davr-uŋuz** «devriniz», **ḳavl-uŋ** «kavlin», **şavḳ-um** «şevküm» vs. Bunun gibi **sarv-uŋ**'da da. Buna karşılık Türkçe isimlerde hiç bir yuvarlaklaşma yok: **iv-im** «evim», **çav-lığ** «meşhur».

Dil uyumu Türkçe kelimelerde oldukça sağlamdır. Art damak ve ön damak sesli eklerin yer değiştirmesi eski el yazmalarında nisbeten seyrektir: **al-dük** «aldık», **köŋglümdä-ġı** «gönlümdeki», Muahhar el yazmalarında dil uyumundan, konuşulan ağızlara dayanan sapmalara daha sık rastlanır.

Arapça ve Farsça'dan alınma kelimeler -daha önceki devirlerde olduğu gibi- çoğunlukla art damak ünsüzlü ekler alırlar. **ᶜālam-ġa** «aleme», **banda-ġa** «bendeye», **ᶜişrat-ġa** «işrete», **mast-lıḳ** «mestlik», **ḳudrat-lıḳ** «kudretli», **muᶜtabar-raḳ** «daha muteber» vs. **k** veya **g** ihtiva eden kelimelere çoğunlukla ön damak ünsüzlü ekler gelir: **fäläk-kä** «feleğe», **gül-gä** «güle», **bibāk-lik** «korkusuzluk», **pāk-räk** «daha temiz» vs. Sayısız istisnalardan dolayı (bilhassa **k, g** li kelimelerde) kesin bir kaide tesbit etmek imkânsızdır. Her şeye rağmen art-damak ünsüzlü eklerin çoğunlukta olduğu tesbit edilebilir, buradan da, Çağatayca'da (ve daha önceki orta Türkçe devirlerinde de) Arapça ve Farsça kelimelerin art damak ünsüzlü telâf-

fuzunun, meselâ Osmanlıca'dan, daha umumî olduğu neticesi çıkarılabilir.

Son hece ünlüsü **i, ı** olan Arapça ve Farsça'dan geçme kelimeler, hep art damak ünsüzlü ekler alırlar. **dîn-ġa** «dine», **ismġa** «isme», **muʿabbir-ġa** «tabirciye», **żaʿîf-raḳ** «daha zayıf», **ʿılm-lıġ** «ilimli» vs. Tabiatiyle burada **i, ı**'nın art damaksılaşması düşünülemez (en azından bu durumda). **i, ı**'nın yabancı kelimelerde gerçekten damaksılık bakımından farklı olmadığını (Türkçe kelimelerde değil, krş. yukarı) kabul etmek daha doğrudur.

Bağlantı ünlülerinde ve eklerde dudak uyumu bir çok noktada Harezm Türkçesi'nden ayrılır.

I. Dudak uyumuna giren ekler ve bağlantı ünlüleri :

1. İyelik (ilk ünlüye tekabül eder) **—ım/—um, —ıŋ/—uŋ, —ımız/—umız** (nadiren **—umuz**), **—ıŋız/—uŋız** (nadiren **—uŋuz**);

2. Görülen geçmiş zaman **—dım/—dum, dıŋ/—duŋ, —dıŋız/—duŋuz**;

3. Emir (birinci vokale tekabül eder) **—ıŋ/—uŋ, —ıŋız/—uŋız**; (nadiren **—uŋuz**);

4. **—ıp/—up**;

5. **—ımtul/—umtul** (ilk ülüye tekabül eder) : **aġ-ımtul** «akımsı», **kök-ümtül** «mavimsi»;

6. **—ınçı/—unçı** (ilk ünlüye tekabül eder)

7. **—lıġ/—luġ** ve **—lıḳ/—luḳ** (bk. §. 232);

8. **—ıġ** (<**—ıḳ**)/**—uġ** (<**—uḳ**) : **sat-ıġ** «satış», **öl-üg** «ölü»;

9. **—ım/—um: at-ım** «atım, atış», **tut-um** «tutum, kaide»;

10. **—ın/—un: yaġ-ın** «yağmur, yağış», **tüt-ün** «duman»;

11. **—ınç/—unç: ḳıl-ınç** «iş, kılınç», **sök-ünç** «sövme»;

12. **—ış/—uş: al-ış** «alış», **uç-uş** «uçuş»;

13. **—ıl—/—ul—: ḳıl-ıl—** «yapıl—», **tök-ül—** «dökül—»;

14. **—ın—/—un—: baḳ-ın—** «bakın—», **kör-ün—** «görün—»;

15. **—ıḳ—/—uḳ—** : **at-ıḳ—** «adlandırıl—», **yol-uḳ—** «karşılaş—»;

16. **—ış—/—uş—: al-ış—** «alış—», **ḳuç-uş—** «kucaklaş—»;

17. **—ız—/—uz—: tamı-ız—** «damlat—», **öt-üz—** «geçir—»;

II. Dudak uyumuna girmeyen ekler ve bağlantı ünlüleri :

a) Dudaksı olmayan ünlülerle :

1. 3. şahıs iyelik : **—(s)ı**;
2. Yükleme hali **—nı** ve **—ın**;
3. Ayrılma hali eki **—dın**;
4. Görülen geçmiş zaman 3. Teklik şahıs eki **—dı**;
5. Emir eki **—ġıl** ve **—ġın**;
6. **—mış**;
7. **—çı: ḳoy-çı** «koyun çobanı»;
8. **—ġı/—ḳı: burun-ġı** «ilk, önceki»;
9. **—ġına/—ḳına: ḳuş-ġına** «kuşcağız»;
10. **—(ı, u) nçı** (ikinci ünlüye tekabül eder);
11. **—sız: köŋül-siz** «kalpsiz»;
12. **—ı: koŋş-ı** «komşu»;
13. **—ıt: öl-ıt** «atların (ölüm)ü».

b) Yalnız dudak ünlüsü ile:

1. Görülen geçmiş zaman birinci çokluk **—duḳ**;
2. Emir üçüncü şahıs **—sun**;
3. Zarf-fiil **—ġunça** ve **—ġuça**;
4. **—duruḳ : ḳalḳan- duruḳ** «kalkan tutan»;
5. **—duḳ: çap-duḳ** «teçhizat»;
6. **—(ı, u)mtul** (ikinci ünlüye tekabül eder):
7. **—ġu: al-ġu bir-ġü** «alış veriş»;
8. **—ġun: çap-ġun** «akın, baskın»;
9. **—ġur: tın—ġur** «sâkin, dinlenmiş»;

10. **—uḳ: aç-uḳ** «açık»;

11. **—dur—/—tur—: al-dur—** «aldır—»; **kis-tür— «kestir—»;**

12. **—ġur: yit-gür—** «ulaştır—»;

13. **—ġuz—: yat-ġuz—** «yatır—»;

14. **—ur—: tat-ur—** «tattır—»;

15. Soru edatı **mu/mü.**

III. Dudak uyumundan sapmalar (Yuvarlak bir gövde ünlüsünden sonra):

1. İyelik (ikinci ünlüye tekabül eder) **—umız, —uŋız,** nadiren **—umuz, —uŋuz;** 2. İlgi hali **—nıŋ,** nadiren : **—nuŋ;** 3. Vasıta hali: **—ın/—un;** 4. Emir (ikinci ünlüye tekabül eder) **—uŋız,** nadiren **—uŋuz;** 5. **—ız/—uz: boġ-uz** «boğaz», fakat **toġ-ız** «çocuk».

231. Çağatayca'nın ünsüz varlığı, Karahanlıca ve Harezmce'den δ (د)ve w (ڤ ، ف) seslerinin-Nevā'ī öncesi yazarlarda tesadüf edilen arkaik bazı istisnalar haricinde— tamamiyle y (ى) ve (و) ye dönüşmüş olmasıyla ayrılır.

232. Dudak ünsüzleri : a) İlk Çağatayca'da **opraḳ, topraḳ, yapraḳ** olan **ofraḳ** «elbise»; **tofraḳ** «toprak» ve **yafraḳ** «yaprak» kelimelerindeki **p>f** değişikliği karekteristiktir, **öfke**'de **p/w>f (Kaşġ. öpkä, ḲB,** Harezm **öwkä)** bahis konusudur. b) Eski Türkçe'deki **b,** Karahanlıca ve Harezmce'deki **w,v** olmuştur: **tavar** (Etü **tabar,** Karahanlıca, Harezmce **tawar)** «mal, davar»; **iv** (Etü. **äb,** NF **ew** «ev» vs. Etü. **sub,** Karahanlıca, Harezmce **suw,** Çağatayca **su** «su», 3. Şahıs iyelik eki ile **suyı. iv** ses grubu, **iv~öy** «ev», **ivrül— öyrül—** «dön—» kelimelerinde ekseriya, **siv— ~ söy—** kelimelerinde nadiren **öy** olur.

Diş ünsüzleri: a) **dağı (<takı)** «ve, de»; **di— (<ti—)** «de—»; **dik** yahut **dig (<teg)** «gibi» (Nevā'ī öncesi **tig,** nadiren **täg, däg), dur** ve **durur (<turur)** «dır/dur/dir/dür», **tigrü**'nün yanında nadiren **digrü (<tägürü)** «kadar» ve **digінçä, digünçä** (Rabġūzī **tägінçä)** «kadar» kelimelerinde **t—> d—** değişmesi zikredilmeye değer. b) İki ünlü arası **t** leri muhafaza edilmiştir. **ataş** (Osm. **adaş)** «adaş», **itip** (Osm. **edip)** «edip», **otaġ** (Osm. **oda)** «çadır», **otun** (Osm. **odun)** «odun», **ötä—** (Osm. **öde—)** «öde—», **ötük** (Osm. **edik)** «çizme», **ḳutur—** (Osm. **ḳudur—)** «kudur—»; **yiti** (Osm. **yedi)** «yedi» vs. fakat **aδaġ** (Osm. **ada)** «ada», **budaġ** (Osm. **budak)** «budak» (belki alınma bir kelime). c) Etü. **—d—, —d,** Karahanlıca, Harezmce **—δ—, —δ** Çağatayca'da kesinlikle **y**'ye dönüşmüştür: **ayır— (<adır-, aδır—)** «ayır—»; **biyik (<bädük, bäδük)** «büyük»; **uy (<ud, uδ)** «inek, sığır» vs. Eski Türkçeden gelme **ıδ (y** önsesinin, Etü. **yıd, yıt,** Kāşġ yıδ, düşmesiyle) «koku» (aynı anlamda kullanılan **ıs** bir ağız kelimesidir); **ıdı—, ıtı—** (Etü. **yıdı—,** Kāşġ. **yıδı—** «kötü kok—») «kok»; **südrä—** «sürün—» gibi bir kaç kelimede muhafaza edilmiştir. Bilhassa Nevā'ī'den önceki bazı şairlerde bazan **adaḳ (ayaḳ'ın** yanında) «ayak», **kidim (kiyim'**in yanında) «sonra» vs. gibi kelimelere arkaizm olarak rastlanır. d) Ön seste **d/t** değişmesi. **—da/—ta, —dın/—tın, —dı/—tı** ekleri ünlülerde ve sedasız ünsüzlerden sonra **d—** ile görülürler; sadasız ünsüzlerden sonra **(ç, f, ḫ, k, p, ḳ, s, ş, t,)** ön sesler her iki şekilde de kayarlar (görülen geçmiş zamanda **t** daha yaygındır): **yığaç-ta/—da, taraf-da, tārīḫ-da, kiçiklik-tä, işik-tä, 'Irāḳ-ta, ulus-da, yaş-ta, altmış-ta, furṣat-ta, bulut-da, açtın, yığaç-dın, ża'f-dın, ilik-tin, ipäk-din, köp-tin/din, yıraḳ-tın, 'ışḳ-dın, ulus-tın, ölmäs-din, baş-tın, ḳış-dın, muddat-tın, buluṭ-dın:, kaçtı, tök-ti, tap-tı, çıḳ-tı, kis-ti, uruş-tı, tut-tı.** Aynı sapma **dur/tur** da da görülür: **kilip tur, dip dur, yoḳ tur. imäs tur, yavusmas dur, tapınmış dur.** Faktitiv eki **—tur—** sadasız ünsüzlerden sora ve **l** den sonra da ekseriyetle eski şeklini korur: **kil-tür—, kis-tür—, öl-tür—, tiril-tür—,** (fakat **al-dur, tol-dur—),** diğer hallerde **—dur—: sor-dur—.**

Damak ünsüzleri : a) **k ve ḳ** ön seste tamamiyle muhafaza edilmiştir. b) **ḳ** iç seste yer yer **ġ** ya dönüşür: **dağı (<takı)** «ve, de», **ağımtul** «akımsı» (fakat **aḳar—** «ağar—», **saġın—** (Etü. Harezm **saḳın—)** «düşün—». c) **k>ḫ** ünsüzlerden önce ve sonra (daha Harezmce'de): **saḫla—** (Etü. **saḳla-n—, saġla-n—)** «koru—, muhafaza et—», **toḫluḳ ~ toḳluḳ** «tokluk», **yaḫtu ~ yaġdu** «parlaklık», **yılḫı, ılḫı, ~ yılḳı, ılḳı** «sürü», **uyhu ~ uyḳu** «uyku». d) **ḳ/ġ** (Harezm **w)** bazı kelimelerde **v**'ye dönüşür: **ḳavun** (Kāşġ. **ḳaġun)** «kavun»; **ḳavuḳ** (Etü. **ḳaġuk)** «mesane». **savuḳ** (Etü. **soġuḳ,** Harezmce **sawuḳ)** «soğuk»; **tavuḳ** (Etü. **taḳıḳu taḳıġu,** Kāşġ. **taḳaġu,** Harezmce **tawuḳ)** «tavuk», **yavuḳ** (Kāşġ. **yaġuḳ,** Harezmce **yawuḳ)** «yakın», **yavurkan, yovurḳan** (Etü. Kāşġ. **yoġurḳan)** «yorgan»; **—aġu/—ägü** de **—av/—äv**'e dönüşür: **buzav ~ buzaġu** «buzağı», **küyev** (Etü. **küdägü,** Kāşġ. **küδägü)** «güveği» ve bilhassa beraberlik (3215) sayı sıfatı eklerinde : **biräv** ikäv, **üçäv.** e) Hece başı ünsüzü durumundaki **ġ/g (ḳ/k)** de belirli

bir değişiklik olmamıştır. **İşäk (<äşkäk)** «eşek»; **kiräk (kärgäk)** «gerek»; **ḳulaḳ (<ḳulġaḳ, ḳulḳ aḳ)** «kulak»; **tamaḳ (<tamġaḳ)** damak»; **tofraḳ (<*topurġaḳ)** «toprak»; **yafraḳ (<yapırġaḳ)** «yaprak» gibi kelimelerde var olan art damak sadalı ünsüzleri çoğunlukla çok önceden düşmüşlerdir. f) Aslî —**ḳ** ile aslî —**ġ** çakışmıştır, bu yüzden tercihe göre her iki ses te, son seste görülebilir: Aslî —**ḳ: aḳ ~ aġ** «ak»; **artuḳ ~ artuġ** «artık, fazla»; **ayaḳ ~ ayaġ** «ayak» **bulaḳ ~ bulaġ** «kaynak»; **savuḳ ~ savuġ** (soğuk»; **yafraḳ ~ yafraġ** «yaprak» vs.; aslî —**ġ: ḳatıġ ~ ḳatıḳ** «sert, pek»; **ḳuruġ ~ ḳuruḳ** «kuru»; **sarıġ ~ sarıḳ** «sarı» **uluġ ~ uluḳ** «ulu, büyük»; vs. Bu durum —**lıḳ** (isim yapma eki Osm. —**lık**) ve —**lıġ** (sıfat yapma eki, Osm. —**lı**) eklerinin de karşılıklı yer değiştirmelerine sebep olur: **açlıḳ ~ açlıġ** (Osm. **açlık**); **orta boyluġ** (Osm. **orta boylu**) «orta boylu»; **sarv boyluḳ** (Osm. **selvi boylu**) «servi boylu». Her ne kadar yazıdan anlamak mümkün değilse de, aynı şey muhtemelen son sesteki **k** ve **g** için de geçerlidir: **ötüg—ötük** (Osm. **edik**) «çizme»; **ölüg—ölük** (Osm. **ölü**) «ölü»; **yigitlig ~ yigitlik** (Osm. **yiğitlik**) «gençlik, yiğitlik»; **ay yüzlüg ~ ay yüzlük** (Osm. **ay yüzlü**) «ay yüzlü»; Görülen geçmiş zaman eki —**duḳ/—dük**, şart eki —**saḳ/—säk** ve masdar eki —**maḳ/—mäk** te hiç bir değişiklik buulnmaz; yine de sonuncuda ünlü ile veyahut sadalı bir ünsüzle başlayan ek ve kelimelerden önce bir sadalılaşma bahis konusu olabilir: **almaḳ-ı, almaḳ-nı, almaḳ üçün** yanında-**almaġı, almaġ-nı almaġ-lıḳ, almaġ üçün.** Fiil köklerinin artdamak sadalı ünsüzleri bu değişmeye uymazlar; **sığ—** «sığ—»; **yaġ—** «yağ—»; **yığ—** «yığ—»; fakat **sıḳ—** «sık—»; **yaḳ—** «yak—»; **yıḳ—** «yık—».

Sızıcı ve patlayıcılar : a) **ç>ş**, Harezm Türkçesinde olduğu gibi. b) **ş—> ç—** gerileyici benzeşme ile : **çüçüg** (Etü. **süçig**, Harezm **süçüg**) «tatlı».

Geniz ünsüzleri : Harezm Türkçesi'nde olduğu gibi.

Akıcı ünsüzler : a) **r, bilä (<birlä)** «ile» ve çoklukla **i—** (**<ir— <är—**) fiilinde kendisinden sonra bir ünsüz geliyorsa, **idi (<irdi)** «idi», **imäs (<ırmäs)** «değil» vs. örneklerinde düşer. Diğer durumlarda Harezm Türkçesinde olduğu gibidir. b) **l—** Harezm Türkçesinde olduğu gibi **kitür— (<kältür—)** kelimesinde düşer.

İkizleşme : mîrzā Mehdî'nin Çağatayca dil bilgisinde (bk. **Bibl.** Or. Hung. V, S 170 § 21'deki çalışmam) ortadaki ünsüzün aşağıdaki kelimelerde ikizleşmeli veya ikişleşmesiz halleriyle var olduğu zikr edilmiştir: **ikki ~ iki** «iki», **yıtti ~ yiti** «yedi», **sikkiz ~ sikiz** «sekiz», **toḳḳuz ~ toḳuz** «dokuz», **saḳḳal ~ saḳal** «sakal», şunlar da ilâve edilebilir: **ottuz (otuz'un** yanında) (Harezm Türkçesinde olduğu gibi vezin zarureti ile de). **Muḳaddimetü'l-edeb'**in Çağatayca kısmında (bk. N. POPPE, ZDMG 101,s. 318, 320) **baḳḳa ~ baḳa** «kurbağa),**ḳattıḳ ~ ḳatıḳ** «katı, sert», **saḳḳız ~ saḳız** «sakız», **täkkä ~ täkä** «teke» gibi diğer örnekler de verilmiştir.

3211. Çokluk ekleri bilindiği üzre —**lar/—lär** dir.

3212. İsim çekimi şöyledir :

İlgi hali : **nıŋ.** yuvarlak ünlülerden sonra (bilhassa Nevā'îden önce) —**nuŋ: ḳuyaş-nıŋ** «güneşin», **til-niŋ, könglüm-niŋ, biglärl-niŋ közümiz-niŋ, boyuŋız-nıŋ.** —**nıŋ**'ın yerini çok kere —**nı** alır : **Afrāsıyāb'nı oġlı** «Efrasiyab'ın oğlu», (N Quatr 53:11). Böylelikle ilgi hali eki ile yükleme hali eki birbirleriyle çakıştığından —**ı-n** eki de bazan —**ı-nıŋ** yerine kullanılmıştır : **yarar bu ḫasta köŋül dardıġa oḳın yarası** «bu hasta gönül derdine okunun yarası iyi gelir», (B. Diw. 3:11), **aġaların, ḳatıda** «Ağabeylerinin yanında», (H 59r:15). İlgi hali eki çok kere (şiirde daha sık) kullanılmaz: **atası atı Färruḫ** «atasının adı Ferruh'tur» (L. GN 15v:6).

Yükleme hali : —**nı:** 3. şahıs iyelik ekinden sonra ekseriye sadece —**n: ḳuş-nı, köŋül-ni, taġlar-nı, başı-nı, baş-ın közi-ni, közi-n.**

Yönelme hali : —**ġa/—gä:** sadasız ünsüzlerden sonra aynı zamanda —**ḳa/—kä**, şiirde, iyelik eklerinden sonra ekseriya —**a/—ä**, 3. şahıs iyelik ekinden sonra —**na/—nä: ata-ġa, kişi-gä, su-ġa, Yaʿḳūb-ġa, yıġaç- ġa/—ḳa, dard-ġa, Yūsuf-ġa, tafarruc-ġa, şāh-ġa cāh-ḳa, kök-kä yol-ġa, Ādam-ġa, zindān-ġa, ayaḳ-ġa/-ḳa ḳuşlar-ġa, ulus-ḳa, ḳuyaş-ġa/—ḳa, ot-ġa/ —ḳa, ay-ġa, köz-gä, bāġ- ġa, alnım-ġa, alnım-a, ḳulaḳıŋġa, boynuŋ-a, yüzüŋ-gä, közleriŋ-ä, ayaġı-ġa, ayaġı-na, başımız-ġa, sözümüz-ä**

Bulunma hali : —**da/—ta** (krş. 232), şiirde, 3, şahıs iyelik ekinden sonra çok kere —**nda: su-da, cihān-da, baş-ta, yürāk-tä, köŋlümdä, yüzüŋ-dä, yolı-da, yolı-nda, küzgüsi-dä, küzgüsi-ndä.**

Ayrılma hali : —**dın/—tın** (krş. 232) şiirde, 3. şahıs iyelik ekinden sonra aynı zamanda —**ndın: mayḫāna-dın,taġ-dın, ot-tın, āhımdın, başıŋ-dın, otlar-dın, sözi-din, saçı-ndın.**

Eşitlik hali : —**ça: : it-çä** «it gibi» **ḳıl-ça bil** «kıl gibi (ince) bel», **bir çupçuḳ yumurtḳası-ça** «bir serçe yumurtası kadar», **kini-**

çä (arkasınca», **özgä-çä** «başkaca», **tört kündä-çä** «dört gün kadar», (B. 13r:9). **—ça** çok kere yönelme hali ekinden sonra gelir ve sonuç (—e kadar) manasına gelir : **bir şahar-ġa-ça bardı** «bir şehre kadar vardı» (N Quatr. 64:3), **yarım kün-gä-çä** «öğleye kadar» (N. İsk. 209v:19).

Vasıta hali : **—n/—ın/—un** (kalıplaşmış): **birin ikin** «birer ikişer», **kündüz-ün** «gündüzün, gündüz», **tün kün-in** «gece gündüz», **yalġuz-un** «yalnızlayın, yalnız», **ikävlä-n** «her ikisi», **barçalar-ın ḳaçtı** «hepsi (birden) kaçtı» (H 63v:3); **—sız**'dan sonra: **ansız-ın** «onsuzun, onsuz», **sinsiz-in** «sensizin, sensiz», **susız-ın öl—** «susuzluktan öl—» (L Diw. 50:8).

Yön bildirme hali : **—ra, —ġ/ḳarı/—g/kärl : soŋ-ra, taş-ḳarı, il-gärl.**

3213. İyelik Ekleri :

1. Tkl. **—(ı, u) m: ata-m, uyḳu-m ḳüzgü-m** «aynam», **baş-ı-m, söz-lär-im.**

2. Tkl. **—(ı, u)—ıŋ: ata-ŋ, uyḳu-ŋ, küzgü-ŋ, baş-ıŋ köz-üŋ.**

3. Tkl. **—(s)ı: ata-sı, uyku-sı, küzgü-sl, baş-ı, köz-i tüş-i,** «düşü, rüyası».

1. Çkl.. **—ı, u)mız,** nadiren **—(u)muz: ata-mız, uyḳu-mız, küzgü-miz, baş-ımız, köz-ümiz, köz-ümüz.**

2. Çkl. **—(ı, u)ŋız:** nadiren **—(u)ŋuz: ata-ŋız, uyku-ŋız, küzgüŋiz, baş-ıŋız, köz-üŋiz, köz-üŋüz.** Çok nadir **sözinŋiz (H).**

3. Çkl. **—lar-ı: ata-lar-ı, söz-lär-i.**

Akrabalık kelimelerinde **—lar-ıŋ** yerine **—ŋ-lar** da gelebilir : **dimä aġaŋlarġa** «ağabeylerine söyleme), (H 5v:6). —iyelik eklerinin bırakılması: **bizin kin ḳalġan uruḳnıŋ çadırları** «bizim arkaya (sona) kalan uruğumuzun çadırları» (B 138v:10).

3214. Karşılaştırma: Artıklık: **—raḳ, —raġ/—räk, (—räg): savuġ-rak,** «daha soğuk», **bih-räk** «daha iyi», **äfzūn-raḳ** «daha fazla), **battar-raḳ,** «daha kötü», **aşaḫ-raḳ** «daha doğru», **ḳarıġanda tavba ḫōşraḳ dur yigitlär ʿışḳıdın** «yaşlanıldığında tevbe, gençlerin aşkından daha iyidir» (N FK 72r:8). Üstünlük: **barıdın kiçik ḳız** «en küçük kız» (B 20r;9).

3215. Asıl sayılar : 1-10 : **bir, ik(k)i, üç, tört, biş, altı, yit(t)i ~yät(t)i, sik(k iz, ~ säk(k)iz, toḳ(ḳ)uz, on.** 20-100: **yigirmi—yigirmä ot(t)uz, ḳırḳ, illig, alt(ı)mış, yit(i)miş~yät(i)miş, siksän, toḳsan, yüz;** 300 **üçyüz~üççüz** (H), 1000 **miŋ,** şiirde aynı zamanda **häzār,** 10000 **on miŋ—tümän,** 100 000 **yüz miŋ,** şiirde aynı zamanda **ṣad häzār,** 1 milyon **yüz tümän,** 1 milyar **yüz miŋ tümän.** Ara sayıları bazan **vä** ile yapılır: **ḳırḳ vä yiti** «47», **üç yüz vä toḳuz** «309», yaklaşıklık bildiren sayı grupları: **iki yüzçä ābdān yigitlär** «iki yüz kadar yakışıklı genç», (B 110r:4), **yüzçä çaġlıḳ kişi** «yüz kadar adam» (B 106v:14), **miŋgä yavuḳça kişi** «bine yakın insan» (B 52r: 3), **biş yil vä bir nimä** «beş yıldan fazla», (N Quatr. 85:4). Küçültme: **bir ginä** «biricik», (B 87r:11). Kesirler: **bir yarım** «yarım» Diğerleri Harezm Türkçesinde olduğu gibi.

Sıra sayıları : **—(ı, u)nçı: birinçi** (aynı zamanda **avval avvalġı, burunġı**), **ik(k)inçi, üçünçi, törtünçi, bişinci, altınçı, onunçı** vs. Bunun gibi **ortançı** «ortanca». Diğer şekilleri : **ikimçisi, üçümçisi törtümçisi, bişümçisi, altımçısı, yitimçisi, sikizimçisi** (B ILM. 504: 20d.) veya beraberlik bildiren **—la** ile: **yigirmälänçi.** Beraberlik sayıları : a) **—av** (< **—aġu**) **—äv** (< **—ägü**) : **biräv** «biri», **ikäv** «her ikisi», **üçäv** «her üçü»; b) **—la-(sı) : ikilä(si), ikäläsi, üçälä(si) törtälä(si);** c) **—av-la-n: ikävlän, üçävlän.**

Üleştirme sayıları : **—ar: birär** «birer», **ikirär~ikilär** «ikişer» **(B), bişär, altışar, yitişär, yigirmişär, altmışar, yüzär.**

Kerelik sayıları : **bir yolı** «bir kere», **üç ḳatla** «üç ḳere», **tört navbat** «dört kere», **biş martaba** «beş kere», **ikinçi navbat** «ikinci kere»; bunun gibi **niçä navbat** «nice kere», **āḫir navbat~soŋġı navbat** «son kere».

Belirsiz sayılar : **barı, barça, ḳamuġ** «hep, hepsi, her, bütün», **cemiʿ cümlä, tamām** «hep, hepsi», **köp, öküş, ḳalın, olça** «çok» **çoḳ, çoḫ** (<güney türk., şiirde) vs. krş. 32182.

3216. Zarflar : **biri, bäri** «beri», **naru, narı** «öte», **narurak** «daha öte», **içgäri** «içeri», **ilgäri** «ileri», **taşḳarı** «dışarı», **taşḳarırak** «daha dışarı», **yoḳarı** «yukarı», **yoḳar(ı)raḳ** «daha yukarı», **kindin** «arkadan, sondan», **kiyin** «arkaya, sonra, **kiyinçä** «arkasınca», **ḳoyı** «(yüzü) koyun, alt», **ḳoy(ıraḳ** «daha alt», **utru** «karşı», **üstün** «üst, üste, üstte», **imdi** «şimdi», **burun(raḳ)** «daha önce», **soŋra(raḳ)** «sonra, daha sonra», **kayra, yana** «yine»; **asru, iŋän** (Ne-

vāʿī öncesi) **köp, olça** «çok», **äylä, bäylä** «öyle, böyle», **(bi(r)lä** «ile», **yaşura, yaşurun** «gizlice» vs.

3217. Son çekim edatları : a) Yalın hali ile: **ara** «arasında», **bir(r)lä(n), ilä(n)** «ile», **bigi(n), çağlığ, dik/g** (Nevāʿī öncesi eksériyâ **tik/g, täk/g,** bazan **däk/g), kibi, miŋizlik/misillik/g, yaŋlığ, yosunluḳ/ġ** «gibi», **içrä** «içinde», **isrä** (Harezm Türkçesinde **asra.)** «alt, alta», **sarı** «—e/—a tarafa», **sayı, sayu, sayın** (sadece **—ġan** la yapılmış partisiplerden sonra, bk. oraya), **üçün** «için», **üzä, üzrä** «üzere».

b) Yönelme hali ile : **baḳa, körä** «göre», **ḳarşu** (<güney trk.) «karşı», **tigrü, tigürä, digin, diginçä, digünçä** «kadar», **utru** «karşı».

c) Ayrılma hali ile: **biri, bäri** «beri», **burun, burna** «önce» **kiyin** «sonra», **narı** «taraf», **mundın narı** «bundan yana, bundan taraf, bu yana», **ögün, özgä** «başka», **öte** «öte», **ḳıraḳ, ḳırıḳ** (asıl anlamı kıyı) «başka, dışında, **sudın ḳıraḳ** «sudan», **soŋ** «sonra», **taşḳarı** «dışarı».

Şon çekim edatı görevinde olanlar: **al—, all—** «ön», **itlär alığa** «köpeklerin önünde», **ald—** «ön», **halḳ aldıda** «halkın önünde), **ara—** «ara—» **ast—** «alt—» **ġam yükі astıda** «gam yükü altında», **baş—** «karşı—»,**Mirzā ʿAbdullāh başığa bardılar** «Mirza Abdullah karşısına vardılar» (Z 9v: 12), **İç—** «iç—», **iläy—** «ön—», **Şayḫ iläyidä** «Şeyhin önünde», **kin—** (**kiδ** «son») «arka—», **pärdä kinigä** «perde arkasına», **orn—** (<**orun** «yer») «yer—», **Ibn Yamın ornıġa** «Bünyamin yerine», **ḳaş—** «—e, —de, ön—», **anıŋ ḳaşığa** «ona, önüne», **ḳat—** «—e, —de, yan—» **ata ḳatığa** «babaya, baba yanına», **ḳıraḳ-** «yan—», **oynaridi ḳoy ḳıraġında** «koyunların yanında oynardı» **tigrä—** «çevre» **ḳuyaş tigräside** «güneş çevresinde», **utru—** «karşı—» **ḳuyaş utrusıda** «güneş karşısında», **üst—** «üst—», **köz üstidä** «göz üstünde» **yan—** «yan—» vd.

3218. Aşağıdaki zamirler vardır :

Şahıs zamirleri :

Yalın hal:	**min** «ben»	**sin** «sen»	**biz, bizlär** «biz, bizler»	**siz, sizlär** «siz, sizler»
İlgi hali :	**mâniŋ, mi— niŋ**	**säniŋ siniŋ**	**biz(n)iŋ**	**siz(n)iŋ**
Yükleme hali :	**mini**	**sini**	**bizni**	**sizni**

Yönelme hali :	**maŋa**	**saŋa**	**bizgä**	**sizgä**
Bulunma hali :	**mindä**	**sindä**	**bizdä**	**sizdä**
Ayrılma hali :	**mindin**	**sindin**	**bizdin**	**sizdin**

İlgi hali olarak bazan **mini, sini, säni** de kullanılır: **mini bağrım** «benim kalbim» (H 9v:2), **räsūluŋ säni** «peygamberin senin» (H 13r:15).

Eşitlik hali : **minçä, däniŋçä** «benim gibi», **sinçä, säniŋçä**'dir, fakat çok kere **dik, kibi, yaŋlığ** son çekim edatlarıyla ifade edilir: **min dik, däniŋ kibi, sin yaŋlığ, siz kibi.**

İşaret zamirleri : **bu, ol, uşbu, uşol** «krş. Harezm Türkçesi», **uşal, hämol** «aynı», **bu bir** «bu», **ol bir** «öbür».

Yalın hal :	**bu**	**bular**	**ol**	**alar** (Nevāʿī öncesi: **olar**)
İlgi hali :	**munıŋ munuŋ**	**bularnıŋ**	**anıŋ**	**alarnıŋ**
Yükleme hali :	**munı**	**bularnı**	**anı**	**alarnı**
Yönelme hali :	**muŋa**	**bularġa**	**aŋa aŋġa**	**alarġa**
Bulunma hali :	**munda**	**bularda**	**anda**	**alarda**
Ayrılma hali :	**mundın**	**bulardın**	**andın**	**alardın**

Diğerleri : **munça** «bunca», **munuŋ dik, mundağ/ḳ** «bunun gibi», **ança** «o kadar», **anıŋ dik, andağ/ḳ** «onun gibi, o kadar», **ansız (ın)** «onsuz, o olmadan», **uşmunuŋ dik** «tam bu kadar, tam bunun gibi», **uşança, hämança** «bu kadar» **uşandaḳ, hämandaḳ** «bunun gibi».

Soru zamirleri: **kim** «kim», **ni** (nadiren **nä**) «ne», **nimä** «ne», **nigä** «neye», **nidin** «neden», **niçä** «nasıl» **niçägä** «niceye», **niçük** «nasıl», **niçükdin** «ne gibi», **naġu ((Etü nägü)** «niçin», **ḳay, ḳayu, ḳaysı** «hangi», **ḳaçan** «ne zaman», **ḳanı** «hani, nerede», **ḳanda, ḳayda** «nerede, nereye», **ḳayan, ḳayanġa** «nereye», **ḳandın, ḳaydın** «nereden».

Belirsizlik zamirleri : **kimsä** «kimse», **başḳa, özgä, yana** «başka», **nimä, nimärsä** «hangi, hangisi», **nimäginä** «biraz», **(bir) niçä**

«nice», **niçämä** «her ne kadarsa da», **nigülük** «diğer» (B 117 r:14). **här kim här kişi, här ḳaysı** «herkes», **här biri (si)** «her biri», **här ni(mä)** «her ne ise, hepsi», **här niçä, här niçük** «her zamanki gibi», **här ḳaçan, här ḳayan** «her zaman olduğu gibi», **hiç kim, hiç kimirsä, hiç kimsä, hiç ḳaysı, hiç kişi** «hiç kimse», **hiç nimä, hiç nimärsä** «hiç bir şey»,

Dönüşlülük zamirleri : **öz** «kendi», **özüm, min ḫod** «ben kendim» **özüŋ, özl. özümiz, özüŋiz, özläri**.

Beraberlik zamirleri : **biri biri** «birbiri», **biri birniŋ, bir biriniŋ, biri birgä, biri biriŋizgä, biri birin, bir birin, bir birni; biräv brävi** «bir biri», **baʿżi baʿżlġa** «bazısı bazısına».

Nisbet zamirleri : **kim, kim ki** «kim, kim ki», **ni kim** «ne kim», **niçük kim** «nasıl ki», **ḳayda kim** «nerede ki» vs.

3219. Cevherî fiil ve bildirme :

Geniş zaman :

1. **min, irür min, dur (tur) min, bar min, bar dur min** «benim»

2. **sin** vs.;

3. **dur, tur, irür,** şiirde aynı zamanda **durur, turur;** Çkl. 1. **biz** vs.; 2. **siz** vs.; **durlar, turlar, irürler.** Şiirde 1. Çkl. şahıs: **—am/—äm**'e, sık sık **ürüräm**'e, de rastlanabilir: **ḳuluŋ min** «kulunum» (Ātāʾî ZKV II, s. 271, Nr. 130:4), **biçāra durmin** «biçareyim» (L GN 18r:4), **sin irür sin barımız särväri** «sen hepimizin başısın». (H 22v:3), **bar dur sin päri** «sen» bir perisin» (N FK 13v:1)), **ẓālim durlar** «zalimdirler» (N. Q. ar. 30r:1); **maḥabbat kişväri içrä ämiräm** «sevgi memleketinde emirim» (E 397 v:13), **min irüräm banda-ı ḫaṣṣ-ı Ilāh** «Ben Tanrı'nın has kuluyum» (H 14v:17).

Menfisi : **i(r)mäs (tur/dur) min** «değilim» vs. 1. ve 2. tkl. aynı zamanda **imän, imäŋ: laʾīm irmäs min** «hassis değilim» (BŞ 309:4), **sindin özgä kişigä māyil imän** «senden başkasına mâyil değilim» (ʿUb. ü 49d:3), **imdi irmäs tur siz andaḳ, kim burun bar irdiŋiz** «şimdi önce olduğunuz gibi değilsiniz» (N FK 66r:10). Neāʿî öncesi şairleri bazan **dägül(dur), digül** ü kullanırlar (krş. SAMOJLOVİÇ: ZKV II, s. 262): **ʿacab dägül mü** «acayip değil mi?» (L Diw. 86:1), **sini sivmäs kişi ādam dägül dur** «seni sevmeyen kişi adam değildir» (Ch. 147r:7).

Geniş zaman anlamında anlatılan geçmiş zaman : **i(r)miş min: inim, bahādur imiş siz** «kardeşim (görüyorum ki) siz bir yiğitsiniz» (B 108v:9).

Görülen geçmiş zaman: **i(r)dim, i(r)diŋ, i(r)di, i(r)dük, i(r)diŋiz, i(r)diŋlär, i(r)dilär** «idim» vs. aynı zamanda **bar i(r)dim,** bk. yukarı. Menfisi: **i(r)mäs i(r)dim** «değilim», **irmäs irdi biri mänänd saŋa** «kimse sana benzemedi» (N FK 6v:6).

Diğer şekiller Harezm Türkçesinde olduğu gibidir: **i(r)säm, bolsam, bolġay min, bolġum dur, bolay(ın)** vs. **i(r)ken** «iken». Zarffiil : **i(r)gäç** «oldukça» vs.

3221. Şahıs alâmetleri aşağı yukarı bildirmede olduğu gibidir: Tkl. 1. **min;** 2. **sin;** 3. ∅ veya **dur, tur,** nadiren **durur, turur;** Çkl. 1. **biz;** 2. **siz;** 3. **—lar/—lär** yahut **durlar, turlar.**

Görülen geçmiş zaman, şart ve belirli gelecek zaman (**—ġu/—gü** ile yapılan)'ın şahıs ekleri şöyledir :

Tkl. 1. **—m**

2. —ŋ;

3. ∅ (şart); **—ı/—i** (görülen geçmiş zaman), **—sı/—si** (belirli gelecek zaman.);

Çkl. 1. **—ḳ/—k** (şart ve görülen geçmiş zaman),**—mız** vs. (belirli gelecek zaman);

2. **—ŋız** vs.;

3. **—lar/—lär** (şart), **—ılar/—ilär** (görülen geçmiş zaman), **—ları —läri** (belirli gelecek zaman).

3222. Masdar eki: **—maḳ/mäk** çok kere **—lıḳ/—lik** ile genişletilir: Harezm Türkçesi'nde olduğu gibi; **—maḳ** veya **—maḳçı ir—, —bol—** «mak iste»; **bular kilmäkçi idilär** «bunlar gelmek istediler» (B 154v:1).

—ġu/—gü partisibi bir mecburiyet ifade eder; her şeyden önce **yıġlaġum kilür** «ağlamalıyım» (N FK 62r:1), **ḫālıma gāh yıġlaġu dur, gāh külgü** «halime kâh ağlanmalıdır, kâh gülünmeli» (N FK 56v:4) gibi ifadelerde. Bu şeklin eski dilde sık sık rastlanılan yönelme ve yükleme halleri nadiren kullanılır. Buna karşılık **dik** «gibi», ile kullanılışı çok yaygındır. (daima birleşik yazılmış ve tek bir ek olarak **—ġudik/—güdik** kabul edilmiştir): **sivgüdik aŋlāḳ** «sevile-

cek (sevgiye lâyık) ahlâk» (B. Ilm. 207:3), **köŋül tilägüdik** «gönlün dileğince» (B 221v:1), **ḥālımġa ol ay raḥm ḳılġudik imäs** «halime o ay (yüzlü) rahm kılacağa benzemez» (N FK 75v:1), **häcr dardıġa dävā gär ḳılmasaŋ vaṣlıŋ bilä, vāy kim öltürgüdik dur dard-ı hicrānıŋ mini** «ayrılık derdine vaslın ile deva kılmasan, vay kim, ayrılığın derd beni öldürecek» (ᶜUb. Ü 57r: 1d.), **bütgüdik irdi vaṣl ilä köŋlüm cirāḥat, hicrān ḳılıcı birlä yana yara ḳıldılar** «gönlümün yarası vuslat ile iyileşecekti, ayrılık kılıcı ile yine yaraladılar» (N FK 61r:4). **—ġuçı/—güçi, —ġuluḳ/—gülük, —ġusız/—güsiz** şekilleri Harezm Türkçesi'ndeki gibi kullanılır.

—ġan/—ḳan, —gän/—kän isim fiili: Kullanılış: Harezm Türkçesi'ndeki gibi; bundan başka: **köŋlüm tilägänçä** «Gönlümün dileğince» (BŞ 473:17), **iligimdin kilgänçä** «elimden geldiğince» (B 200 v:5), **tutḳavuldın ötä barġan sayı ḳar uluġraḳ boldı** «Mevki'den öteye gittikça kar arttı» (B 197v:6), **taᶜrīf ḳılġan yosunluḳ** «tarif edildiği gibi» (B 53v:8); çok kere **zamān, çaġda, maḥalda, furṣatta, furṣatlar** gibi kelimelerle kullanılır, zaman bildirir: **Yūsuf alar ḥālını körgän zamān** «Yusuf onların halini gördüğü zaman» (H 50r:17); **min körgän maḥalda** «gördüğüm zaman» (B 46r:3), **Samarḳandġa kilgän furṣatlar** «Semerkand'a gelir gelmez» (B 21r: 12).

—r (—**yur** yok), **—ar —ur**, menfisi **—mas** (—**maz** kullanılmaz) partisipleri : Harezm Türkçesindeki gibi: Menfisinden **—lıḳ/—lik** ile mücerret isim yapılır: **bilmäslik** «bilmezlik, cahillik», **işitmäslik** «işitmezlik, sağırlık», **körmäslik** «görmezlik, körlük», **baḳmaslıġı bälā ḳıla dur** «bakmazlığı (bakmaması) belä kılar» (L. Diw. 114:2).

—mış partisibi, Çağatayca'da daha önceki devirlerin aksine çok az kullanılmıştır, bundan dolayı da varlığı arkaizm olarak kabul edilebilir: **gōyā Yūsuf nuzūl itmişçä Bābil ara** «sanki Yusuf Babil'e inmişcesine» (N. Bäd. 7r:13).

3223. Zarf-Fiiller : **—p** zarf fiili: Harezmce'deki gibi. Menfisi **—map** kullanılmaz, yine de krş.: **turmap** «durmayıp» (B 105v:8), **ḳalmap idi** «kalmamıştı» (H 38r:11): Onun yerine çoğunlukla **—may** şekli kullanılır: **almay, körmäy. —ban** şekli, şiirde Harezmce'de olduğu gibi vezin zaruretiyle kullanılır. **—p** zarf-fiili ile yapılan birleşik fiiller :

bar— «var—, git—» «uzaklaşma): **alıp bar—** «alıp git—» **ḳaçıp bar—** «kaçıp git—». **atını oḳladım, yumalanıp bardı** «atını okladım, yuvarlanıp gitti» (B 104 v: 14).

bol— «ol—» (menfi şekil, imkânsızlık bildirir): **sözini filḥāl aŋlap bolmas idi** «sözünü hemen anlamak imkânsızdı» (B 20r:11).

kil— «gel—» (yaklaşma) : **yanıp kil—** «dön—» (N Quatr. 52:8), **tutup kil—** «tutup gel—, getir—» (H 9r:14).

taşla— «at—, taşla—» (eylemin tamamlanıp bittiğini bildirir): **bağırların söktürüp taşlatur irdi** «ciğerlerini söktürüp attırırdı». (N Quatr. 81:10).

tur— «dur—» (eylemin devam ettiğini veya bir anlık olduğunu bildirir: **ḳuçuşup turdılar** «kucaklaşıp durdular» (B 103r:6).

yibär— «gönder—, at—» (eylemin tamamlanıp bittiğini bildirir): **bir niçä baş kisip yibärdi** «bir nice baş kesip attı» (B 110r:8).

Yürü— «yürü—» (eylemin devamlı olduğunu bildirir). **su ornıġa çaġır içip yürürlär idi** «su yerine şarap içip dururlardı» (B 134 v: 13).

—a zarf-fiili, son ses ünlü ise **—y**, menfisi **—may : ala, oḳuy, kilmäy, —yu** (ünsüz ile biten fiillerden sonra **—u**, belgelendirilmemiştir) sadece, şiirde, vezin zaruretiyle kullanılır. Kullanılışı: Harezm Türkçesi'nde olduğu gibidir: **āftāb oltura** «güneş battığında» (B 115v:2), **ḳıya baḳ— «kıyasıya bak—», yandura bir— «geri ver—», taŋ ata yavuşup idi** «tan atmaya yakındı» (B. Ilm. 250:10), ekseriya tekrarlanır: **ḳayġuŋnı çıkä çıkä ḳarıp tur Bābur** «Babur, acını çeke çeke yaşlandı» (BŞ 311:15). **—a** zarf-fiili ile birleşik fiiller:

al— «al—» (Olabilirlilik ve menfisi): **bola alur** «olabilir» (N Küll. 24r:4, BROCKELMANN, **Osttü. Grammatik**, § 239a), **tilbä köŋlüŋni żabt äyläy almadıŋ** «deli gönlümü zabt edemezsin» (N Mab. 88:10),

bar— «var—, git—» (eylemin tamamlanıp bittiğini veya devam ettiğini bildirir): **bir ḳarn bola bardı kim** «bir nesil meydana geldi ki» (N küll. 681v:19, BROCKELMANN **Osttü. Grammatik** § 237:4) buna karşılık **ḳuş sala bardı** «kuş ile ava gitti» (Z 9r:8).

başla— «başla—» **aḳara başladı baş** «baş ağarmaya başladı» (N FK 76v:12), aynı zamanda masdar ile: **ulus başladı ᶜarż-ı ḥāl äylämäk** «millet halini arzetmeye başladı» (N Isk. 209v:16).

bil— «bil—» (nadiren olabilirlik, yaygın olanı imkânsızlık): **hiç kim mini ḫalaṣ itä bilmäs mägär ḫudā** «beni Tanrı'dan başka hiç kimse kurtaramaz» (G 99v:7).

bir— «ver—» (Harezmce'deki gibi) **yağı ḳaça birdi** «düşman kaçıverdi» (B 198v:6), **ḳoya bir** «koyu ver» (Mab. 53:2).

bol— «ol—» (olabilirlik) : **anamġa ḫod mümkin imäs idi, kim mundaḳ söz ayta bolġay** «anneme bizzat böyle sözler söyleyebilmek mümkün değildi» (B 120r:3).

dur— (<**tur—** «dur—», eylemin devam ettiğini bldirir): **mini tirig tuta durġan ḫayālı dur** «beni hayatta tutup duran (tutan) hayalidir» (L Diw. 90:4). Krş. 32243.

kil— «gel—» (devam etmekte olan alışılmış eylem) : **bu vilāyatlar ḳadımdın türkkä taʿalluḳ bola kilgän dur** «bu vilâyetler eskiden beri Türklere ait olmakta idi» (B 224r:12).

kiriş— «başla—, giriş—» (aslında birlikte gir—»): **tund yil ḳopup yamġur yaġa kirişti** «kuvvetli bir yel kopup, yağmur yağmaya başladı» (B Ilm. 470:11).

kör— «ara—, gayret et—, çalış—, yorul—» (aslında «gör—»): **özüŋni örgätä kör yārsız** «yarsız (yaşamaya) kendini alıştırmaya çalış» (B Diw. 1:6).

ḳal— «kal—» (Harezmce'deki gibi): **bu ḫabar kilgän bilä basıla ḳaldılar** «bu haberin gelmesiyle basılıp kaldılar» (B 156v:11).

tüş— «düş—» (A. von GABAIN'e göre, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1953, s. 6., bir eylemden hemen gerileme). **Aḫşıdın ḳaçıp çıḳḳanda sizdin ayrıla tüşkändä Andicān kildim** «Aḫsi'den çıkıp sizden ayrı düştüğümde Andican'a geldim» (B 119r:13).

yaz— «nerdeyse yap—» (aslında isabet ettirememek) Mab. s. 97 ye göre olmayacak işe başla—: **ġarḳ bola yazdı** «boğula yazdı» (B Ilm. 310:11)

yibär— «gönder—»: **Ḥaḳḳ subḥānahu ayta yibärdi kim** «Hak, subhanehu söyledi (söyleyip gönderdi) kim» (Korankom. I, 196v: 12).

—ġaç/—gäç zarf-fiili: Harezmce'deki gibi. Anlamı kuvvetlendirmek için bazan **zamān** kelimesi ilâve edilir: **uşbu munācātnı kılġaç zamān Rūḥulämin yitti** «bu münacaatı kılınca, Cebrail yetişti (geldi, göründü)» (H 47:1).

—ġalı/—gäli zarf-fiili : Anlam Harezm Türkçesi'ndeki gibi. «beri» anlamı **bärü** veya **tā** ile kuvvetlendirilebilir: **Horāsānġa kilgäli bärü** «Horasan'a geleli beri» (N küll. 623r:23, BROCKELMANN, **Osttü. Grammatik**, § 191 2a, Anm. 1.), **tā bolġalı dildār uşal ay maŋa** «Bu ay (yüzlü) bana sevgili olalı (gönlümü alalı)dan beri» (BŞ 313:15).

—ġunça/—günçä (<**ġınça/—ginçä**) ve **—ġuça/—güçe** zarf-fiili: Burada aslında iki teşkil var, bunlardan yalnız **—ġunça** aslî bir zarf-fiildir. Çağatayca'da iki şekil de zarf-fiil olarak iki anlamda ortaya çıkarlar: a) «—neye kadar, —digi müddetçe, —meden önce»: **yārdın ölgünçä ayrılmas idim** «yardan ölünceye kadar ayrılmaz idim» (ᶜUb. Ü65r:4), **āftāb batḳunça** «güneş batmadan önce» (B60v:9), **taŋ atḳuça** «tan atıncaya kadar», (N Bäd. 8v:3), **bolmaġay körmägüçä bāvar aŋa** «görmediği müddetçe ona inanmayacak» (N FK 4v:13); **tā** ile kuvvetlendirilir: **tā ḳıyāmat bolmaġunça** «kıyamet olmadığı müddetçe» (ᶜUb. T 31v:5); b) «—mak yerine, —eceğine, —ecek yerde»: **bu sözlär digünçä aḳız ḳanımız** «bu sözleri diyeceğine, kanımızı akıt» (NIsk.209r:11), **birgüçä pänd äylä özüŋ tärk-i riyā** «bu sözleri söyleyeceğine, riyayı terk et» (N FK 39r:1).

Hatırlatma: **—ġuça** şekli (—**ġu** partisibinin eşitlik hali) aslında «o kadar ki, —acak kadar» (Osm. —acak kadar) anlamındaydı. krş. «Harezm Türkçesi». Bu anlamıyla Çağatayca'da da bulunur: **ḳılıç soġurġuça furṣat bolmadı** «kılıç çekecek kadar zaman olmadı» (B 107v:2). Bu anlam **ġunça**'yı da kapsar: **şiʿri dīvān tertib ḳılġunça bolmay dur idi** «şiiri divan tertib edecek kadar değildi» (B 68v:9, BROCKELMANN, **Osttü. Grammatik** § 196 d).

Menfi zarf-fiilin eki **—mayın**'dır. Anlam Harezm Türkçesi'ndeki gibi. Bu zarf-fiil çoğunlukla **—may** zarf-fiili olarak kısaltılır, (bk. yukarı): **kilsä öpmäy koymaġıl aġzını** «gelire ağzını (dudağını) öpmeden bırakma» (ᶜUb.Ü64v:5).

322411. İSTEK - EMİR :

ḳılay mın (H), ḳılayım «kilayım), son ses ünlüsünden sonra: **—y(ın): oḳuy(ın),**

Tkl. 1. **—ay(ın)** nadiren **—ay mın, ayım: alay(ın) «layım», äyläy;**

2. Doğrudan doğruya kök veya gövde, yahut **—ġıl/—gil, —ġın/—gin: al, alġıl, alġın** «al»;

3. **—sun**, ara sıra **—dik: alsun, aldik** «alsın», **kördik, içdik.**

Çkl. 1. **—alı(ŋ): alalı** (ŋ) «alalım»; ünlü ile biten kök veya gövdelerden sonra **—lı(ŋ): bağlalı, aylälıŋ;**

2. —ıŋ(ız), **—ıŋ(ız)lar/—uŋ(ız), uŋ(ız)lar: alıŋ(ız), alıŋlar:** «alın, alınız», **soruŋızlar** «sorun, sorunuz»; ünlü ile biten kök veya gövdeden sonra: —ŋ vs. **äyläŋ(z), bolmaŋızlar;**

3. **—sunlar, —diklär: alsunlar** «alsınlar», **sordiklär** «sorsunlar».

a) **—ar/—lär**'le biten kök veya gövdelerde bazan 2. teklik şahsın emri **—u/—ü** ilâvesiyle teşkil edilir: **aḫtaru** «aktar, ara», **baru** «var, git», **ḳaytaru** «döndür, çevir» vs. : **bir kişi, kim sänıŋ ʿitimadıŋ aŋa bolġay, yibärü, kim Rūm'da salṭanat ḳılsun** «itimadın olan bir kişi gönder ki, Rūm'da saltanat kılsın» (N Quatr 84: 16). Abuşka'da (neşr. VEL'JAMİNOV-ZERNOV, s. 127, Nşr. VÂMBÉRY, s. 30), bundan başka, **barı** «git» manâsında kullanılmıştır.

b) **—dik, —diklär** şekilleri Nevāʿī'de bulunur: **istägünçä bäda içdik, zähr dävrān bazminda** «içki isteyeceğine (bu) devran meclisinde zehir içsin» (N FK 50r:7),**cunūnumdın pärī-rūyumġa sävdā gär äsär ḳıldı, bitidiklär köz u köŋlüm ḳuşıdın töksä ḳan taʿvīż :** «çılgınlığından, peri yüzlüme sevda eser kıldı ise, göz ve gönül kuşunun döktüğü kan ile muska yazsınlar» (N, S. BOROVKOV, **Alişer Navoi**, s. 116).

322412. Görülen geçmiş zaman : **—dım/—tım** (bk. 232).

Tkl.	1.	**aldım** «aldım»,	**taptım** «buldum»,	**kördüm** «gördüm»,	**tüştüm** «çıktım, indim»
	2.	**aldıŋ**	**taptıŋ**	**kördüŋ**	**tüştüŋ**
	3.	**aldı**	**taptı**	**kördi**	**tüşti**
Çkl.	1.	**alduḳ**	**taptuḳ**	**kördük**	**tüştük**
	2.	**aldıŋız**	**taptıŋız**	**kördüŋiz**	**tüştüŋiz**
	3.	**aldılar**	**taptılar**	**kördilär**	**tüştilär**

İkinci şahıs çoklukta tek tük, bir, **—dıŋlar** (**—dıŋ**'ın bir çokluğu) eki de vardır: **aldıŋlar** «aldınız», **kittiŋlär** «gittiniz».

bol'un gelecek zamanı görülen geçmiş zamanın anlamını belirsizleştirir : **çıḳtı bolġay** «çıkmış olacak» (BROCKELMANN, **Osttü. Grammatik** § 225 d).

Şartın geniş zamanı : **—sam.**

Tkl.	1.	**oḳusam** «okusam»	**kilsäm** «gelsem»
	2.	**oḳusaŋ**	**kilsäŋ**
	3.	**oḳusa**	**kilsä**
Çkl.	1.	**oḳusaḳ**	**kilsäk**
	2.	**oḳusaŋız**	**kilsäŋiz**
	3.	**oḳusalar**	**kilsälär**

Anlam ve kullanılış : Harezm Türkçesi'ndeki gibi. Bundan başka şartın geniş zamanı bazan Osmanlıca ve diğer şivelerde olduğu gibi bildirme kipi olarak da kullanılır: (krş. DENY, **Grammaire,** § 1224) : **uşal ḫında bu atlıḳlar... kirdilär, körsäm, kim Ḳutluḳ Muḥammäd Barlas vä Babay Bärġarı (?) yitip kildilär** «bu atlıların (bahçeye) girdikleri zaman; Kutluk Muhammed Barlas ile Babay Pergari'nin yetiştiklerini gördüm» (B 119r:6).

Şartın hikâyesi: **ḳılsam i(r)di** «kılsa idim». Anlam: gerçek olmayan şart. Şart cümlesinden sonra gelen hüküm cümlesinde **—r i(r)dim** veya **—ġay i(r)dim** şekli nadiren görülen geçmiş zaman, gerçekleşmemiş eylemi ifade eder: **ni boldı, ḳılsaŋ idi tärk bīväfālıḳnı** «vefasızlığı terk etseydin ne olurdu» (ʿUb. T31v:2).

Görülen geçmiş zamanın Şartı : **—dim i(r)sä.** Anlam Harezmce'deki gibi, zaman gösteren kullanılışı eski şivelere göre daha azdır: **bu ḫabarnı işitti irsä, mīrāḫorım üç yüz kişi bilä ḳaravulluḳa yibärdi** «bu haberi işitince, mîrahorunu üç yüz kişi ile karakolluğa gönderdi» **(Z 7r:13).**

Rivayetin şartı : **körmäk kiräk, här ni Tiŋri salmış olsa alına** «Tanrı'nın alna yazmış olduğunu görmek «çekmek) gerek» L Diw. Blochet 981).

Görülen geçmiş zaman (**—p** ile)ın şartı: **sin ḫaram ʿazmıġa gär bağlap isäŋ iḫrām, kit** «eğer ehram giymiş isen Harem'e git» (N FK 26v:3).

Geniş zamanın şartı : **—r i(r)säm, —rsäm, —r bolsam: sivär isäŋ ḫudānı** «Huda'yı seversen» (ᶜUb.ü 68r:5), **här kimni ol tilärsä, pādşāh ḳılur** «kimi isterse, onu padişah eder» (ᶜUb Ü. 18v:8), **Yūsuf ötär bolsa, ılıŋ mini** «Yusuf buradan giderse (geçerse) beni (onun yanına) götürün» (H 40v:2).

Gelecek zamanın şartı : **bolmaġuŋ bolsa miniŋ dik rind-i dardāşām, kit** «benim gibi dert dolu bir rind olmak istemiyorsan (olmayacak isen), git» (N FK 26v:4).

Belirli (kesin) gelecek zaman : **—ġu/—gü**+iyelik eki (+dur)

Tkl. 1.	**alġum dur** «alacağım»	**kilgüm dur** «geleceğim»
2.	**alġuŋ dur**	**kilgüŋ dur**
3.	**alġusı dur**	**kilgüsi dur**
Çkl. 1.	**alġumız dur**	**kilgümiz dur**
2.	**alġuŋız dur**	**kilgüŋiz dur**
3.	**alġuları dur**	**kilgüläri dur**
	alġusı durlar	**kilgüsi durlar**
	alġusılar dur	**kilgüsilär dür**

Yukarıdaki şekiller **dur** suz da görülürler: **alġum, alġuŋ, kilgüsi** vs. Menfisi: **almaġum (dur)** veya **alġum yoḳ** «almayacağım». Anlam: Belirli (kesin) gelecek zaman (Harezmcedeki gibi): **tā cānıŋ casadda bolġusı, ḳılġum cāfā** «canın vücudunda olduğu müddetçe cefa kılacağım» (N FK 42v:8). **min ḫod ölgüm, şükr kim ol häm bara alġusı yoḳ** «ben öleceğim, şükürler olsun, onun da gidebileceği yok» (N FK 62r: 5), **härgiz tapunmaġumız dur özgä maᶜbūdi** «ondan başka bir Tanrı'ya tapmayacağız» (Korankom I, 297r:21), **bular bu aḫşam kärnända bolġuları dur** «bunlar bu akşam Kernan'da olacaklar» (B. 117r:5).

irdi ile geçmişte gelecek ifade eder: **yibärgüm irdi** «gönderecektim» (N Küll. 83r:13, BROCKELMANN **Osttü. Grammatik** § 235a).

32242. Diğer çekimli fiiller partisip eklerine şahıs zamirlerinin eklenmesiyle teşkil edilir :

کتابخانه

Geniş zaman: **—(a, u)r**+ şahıs zamiri :

Tkl. 1.	**alur min** «alırım»	Çkl. 1. **alur biz**
2.	**alur sin**	2. **alur siz**
3.	**alur**	3. **alurlar**

Şiirde 1. tkl'te **men** yerine çok kere **—am** (<güney Türkçesi) kullanılır : **aluram, bilüräm** «bilirim». Menfisi: **ḳılmas min** «kılmam» vs. 1. ve 2. tkl.te herşeyden önce şiirde güney türkçesinden alınmış **—man, —manam, —maŋ** şekillerine de rastlanır : **alman** «almam», **bilmän** «bilmem», **tapmanam** «bulmam», **almaŋ** «almazsın, **bilmäŋ** «bilmezsin».

Anlam : Harezm Türkçe'sindeki gibi (yalnız Çağatayca'da mevcut durum şimdiki zamanla ifade edilir). Bundan başka geniş zaman geçmişte şimdiki zaman olarak kullanılır: **yitmiş siksänçä äbdän yaraḳlıḳ yigitlär kirgändä Säyyid Ḳāsımġa ḫabar bolur; uyḳuluḳ, köŋläkçän ḳopup biş altı kişi bilä atḳulap ura ura bularnı çıḳarur, bir niçä baş kişip yibärdi** «Aşağı yukarı yetmiş seksen iyice silâhlanmış yiğit (kaleye) girdiği zaman, Seyit Kasım'a haber verilir: uykulu bir halde gömlekçek koşup beş altı kişi ile vuruşa vuruşa bunları çıkarır, bir nice kesip atar (metinde gönderdi)» (B 110r:6-8) **i(r)miş** kelimesi geniş zamanın anlamını belirsizleştirir: **ol ki tüşümni tapar irmiş ḳanı** «o ki düşümü yorarmış, nerde?» (H 33r:14).

Geniş zamanın hikâyesi: **—r i(r)dim**, menfisi: **mas i(r)dim: olturur irdim, birür idiŋ, oynar idi, kilür irdük, ḳılar irdiŋiz, ḳılurlar idi, körär irdilär, bilürlär irdilär; körmäs irdim, ḳılmas idi, barmas idilär** vs. Anlam: Harezmce'deki gibi.

Gelecek zamanın - gereklilik - istek :
—ġ(y)/gä(y)+şahıs zamiri.

Tkl. 1. **ḳalġa(y) min** (kalacağım, kalayım, kalmalıyım)
2. **ḳalġa(y) sin**
3. **ḳalġay**

Çkl. 1. **ḳalġa(y) biz**
2. **ḳalġa(y) siz**
3. **ḳalġaylar**

Menfisi : **ḳalmaġa(y) min** «kalmayacağım, kalmayayım, kalmamalıyım»: **—ġa/—gä**'li şekiler şiirde görülür. Anlam: Harezm Türkçesi'nde olduğu **gibi.**

Şiirde Güney Türkçesi'nden alınma **—a(< —ġa)** şekline yer yer tesadüf edilebilir: (sadece 3. teklik şahıs belgelidir). Anlam: a) Geniş zaman-gelecek zaman: **ni taŋ, gär tişä ḳatra şu taşnı** «şaşılmaz, bir katre deleşek olsa bu taşı» (N Mab. 26), **ḳorḳaram, köŋlüm bu ġamdın yarıla** «korkarım, gönlüm bu gamdan yarılacak» (L DAN 1926, s. 79:5); b) Gereklilik: **köz tutar min, kim közümnüŋ suyıdın köŋlidä tuḫm-ı maḥabbat tarıla** «gözümün suyundan gönlünde muhabbet tohumu fışkırsın diye bekliyorum» (L Mab. 26).

—mış bolġa(y) min ile yapılan anlatılan geçmiş zamanın gerekliliği, **—p bolga(y) min** ile yapılan kesin geçmiş zamanının gerekliği, geçmişteki bir ihtimal veya bir arzuyu ifade ederler: **münāsib bu kildi, ki ḥadīsin ädā äylämiş bolġa min** «uygundur ki, hikâyesini anlatayım (hikâyesini anlatmam gerekir)» (N Isk. 211 v:15), **Vāmıḳ u Färhād u Mäcnūn ḳıṣṣasın ḳoy äy pärī väh yitip bolġay säniŋ ʿışḳıŋda barı min kibi** «ey peri, Vamık, Ferhad ve Mecnun hikâyesini bırak, eyvah hepsi benim gibi senin aşkında mahvolmuş gitmiş» (ʿUb Ü 63v:3).

—ġay i(r)dim, 3. çkl. **—ġaylar i(r)di** veya **—ġay i(r)dilär** ile yapılan gerekliliğin hikâyesi aşağıdaki anlamlarda görülür: a) geçmişte ihtimal: **Hännıŋ oġlanlarıdın uşbu ikki sulṭān oḳ kilip idi: on üç on tört yaşta bolġaylar idi** «Han'ın oğlanlarından bu iki sultana geldi, muhtemelen on üç on dört yaşlarında idiler (olmalıydılar); b) Yerine getirilmesi mümkün olamayan istek: **ḳılmaġay irdim yüzin körmäk tämännā kāşkī** «keşki yüzünü görmek istemeseydim» (Ba. 232:10); c) hüküm cümlesinde gerçek olmayan eylem.

Anlatılan geçmiş zaman: **—mış**+şahıs zamiri.

Tkl. 1. **tapmış min** «bulmuşum»
2. **tapmış sin**
3. tapmış veya **t.dur/tur**

Çkl. 1. **tapmış biz**
2. **tapmış siz**
3. **tapmışlar** veya **tapmış durlar/turlar**

Şiirde, 1. ve 2. tkl. şahısta, Güney Türkçesi'nden alınma **—am, —aŋ**'lı şekiller de kullanılır: **ḳılmışam,** «kılmışım», **körmişäm** «görmüşüm», **asmışaŋ** «asmışsın». Anlam Harezmce'deki gibi.

Anlatılan geçmiş zamanın hikâyesi: **—mış i(r)dim** (sık değil): **min ġanīmāt tutmış irdim ol sämänbär vaşlını, äylädi mindin cudā çarḫ-ı sitämgär vaşlını** «o semenbere kavuşmayı ganimet bilmiş idim, (fakat) kahbe felek ona kavuşmayı benden esirgedi» (Ba. 243 : 3-4).

Osmanlıca'da olduğu gibi, Çağatayca'da da çok seyrek te olsa sürekli eylemi ifade etmek için **—makta dur** şekli kullanılır: **yiğitlik dämbädäm ötmäktä dur äyyām ara** «günlerle birlikte gençlik te geçip gitmektedir» (N FK 7v:3). **—maḳta i(r)di** şekli de görülür: **baʿżı çadırlar tikilip, baʿżı tikilmäktä idi** «bazı çadırlar dikilmiş, bazıları dikilmekte idi» (B Ilm. 410:10).

32243. Diğer çekimli fiiller zarf-fiil+**dur/tur**+ şahıs işareti ile teşkil edilir :

Şimdiki zaman : **—a dur** + şahıs zamiri.

Tkl. 1. **tapa dur min** «buluyorum, bulurum»
2. **tapa dur sin**
3. **tapa dur**

Çkl. 1. **tapa dur biz**
2. **tapa dur siz**
3. **tapa durlar**

Böylece : **kilä dur min** «geliyorum, gelirim», **diy dur sin** «diyorsun, dersin», **oḳuy dur biz** «okuyoruz, okuruz» vs. 1. ve 2. şahısta **dur suz** şekilleri de çok yaygındır: **tapa min, tapa sin, tapa biz, tapa siz, diy mn, oḳuy siz** vs. Menfisi: **tapmay dur min** veya **tapmay min** «bulmuyorum, bulmam». Anlam: a) Anlık (şimdi yapılan) eylem: **şaharda bir ḳul sata durlar bu däm** «şehirde şimdi bir kul satıyorlar» (H 20r:11); b) Alışılmış (her zaman yapılan) eylem: **bu yil yılda tört biş navbat bisyār tund ḳopa dur** «Bu yel yılda dört beş defa esiyor (kopuyor)» (B 291v:4); c) Nadiren gelecek zaman: **ʿUbäydī dardıġa härgiz dävā tapılmay dur, mägär ki bolġay anıŋ dardıġa dävā sindin** «Ubeydi'nin derdine deva bulunmayacak, eğer derdine senden bir deva gelmezse» (ʿUb Ü 44r:7).

Geniş zamanın hikâyesi: **bara dur i(r)dim**, 3. Çkl. **bara durlar irdi** «gidiyordum», menfisi: **barmay dur i(r)dim: kilä dur irdi ḥabībım mini körgäç yandı** «dostum geliyordu, beni görünce geri döndü» (N Mab. 23:17).

Belirli geçmiş zaman: **—p tur/dur)** + şahıs zamiri.

Tkl. 1. **birip tur mın** «verdim»

2. **birip tur sın**

3. **birip tur**

Çkl. 1. **birip tur biz**

2. **birip tur sız**

3. **birip turlar**

1. ve 2. şahıslarda **tur** olmayabilir: **birip mın, birip sın, birip biz, birip sız**, şiirde 3. şahısta da. krş. metin. Sāḳīnāme 2, 8. Menfisi: menfi şimdiki zamanınkinin aynısı (krş. Mab., s. 23, 41, 59).

Anlam: Harezmce'deki gibi. Menfi şekilleri için örnekler: **şikänc-i ṭurrasıdın, kim girih yazılmaydur, bänfşä turur, ammā hänüz açılmay dur** «çözülmemiş olan alnındaki saçının büklümü, henüz açılmamış olan bir menekşedir» (Mab. s. 23). **salṭanatlarınıŋ muddatlarını häm muvāfıḳ bitimäy durlar** «saltanatlarının müddetlerini de doğru yazmadılar (yazmamıştırlar) (N Quatr. 71:7; bunların karşılığı olan müsbet cümlelerde **bitip durlar** bulunur).

Geçmiş zamanın hikâyesi: **—p i(r)dim**: menfisi **—may dur i(r)dim: här ni ki ḳılıp idim, päşimān boldum** «her ne ki yapmıştım (yaptığım her şeye) pişman oldum» (BŞ 309:1), **bu bir iş irdi, kim andın burun hi pādşāh ḳılmay dur irdi** «bu bir iş idi, kim ondan önce hiç bir padişah yapmamıştı» (N. Qatr. 88:9).

32244. Birleşik zaman teşkil eden **i(r)—** ve **bol—** yardımcı fiilleri için, onlara tekabül eden ve birleşik olmayan zamanları, krş. Tasvir anlamlı yardımcı fiilleri için (**al—, bil—** vs.) krş. 3223.

33. Farsça çekim şekilleri **ıżāfat, Yā-ı vaḥdat, yā-ı işāret** yer yer Türkçe kelimelere de aktarılmıştır: **Kaʿba-i köŋlüm** «gönlümün Ka'besi» (L. Diw. 28: kenar), **kişvär-i körk** «güzellik diyarı» (G 99r:

11),**tuttı Hudāy oġulı** «Tanrı oğulu tuttu (Tanrı kendine bir oğlan aldı)» (Korankom. I 296r:16), **oḳı, ki yadın çıḳtı** «Bu ok ki, yaydan çıktı» (yaydan çıkan bu ok)» (Nevāʿī, BROCKELMANN **Osttü. Grammatik** § 128a).

Bağlar ortaya çıkar. Sadece **dağı** (Nevāʿī'den önce **tağı** şekli de var) «ve, de» Türkçe'dir. **Kim**'in yanında **ki** (<Farsça) de görülür.

İhtimal **i(r)kän, i(r)kin** ile ifade edilir: **sın ikin sın mü tilbä** «acaba deli misin» (N FK 6v:10), **sındin ikän dur bu günāh.** «bu günah senden belki» (H 25r:12), **bu yol ḳayanġa barur ikin** «bu yol nereye varır acaba» (B 97v:4), **ayläp ikän dur bu çāh içrä maḳām** «belki bu kuyu içinde makam tutmuştur» (H 11v:4).

Modern Özbekçe'de görülen bir olay (krş. J. BENZİNG: UAJb XXV, 1953, s. 147), passif fiillerde yükleme halinin kullanılışıdır. **här işni çün sorulġusı** «her iş sorulacağı zaman» (Sek. A 163:3), **tanavvuʿ vä tağayyurnı şarḥ itildi** «tenevvü ve tagayyürü şerh edildi» (Quatr 3:14) **Muhammäd ʿAli b. Därviş ʿAlī Buhāriġ'a işārat boldı, kim Türkī tili bilä Ẓafarnāmanı ivrülgäy** «Muhammed Ali bin Derviş Ali Buhari'ye Zafername'yi Türk diline çevirmesi emr edildi» (Z 2v:1-2). Bilhassa **Bāburnāma**'da çok sık: **yätti säkkiz kişini ilgärī ḫabar alġalı yibärildi** «yedi sekiz kişi ileri haber almaya gönderildi» (B 224v:1).

4. METİN

Nevāʿī'nin **Sākınāma**'sından (Yazma. İstanbul, Üniversite ktb. No. T. 1565. Vrk. 212a d).

1. **Sāḳıyā, tut ḳadaḥ-i şāhāna!**
   Ḳaṭrası laʿl, väli yäk-dāna.

2. **Laʿl kānı kibi ḫumdın çıḳıban,**
   Laʿl-i yäk-dāna üzümdin çıḳıban.

3. **Rängi otda ḳızıḳan naʿl kibi,**
   Tābı şāh äfsäridä laʿl kibi.

4. **Rūḥġa lämʿasıdın nūr u şafā,**
   Tābıdın ḥūrġa yoḳ sätr u ḫafā.

5. **Cām-ı därhor aŋa kās-i ḫorşid,**
Dimä ḫorşid, ki cām-i Cämşid.

6. **Bolsa çūn bazmda Cämşid-i zamān**
Taḫt-ı zärkā üzä ḫorşid-mäkān,

7. **Şāhlar altıda çāvuş yaŋlıġ,**
ᶜAḳl anıŋ därkidä bi-huş yaŋlıġ.

8. **Tābiᶜ-i rä'y ilä ḥükmi ḫānlar,**
Ämri mä'mūrı bolup sulṭānlar.

9. **Taḫtı ᶜālī bu biyik ṭarūmdın,**
Haylı köpräk bu ḳalın äncumdın.

10. **Tutsa andaḳ ki şafaḳ-gūn may-ı nāb,**
Cām-ı mīnāyı ara laᶜl-i müẕāb.

11. **Uşbu may, kim anı taᶜrīf ittim,**
Zikrin äylärdä oḳ özdin kittim.

12. **Şāh anı Hıżr suyı dik yutsa,**
Maŋa häm dürdi-yi cāmın tutsa,

13. **Bāda nūş oldı çu hämdästāna,**
ᶜArż ḳılsam niçä söz mästāna:

14. **K'äy ulus ḫānı, şah-ı çarḫ-cänāb,**
Hātırın baḥr u käfiŋ misl-i säḥāb.

15. **Bi-vafā dur fäläk-i būḳalämūn,**
Säz u āhängigä yoḳ bir ḳānūn.

16. **Yoḳ bäḳā cāh ilä şavkatḳa dağı,**
Yoḳ väfā ᶜumr ilä davlatḳa dağı.

17. **Şükr aŋa, kim ḳılıban şāh sini,**
Ḳıldı här nüktädin āgāh sini.